МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

В І С Н И К

ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Щоквартальний науковий журнал

4’2009

Київ – 2009

УДК 050:(008+7)

Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв:
Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 4.– 174.

У щоквартальнику Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв висвітлюються актуальні питання історії, філософії, мистецтвознавства, культурології. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто прагне отримати ґрунтовні знання теоретичного і прикладного характеру.

Редакційна колегія

Чернець В.Г., д.філос., професор (голова редколегії); ***Бітаєв В.А.,*** д.філос.н., професор, член-кор. АМ України (заступник голови редколегії, головний редактор); ***Антонюк О.В.,*** д.політ.н., професор; ***Афанасьєв Ю.Л.,*** д.філос.н., професор; ***Базовкін Є.Г.,*** д.і.н., професор; ***Баканурський А.Г.,*** д.мист., професор; ***Богуцький Ю.П.,*** к.філос.н., професор, академік АМ України; ***Вільчинська І.Ю.,*** к.політ.н., доцент (відповідальний секретар); ***Воєводін О.П.,*** д.філос.н., професор; ***Горбатенко В.П.,*** д.політ.н., професор; ***Даниленко В.М.,*** д.і.н., професор, член-кор. НАН України; ***Єсипенко Р.М.,*** д.і.н., професор; ***Касьян В.І.,*** д.філос.н., професор; ***Кресіна І.О.,*** д.політ.н., професор; ***Кулешов С.Г.,*** д.і.н., професор; ***Левчук Л.Т.,*** д.філос.н., професор; ***Личковах В.А.,*** д.філос.н., професор; ***Оніщенко О.І.,*** д.філос.н., професор; ***Онищенко І.Г.,*** д.політ.н., професор; ***Пазенок В.С.,*** д.філос.н., професор, член-кор. НАН України; ***Путро О.І.,*** д.і.н., професор; ***Ржевська М.Ю.,*** д.мист., доцент; ***Рибачук М.Ф.,*** д.філос.н., професор; ***Рудич Ф.М.,*** д.філос.н., професор; ***Рижкова С.А.,*** д.філос.н., професор; ***Слободяник М.С.,*** д.і.н., професор; ***Станішевський Ю.О.***, д.мист., професор, член-кор. АМ України; ***Терещенко А.К.,*** д.мист., професор, член-кор. АМ України; ***Уланова С.І.,*** д.філос.н., професор; ***Федорук О.К.,*** д.мист., професор, академік АМ України; ***Шкляр Л.Є.,*** д.політ.н., професор; ***Шульгіна В.Д.,*** д.мист., професор.

Затверджено: постановою президії ВАК України від 10.11.1999 р. № 3-05/11 як фахове видання з історичних наук (Перелік № 3), постановою президії ВАК України від 10.05.2000 р. № 1-02/5 як фахове видання з філософських наук та мистецтвознавства (Перелік № 5) та постановою президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 1-05/1 як фахове видання з політичних наук (Перелік № 11), постановою президії ВАК України від 13.02.2008 р. № 1-05/2 як фахове видання з культурології (Перелік № 21)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДАКККіМ
протокол № 9 від 15.12.2009 р.

**Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.
За точність викладених фактів відповідальність несе автор**

Свідоцтво: КВ № 3747 від 25.03.1999

© Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2009

© Видавництво "Міленіум", 2009

Ф і л о с о ф і я

УДК 130.2

Володимир Іванович Касьян
доктор філософських наук, професор,
професор Державної академії
керівних кадрів культури і мистецтв;
Владислав Володимирович Касьян
аспірант Державної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОБРІЇ "ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ" /ЗА Е. ТОФФЛЕРОМ/ (частина І)

У статті висвітлюються основні положення книги Е.Тоффлера "Третя хвиля" і показується, як вони проявляються в наш час. Аналізуються зміни в техносфері, інфосфері, а також вплив цих змін на низку основних соціокультурних явищ суспільства – працю, сім'ю, освіту, спілкування, формування особистості, політики тощо.

Ключові слова: *"Третя хвиля", постіндустріальна цивілізація, інфосфера, техносфера, соціосфера, комп'ютеризація, електронна промисловість, "електронний котедж", "виробництво-для-споживання", сім'я, самотність, особистість, політика.*

In article "The third Wave" is analyzed substantive provisions of the book of E.Tofflera and shown as they are shown presently and whether there is a possibility of their realisation in the future. In particular, changes in a technosphere, infosferi and influence of these changes on a number of the basic socio-cultural the society phenomena are considered: work, a family, education, dialogue, formation of the person, a policy and so forth

Key words: *"The third Wave", a postindustrial civilisation, infosfera, a technosphere, sociosfera, a computerisation, electronic industry, "electronic kotedzh", "manufacture-for-consumption", a family, loneliness, the person, a policy.*

Кожну людину і людство взагалі завжди турбують питання: що їм обіцяє майбутнє, які перспективи, що чекати – позитивного чи негативного, радіти майбутньому чи перейматися ним. Спроби прогнозування, як свідчить історія, далеко не завжди мали успіх, не завжди призводили до позитивного результату. Все це породжувало постійну тривогу, постійну невпевненість в майбутньому.

Людина зверталася за допомогою до потойбічних сил або створювала утопічні ідеологічні розробки – науково не обґрунтовані, здебільшого міфологічного характеру. Наслідком було глибоке, а часом трагічне розчарування при зустрічі з майбутнім, яке було далеким від того, що очікувалося, що прогнозувалося і чого так хотілося зустріти в соціальному поступі.

Людство часто забувало, що воно самостійно творить історію, саме його діяльність породжує негативні чи позитивні аспекти життєдіяльності, саме його активність здатна породити сприятливі умови життя людини на Землі. Звідси напрошується висновок, що люди повинні уважно, навіть доскіпливо, вивчати стан справ в багатоаспектних сферах суспільної діяльності. Це вкрай необхідно для прийняття правильних рішень у процесі створення сприятливих умов існування людства. Недостатнє ознайомлення з ситуацією породжує, як уже зазначалося, вкрай небажані наслідки – безпорадність, тривогу, почуття безперспективності, страх тощо.

Останні десятиліття сформували навколишнє середовище з ознаками нестабільності, розвалу та катастроф. На більшій частині світу спостерігаються такі явища, як тероризм, "ігри" з заручниками, загроза локальних та третьої світової війн, базування іноземних військ у низці країн. В галузі економіки відбувається безконтрольна інфляція, банкрутують банки та інші фінансові організації, розквітає економічна криза. В політиці відбуваються небувалі карколомні злети й падіння рейтингів політичних діячів, уряди великих держав демонструють цілковиту безпорадність, пасивність або безкомпромісну боротьбу за крісла, в парламентах теж зачастішали стани, близькі до неминучих катастроф.

Така ситуація викликає враження, що світ збожеволів і рухається до неминучої катастрофи, що він руйнується, відбувається деградація суспільного та державного життя. Сучасне життя в різних ас-

© Касьян В. І., 2009
© Касьян В. В., 2009

пектах потворне, замішане на споживатстві та індивідуалізмі, люди один одного не чують. В моральному плані про вдосконалення та ідеали не йдеться. Можна сказати, що сучасне людство стоїть на порозі абсолютного відчаю, спостерігаючи і переживаючи технократичні, моральні, ідеологічні негаразди, породжені так званими "досягненнями" нової цивілізації, на порозі якої ми стоїмо.

Песимізм, навіть розпач – домінуючи риси сучасного життя. Вони визначають нашу культуру. Соціокультурні явища, в широкому плані, занадто складні, нерідко незрозумілі, вимагають доскіпливого вивчення з метою зміни в позитивному, сприятливому для людини плані. Поверховість, відсутність глибокого аналізу позбавляє людство можливості керувати ними і сприяє розповсюдженню та поглибленню того негативного ставлення до науково-технічного прогресу, про яке говорилося вище.

Контрастно і гостро в цьому плані виглядають думки, ідеї, американського соціолога Елвіна Тоффлера. Він прагне обґрунтувати вагомі причини перспективного оптимізму, незважаючи на те, що сьогодення і найближчі десятиліття можуть бути бурхливонегативними, охопленими кризою тощо. Сьогоднішній стан, як зародок майбутньої цивілізації, яку він називає "Третьою Хвилею", він подає як обриси завтрашнього суспільства, яке при розумінні і прагненні можна дещо відкоригувати, незважаючи на труднощі адаптації, можна зробити його вельми сприятливим для життя.

Цій проблемі Е.Тоффлер присвячує низку праць: "Майбутнє потрясіння", "Третя Хвиля", "Метаморфози влади", "Революційне багатство" та інші. Але найбільш повно і всебічно він висвітлює свою ідею в "Третій Хвилі", на розгляді якої ми і зупинимось. При цьому не претендуємо на аналіз всіх аспектів книги. Зупинимося лише на деяких соціокультурних положеннях, які, на нашу думку, найбільш важливі і поширені в сучасних умовах.

Е.Тоффлер розробляє теорію постіндустріального суспільства, за його термінологією – "надіндустріальної цивілізації". Він ділить людську цивілізацію на три фази: сільськогосподарську фазу Першої Хвилі, індустріальну фазу Другої Хвилі та фазу Третьої Хвилі, яка за Тоффлером, лише починається.

Е.Тоффлер насамперед змальовує індустріальну фазу Другої Хвилі і ретельно описує картину нової цивілізації, що визріває сьогодні. Нова цивілізація, на думку Е.Тоффлера, настільки глибоко революційна, що ставить під сумнів усі усталені уявлення та норми. Всі старі способи мислення, старі формули, догми й ідеології, незалежно від того, як високо їх цінували та якими корисними вони були в минулому, більше не відповідають реальній дійсності. Світ, який з небувалою швидкістю розвивається, внаслідок зіткнення нових цінностей і технологій, нових геополітичних відносин, нових стилів життя й засобів сполучення вимагає абсолютно нових ідей та аналогій, класифікацій та концепцій. "Ми не можемо, – говорить Е.Тоффлер, – втиснути зародковий завтрашній світ у вчорашнє традиційне, затишне житло. Не годяться вже ані ортодоксальні напрями думок, ані ортодоксальні настрої" [1, 14].

Е.Тоффлер, характеризуючи індустріальну цивілізацію, що відмирає, користується термінами "техносфера", "соціосфера", "інфосфера" та "енергосфера", а далі показує, як кожна з них зазнає революційних змін у сьогоднішньому світі. Прагне показати, в яких зв'язках перебувають між собою ці сфери, а також "біосфера" та "психосфера", які формують структуру психологічних та особистісних відносин, через які зміни зовнішнього світу вони впливають на наше приватне життя. Е.Тоффлер наводить думку, що цивілізація також керується певними принципами і розвиває свою власну "суперідеологію", щоб пояснити дійсність і виправдати власне існування. "Коли ми зрозуміємо, – стверджує Е.Тоффлер, – як ці сфери, процеси та принципи взаємодіють та як вони змінюють одне одного, спричиняючи потужні течії змін, ми набагато чіткіше осмислимо гігантську хвилю змін, яка сьогодні накочується на наше життя" [1, 16].

У "Третій Хвилі" Е.Тоффлер прагне обґрунтувати тезу, що економіка не є найголовнішим чинником сучасного капіталізму. Нова цивілізація буде кардинально відрізнятися від періоду "індустріалізму", в якому основними регулятивними принципами є стандартизація, концентрація, максимілізація, які не будуть спрацьовувати при переході до економіки самообслуговування. Поява нової наукоємної технології, реорганізація виробництва на основі впровадження найновіших досягнень науки й техніки привели в рух "третю хвилю" розвитку цивілізації, яка руйнує всі принципи попередньої економіки та змінює її на протилежні.

Насамперед нас цікавлять зміни, що відбуваються в характері праці. Адже вони спричиняють суттєві перетворення, по-суті, в усіх галузях соціокультурного життя суспільства: в соціальних відносинах, сім'ї, в ставленні до людини, в етиці, освіті та ін.

Телекомунікації, біотехнології, програмування, інформатика й електроніка неухильно поступово змінюють характер праці та становище робітника на виробництві, призводять до переоцінки його здатностей, можливостей, перспективності тощо.

Е.Тоффлер стверджує, що наші уявлення про майбутнє є фрагментарними, випадковими та хибними і основною причиною цього є наше небажання чи невміння синтезувати, узагальнювати. Проблеми розглядаються за їх складовими, які не збираються докупи. "В нашій культурі, – стверджує Е.Тоффлер, – більшість людей є більш кваліфікованими як аналітики, ніж синтезатори" [1, 119]. В усьому розмаїті інтелектуальної діяльності: і в точних науках, і в соціології, і в психології, особливо в економіці надзвичайно важливо мислити великомасштабно, прагнути до створення загальної теорії, до "складання частин до купи". В потоках змін, які відбуваються в нашому житті, слід виявляти приховані зв'язки між ними. Кожен з них є важливим сам по собі. Крім того, ці потоки перемін течуть разом,

утворюючи все більш глибші і могутніші потоки перемін, які є в кінцевому результаті характерними рисами Третьої Хвилі. Е. Тоффлер в зв'язку з цим робить своєрідний синтез подій, що відбуваються в розмаїті сфер суспільного розвитку: техносфері, інфосфері, соціосфері. Потім аналізує взаємозв'язок і взаємовплив одна з одною та їх вплив на зміну характеру праці у виробництві.

Коротко зупинимося на характеристиці основних рис кожної з сфер, які зароджуються та в перспективі будуть основними показниками Третьої Хвилі, тобто постіндустріальної цивілізації.

Отже, які якісно нові мотиви зароджуються в техносфері? Насамперед спостерігається відживання класичних галузей промисловості індустріальної цивілізації. Це галузі, що базуються на електромеханічних принципах, використовують багато енергії, викидають величезні відходи й бруд, мають значний період експлуатації, низькі вимоги до майстерності, одноманітну працю, стандартизовані вироби й сильно централізоване управління. В останні десятиріччя ці галузі стали старомодними. Поступово вони почали переміщатися до "країн, що розвиваються", де робоча сила була дешевою і не потребувалося високої кваліфікації. Їх соціальний вплив в "розвинених країнах" почав помітно слабшати. На зміну панівним в недалекому минулому галузям почали виникати нові. Останні не були вже електромеханічними і більше не спиралися на класичну науку індустріального суспільства. Нові галузі спиралися на суміші таких наукових дисциплін, як квантова електроніка, теорія інформації, молекулярна біологія, океанологія, ядерна фізика й механіка, екологія та космічні науки. Наслідком розвитку цих нових наук, як стверджує Е.Тоффлер, стали нові галузі промисловості – комп'ютери та обробка даних, аерокосмонавтика, складна нафтохімія, напівпровідники, нові форми зв'язку та багато інших.

Вже сьогодні немислимий бізнес, економіка, процес від виробництва до роздрібного продажу без широкого застосування комп'ютерів. Електронна промисловість, яка тісно прив'язана до комп'ютерної і відчутно розвивається, затопила споживачів портативними калькуляторами, електронними годинниками, телеекранними іграми. Слід зауважити, що перехід до галузей Третьої Хвилі прискорюється ще таким фактором, як енергетична криза. Адже багато нових галузей потребують мінімуму енергії, що сьогодні і в недалекому майбутньому є надзвичайно важливо.

Комп'ютеризація і взагалі електронна промисловість змінюють саму природу праці, соціальні відносини, навіть структуру сім'ї. Але про це окремо. Тут підкреслимо, що бурхливий сучасний розвиток електроніки є лише однією характерною складовою нової техносфери що зароджується.

На новий рівень техносферу підносить космічна промисловість. Вже сьогодні космічні кораблі багаторазового використання здатні перевозити вантаж і людей між Землею та космічним простором. Значна частина фахівців та представників певних галузей виробництва "лише тепер починає розуміти, що може дати для них вихід на орбіту, – це виробники, чия продукція сягає від напівпровідників до ліків. … Багато високотехнологічних матеріалів вимагають обережного, контрольованого обробітку, й сила тяжіння може цьому перешкоджати. … В космосі немає тяжіння, немає потреби в контейнерах і немає проблеми при роботі з отруйними чи високореактивними речовинами. І є безмежний вакуум, а також надвисокі і наднизькі температури" [1, 129]. Не зі сфери фантастики, а вже цілком серйозно йдеться про утворення космічних міст, про можливість поселення великих спільнот у космосі, створення платформ або островів, на яких житимуть тисячі людей.

Е.Тоффлер підкреслює ще одну характерну рису нової техносфери. Він вважає, що основою третьої складової останньої є проникнення в глибини моря. Океан допоможе ліквідувати харчову проблему в країнах, де панує голод. Інтенсивно зростає видобуток морської нафти. Крім того, деякі вчені говорять про можливість (і вже демонструють її) вирощування морських водоростей з високим вмістом нафти. Гірничі компанії покладають надії на величезну кількість в океанах мінералів, від міді, цинку й олова, до срібла, золота, платини. Надзвичайно цінним і важливим є наявність фосфатної руди, з якої можна виробляти добрива для сільського господарства. Можлива побудова плавучих міст з метою застосування нових технологій та вирішення проблеми перенаселення в індустріальних суспільствах з "метою офшорного забезпечення житлом"

Наступною сукупністю галузей у завтрашній економіці Е. Тоффлер вважає розвиток біологічної промисловості. Ця думка має серйозне підґрунтя. Адже вже сьогодні ми спостерігаємо бурхливе зростання інформації про генетику. Зокрема, думки про те, що за певних обставин вчені зможуть заздалегідь формувати людину, "вирощувати" машини, хімічно програмувати мозок, виготовляти ідентичні копії самих себе через клонування і створити цілком нові та небезпечні форми життя. Генетичні технології в дедалі значнішій мірі використовуються в процесах зберігання й переробки продуктів харчування. Представники генетичної механіки працюють в галузі сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення, створення та вибору високоврожайних культур, які добре ростуть на піщаних або солончакових ґрунтах, та культур, які відганятимуть шкідників. В цілому, як висловився один з відомих американських генетиків, найближчим часом "біологія замінить хімію за своєю важливістю".

Таку характеристику дає Е.Тоффлер новим технологіям, що зароджуються і сьогодні вже більш настійливо проявляють себе. Але при цьому слід мати на увазі, що справжній вплив нових змін буде суттєво відчутним, лише коли ми досягнемо стадії об'єднання нових технологій, поєднуючи комп'ютери, електроніку, нові матеріали з відкритого космосу й океанів із генетикою, а все це, в свою чергу, з новою енергетичною базою. "Звівши ці елементи докупи, ми відкриємо греблю й випустимо на волю бурхливий потік нововведень, не схожих ні на що, бачене раніше в історії людства. Ми створимо … нову техносферу для цивілізації Третьої Хвилі" [1, 135].

Наступним об'єктом розгляду є майбутнє інфосфери. Уже в наш час інформація стала найважливішим, найуспішнішим фактором в економіці, політиці, вихованні тощо. Засоби масової комунікації рішуче змінюють вплив на стандарти поведінки людини. Постійно оновлюючись інформація сприяє прискореній зміні в нас самих. Ідеї, образи, думки, вірування швидко виникають у свідомості й майже зразу на зміну їм приходять інші. Навіть наукові й психологічні концепції засуджуються й змінюються мало не щодня. Розпадаються ідеології. Знаменитості в різних сферах культури швидкими темпами пролітають в нашій обізнаності, на зміну їм приходять інші образи. Безперервно нас переслідують суперечливі політичні, етичні і моральні заклики. Інформаційні потоки, зрозуміло, суттєво впливають на наші повсякденні дії.

Своєрідною рисою інфосфери Третьої Хвилі, яка дедалі в значнішій мірі проявляється є факт "демасифікації засобів масової комунікації". Показовим в цьому плані є насамперед газети, які втрачають своїх читачів. Цьому сприяла наявність конкуренції щодо щоденних масових газет з боку все успішнішої групи малотиражних тижневиків, двотижневиків та так званих "бізнесовиків", які обслуговують не масовий ринок метрополії, а лише вузькі суспільні групи, забезпечуючи їх більш спеціалізованими рекламою та новинами. Замість масових журналів ми вже зараз спостерігаємо різке зростання кількості міні-журналів, які мають на меті задоволення вузьких, особистих інтересів, регіональних або навіть місцевих ринків.

Аналогічні процеси спостерігаємо на радіо та телебаченні. Зокрема, зросла кількість радіостанцій, разом з цим зросло розмаїття передач, коли різні радіостанції поставили за мету звертатися до спеціалізованих груп, а не до однієї неподільної масової аудиторії, як було до цих пір. Поява нових форм звукової комунікації відчутно скорочує масову аудиторі. Це стало особливо відчутним з появою дешевих магнітофонів та касетних плеєрів особливо серед молоді. Пізніше з'явився діапазон приватних частот (ДПЧ), який дозволяє, крім використання звичайного одностороннього радіомовлення, говорити слухачу з диктором.

Кабельне телебачення дозволяє шляхом натискування кнопки вибирати, замовляти, висловлювати свою думку, бажання, тобто, по-суті, глядач може спілкуватися з ведучими програм.

Отже, вже сьогодні відчутно поширюються нові демасифіковані засоби масової комунікації. Нова інфосфера з'являється поруч з новою техносферою. І це повинно мати далекосяжний вплив на інші сфери нашого життя, корінним чином впливаючи на формування світогляду, розуміння нових явищ дійсності і наші відповідні дії.

Демасифікація суспільства, яку відображають засоби масової комунікації, приносить величезне зростання кількості інформації, якою люди обмінюються одне з одним. Корінним чином змінюється характер інформації. Замість довгого, систематичного процесу викладу тих чи інших ідей, синтезованих для нас, інформаційний потік все більше і більше складається з низки коротких, модульних образів інформації: реклами, уривків новин, команд, закликів, настанов тощо.

Різноманітність стилів життя, праці, технологій, форм енергії вимагає більш інтенсивного обміну інформацією між різними складовими частинами суспільства. Зокрема, та чи інша організація має бути проінформована про дії інших організацій, щоб передбачити їх реакцію на власні дії, якщо вона хоче спланувати свої власні дії розсудливо. Особливо це стосується індивідів. Якщо раніше, в період Другої Хвилі, індивіди, під дією засобів масової комунікації, були більш менш однакові в своїх діях, думках то ми могли передбачати дії інших. Інша справа в нових умовах. "Чим ми однаковіші, тим менше треба кожному з нас знати про іншого, щоб передбачити його поведінку. Оскільки люди навколо нас стають дедалі більш індивідуалізованими, або демасифікованими, нам потрібно більше інформації-сигналів і натяків, щоб передбачати, хай навіть грубо, як вони збираються поводитися у відношенні до нас. І якщо ми не зможемо робити такі прогнози, ми не зможемо працювати чи навіть жити разом" [1, 151].

Отже, організаціям і індивідам нагальною потребою є необхідність мати все більше і більше інформації. Це зумовлено необхідністю координації діяльності суспільної системи в цілому. Потік інформації стає все більш потужнішим й потужнішим. Ось чому наше суспільство стає "інформаційним суспільством".

Нова інфосфера, на думку Е.Тоффлера, несе із собою зміни в розумному середовищі. Людина змушена, змінюючи інфосферу, змінювати також власний розум. Комп'ютери та прилади на мікросхемах побільшують силу нашого розуму. Розмаїття факторів, подій, що породжує Третя Хвиля створює певні труднощі в синтезуванні інформації, людині складно осмислити потік інформації, впорядкувати думки про свої проблеми, передбачити наслідки своїх дій. Адже відомо, що ми здатні дати раду кільком факторам одночасно на підсвідомому, інтуїтивному рівні, але систематичне свідоме мислення про значну кількість змінних є надто важкою і навіть нерідко "не підйомною" справою. І тут на допомогу приходить "машина", тобто комп'ютери та інші прилади. Останні "…поглиблюють наш погляд на причинність, сформований усією культурою, підвищуючи наше розуміння взаємозв'язку речей та допоможуть нам синтезувати "значущі цілі" з непов'язаних даних, що вирують навколо нас. Комп'ютер – це засіб відновлення розбитої на уламки культури" [1, 158].

Автор, крім того, стверджує, що розумове середовище може з рештою змінити не лише наш метод аналізу проблем та обробки інформації, а навіть хімію людського мозку. Розумне середовище призведе до розвитку нових синапсів і побільшить кору нашого головного мозку. Розумніше середовище може зробити розумнішими людей. При цьому Е.Тоффлер посилається на досліди вчених, які

показали, що тварини в "збагаченому" середовищі мають більшу кору головного мозку, більше нейроглічних клітин, більші нейрони, активніші нейротрансмітери, та більше постачання крові до мозку, ніж тварини у контрольному гурті. Показовими є факти, коли порівняти дітей, що виховувалися в різних попередніх середовищах. Діти, що виховувалися в бідному на стимули, нечутливому середовищі, яке можна назвати "тупим", відзначаються інертністю, обережністю, консервативністю, недопитливістю, або цілковитою пасивністю. Ці риси не сприяють розвиткові мозку. Діти ж, що виросли в інтелектуальному, чутливому середовищі, складному і наповненому стимулам, легко розвивають в собі різні види вміння. Вони набувають відчуття впевненості або компетентності, формується допитливість, цікавість, багатшає уява, зростає можливість бути допитливими, зацікавленими і, як наслідок, засвоїти такий підхід до життя, який призводить до розв'язання проблем. Все це активізує зміни в нашому мозку.

Наслідком суттєвих змін, що спостерігаються в техносфері та інфосфері є поява нових характерних рис в галузі виробництва та праці. На заводах індустріальної цивілізації, які існують до сьогодні, можна спостерігати грюкіт та рев, бруд, дим, постійне приховане невдоволення та навіть гнів робітників. Культура фабрик, заводів виглядає занадто непривабливою і від них суттєво відрізняються найрозвиненіші виробничі підприємства світу. Останні дають можливість ознайомитися з важливими технологічними досягненнями, сучасними інформаційними системами та практичними наслідками їхнього об'єднання .

По-перше, змінюється сама психологічна атмосфера на підприємстві: працівники мають змогу, в певних межах, обрати собі індивідуально робочі години, а не з'являтися одночасно на робочих місцях, мають змогу, замість того, щоб перебувати в одному виробничому приміщені, міняти місце за своїм бажанням. Спостерігається відсутність адміністративно-командної атмосфери, працівники вільно розмовляють із менеджерами або інженерами, не переймаючись статусом чи ієрархією. Одне слово, вони можуть бути особистостями.

Одна із суттєвих рис виробництва Третьої Хвилі – це невеликі партії продукції, частково або повністю виготовленої відповідно технічним умовам замовника. Спостерігається розвинена тенденція демасифікації виробництва. Функціонування підприємства більше не розраховано на довготерміновий і великий обсяг певної продукції. Від традиційного масового виробництва підприємства рухаються до складної суміші масової і демасифікованої продукції. Виробник все в більшій мірі змушений орієнтуватися на споживача, враховувати його запити, умови. "Кінцева мета цього руху на сьогодні очевидна: безперервний процес виробництва цілісних товарів, повністю за умовами і все більше під безпосереднім контролем споживача" [1, 167].

Трансформація елементів техносфери обов'язково відіб'ється на ролі та сутності функціонування контори. Образ контори майбутнього дедалі чіткіше вимальовується вже сьогодні. Це буде електронна контора. Навіть часткові зміни в напрямку до цієї контори спричинять безліч соціальних, психологічних та економічних наслідків. Дедалі активніше в контору вселяються процесори, оптичні сканери, високошвидкісні принтери, прилади для мікрографіки, машини для факсиміле, комп'ютерні термінали та інше. Все це стимулює створення "контори без паперу" завтрашнього дня. Такий стан вже зараз відбивається на характері праці та ролі білих комірців в процесі виробництва. Зростання потреби в інформації вже не може бути забезпечене ніякою армією чиновників, друкарок та секретарок. Вихід один – створення електронної контори, "контори без паперу", де характер праці робітників буде зовсім іншим, білі комірці повинні мати якісно новий рівень знань, кваліфікації. Змінюються умови праці, відчутно міняється стиль спілкування, відносин між керівником і рядовим працівником тощо. За словами фахівців, секретарі і секретарки не будуть зведені до бездумних, тупих виконавців, навпаки, стануть "майже-керівниками", будуть брати участь у деяких формах професійної праці та ухваленні рішень, від чого вони значною мірою відлучені сьогодні.

Е.Тоффлер впевнений, що корінні зміни в секторі білих комірців та у виробництві неминуче відбудуться в найближчі десятиліття. Одночасні зміни в цих сферах "приведуть, ні більше, ні менше, до нового способу виробництва, що стане величезним кроком уперед для людського суспільства…. Він вплине не лише на рівень зайнятості та структуру індустрії, а й на розподіл політичної і економічної влади, на розмір одиниць виміру виконаної роботи, на міжнародний розподіл праці, на роль жінки в економіці, на природу праці та на розкол між виробником і споживачем" [1, 173].

Своєрідною деталлю майбутньої цивілізації, на думку автора, має бути поява так званого "електронного котеджу". Йдеться про переміщення гурту робітників, які працюють з комп'ютером в конторі, до домівки, де кожний матиме персональний комп'ютер. Адже значна кількість працівників має справу не з речами, а з інформацією, і велика частина їхньої праці може виконуватися вдома. Адже навіть значна численність працівників виробничого сектора вже зараз виконує роботу вдома. Наприклад, продавці працюють вдома по телефону або періодично навідують свою базову контору. Таке спостерігається і серед архітекторів та модельєрів, груп спеціалізованих консультантів у деяких галузях промисловості, працівників гуманітарних служб, таких як терапевти або психологи, вчителі іноземних мов, торговці творами мистецтва, інвестиційні радники, страхові агенти, юристи, академічні дослідники та багато інших категорій білих комірців.

Щоправда, перехід від централізованої праці до роботи в "електронному котеджі" зовсім не означає недооцінку потреби в періодичному, безпосередньому зовнішньому контакті з іншими пред-

ставниками виробництва чи конторськими службовцями. Але водночас зрозуміло, що певні завдання зовсім не вимагають численних зовнішніх контактів. Йдеться про періодичність їх здійснення.

Перехід до праці в "електронному котеджі" може в деякій мірі позитивно впливати на розв'язання проблеми безробіття. Адже ті працівники, що стають зайвими в сфері виробництва на заводах та фабриках, шляхом перекваліфікації, навчання можуть знайти собі застосування в нових умовах наступаючої цивілізації, тобто змінюючи природу праці на заводі та в конторі, підводячи до факту переміщення праці додому.

Використані джерела

1. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. – К., 2000. – 475 с.

УДК 17.035.1 (045)

Марія Михайлівна Рогожа
кандидат філософських наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КРИЗА ІДЕЇ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ЯК ІДЕОЛОГІЇ СУБ'ЄКТА В ГУМАНІСТИЧНИХ ПОШУКАХ ДОБИ МОДЕРНУ: ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНІ ЕКСПЛІКАЦІЇ

У статті досліджується ідея суб'єктивності як основа ідеології суб'єкта доби Модерну. Визначаються основні похибки її становлення, які зумовили не лише її критику, а й критику всього "проекту Модерну".

Ключові слова: *суб'єктивність, суб'єкт, гуманізм, автономія, моральний закон, радикальна конечність, "смерть суб'єкта".*

The article is focused on the concept of subjectivity which became the foundation of the ideology of the subject in Modernity. It is shown that main weak points of the concept caused the criticism against the ideology of the subject and the "Project of Modernity" as a whole.

Key words: *subjectivity, subject, humanism, autonomy, moral law, radical finiteness, "death of the subject".*

У сучасному науковому товаристві достатньо усталеним є твердження, що у добу Модерну концептуалізується поняття моралі, а філософська етика остаточно оформлюється як галузь наукових досліджень із чітко визначеним предметом. Але не завжди фахівці-етики зважають на достатньо очевидний факт – неоднорідність моралі як предмета обґрунтування. Неврахування такого висхідного моменту тягне за собою не просто підміну значень, а й призводить до саморуйнації проектної стратегії. Коли сьогодні ведуть мову про кризу моралі, "смерть суб'єкта", то це є відгомоном майже повсякчасної підміни образів моралі, які формувалися у філософській етиці доби Модерну. Визначення похибок у сприйнятті тенденцій етики Модерну і розуміння цілей критики етичного проекту доби без сумніву буде сприяти винайденню адекватного ракурсу осмислення стану справ із предметом самої етики.

Методологічною основою такої постановки проблеми стали публікації Московської школи етики, зокрема Р.Г.Апресяна [1; 4, 552-555] та А. В. Прокоф'єва [7; 8], які чітко простежують розрізнення суспільної та індивідуальної моралі. Звернення до філософських засад доби Модерну, необхідне у цьому контексті, неможливо здійснити без урахування концептуальних положень М.Гайдеггера, який визначив ключові похибки філософського дискурсу Модерну.

Завданням нашого дослідження є визначення тих параметрів індивідуальної моралі, які не лише призвели до критики ідеї суб'єктивності, а й до всього проекту її обґрунтування.

Сучасний дискурс щодо становлення суб'єктивності значною мірою знаходиться під впливом ідей М.Гайдеггера, який не тільки визначив основні параметри цієї концепції, а й вказав на основні точки її розлому. Уможливлення незалежного обґрунтування моралі відбувалося завдяки "розчаклуванню світу", яке, за термінологією М.Гайдеґґера, є становленням світу як картини. Зміна стратегії в осмисленні світу й перетворення його на картину намічається і розгортається одночасно із становленням людини як суб'єкта і пов'язана з втратою людиною безпосереднього зв'язку зі світом як із буттям сущого. Цей розрив, сприйнятий в історичній перспективі, вказує на утворення прірви між "належним і сущим", відповідно до усталеного в етиці розрізнення. А сам цей розрив він покладає в основу концепції новоєвропейського гуманізму.

Гуманізм не є винаходом модерної культури. Свого часу термін humanitas використовував Цицерон, зазначаючи, що освіченість і тонкий смак, притаманні еллінській культурі, прижилися і на рим-

© Рогожа М. М., 2009

ському ґрунті, а інтелектуали Середньовіччя протиставили гуманістичну спрямованість християнства варварству давніх римлян. Освіченість і людяність – ці дві несумісні конотації гуманізму власне й потрапляли у поле уваги мислителів західної культури майже від початку її виникнення. І хоча Відродження, загальновизнана точка відліку новоєвропейського гуманізму, сприймало саме перший пласт смислів, наголошуючи високу освіченість, інтелектуальну культуру, витончений смак і вишуканість як складові гуманізму, філософський дискурс Модерну узасадничив друге його значення. Людяність, людиномірність набули в інтелектуальних пошуках доби, а особливо в ретроспекціях її інтерпретаторів чітких рис антропоцентризму як безкінечно стверджуваного панування суб'єктивності. Примітно, що всі подальші учасники метадискурсу погодилися між собою у формулюванні цієї ідеї, незалежно від своїх висхідних теоретичних настанов, й задаючи, таким чином, гуманізм як метаконцепцію.

Один із перших інтерпретаторів ренесансної культури, хто власне і відкрив для модерного світу здобутки італійського Відродження, Я.Буркхардт, підкреслив, що "в Італії… на повну силу заявило про себе суб'єктивне начало, людина стає духовним індивідом і пізнає себе таким" [2, 88]. І скільки би критики надалі не зазнавала його концепція щодо упередженості, однобокості, необ'єктивності тощо, спільним місцем Ренесансу визнається визначена ним налаштованість доби "всі свої духовно-творчі сили спрямовувати на поглиблення проблеми індивідуума", тобто "принципові ідеї концепції Буркхардта" залишаються в силі [6, 36]. При цьому здатний до самопізнання індивід, відкритий у ту епоху інтелектуалами, лише у Р.Декарта отримав свідоме формулювання завдань, які стихійно і "по-дитячому" були окреслені гуманістами. Власне, діяльність останніх тільки підготувала "ґрунт, на якому пізніше виросло специфічно сучасне уявлення про взаємовідношення "суб'єкта" і "об'єкта"" [6, 142]. Така латентність, однак, стала більш ніж благодатним ґрунтом для розбудови новоєвропейської суб'єктивності.

Доречно звернутися до "Промови про гідність людини" Дж. Піко делла Мірандоли для визначення тих індивідуалістичних тенденцій, які сповна були використані філософами раннього Модерну для узасадничення автономного суб'єкта. Для цього є сенс звернутися не стільки до самої промови, скільки до її рецепції Е.Кассірером, який у першій половині минулого століття активно захищав гуманістичну спрямованість кантівської етики, включаючи її в широкий контекст західноєвропейського філософування.

Від Ренесансу взагалі і від Дж.Піко делла Мірандоли зокрема йде потужний заклик визначення індивіда як джерела власних уявлень і вчинків. Індивід отримує норми і закони не від природи речей і не від Бога, а конституює їх сам, на основі свого розуму і своєї волі. Навіть якщо всім своїм буттям він зобов'язаний Богу, є сфера, де він діє як вільний творець. Образ і подоба Божа, основа, якої ще не могло позбутися Відродження, є даром. Однак "людина не володіє, як спадщиною, своїм справжнім і найглибшим буттям, але це буття пов'язане з її власними діями" [6, 245]. Здатність виконати своє призначення – означає розкрити себе, розумно, неупереджено мислячи і творячи себе. А це є свободою, оскільки "свобода людини полягає у безперервній творчості, що стосується неї самої і ніколи не може зупинитися повністю" [6, 253]. На це вказує Дж.Піко делла Мірандола, стверджуючи ідею "свобідного і гідного вшанування художника і зодчого самого себе". Не просто Божий дар, а прагнення самостійної діяльності по творенню самого себе дозволяє людині стати вільним майстром.

Із цього витікають принципово важливі положення, які можна реконструювати за текстом Е.Кассірера. По-перше, людина не є суб'єктом пасивного становлення, а навпаки – виступає як активний діючий суб'єкт. Активність, самодіяльність щодо мети та шляхів її реалізації покладаються на неї самою її природою. Тому людина і є майстром, художником, зодчим самої себе, а сама "Промова…" – філософським гімном новій людині.

По-друге, розумність людини спричиняє її незадоволеність будь-якими обмеженими досягненнями, будь-якими окресленими межами. Самоздійснення полягає у творчому розвитку за всіма напрямками, які людина обирає для себе. "Силою трансформації" називає цю спроможність Е.Кассірер, зазначаючи, що "людина – та істота, якій не було задано і дано якоїсь певної форми. Вона має владу набувати будь-яких форм" [6, 253]. Велич людини якраз і полягає у цій здатності до трансформації.

По-третє, зусилля, які потрібні людини для самодіяльності і трансформації, не є даністю. Вона приречена у свободі творчості відшукувати свій власний шлях і потерпати від невпевненості. Е.Кассірер наголошує на подвижницькому характері людської творчості, визначаючи її як "подвиг, який [людині] ще потрібно здійснити" [6, 245].

Людина сама є джерелом і принципом норм і законів, їх творцем і автором. Цей момент виявляється вирішальним для "гуманістичного утвердження власної цінності людини, визначення цієї цінності як прометеївської здатності бути суб'єктом свого буття", – узагальнює розмисли Е.Кассірера А.Рено [9, 72]. Подолання розриву буття і сущого здійснюється через піднесення суб'єкту над світом при наголошенні унікальності його місії і самодіяльності в її реалізації. Автономія постає відкритістю світу і здатністю розкривати свої можливості повною мірою.

Але важливим є зауваження Е.Кассірера щодо цінності автономії. Він визначає автономію як цінність, в силу якої межі свободи самоздійснення не можуть мати інших підстав, ніж усвідомлення індивідом їхньої необхідності і волі покладати їх на самого себе. Зрозуміло, що у руслі неокантіанства цілком логічними є розмисли про цінності. Але якщо пристати на гайдеггерівську тезу про усвідомлення в якості цінності лише того, що втратило сутнісну єдність із буттям, то автономія, визнана цінністю, виглядає штучною конструкцією. І хоча ретроспекція у ренесансну проблематику дає Е.Кассіреру мо-

жливість відшукувати у текстах тієї доби потрібні йому аргументи і надавати явищам потрібні йому значення, штучність автономного суб'єкту не зникає навіть при їх врахуванні.

Дійсно, лише Р.Декарт зміг знайти і зафіксувати "нову архімедову точку опори" для новоєвропейського суб'єкта. Якщо гуманісти Відродження усвідомлювали неповноту буття в індивідуальному самоздійсненні і знімали її наполегливим утвердженням природності існування громадянського життя, то декартівське cogito як радикально зрозуміле мислення робило таке зняття зайвим. Після Р.Декарта ця стратегія мислення як програма осягнення людини Модерну вже не потребувала прирощення сутності людини духом суспільності – традиційне для домодерних філософів завдання знімалося гуманізмом, що сприяв обґрунтуванню автономії суб'єкта. Самодіяльний, самодостатній суб'єкт здійснює "наступальне просування у позбавлену меж сферу потенційного опредметнення через обчислення всякій людині доступного і для всіх обов'язкового [світу]" [11, 58].

Світ не просто стає картиною, він потребує метафізичної, хоча й позбавленої божественної санкції основи для звільнення суб'єкту, для його прагнення свободи як "самозасвідченого самовизначення". І цією основою стає сам суб'єкт. "І лише людина, що звільняє себе собі самій, необхідно належить до суб'єкту цієї свободи, єдино тому така людина сама може і мусить стати виключним сущим" [11, 60]. Суще вже не є присутністю, зануреністю, єдністю із світом, але є протиставленням в уяві, наступальним, оволодівальним опредметненням. Це й означає: бути суб'єктом. Суб'єктивність стає єдиною, виключною характеристикою людини як мислячої й представляючої істоти, і як така вона є утвердженням автономії.

Висхідною ідеєю кантівської етики є піднесена на недосяжну висоту автономна добра воля, яка максимально підкреслює моральний статус індивіда. В "Основах метафізики нравів" І.Кант наголошував, що для того, щоб бути чесними і добрими і навіть мудрими і доброчесними, індивід не потребує власне науки і філософії [5, 240]. Але вузькість безпосереднього горизонту і приватних інтересів індивіда не дає розуміння моральної цілісності в усій багатогранності її проявів. Цілісність осягнення індивіда як автономного суб'єкта потребує системного, тобто наукового, підходу. І.Кант відчуває необхідність науки етики в осмисленні царини моралі для того, щоб "ввести в обіг її [науки] припис і закріпити його" [5, 241]. Це означає, що в сфері практичного здатність до судження (практична мудрість) тільки тоді й починає показувати себе із вигідного боку, коли буденний розсудок виключає із практичних законів чуттєві мотиви, безпосередність сприйняття і обмеженість інтересів окремої людини. Лише поєднання практичного і теоретичного розуму дає змогу вести мову про визначення й здійснення того, що потрібно для свободи людини.

Мислитель зазначає, що у царині моралі практичний розум має першість над теоретичним, і філософія виходить у сферу життєво важливих проблем, дозволяючи людині віднайти моральнісну основу для самоздійснення. І хоча він підкреслює, що головне – поведінка, а знання про неї – вторинні, і предметом практичного розуму є найвище благо, тобто віднайдення і здійснення того, що потрібно для свободи, філософський аналіз свідчить, що моральнісні поняття не виводяться із досвіду, але апріорно закладені у розумі.

Моральний статус індивіда покладається на принцип автономії, який мислиться лише в поняттях чистого розуму, і відтак вся моральна філософія "покоїться на своїй чистій частині". Стосовно людини, зазначає І.Кант, моральна філософія нічого не запозичує із антропології, навпаки – дає людині як розумній істоті апріорні закони, які "звичайно, ще потребують підсиленої досвідом здатності судження, для того, щоб, з одного боку, розпізнати, в яких випадках вони знаходять своє застосування, з іншого боку, прокласти їм шлях до волі людини і надати їм силу для їх виконання" [5, 224]. І.Кант прямо заявляє, що основу морального зобов'язання слід шукати в сфері розуму. І на цій твердій основі єдино і можливо будувати мораль: моральний закон тільки тому і мислиться як об'єктивно необхідний, що він має зобов'язувальну силу для кожного, хто наділений розумом і волею.

Розумність людини є основою її гідності, і у цьому пункті І.Кант продовжує величну традицію, закладену Дж.Піко делла Мірандола. Мислити вільно, неупереджено, без оглядки на зовнішні авторитети, втілювати самосвідомість у власній поведінці й означає бути особистістю, реалізовувати найвищу свою природу – свободу. Самосвідомість індивіда піднімає його від декартівського "я мислю" на якісно новий рівень – над самим собою (як частиною чуттєвого світу), що пов'язує індивіда з порядком речей, який може мислити тільки розсудок і якому підкорений весь чуттєвий світ. "Це ніщо інше, як особистість, тобто свобода і незалежність від механізму всієї природи, що розглядається разом із тим як здатність істоти, підкореної особливим, а саме даним власним розумом, чистим практичним законам" [5, 414].

Для І.Канта очевидно, що людина належить одразу двом світам – феноменальному світу, де вона підкорена законам природи і встановленням суспільства, й інтелігібельному світу "речей самих по собі", де вона наділена свободою. Але моральний закон можливий лише тоді, коли очевидності феноменального світу залишаються поза увагою мислячого індивіда. Призначення практичного розуму полягає у покладанні мети, а не у забезпеченні засобу практичного здійснення. Практичний розум є причиною доброї волі, яка містить у собі "тільки форму воління взагалі", а не її практичне здійснення. Тому категоричний імператив, вершина автономної волі, є лише формальним регулятивом, пафос якого не може затьмаритися навіть при очевидності нездійсненності предписаних вимог.

Гуманістичні розвідки Е.Кассірера не були дозвільними студіями інтелектуала. Вони провокувалися гайдеггерівською критикою кантіанства. Аргументи Е.Кассірера щодо активності, самодіяльності суб'єкта, необмеженості його у звершеннях виявилися слабкими перед гайдеггерівською ідеєю радикальної конечності. У І.Канта в сфері теоретичного розуму є межі, за які суб'єкт пізнання вийти не може. Натомість у сфері практичного розуму суб'єкт має необмежені можливості. Е.Кассірер доводить, що ідея людської свободи, покладена практичним розумом, ні в чому не визначається чуттєвим, а завдяки виключно інтелігібельній спонтанності розуму є надчуттєвою і надчасовою. Саме на це й критикує М.Гайдеггер, доводячи ідею радикальної конечності через інтерпретацію кантівської трансцендентальної здатності уяви.

М.Гайдеггер виходить з кантівського положення особистості як поваги до ідеї морального закону, свідомо зводячи практичний розум до рівня усвідомлення закону (як поваги). Як особистість індивід самодіяльно і свобідно покладає на себе зобов'язання поважати моральний закон. Особистість здатна покладати себе в якості того, хто "сприймає" вимоги морального закону. Для М.Гайдеггера тут важливо зафіксувати використання кантівського поняття "почуття морального закону", почуття, через яке лише й можлива повага до нього. Мислитель зазначає: "Закон не є тим, що він є, лише тому, що ми шануємо його; навпаки, це почуття шанування, а тим самим – певний вид виявлення закону, є тим способом, яким для нас взагалі може виступити закон як такий… Шанування закону – це шанування самого як тієї самості, що не визначається зарозумілістю і самолюбством… У цьому себе-собі-підпорядкуванні я є «я-сам»" [12, 91]. Таким чином, конечність є невід'ємною складовою практичного розуму, який здійснює себе як раз у тому, що покладає себе конечним. І це дає можливість практичному розуму в почутті морального закону сприймати до дії положення морального закону [3].

Для Е.Кассірера конечність, чуттєвість, часовість не є сумісними із спонтанністю і самодіяльністю, тому він прагне показати автономність морального закону як фундамент етики, вказуючи на почуття морального закону лише як на сферу застосування етики. Він зазначає, що І.Кант чітко розрізняє моральний закон і почуття закону, на відміну від М.Гайдеггера, який ототожнює виробництво закону з усвідомленням закону.

Висхідним положенням Е.Кассірера виступає здійснене І.Кантом розрізнення між людиною і розумною істотою: "Значення морального закону до такої міри просторе, що воно має силу не лише для людей, але і для всіх розумних істот взагалі" [5, 245]. Моральний закон є універсальним приписом для всякої розумної істоти, а не мінливим випадком для конкретної ситуації людства, а тим паче групи людей. А отже, в інтерпретації Е.Кассірера, має значення і цінність незалежно від його сприйняття через чуттєвість у формі поваги [9, 377]. Саме в силу такого розрізнення людина постає особливою формою конечної розумної істоти як суто раціональна конечність, але ніяк не чуттєва. Для безконечної істоти моральний закон є буття, а для конечної – належне буття, однак не необхідне [9, 376]. Автономність дозволяє людині, незалежно від умов емпіричного споглядання, визначати дійсність, незалежно від усього мінливого (а отже, людського), бути вільною, реалізуватися як "річ у собі".

Перебіг розмислів Е.Кассірера дав підстави Ж.-Ф. Ліотару звинувачувати кантівську етику в антигуманізмі [9, 380]. Етика зміщується в сторону від людини, тобто власне відходить від своєї традиційної гуманістичної спрямованості. На думку Ж.-Ф.Ліотара, в якості принципу практичного розуму моральний закон виявляється нелюдським. Саме через кассірерівську інтерпретацію кантівського розрізнення людини і розумної істоти практична філософія, етика, виходить за межі людських норм: "Моральний закон не є зверненим до людини, а практичний розум не є вираженням людяності" [9, 381]. Розширюючи дію морального закону на всіх розумних істот задля відмежування від психології та антропології, І.Кант, на думку Ж.-Ф.Ліотара, виявляється антигуманістом: "В якості чистого принципу практичного розуму моральний закон у точному значенні нелюдський, оскільки імператив приписує нам вийти за межі нашої емпіричної "людяності"…, звільнитися з-під обмежень нашої історичної ситуації, наших психологічних схильностей, наших людських цінностей, надто людських, щоб безумовно прийняти заклик закону" [9, 383].

А М.Фуко констатує очевидність, яка цілком логічно поставала при спробах практичної реалізації величного проекту: виявляється, за категорією "індивідуалізм" приховані цілком несумісні явища. Тому він пропонує розрізняти: 1) індивідуалістичну позицію, що наділяє індивіда в його неповторності абсолютною цінністю і приписує йому певну міру незалежності від групи, до якої він належить; 2) підвищену зацікавленість у проблемах приватного життя; 3) інтенсивність ставлення до себе, "тих внутрішніх зв'язків із самим собою, чи тих форм, в яких індивідуум повинен сприймати себе як об'єкт пізнання і сферу діяльності" [10, 51].

Примітно, що у цих різновидах індивідуалізму лише перший ряд смислів відповідає картезіанській настанові. При тому, визначальною для практичного втілення постає "незалежність від групи". І саме тому, що для М.Фуко увесь цей спектр смислів є співвідносним, унаочнюється зв'язок незалежності із "турботою про себе", яка лише позірно провокує індивіда на "виправдання, очищення й спасіння". На певному етапі самопідпорядкування закону і нормам, виробленим самостійно на основі свого розуму і волі, не приймає такого самообмеження "Я", а, навпаки – представляє як утвердження "Я" в якості невід'ємної цінності. Тоді місце заснованої на собі самій нормативності автономії обіймає проста "турбота про себе" [9, 70].

"Турбота про себе" зводить величний проект індивідуального самовдосконалення до цінності бажань, насолод, тобто до виконання індивідом тих функцій, які виявляються єдино ефективними у пустому просторі, де відбулася "смерть суб'єкта". Розщеплення суб'єкта на окремі функції і виявлення дієвості лише тих із них, які відповідають потребам "людини бажання" й навчають "техніці життя", врешті й призводять до "смерті суб'єкта". А принцип автономії, послідовно відмежовуючи людину від реального світу, задає не лише розкол на "суб'єкт" і "об'єкт", але поступово редукується до "цінностей особистого щастя й відповідного відчуження від суспільного простору" [9, 70].

Висновки. В рамках суб'єктивності з'являється можливість моральної філософії суб'єкта, яку можна розуміти і як програму, спрямовану на досягнення особистісного ідеалу із зазначенням шляхів самовдосконалення, і як обґрунтування спекулятивного індивідуалізму. Спекулятивність є наслідком вилучення з ланки традиційного для домодерного світу значення спільності, єдності людей. Ця втрата традиційного ґрунту не могла не призвести автономного суб'єкта до відмежування від інших, до незалежності як здатності обирати модальності свого індивідуального існування, які обґрунтовувалися як вершина свободи.

Використані джерела

1. Апресян Р.Г. Перфекционистский и дисциплинарный языки морали / Р.Г. Апресян // Оправдание морали [сб. науч. ст. к 70-летию Ю.В.Согомонова / отв. ред.: В.И.Бакштановский, А.Ю.Согомонов] / Р.Г. Апресян. – М.; Тюмень: Издание Центра прикладной этики и НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2000. – С. 38–53.

2. Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии / Якоб Буркхардт. – М.: Юристь, 1996. – 591 с.

3. Дорофеев Д.Ю. Понимание Хайдеггером Канта в перспективе проблемы воображения [Электронный ресурс] / Д.Ю. Дорофеев. – Режим доступа: http://anthropology.rchgi.spb.ru/kant/kant_i2.htm.

4. История этических учений: Учебник [под ред. А.А.Гусейнова]. – М.: Гардарики, 2003. – 911 с.

5. Кант И. Сочинения в шести томах / Иммануил Кант; [под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В.Гулыги, Т.И.Ойзермана]. Т.4. Ч.1. – М.: Мысль, 1965. – 544 с. – (Философ, наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии).

6. Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / Эрнст Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 654 с.

7. Прокофьев А.В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов / А.В. Прокофьев. – Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2006. – 284 с.

8. Прокофьев А.В. Справедливость и ответственность: социально-этические проблемы в философии морали: Моногр. / А.В.Прокофьев. – Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2006. – 277с.

9. Рено А. Эра индивида: К истории субъективности / Ален Рено; [пер. с фр. С.Б.Рындина под ред. Е.А.Самарской]. – СПб.: Владимир Даль, 2002. – 473 с.

10. Фуко М. История сексуальности-III: Забота о себе/ Мишель Фуко; [пер. с фр. Т.Н.Титовой и О.И.Хомы под общ. ред. А.Б.Мокроусова]. – К.: Дух и литера; Грунт; М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с.

11. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления /Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. В.В.Бибихина] – М.: Республика, 1993. – 447 с.

12. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. и послесл. О.В.Никифорова]. – М.: Русское феноменологическое общество; Логос, 1997. – 176 с.

УДК 316.7

Світлана Володимирівна Дрожжина
кандидат філософських наук, доцент,
Донецький національний університет
економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського

РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ПОЛІКОНФЕСІЙНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті представлено пропозиції щодо покращення стану українських поліконфесійних відносин в умовах мультикультурної політики, висвітлено кількісні та якісні показники збільшення кількості прихильників релігії та релігійних організацій, а також позитивні тенденції та негативні риси сучасного стану поліконфесійних відносин в Україні.

Ключові слова: поліконфесійні відносини, мультикультуралізм, релігійні організації, християнство, екуменізм.

The paper presents suggestions for improvement polikonfesiyny Ukrainian relations in a multicultural policy outlines the quantitative and qualitative increase in the number of supporters of religion and religious organizations And the positive trends and negative features of contemporary polikonfesiynyh relations in Ukraine.

Key words: *polikonfesiyni relations, Multiculturalism, religious organizations, Christianity, ecumenism.*

© Дрожжина С. В., 2009

Типологізація і класифікація цивілізацій, як минулих, так і сучасних, залежить від обраних критеріїв, в якості яких різними авторами пропонуються різні фактори: географічні (ландшафтні, континентальні), расові, етнічні, політичні (геополітичні та соціально-економічні), культурно-лінгвістичні, конфесійні та ін. При аналізі цих критеріїв з'ясовано, що для стародавніх цивілізацій найбільше значення мають природно-географічні фактори, а для сучасних цивілізацій – духовні, що пов'язано з історичним процесом заміщення природних характеристик на власне соціальні [1, 65-66]. Аналізуючи проблему цивілізаційної приналежності України, за критерії визначення цивілізації сучасними вченими беруться релігія, мова, історичне минуле, економічні та політичні вподобання тощо. Релігія стала одним із найважливіших показників визнання сучасної України полікультурною державою, а значить – дала поштовх до теоретичного обґрунтування шляхів узгодженості всіх елементів фрагментованого суспільства через політику мультикультуралізму, враховуючи специфіку й унікальність поліконфесійного стану українського суспільства.

Сучасні суспільні відносини у сфері релігії, стан поліконфесійності, роль і місце релігійної ідентичності в формуванні сучасної особистості, релігійна духовність як найважливіша складова національного виховання розглядаються в працях багатьох сучасних філософів (Арістова А.В., Гладка Т.В., Кислий А.О., Погрібняк В.Г., Попов В.Ю., Сележан Й.Ю. та багато ін.). Але обмаль вітчизняних філософських досліджень поєднують полікультурність та поліконфесійність, а також розглядають релігійні відносини в Україні в умовах політики мультикультуралізму.

Отже, зважаючи на актуальність теми дослідження та недостатню опрацьованість її українськими вченими, можна сформулювати мету нашої розвідки, як-то: розробка пропозицій щодо покращення стану українських поліконфесійних відносин в умовах мультикультурної політики. Основні завдання: висвітлити кількісні та якісні показники збільшення кількості прихильників релігії та релігійних організацій в України; виявити позитивні тенденції та негативні риси сучасного стану поліконфсійних відносин в Україні.

На замовлення Державного комітету України у справах релігій 2004 р. було проведене соціологічне дослідження "Церква в українському суспільстві". Тільки 15,3 % опитаних визнали себе "невіруючими", інші задекларували свою релігійну належність. Найменше невіруючих на Заході (4,3 %) й у віковій групі від 18 до 35 років, найбільше – на Сході (кожний п'ятий) і в Криму (кожний четвертий), а також у віковій групі від 50 до 60 років [2].

Україна має досить сприятливе географічне положення на межі Сходу і Заходу, де перехрещуються історичні шляхи різних народів і пересікаються різні релігії – християнство і мусульманство, різні конфесії – православ'я і католицизм [3, 244]. Соціологічні дослідження релігійності з'ясували конфесійні орієнтації наших співгромадян: православні – 69 %, греко-католики – 20 %, протестанти – 2%, інші релігійні конфесії – 2 %, релігійна ідентичність не виявлена – 7 % [4, 211-220].

На початку XXI ст. церква та релігійні організації дедалі частіше почали заявляти про себе як діяльні учасники суспільних процесів. Релігійний фактор посідає важливе місце в суспільно-політичному й духовно-культурному житті. Українське законодавство закріплює принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Але в Україні традиційно спостерігається значний вплив релігійних інституцій на суспільні відносини, на політичні події, що пояснюється історичною роллю церкви у житті слов'янських народів і особливістю національного менталітету, головною складовою якого є релігійна духовність. Релігійна духовність – це досить складне культурне явище, глибоко індивідуальне для кожної людини, кожної спільноти, кожного народу [3, 243]. Духовність – це "творча здатність людини до самореалізації та самовдосконалення, що зумовлюється когнітивно-інтелектуальними, чуттєво-емоційними та вольовими особливостями в цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в життєдіяльності загальнолюдських, етичних, естетичних та релігійних цінностей [5, 49-51].

На формування релігійної духовності українця вплинули як внутрішні фактори – особливості емоційно-психологічної сфери, так і зовнішні – географічні, історичні, господарські чинники [3, 244].

Можна виділити декілька типів релігійної духовності. Насамперед православна духовність, греко-католицька та протестантська релігійність [3, 246]. Православна і протестантські церкви в Україні почали оприлюднювати свої соціальні вчення або більш-менш систематизовані доктрини, в яких чільне місце посідають проблеми політичної, соціальної, духовної і культурної трансформації суспільства. Богословсько-філософською домінантою в оцінці розвитку суспільства є визначення пріоритетності складових парадигми "теоцентризм – антропоцентризм". Антропоцентризм має ключове значення у змістовному наповненні понятійно-категоріального апарату соціального вчення Католицької церкви, де домінують такі антропоцентричні й гуманістичні поняття, як "гідність людини", "розвиток", "солідарність", "субсидіарність", "суспільство вільної праці, підприємництва і співучасті", "якість життя" тощо. Руська православна церква вважає антропоцентризм і теоцентризм, релігійний світогляд і секулярний гуманізм онтологічно несумісними, різнополюсними, протилежними поняттями, неприйнятними для духовно-релігійної традиції православ'я, громадянське суспільство – антиподом слов'яно-православної цивілізації, а євроінтеграцію та глобалізацію – загрозою для істинно православної віри [2].

Протестантські церкви в Україні засновують своє світобачення, зокрема щодо ролі релігійного фактора в секулярному глобалізованому світі, на антропологічній парадигмі, надаючи пріоритетного значення громадянському суспільству, позаконфесійному облаштуванню українського суспільства, відокремленню церкви від держави і школи від церкви, свободі совісті.

Говорячи про духовні засади формування суспільної свідомості, не можна обминути питання впливу релігії на процес націєтворення, який триває сьогодні.

Історія націєтворення дає змогу стверджувати, що роль релігії у цих процесах виявляється значною або навіть вирішальною там, де:

а) рамки націєутворюючого етносу цілковито збігаються з релігійними;

б) релігія, у свою чергу, була чільним чинником етногенезу (спільного міфу про етногенез);

в) була й залишається головним атрибутом, що виокремлює формовану націю від референтних для неї спільнот або/і

г) націєутворюючий етнос втратив інші важливі атрибути колективної ідентичності (мову чи спільну територію), а також тоді, коли

д) релігійна інституція є найбільш інституалізованою силою націєтворення [6].

Наводячи приклади з найвідоміших творів українських політичних діячів, працівники Центру гуманітарних і релігійних досліджень, журналу "Людина і світ", Українсько-Американського бюро захисту прав людини (автори бюлетеню "Нація і релігія: Україна") роблять висновок, що предтечі та батьки українського націоналізму не розглядали релігію як істотний чинник формування української нації, хоча цілком виразно вказували на її демаркаційний характер у процесі етнічної ідентифікації, а чільні українські діячі Центральної Ради (1917-1918 рр.) цілком виразно виявили неувагу і навіть вороже ставлення до Церкви (йдеться про В.Винниченко, М.Грушевського).

Для українських діячів істотною була конфесійна розірваність України: з одного боку – "Православ'я як символ козацьких повстань, визвольної боротьби та боротьби з унією, а з іншого – Унія як демаркаційний феномен, що захистив галицьких русинів східним обрядом від спольщення й конфесійним вододілом – від русифікації". Отже, це спонукало українських інтелектуалів до "формування власного проекту, який вимагав абстрагування від релігійних відмінностей "двох Україн", ...адже М.Грушевський попереджав галичан і великоукраїнців, що впродовж 20-30 років вони можуть отримати дві нації на одній етнографічній основі..." [6].

Нинішня ситуація в православному житті характеризується поділом на три войовничо настроєні одна до одної церкви (Українська Православна Московського підпорядкування, Українська Православна Київського патріархату і Українська автокефальна). Сьогодні 11 тисяч приходів в Україні офіційно підвладні патріарху Московському і Всєя Русі і 3 тисячі приходів вийшли з-під влади Московського патріархату і належать Київському патріархату [7]. Тому говорити про єдину православну релігійність ми взагалі не можемо. Греко-католицька релігійна духовність, на відміну від православної, виступає більш цілісним явищем, хоча й тут ми не помічаємо бажаної єдності. Протестантська релігійність в основному проявлена більшістю різноманітних релігійних напрямків, які не мають глибоких національних традицій, бо прийшли, в основному, з-за меж України і тому є здебільшого національно незорієнтованими [3, 246]. 41,6 % опитаних громадяни України повідомили про своє негативне ставлення до новітніх релігійних рухів, 46,5 % – до діяльності зарубіжних церков, хоча тих, хто ставиться до новітніх і закордонних церков індиферентно, приблизно стільки [2].

Отже, нинішня релігійна ситуація в Україні дуже складна. Посилюються протиріччя між різними церковними конфесіями та релігійними течіями, що зумовлено цілим рядом політичних та економічних причин. Шляхом виходу із даної ситуації дехто вважає створення єдиної національної релігії чи помісної церкви, які б виконували інтегруючі й етноконсолідуючі функції. Ідею утворення незалежної Православної церкви особливо підтримують на Заході, в Центрі та у Києві (61,8 %, 59,0 %, 58,2 % відповідно) [2].

Інтегруючу роль відводять православним церквам української орієнтації (Українська Православна Київського патріархату і Українська автокефальна). Але для виконання таких функцій немає ані об'єктивних, ані суб'єктивних передумов. Крім того, постійні суперечності між УПЦ Київського патріархату і УПЦ Московського патріархату не призводять до жодних позитивних зрушень, а навпаки – розігрівають ворожнечу між православними. Очолити рух церковного об'єднання не може й греко-католицька церква: це – не настільки поширена релігія, щоб стати загальнонаціональною. Більшість її громад (близько 98%) діють у Західному регіоні України [3, 252].

Як взагалі у XXI ст. можна говорити про насильницьке нав'язування загальнонаціональної релігійної духовності? Об'єднуючи церковні конфесії, релігійні течії під егідою будь-якої з них обов'язково будуть порушені права тисяч віруючих, тобто будуть порушені найсвятіші права громадян, які ми відносимо до загальнолюдських цінностей. Якщо ми визнаємо підґрунтям сучасної національної ідеї загальнолюдські цінності, то чого варта така національна ідея, яка не об'єднує націю, а вносить розбрат у суспільство, що і так є фрагментованим? Нас завжди обурюють історичні факти і сучасні події, які свідчать про насильницьке нав'язування релігійних норм, що частіше за все не обходиться без "вогню і меча". Чому ж сьогодні, коли Україна прагне як цивілізована держава ввійти у всі демократичні інституції світу, лунають заклики до порушення найсвятішого права людини – права на свободу віросповідання, при чому ці заклики маскуються під фразами об'єднання нації?

Історія нагадує нам: "Дотримуючись погляду, що у віровченні православної і католицької церков є багато спільного, митрополит Петро Могила, проте, відстоював недоторканість обряду східної церкви, її соборний устрій, як специфічні прояви душі східного християнства... Петро Могила добре розумів, що віра всіх християн однакова, тільки кожен народ має власні форми для вияву цієї віри. За-

хищаючи східний обряд, встановлений на українських землях, Могила обороняв специфіку віри українського народу і тут не допускав жодних зовнішніх втручань" [3, 253].

В сучасних умовах, а також в умовах політики мультикультуралізму, ми можемо говорити не про об'єднання релігійних течій та церковних конфесій, а про співпрацю всіх церков в інтересах народу України. "Порозуміння не лише між православними і греко-католиками, а й між усіма християнськими конфесіями України можливе лише на грантi дійового екуменізму, тобто руху за інтеграцію, консолідацію церков як у релігійних, так і в суспільно-політичних питаннях", – вважає сучасний український вчений Сележан Й.Ю. [3, 255]. Але стосовно екуменізму як підґрунтя об'єднання українських конфесій не все так зрозуміло, як представляє дослідник.

Екуменізм (від грец. – населений світ, всесвіт) – ідеологія всехристиянської єдності. Екуменізм – рух міжконфесійний, хоча провідна роль в ньому належить протестантським організаціям [8].

З благословення або з прокляття термін "екуменізм" ввійшов до лексики християн. Організаційний початок руху поклала протестантська Всесвітня місіонерська конференція 1910 р. у Единбурзі. Наслідком її рішень стало утворення Міжнародної місіонерської ради (1921 р.), міжнародних об'єднань "Життя та діяльність" (1925 р.), "Віра і порядок" (1927 р.). 1937 р. з'явився термін "екуменізм". Він був запропонований теологами Принстонської семінарії. 1938 р. розпочалася робота щодо об'єднання названих вище організацій, яка завершилася на Першій Асамблеї в Амстердамі (1948 р.) утворенням Всесвітньої Ради Церков (ВРЦ). Сьогодні вона об'єднує 300 церков з 100 країн світу (біля 440 млн. віруючих). Центр ВРЦ знаходиться у Женеві. ВРЦ регулярно проводить всесвітні конференції на яких узгоджуються позиції з питань віровчення та суспільного служіння церков.

Протестантська екклесіологія (вчення про церкви) в цілому позитивно сприймає дійсний організаційний розподіл християнських церков. Єдність розуміється протестантами як узгодженість у принципових питаннях віровчення.

Католицизм і православ'я вбачають у цьому відступ від істинної Церкви (під нею розуміють власні організації). Отже, їхнє сучасне відношення до екуменізму не є однозначним. З одного боку, необхідність об'єднання християнських церков не заперечується. З іншого боку, справжнім екуменізмом вважається повернення християн до "істинної Церкви", із відмовленням від всіх попередніх помилок.

До складу ВРЦ, поряд із протестантськими церквами, входить ряд православних (в тому числі з 1961 р. Руська Православна Церков). Ситуація з Православними Церквами у складі ВРЦ не проста. Загальноправославна Нарада 1948 р., яка відбулася в Москві за участю практично всіх Помісних Православних Церков (що надає можливість назвати цю нараду фактично Вселенським Собором) категорично заперечило можливість прийняти участь у екуменістичному русі. В прийнятій цією Загальноправославною Нарадою резолюції говориться: "Зниження вимог до умов єднання до одного лише визнання Ісуса Христа нашим Господом умаляє християнське віровчення до тої лише віри, яка, за словом Апостола, є доступною й бісам" [9].

Але через десять років митрополит Крутицький і Коломенський Миколай, виступаючи у Московській духовній академії, фактично відмінив рішення Загальноправославної Наради і задекларував зміну позиції РПЦ у відношенні до участі в екуменістичному русі. 11 квітня 1961 р. Патріарх Алексій I виступає із заявою про вступ РПЦ до Всесвітньої Ради Церков, у якій підтверджує згоду РПЦ із Конституцією ВРЦ.

1981 р. у заяві Священного Синоду зазначалося: "Діяльність в екуменістичній сфері, її розвиток та поглиблення повинні залишатися в центрі уваги нашої Церкви. …богословські діалоги з неправославними Церквами мають за ціль прагнення до єдності... Ми вважаємо за необхідне подальше поглиблення участі Православної Церкви в поточній діяльності ВРЦ, а також Конференції Європейських Церков" [9]. Сучасна всесвітня політична система поставила перед екуменістичним рухом завдання створення нової доктрини. Ця доктрина була відображена гаслом "Єдність у різноманітті". "На жаль, – засуджує священик В. Манягин, – всередині нашої Церкви знайшлися люди, і їх кількість велика, які втілюють ці плани в життя" [9].

На початку 90-х років минулого століття екуменістичний рух зайшов у глухий кут, зробивши все, що можна було зробити. Християнство не змогло знайти важелі для кореляції різноманіття доктрин. Сьогодні в північній Америці почали говорити про "новий екуменізм". Є дуже багато сфер, в яких розрізнена Церква може взяти участь як єдине ціле. "Також немало може бути зроблено в тій сфері, яку ми всі поділяємо – повага до святості людського життя. Подібних сфер для сумісної роботи не тільки немало існує, але вони давно й наполегливо просять нашої уваги і дії. І вже відштовхуючись від сумісного соціального служіння, можна розпочинати пошуки та закладання фундаменту для будівництва Єдиного Собору" [12].

Як бачимо, відношення православних до екуменізму неоднозначне, а це говорить на користь неможливості робити ставку щодо об'єднання українських Церков на грунті саме екуменізму. Екуменічний рух християнських церков за об'єднання можна плідно розвивати в Україні через періодично скликувані всеукраїнські екуменічні конгреси, постійно діючу конференцію чи "круглий стіл" релігійних діячів усіх конфесій, утворення церквами України на паритетних засадах постійно діючих структур з екуменічних контактів і міжконфесійної співпраці. Справі прислужився б і український екуменічний друкований часопис [3, 256].

Отже, з екуменістичних заходів хотілося б запровадити ті, що стосуються соціально-культурних сфер життя українського суспільства.

Головними напрямками діяльності державних інституцій стосовно покращення стану українських поліконфесійних відносин в умовах мультикультурної політики (з врахуванням моментів екуменізму) можуть бути наступні заходи:

- приведення українського законодавства у повну відповідність до міжнародних стандартів в сфері релігійних відносин (у відповідність до вимог ст.9 та ст.11 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі судової практики Європейського суду з прав людини, а також врахувати Керівні принципи для аналізу законодавства стосовно релігії чи віри, схвалені Парламентською асамблеєю ОБСЄ та Венеціанською комісією у 2004 р.);
- невтручання державних органів у внутрішньоцерковні справи, зокрема, щодо створення єдиної помісної православної церкви, нав'язування певної єдиної організаційної структури;
- належне реагування правоохоронних органів на випадки розпалювання релігійної ворожнечі, вандалізму;
- проведення моніторингу не тільки загальнодержавного законодавства, а й нормативної бази місцевих органів влади та управління з метою виявлення та усунення положень, які можуть бути прямо або опосередковано бути дискримінаційними в сфері релігійних відносин;
- запровадження тренінгів, курсів з релігійної толерантності для працівників державних органів та представників засобів масової інформації;
- створення постійно діючих комісій для вирішення питань спільного зацікавлення (майно, пам'ятки культури, сім'я, освіта тощо) з представників уряду та представників релігійних організацій [13, 185].

Кількісним показником відношення держави до прихильників релігії можна вважати дані щодо релігійних організацій в Україні [13, 161].

Таблиця 1

Кількість релігійних організацій в Україні

	1992	1995	1998	2000	2001	2002	2003	2005	2007
Зареєстровані релігійні організації	12 962	15 787	19 631	22 518	24 311	25 942	27 286	29 699	31 227
Незареєстровані релігійні організації, що повідомляли про свою діяльність		1 197	775	1 025	1 094	1 130	1 101	1 106	1 836
Разом	12 962	16 984	20 406	23 543	25 405	27 072	28 387	30 805	33 063

З Таблиці 1 видно, що кількість релігійних організацій за роки незалежності України збільшилася в 2,5 рази. Це можна пояснити багатьма причинами. Найголовніші з них, на думку Й. Ю. Сележана [3, 250], такі:

- демократизація суспільного життя, процес національного відродження;
- докорінна ломка ідеологічних стереотипів, догм мислення, які панували до останнього часу в суспільній свідомості;
- утримання релігією багатьох традицій, обрядів, інших елементів культури;
- чимало людей стали відверто висловлювати своє ставлення до релігії, що за часів тоталітаризму було небезпечним;
- всі релігійні організації одержали повні можливості для розгортання культової та позакультової діяльності;
- формування позитивного іміджу релігії засобами масової інформації.

Якщо проаналізувати кількість зареєстрованих релігійних організацій, то видно, що кількість їх зросла у 2,4 раза, але правозахисні організації вважають, що серед перешкод, які найчастіше виникають перед релігійними організаціями та окремими особами в здійсненні їхніх прав на свободу совісті, на першому місці стоїть перешкода в отриманні реєстрації юридичної особи [13, 162]. Про це свідчить майже незмінна кількість незареєстрованих релігійних організацій. Реєстрація ж необхідна для здійснення релігійною організацією будь-якої культової діяльності (винайму приміщення, здійснення публічних богослужінь, запрошення представників іноземних священнослужителів, друку та поширення літератури тощо). Недосконалість механізмів реєстрації обумовлена недоліками та неузгодженнями нормативно-правової бази держави в сфері релігійних правовідносин. Саме ця причина перешкоджає релігійним організаціям отримувати земельні ділянки під будівництво культових споруд (60 % звернень віруючих до Уповноваженого парламенту з прав людини стосується земельних та майнових проблем) [13, 162], повертати майно релігійних організацій, яке було конфісковано за часів СРСР, проводити публічні заходи тощо. А між тим, половина опитаних при соціологічному дослідженні позитивно ставиться до діяльності релігійних організацій в Україні; взагалі не сприймають їхньої діяльності тільки 5,7 %; 37,5 % ставляться нейтрально. Переважна більшість респондентів (майже 63 %) позитивно сприй-

мають участь релігійних інституцій у процесі національно-духовного відродження й лише 4,9 % ставляться до такої діяльності Церкви негативно. Доволі високою виявилася й оцінка соціального служіння релігійних організацій: 46,2 % респондентів вважають її необхідною й помітною в суспільстві, 19,9 % заявили, що вона потребує підтримки держави й лише 1,4 % вважають, що вона є непомітною і непотрібною [2].

З іншого боку, держава робить суттєві шляхи назустріч релігійним організаціям: фактично у всіх областях було створено міжконфесійні ради при головах обласних державних адміністрацій, започатковано регулярні зустрічі керівництва облдержадміністрацій із представниками релігійних об'єднань і організацій, які діють в областях, відроджено діяльність Державного комітету України у справах національностей і релігій (Постанова Кабінету Міністрів України № 1575 від 8 листопада 2006 року), розроблено нову редакцію Закону "Про свободу совісті та релігійні організації". Крім того, Міністерство освіти і науки України 9 березня 2006 р. відійшло від своєї традиційної позиції і на засіданні Державної акредитаційної комісії визнало богослов'я академічною дисципліною, що зрівняло студентів-богословів у правах з іншими студентами, в тому числі і стосовно відстрочки від призову в армію. Сьогодні перед навчальними закладами духовної спрямованості постає питання ліцензування та акредитації. Кількість установ духовної освіти в Україні становить близько 180 духовних навчальних закладів [14].

Стосовно ролі Церкви у вихованні молоді існують наступні соціологічні дані: понад три чверті респондентів вважають вплив Церкви на сім'ю та виховання підростаючого покоління надзвичайно або доволі позитивним. При цьому більшість респондентів (53,6%) упевнені, що культура є тією сферою, в яку Церква здатна зробити найбільший внесок; 42,0 % вважають такою сферою психологію; 20,5 % – освіту [2].

У червні 2006 р. Міністерство освіти і науки України запропонувало нову концепцію викладання морально-етичних предметів у школі [15]. Але ця концепція викликала обурення представників провідних християнських Церков і вони звернулися з цього приводу до Президента України і Міністерства освіти і науки України. Проте це не дало результату. Предмети духовно-морального спрямування ("Християнська етика", "Християнська культура", "Етика: духовні засади", "Основи православної культури Криму", "Основи мусульманської культури Криму" тощо) вивчаються у чверті загальноосвітніх навчальних закладів [13, 176]. На запитання "Як Ви ставитеся до впровадження предмета "християнська етика" в систему загальноосвітньої школи?" – переважна більшість респондентів (65,8 %) відповіла "позитивно", 15,9 % – "негативно", 18,3 % – "байдуже". Прикметно, що найбільш позитивно до впровадження цього предмета ставляться на заході країни, де він фактично вже став частиною шкільного компонента; тут і найменший відсоток байдужих, а також тих, хто ставиться негативно (по 10 %). З-поміж респондентів, які вказали свою релігійну приналежність, підтримка предмета є дуже високою, за винятком іудеїв і мусульман, які не розуміють, в який спосіб їхні діти зможуть вивчати основи, відповідно, іудейської і мусульманської етичних систем [2]. Запровадження релігійної етики в загальноосвітній школі повинно мати інформаційно-пізнавальний характер. Віроповчальні функції предмета не можуть виконуватись у загальноосвітній школі, оскільки це буде порушенням діючого законодавства. Вимоги до викладачів названих вище предметів дуже високі: крім базової гуманітарної освіти та загальної ерудованості, їм треба мати високі моральні якості, адже мова, головним чином, йдеться про виховання толерантності та здатності співіснування в поліконфесійному середовищі.

Нетолерантність в релігійній сфері України можна характеризувати такими "точками напруги" [13, 179]:

1.Поділ релігійних течій на традиційні (існують на території України сто і більше років) і нетрадиційні (з'явилися з кінця 80-х років XX ст.).

2. Міжрелігійні відносини (між християнами і мусульманами, християнами і юдеями).

3. Міжцерковні відносини (між різними християнськими церквами; 47,1 % опитаних вважають, що Українська православна церква має бути об'єднаною й незалежною, для 23,1 % це не має значення, а 22,4 % вагалися з відповіддю [2]).

4. Нетерпимість до релігії (негативне ставлення до релігійності як такої).

При цьому релігійна нетолерантність може виражатися як на побутовому рівні, так і на соціальному, і навіть – на державному. Релігійна нетолерантність – це риса стану релігійного життя всіх поліконфесійних суспільств. Навіть у найрозвинутіших з них, "попри всі спроби відшукати оптимальну модель державно-церковних відносин, втілити принципи толерантного існування, узгодити національні інтереси з інтересами повноцінного функціонування затребуваних у суспільстві віросповідань, – поліконфесійність залишається джерелом соціальної напруженості" [17].

Виходячи із викладеного вище, можна зробити такі висновки:

1. Україна є поліконфесійною державою, що підкреслює полікультурний характер українського сучасного суспільства. Сьогодні виділяються декілька типів релігійної духовності: православна духовність, греко-католицька та протестантська релігійність. Між різними церковними конфесіями та релігійними течіями посилюються протиріччя, що зумовлено політичними та економічними причинами.

2. Нетолерантність в релігійній сфері України характеризується поділом релігійних течій на традиційні і нетрадиційні; міжрелігійними суперечками та конфліктами між християнами і мусульманами, християнами і юдеями, а також міжцерковними непорозуміннями між різними християнськими церквами.

3. В умовах політики мультикультуралізму можна говорити не про об'єднання релігійних течій та церковних конфесій, а про співпрацю всіх церков в інтересах народу України на засадах соціальної складової сучасного екуменізму, тобто руху за інтеграцію, консолідацію церков в суспільно-політичних питаннях, а також на ґрунті чітко окреслених та виписаних законодавчо відносин між державними інституціями та представниками всіх конфесій та релігійних течій.

Використані джерела

1. Цивилизации: от локального к глобальному Граду: монография. – Донецк: ДонНТУ, УНИТЕХ, 2008. – 236 с.
2. Релігійний фактор у сучасній Україні: [бюлетень "Людина і світ"]. – Березень, 2004. – С. 2-7, 42-44.
3. Сележан Й. Ю. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти): [хрестоматія] / Сележан Й.Ю. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2005. – 306 с.
4. Интеллект. Личность. Цивилизация: материалы II Международной научной конференции, (Донецк, 22-23 мая 2003 г.) / Донецкий государственный университет экономики и торговли им. М.Туган-Барановского. – Донецк: ДонГУЭТ, 2003. – 240 с.
5. Аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Івано-Франківськ, 27-28 квітня 2007 р.) /Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 232 с.
6. Нація і релігія: Україна: [бюлетень "Людина і світ"]. – Червень, 2003. – С. 39-48.
7. Гамов А. Над Киевом штормило//www.rg.ru, 27.07.2008.
8. Режим доступу http://slovari.yandex.ru
9. Манягин В. Экуменизм и межрелигиозное сотрудничество как духовная составляющая глобализации [Электронный ресурс] / В. Манягин. – Режим доступа к статье: http://archiv.kiev1.org
10. Буфеев К. О триединстве эволюционизма, гуманизма и экуменизма [Электронный ресурс] / К. Буфеев. – Режим доступа к статье: http://www.pritvor.kiev.ua
11. Осипов А.И. Православное понимание экуменизма [Электронный ресурс] / А. И. Осипов. – Режим доступа к статье: http://www.wco.ru/biblio/books/osip 13/Main.htm
12. Ещё раз о новом экуменизме, или Возможность Невозможного [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: // http://sophiya.org.au
13. Права людини в Україні – 2006: [доповідь правозахисних організацій / за ред. Є.Захарова, І.Рапп, В.Яворського]. – Харків: Права людини, 2007. – 528 с.
14. Кислий А.О. Духовно-релігійна освіта в умовах сучасного українського суспільства / А.О. Кислий // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб.наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – № 10 (23). – 272 с. – С. 49-57.
15. Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування//Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 28 червня 2006 року, протокол № 8/1-2.
16. Декларація ООН про ліквідацію віх форм нетерпимості та дискримінації через релігію та переконання (Резолюція № 36/55 від 25 листопада 1981 року).
17. Арістова А.В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст/ А. В. Арістова // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб.наук.праць / Гол.ред. В.В.Лях. – Вип. 55. – К.: Український центр духовної культури, 2006. – 248 с. – С. 213-222.

УДК 141:215:291.1

Дмитро Володимирович Вітер
кандидат державного управління,
доцент Державної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

ГЛОБАЛІСТСЬКА ПАРАДИГМА В ПРОТЕСТАНТСЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ: ВІД ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ ДО КРИТИЦИЗМУ

У статті аналізуються процеси змін у протестантській теології під впливом глобалістської парадигми, приділяється увага особливостям філософської парадигми сучасної протестантської теології в аспекті аналізу суспільних процесів.

Ключові слова: *глобалізм, парадигма, постмодернізм, протестантизм, соціальна доктрина, теологія, філософія, фундаменталізм.*

The article analyzes the processes of change in Protestant theology influenced globalism' paradigm, paying attention to the peculiarities of the philosophical paradigm of modern Protestant theology in the sense of social processes analysis.

Key words: *fundamentalism, globalism, paradigm, postmodernism, Protestantism, theology, philosophy, social doctrine.*

© Вітер Д. В., 2009

Постмодерністська переорієнтація філософської та наукової парадигми в другій половині XX ст. поширилася і на протестантську теологію. Увага теологів до сучасних суспільних процесів, проблемність та неоднозначність світової глобалізації призводить до поступового витіснення з теології її головного предмету.

Плюралізм, притаманний постмодернізму в рамках християнської теології, особливо з точки зору морального богослов'я з його експлікацією на соціальні проблеми суспільства та їх відображення в теологічних концепціях, призводить до розпорошення самого суспільства, знищує його цілісність та єдність. Відбувається руйнування стандартів та норм моральної поведінки, що формувалися у тому числі й під впливом християнства; відбувається моральна деградація суспільства, що призводить врешті-решт до руйнування суспільства, дискретність якого стає запорукою розвитку ворожнечі та загибелі людства. Ці та інші проблеми активно досліджуються в сучасній філософсько-релігійні і теологічній думці (З.Бауман, К.Бауєр, Р.Бюхер, К.Габріель, Е.Гелльнер, Дж.Мільбанк, П.Хардт, Й.Хомейєр, Р.Шарлеманн). Але теологічна рефлексія звертається до суспільних явищ у повному обсязі, що обумовлює відповідні парадигмальні зсуви – християнська теологія намагається в якості методологічного принципу застосовувати та розвивати парадигму глобалізму з його спрямованістю на уніфікацію, універсалізацію та плюралістичну культуру. В цьому контексті важливим є аналіз парадигмальних змін в протестантській теології другої половини XX ст.

Плюралізм, як форма руйнування стандартів, підпадає теологічній критиці, що прагне протистояння постмодерністській парадигмі, адже саме вона стає основою роз'єднаності в глобальній єдності уніфікованого світу (причому уніфікація, як і все, що стосується плюралізму – наприклад, демократія – є виключно декларативним явищем на фоні загальних тенденцій до реалізації власних індивідуальних бажань, у чому б вони не проявлялися). Так, Дж.Вейз прямо вказує, що без "морального стандарту суспільство розпадається на велику кількість ворогуючих кланів та окремих розбещених індивідуумів. Зрештою, ми бачимо ту ж жорстокість, ті ж збочення і ту ж анархію, які описані в книзі Судів. Вона ставить однозначний діагноз древній Палестині, яка зазнала в свій час моральної катастрофи, а також дає точне визначення постмодерністській етичній теорії: "Кожен робив, що здавалося правдивим в його очах" (Суд. 21:25)" [1, 202].

Плюралізм стосується і притаманних неопротестантизму тенденцій до реінтерпретації Євангелія – тенденцій, що в постмодернізмі виявляються в пафосному народженні смислів, в рамках якого можливо здійснити "мегаперехід". Постмодерністські мегатеорії з їх амбітними мегасвідомостями, що продукують нові смисли, є теоретично мертвими та вихолощеними, але для протистояння традиції виявляються конче необхідними в протестантській теології, що переймається апологетикою суспільства споживання, суспільства тотального лібералізму, що прагне ідеологічної монополізації світу.

"Серйозна" теологія, теологія, що орієнтується хоча б на якусь систему догматики, не потрібна віруючому-споживачу, адже він прагне отримати спасіння відповідно власного фінансового внеску і з тією ж швидкістю. Релігія перетворюється на шоу, що є основою будь-якого душевного руху, майже виключно єдиною формою реалізації духовно-матеріальної культури людства, культури, що "виходить в тираж", руйнуючи унікальне і насаджуючи уніфіковано-спрощене, досяжне звичайному споживачеві, якій не повинен перейматися сутністю речей, а лише отримувати насолоду та задоволення від їх споживання. Розуміючи це, лютеранські теологи піддають доволі гострій критиці споживацьку філософію ліберальних євангелістів, "розважальне богослов'я", релігію "гарячої ванни" тощо.

Дж. Вейз вважає, що хоча "теологія мегапереходу", яка дає постмодерне розуміння Євангелія, і "перетворює Бога в доброго, веселого психотерапевта, за суттю є вченням моралізму та відчаю, тому що воно концентрується на людських справах. Такий неповноважний оптимізм не втішає страждущих і не рекомендує ніякого дійового засобу прощення гріхів. "Бо коли набувається правда Законом, то недарма Христос помер!", – сказано в Посланні до Галатів (Гал. 2:21). Цей фрагмент із всією серйозністю застерігає нас від спроб догодити людям, проповідуючи інше Євангеліє (1:6-10)" [1, 219-220].

З іншого боку, подібна критика не заважає деяким представникам протестантської теології (переважно радикального неопротестантизму) використовувати постмодернізм для розвитку ідеології євангелізму, ідеології, яка імпліцитно містить апологію глобалізму. Пафосом цієї ідеології є формула "Єдиний шлях – Ісус, єдина робота – Євангелізм", яка обґрунтовує прагматизм та відображає загальні тенденції розвитку християнської теології (особливо католицької та протестантської) першої половини XX ст., яка активно вбирала в себе теоретичне підґрунтя екзистенціалізму та феноменології та відображає світові глобалізаційні процеси. У другій половині XX ст. відношення теологів до глобалізації дещо змінюється.

Представники ж традиційних протестантських церков доволі критично ставляться до глобалізації, акцентуючи увагу на зв'язку глобалізму з постмодернізмом – з постмодернізмом не тільки філософським, а й теологічним. Як зазначає Дж.Вейз, "визначення "глобалізація" фактично може бути новим "коником" постмодерністського екуменізму, що зароджується. Це визначення вказує як на культурний релятивізм, так і на всеохоплюючу, хоча й погано визначену, глобальну єдність" [1, 208]. При цьому Дж.Вейз вважає, що традиційні і фундаменталістичні церкви досить чітко відокремлювали себе як від модернізму, так і від постмодернізму, адже "фундаменталістським церквам неважко було виділити себе на фоні модернізму, бо ж лінія фронту була окреслена чітко. Сьогодні питання мають надто

складніший і підступніший характер. Трагічно те, що постмодерністична думка має міцне становище в євангелістських церквах" [1, 197]. Хоча постмодернізм, активно проникаючи до християнської теології, фактично призводить до її руйнування зсередини, руйнуючи будь-яку єдність.

З іншого боку, ідея єдиного (шляху, роботи, віри, релігійних переконань), що загалом притаманна екуменізму, не тільки не викликає негативної реакції, а навпаки – слугує теоретичним обґрунтуванням філософії універсальної єдності, філософії уніфікованого світу. Так, Т.Осборн вважає, що "в цих ідеях немає нічого магічного. Вони діють тому, що динамічні, прагматичні, життєво важливі – і найголовніше ґрунтуються на Біблії" [2, 11]. Відтак, ідеологія євангелізму – це ідеологія нестримної "насолоди життям, щоб ви мали її в надлишку – повноті, до переповнення" [2, 70-71], яка відповідає ідеології неолібералізму і глобалізму в її сучасному американо-центричному вигляді.

Лібералізм стає однією з головних відмінних рис, що характеризує неопротестантизм, особливо в його євангелічному варіанті, та відрізняє від традиційних християнських конфесій. Експліковані на парадигму глобалізму лібералізм та неолібералізм отримують нову форму реалізації в християнській теології – форму американізованих неохристиянських культів. Ці культи ґрунтуються на теології успіху, адже саме успіх стає головною категорією неоліберальної теології як апологетики американізму та глобального панування (і не важливо, чи то панування в геополітичному сенсі, чи панування людини над людиною), панування в глобальному плюралістичному світі аморфної уніфікованої єдності.

В подібній ситуації навіть традиційні протестантські церкви розуміють загрозу не тільки самому християнству, не тільки традиційній християнській теології але й загрозу суспільству, загрозу соціальному як такому. Так, В.Дайфельд зазначає, що "нові, швидко зростаючі релігійні течії, які проповідують "теологію успіху", затьмарюють собою традиційні протестантські церкви у Латинській Америці". Згідно з "теологією успіху", віруючим гарантується "негайна винагорода за матеріальні пожертви церкві. Молитва до Бога постає майже діловою угодою... Якщо я даю щось Богу, то і він повинен мені що-небудь дати. Частіше люди вважають за необхідне дотримуватися відразу двох релігій на той випадок, якщо не допоможе одна, то тоді інша точно допоможе" [3, 18]. Отже, соціально-філософський зміст плюралізму та відповідної постмодерністської теології розкривається в наступному: релігія повинна працювати на людину, віддаючи останній належне за праведну поведінку, що повністю асоціюється з матеріальними відносинами капіталістичного суспільства не в Царстві Божому, а в царстві земному. Для вульгарного капіталізму, що представлений в теології успіху, важливою є негайна вигода, довгострокові капіталовкладення, тим більш, якщо це стосується такого предмету як віра, є неприпустимі – слова апостола Павла "віра без справ є мертвою" трансформуються та реінтерпретуються в тому сенсі, що віра повинна виражатися в ділах божих щодо людини, адже якщо людина вірить, то й повинна від бога отримати винагороду. Праведність та святість у такому випадку стають мірилом успіху, як і фінансова заможність у веденні бізнесу: здійснення американської мрії стає реальністю в рамках подібних теологій, оскільки важливим залишається один критерій релігійності, культурності, соціальності тощо – успішна людина є успішною в усьому.

Г. ван дер Леув здійснює спроби розвивати етичну теологію, акцентуючи увагу на цінності релігії з точки зору екзистенціалізму та феноменології релігії. В рамках доктрини втілення Г. ван дер Леув надає теологічне обґрунтування феноменологічної теології як теологічної дисципліни, що переймається значенням релігійних даних у досвіді віруючих, вважаючи її проміжною стадією між історичною теологією (буквальна та історична достовірність) та систематичною теологією (гранична істина та реальність). У центрі уваги теолога залишається проблема розуміння, що зумовлено тяжінням до Е.Гуссерля, К.Леві-Брюля, загалом герменевтики та екзистенціалістської проблематики, яка вже традиційно пов’язується в протестантизмі з проблемами тлумачення біблійних текстів. Відповідно, Г. ван дер Леув майже не зважає на історичну та соціальну реальність, до яких включені релігійні феномени.

Загальний сцієнтистський підхід демонструє Н.Грегерсен [5], досліджуючи сучасну теологію і розглядаючи питання взаємовідносин науки та релігії з точки зору перспектив лютеранської теології. А.Макграт намагається розробляти "наукову теологію", в якій здійснює спроби обґрунтувати взаємодію християнської теології та природничих наук, розвиваючи ідеї природничої теології [6; 7]. Певною мірою поділяючи погляди атеїстичної апологетики Р.Доукінза, А.Макграт апелює до концепції "меме" (походження віри в бога), виступаючи проти еволюціонізму Ч.Дарвіна в атеїстичній апологетиці. Особливої критики з боку А.Макграта зазнає розуміння Р.Доукінзом християнської теології, а у полеміці з Д.Деннетом він намагається довести, що релігійна віра не є шкідливою для здоров’я суспільства і є необхідною для забезпечення моральних та етичних засад здорового суспільства. Погляди А.Макграта досить наочно характеризують тенденції розвитку протестантської теології в умовах глобалізації, оскільки він позиціонує себе з традиціоналізмом, зміст якого розуміє у зверненні до патристики. Ґрунтування на працях Т.Торранса і Дж.Пейкера дає можливість А.Макграту поступово, хоча й переважно зверхньо і декларативно, знов уводити до протестантської теології передання, розповсюджуючи його на сферу вирішення питань суспільного розвитку. А.Макграт намагається розглядати в єдності проблеми християнської догматики у зв’язку з ідентифікацією та соціальним буттям.

Дж.Макуаррі також тяжіє до екзистенціалізму, який розробляє під впливом ідей У.Дільтея і Е.Гуссерля [8; 9]. Він аргументує тезу про неминучість обґрунтування теології через сучасну філософську думку, при чому у вирішенні проблем суспільного розвитку схиляється до М.Хайдеггера, що, поряд з

традиційним аналізом та інтерпретацією ідей Р.Бультмана, відбиваються у спробах поєднати екзистенціалізм та ортодоксальне християнство.

Показовим є те, що через вирішення проблеми людського буття не тільки з точки зору екзистенціалізму, але й з точки зору символічної та практичної теології, Дж.Макуаррі приходить до необхідності побудови власної християнології. Але християнологія Дж.Маккуарі дещо віддаляє його теологію від традиційного, ортодоксального християнства, оскільки особистість Христос висвітлюється як людина, що прийняла Дух Божий та відповідно власній вільній волі та покірності була піднесена до статусу Христа і досягла досконалості [8]. Це зумовлено тим, що Дж.Маккуарі вважав, що теологія має екзистенціальний (люди за природою релігійні, коли довіряють та мають обов'язки) та онтологічний (благодать і милість, що дозволяє речам існувати, або саме Буття) полюси. Відповідно, довіра та обов'язок, що вникають, є утвердженням відношення віри щодо Буття. Розвиваючи символічну теологію, Дж.Маккуарі акцентує увагу на тому, що Слово описує онтологічний полюс, в якому стверджується одкровення по природу реальності, тобто виражає спосіб, яким створений та діє світ. Відтак, символічна теологія Дж.Маккуарі безпосередньо пов'язана з практичною теологією, яка, на його думку, має справу з церквою, її служінням, місією, надією на преображення світу.

Варто окремо акцентувати реакційний характер деяких напрямів неопротестантської теології, що піддають активної критиці традиційні християнські церкви. При цьому дістається не тільки католицизму і православ'ю, але й протестантизму. Яскравим прикладом подібної критики є концепція Е.Франка.

Концептуально-теологічна основа критики Церкви, яку здійснює Е.Франк, базується на відвертому волюнтаризмі та, скоріше за все, катехізичній, євангельській неосвіченості переважної більшості людей, до яких він звертається: не тільки занадто довільна інтерпретація євангельських текстів, а й їх відверте редукування, відрив від загального контексту дає можливість стверджувати, що, наприклад, апостоли не були засновниками релігії, а лише засвідчували здійснення ветхозавітних пророцтв. Апостоли зовсім не переймалися заснуванням церкви та її зростанням, повчає Е.Франк, надавши це повністю Господу Слави (взагалі в рамках численних сектантських рухів у протестантизмі чомусь не люблять Христа іменувати Господом, відтак відчувається намагання мінімум декларувати віру в єдиного бога, що не відкрився в Трійці, а насправді, як це роблять, наприклад, єговісти, заперечувати божественну сутність Христа, представляючи його як просту людину, одного з пророків, не більше).

За умов деперсоніфікації, як наслідку глобалістських прагнень універсалізації, підкріплених постмодерністським теоретичним та методологічним плюралізмом, зрозумілою стає теоретична неспроможність тез: "Біблейська церква – це не установа, що організована людьми, але живий організм. Вона – єдина духовна установа на землі, і складається з спокутуваних та помилуваних людей" [4, 9]. Як бачимо, місця грішникам в подібній церкві немає, і незрозуміло навіщо вона потрібна – мабуть тільки задля самозвеличення, самолюбування та високомірного повчання тих, хто не є спокутуваними та помилуваним з метою залучення їх до своїх лав, що, ймовірно, і повинно забезпечити їхнє спасіння. Тобто сама по собі причетність до подібної "єдиної духовної установи на землі", що не створена людьми (незрозуміло, щоправда, хто її створив, розвивав, утверджував тощо), а складається з них (тобто просто якась сукупність людей, якась соціальна спільнота), робить грішника (члена "іншої" Церкви, "апостольської") спокутуваним та помилуваним – і можна не за що вже не перейматися у справі індивідуального спасіння, адже індульгенція у вигляді членства в біблейській церкві отримана. Тим більш зрозумілою є вся подальша критика Церкви (не важливо чи то католицька, чи православна, про яку Е.Франк, втім, загалом майже жодного разу не згадує), яка приймаючи персоніфікованого бога, не тільки віддаляється, а інколи й протистоїть глобалізаційним процесам соціальної уніфікації.

Філософські принципи, на яких будується критика традиційної церкви, виражаються пантеїстичним "Наш Господь є все в усьому", що перемішується з гідними гностичних ранньохристиянських єресей доводами типа "Він під іменем Я Є міг з'єднати принципово все, чим Він був, що Він є і буде" [4, 80-81]. На подібному підґрунті будується основа критики традиційного церковного вчення, яке є не вірним, а відповідно сама Церква не є істинною, не дає спасіння тощо.

Власне навіть не богословсько-катехізаторські цілі переслідує Е.Франк – його метою є показати, якою страшною є Римо-Католицька церква (і відповідно якою привабливою порівняно з нею є біблейська церква), страшною для суспільства (це для Е.Франка є майже головним) та, і це лише вгадується, – неспроможною у справі спасіння, про яке, до речі, Е.Франк не має жодного уявлення, оскільки спасіння в біблейській церкві не пропонується. Спасіння залишається в традиції, пов'язане з богом, з релігією, з духовним, що досягається через удосконалення матеріального, через преображення матеріального.

Спасіння в неохристиянстві пов'язане виключно з матеріальним, адже все незрозуміле (бог, трансцендентний абсолют, релігія, церква, молитва тощо) не повинно заважати зростанню матеріального благополуччя віруючих – адептів неохристиянських культів, оскільки саме від матеріального благополуччя безпосередньо залежить і саме спасіння: чим більше фінансова заможність віруючого, чим більше його статок, тим вірніше і реальніше можливість через внесок-пожертву до сектантської спільноти отримати спасіння.

Е.Франк у межах пафосного критицизму намагається протиставити католицизм з його імперськими амбіціями іншій формі імперіалізму, якою є Радянській Союз: "Радянська імперія розпалася, –

загрозливо викликає Е.Франк, – і весь Східний блок організується наново, щоб могло вникнути це Світове царство (мається на увазі та сама Римська імперія – Д.В.). Цей крок розвитку церква відмічає як свою перемогу над комунізмом, як про це було заявлено на Європейському соборі в Римі в листопаді / грудні 1991 р. Раптове крушіння світового комунізму означає – розквіт світового католицизму… Римська світова імперія, що складається з політичної, економічної та релігійної влади, тепер знов вивіщується і розповсюджується перед нашими очами. Об'єднана Європа з давніх-давен була мрією римських пап, і відіграє важливішу роль у пророцтвах останнього часу" [4, 160]. Сприймаючи як загрозу можливу глобалізацію РКЦ, Е.Франк не приймає до уваги ані американського імперіалізму, ані тенденцій об'єднання європейських країн у єдиний блок (ЄС), якому також притаманне прагнення відновити історично втрачене внаслідок втрати численних колоній імперське значення на світовій арені. Але в цих процесах релігія не тільки не є пріоритетом, а навпаки відсовується на самий задній план, про неї згадують тільки тоді, коли потрібно або локалізувати певну конфліктну ситуацію в суспільстві, або створити подібну ситуацію з метою формування в суспільній свідомості нових пріоритетів (наприклад, ксенофобія або ж інакомислення).

Дійсно енцикліки римських пап, спрямовані на засудження марксистсько-ленінської філософії, комуністичної ідеології та соціалістичної держави, були звернути до мільйонів католиків у всьому світі, але при цьому власна соціально-філософська позиція католицизму далеко не завжди дозволяла йому протиставити комунізму щось дійове. Це розуміли і самі представники католицизму (особливо після II Ватиканського собору). Тому розглядати інтеграційні процеси в Європі лише як наслідок впливу католицизму, лише як релігійний феномен є не тільки неправильною, а й вочевидь тенденційною ідеологічно-заангажованою справою.

Е.Франк вказує, що проблеми та загрози світу з боку католицизму стосуються майже виключно Європи (ні Америки, ні Китаю, підкреслює він), участі РКЦ у створенні Об'єднаної Європи, наднаціональний характер якої на тлі фундаментальної загальної культури нібито відображають імперіалістичний характер, "геополітичний" сервілізм католицизму, що простирається до активної участі у ведення сучасних "священних війн", їх благословення на благо світового імперіалізму.

Дійсно, інколи ренегатствуючи політики в сутанах благословляли черговий хрестовий похід проти комунізму під знаменами націонал-соціалізму, але звинувачення у сервілізмі офіційної церкви завжди на руку тим, хто хотів би у подальшому звинуватити її принаймні в "гапонщині" (наприклад, заяви Е.Франка, що друга світова війна є спробою через військову силу, примусово створити католицьку Європу [4, 165]). Якщо ж соціальна позиція католицизму і виправдовувала фашизм (радше націонал-соціалізм) як знаряддя боротьби з комунізмом, з більшовицькою Росією, то подібна апологія фашизму є не більш, ніж апофеоз ніцшеанства в його інтерпретації А.Боймлером та А.Розенбергом. Але ж зрілість виражається в тому, щоб мати мужність та можливість подолати власні помилки – тільки живий організм може, не зважаючи на складність певних етапів свого розвитку, вийти на новий, якісно новий рівень.

Сучасне соціальне вчення католицизму, хоча й не позбавлене певних, досить вагомих недоліків, все ж такі являє собою вже зовсім іншу позицію як в політичних, так і в соціально-економічних і культурних питаннях. На жаль, крім непереконливих історичних паралелей аналіз процесу історичного розвитку, конкретних умов існування деномінацій (особливо в умовах тоталітаризму, не важливо германського чи радянського), об'єктивного підходу до проблем глобалізму в Е.Франка відсутний. Його підхід ґрунтується не на соціально-філософській та богословській базі, а на критицизмі.

Для підкріплення власних тез Е.Франк наводить факти винищення представників різних християнських деномінацій фашистськими військами на Балканах під час Другої світової війни [4, 170], які не стосуються католицизму як такого, адже підтримка їх окремим діячами католицизму ще не свідчить про загальнокатолицьку позицію. Подібним же чином можливо було б звинуватити Ватикан у подіях на Балканах у 90-х роках, замість визнання тріумфу американського імперіалізму та натовського фашизму: агресивність НАТО як військово-політичного блоку, в якому провідну роль відіграють амбіції Америки, не викликає сумнівів, і релігійна приналежність населення в даному випадку є лише ідеологічною ширмою, яка дозволяє маніпулювати суспільною свідомістю; доля Балкан в невдовзі спіткала за так званий ісламський фундаменталізм і країни арабського світу, які вже зовсім не підпадають під міфічну "юрисдикцію" Ватикану.

Фундаменталізм, що приписують офіційним церквам не такій страшний, як фундаменталізм та ригоризм новітніх, лише зовні подібних до християнства, утворень, що гордливо іменують себе церквами, ховаючись за християнською риторикою. Підтвердженням тому є позиція незгоди, позиція "війни проти всіх" їх адептів, яку вони займають навіть до тих структур, у лоні яких вони історично виникли. Втім, критицизм Е.Франка не залишає поза увагою ані протестантизм, ані новітні незалежні протестантські церкви. Але в останньому випадку критиці підпадає євангелізм, що є відірваним від діяльності, євангелічні церкви, що є "короткозорими", псевдо-фундаменталістами, нащадками "деміфологізації" або "ліберальної теології звільнення", "традиціоналістами", що припускають хрещення і вінчання. Натомість пропонується біблеїзм, адже "нині Слово біблійного пророцтва, яке виконується в світі, може привести до необхідного порядку" [4, 177]. Це яскрава позиція глобалістського заперечення будь-якої церкви, навіть своєї власної, адже, як виявляється, "жодна інша церква, як установа, не була заснована Ним (Христом – Д.В.), і не в змозі робити блаженними" [4, 188]. Дійсно не зрозуміло, як можна зро-

бити блаженною людину, якщо в самій церкві заперечується дія святого духу, а церква з містичного Тіла Христова перетворюється на аморфну спільноту, що слухає галасливі проповіді нових пророків та апостолів. Їх заклики до створення нового світового порядку зрозумілі виключно для адептів культу, їх пророцтва мають цінність лише на фоні матеріалістичних орієнтирів буття, а матеріальність культу є запорукою бездуховності глобального світу, якому пропонується інша етична система – система, заснована на досягненні власних цілей, задоволенні власних бажань, реалізації власних амбіцій невід'ємно від євангельської проповіді блаженства, навіть якщо вони не є сумісними. Ніщо не заважає купити верблюда та його шлях і пройти крізь голчане вушко.

Пропонуючи в якості діяльності місіонерство, неопротестантський "фундаменталістський" критицизм готує підґрунтя для торгівлі умами людей, підґрунтя для ідеологічної війни, що, не зважаючи на офіційні заяви офіційних політиків, ведеться і після руйнування "залізної завіси", підґрунтя для створення суспільства, покірного нав'язуванню того образу життя, якій пропонує західний імперіалізм в особі Америки та частково Європи, і якому так заважають національні, культурні, релігійні традиції католицьких, православних, ісламських країн.

Залишається проголосити їм новий хрестовий похід під знаменами американських масонів та їх європейських служок, для яких "богослужіння є пустим", будь-яке "релігійне деланіє, якщо воно робиться не у відповідності з волею Бога" (яку імовірно знає Е.Франк, і більше ніхто), марним, і загалом будь-що, де наявна "догматика, традиція – є неістинним"; залишається проголосити здравницю новій, завжди новій, безкінечно релятивній постмодерністській інтерпретації будь-якого слова Христа, будь-якого місця з Біблії, взятого окремо, поза контекстом, тільки б підтвердити цими словами власну позицію, позицію конкретної соціальної спільноти, яка бажає влади, влади світового значення і масштабу, абсолютної влади над розумом та життям людей.

Шлях протестантської теології другої половини XX ст. відбувається в межах постмодернізму, що дозволяє обирати потрібний контекст інтерпретації суспільних процесів. Ситуативність не заважає ані лібералізму, ані фундаменталізму, ані традиціоналізму протестантських церков, підкріплюючи філософсько-теологічний плюралізм їх позиції щодо сучасних суспільних процесів. Але постмодерністський плюралізм як теоретико-методологічний принцип фактично зводить протестантську теологію до критицизму представників радикальних течій і напрямів.

Неохристиянські рухи виспівують апофеоз глобалізму, підкріплюючи власну неспроможність хибними теологічними концепціями, що виявляються часткою загальної державної ідеології панамериканізму, в якому немає місця традиції, немає місця християнству, немає місця Істині. Це місце давно і міцно зайняте теологічною парадигмою глобалізму – постмодерністським універсалізмом, уніфікованою одноманітністю матеріалістичного шляху спасіння, що пропонує сучасний протестантизм.

Використані джерела

1. Вейз Дж. Э. Времена постмодерна. Христианский взгляд на современную мысль и культуру / Джин Эдвард, мл. ; пер. с англ. Е. Терехина М. : Лютеранское культурное наследие, World Wide Printing, 2002.
2. Осборн Т.Л. Послание, которое работает / Т.Л. Осборн. – К. : Изд. центр "Фарес", 2000. – 400 с.
3. Пробудись! – 1999, червень.
4. Франк Э. Традиционное христианство. Истина или заблуждение? / Франк Эвальд. – Изд. : Миссионер Эвальд Франк, б/г. – 198 с.
5. McGrath A. The Genesis of Doctrine: A study in the Foundation of Doctrinal Criticism / A. McGrath. – Grand Rapids: Eerdmans, 1997.
6. McGrath A. The Future of Christianity / A. McGrath. – Oxford: Blackwell, 2002.
7. McGrath A. Christianity's Dangerous Idea: The Protestant Revolution from the Sixteenth to the Twenty-First Century / A. McGrath. – San Francisco: HarperOne, 2007. – 557 p.
8. Macquarrie J. An Existentialist Theology: a Comparison of Heidegger and Bultmann / J. Macquarrie. – Harmondsworth: Penguin Books, 1973. – 256 c.
9. Macquarrie J. Twentieth Century Religious Thought: Frontiers of Philosophy and Theology, 1900-70 / J. Macquarrie. – London: SCM Press Ltd., 1971. – 416 c.
10. Newbigin L. The Gospel in a Pluralist Society / L. Newbigin. – Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 1989.
11. Rainer M. Die Theologie in Moderne und Postmoderne: Zu unterbliebenen und zu anstehenden Innovationen des Theologischen Diskurses // Höhn H.-J. Theologie, die an der Zeit ist: Entwicklungen, Positionen, Konsequenzen. – Paderborn-München-Wien-Zürich 1992. – P. 35-58.
12. Roxburgh A.J. The Missionary Congregation, Leadership, and Liminality Christian Mission and Modern Culture / A.J. Roxburgh. – Valley Forge, Pa.: Trinity Press International, 1997.
13. Stackhouse John, G. Evangelical Futures: A Conversation on Theological Method. – Grand Rapids, Mich.: Baker Books ; Leicester : IVP, 2000. – 215 p.

УДК 111.852:130.2

Марина Леонідівна Яковенко
кандидат соціологічних наук,
доцент Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля

ЕСТЕТИЧНЕ В ПОВСЯКДЕННІЙ КУЛЬТУРІ

У статті розглядаються особливості культурно-історичного сприйняття повсякденного буття, процеси становлення поняття "естетика повсякденності", досліджується спрямованість естетизації повсякденної культури сучасності.

Ключові слова: *повсякденність, естетика повсякденності, культура, експансія естетичного, естетосфера повсякденності.*

In this article the features of cultural and historical perception of life and becomings of concept "aesthetics of daily occurence" are examined, and directions of aesthetics of everyday culture of contemporaneity are probed.

Key words: *daily occurence, aesthetics of daily occurence, culture, expansion of aesthetic, sphere of aesthetics of daily occurrence.*

Прагнення до самозбереження в досить жорсткій реальності сучасної культури підсилює тяжіння людини до прекрасного, пошуків, навіть не завжди усвідомлених, естетизованого простору свого існування. Ми вже звикли до того, що саме повсякденна, "банальна" частина предметного світу часто вражає нас своєю особливою красою.

Естетичність у повсякденному бутті була затребувана не завжди. Хоча інтерес до повсякденності мав місце і специфічно проявлявся в різних культурах протягом всієї історії існування людства, він значно зріс до другої половини XX століття, коли повсякденність буття людини починає поступово усвідомлюватися суспільством як особлива культурна цінність. "Із самого початку повсякденність постає перед нами як смисловий універсум, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб знайти опору на цьому світі, прийти до угоди з ним" [7, 130].

Повсякденність сьогодні осмислюється глобально: як людське життя, розглянуте з точки зору тих функцій і цінностей, які складають стрижень життя особи. Підставами звертання до повсякденності постають істотні зміни в культурі, її масовізація, "стандартизація" життя, в якому людина не перестає шукати нішу для власного існування, прагнучи при цьому до певного комфорту та образності. Саме в результаті перетворень у різних сферах повсякденності відбуваються зміни і в культурному просторі. Індивід змінює навколишній світ, створюючи при цьому нові конфігурації естетичних образів повсякденності, які граничать між прекрасним і потворним.

Дослідження повсякденної культури включає значне коло предметів, явищ і відносин, які дали підставу довгий час розглядати повсякденність в описовому огляді. Але у подібному контексті нерідко втрачається глибинний аналіз внутрішньої суті феномена повсякденності, що актуалізує необхідність її всебічного теоретичного осмислення гуманітарними науками. Подібні тенденції призводять до того, що в теоретичному аспекті повсякденність поступово перетворюється на одну з категорій, що всебічно вивчаються різними науками. Власне у філософії – фундаментальною категорією, грані якої стають предметом пильної уваги і естетики. Важливість вивчення естетизації повсякденної культури актуалізується на тлі очевидної вичерпаності культурної парадигми XX століття і радикального переходу до парадигми інформаційної цивілізації. Так, протягом чотирьох останніх десятиліть тема повсякденності розглядається представниками різних філософських шкіл та нараховує значну кількість праць, пов'язаних з формулюванням основних методологічних напрямів і концептуальних підходів, обґрунтуванням сутнісних характеристик поняття "повсякденність" (П. Бувьє, Б. Вальденфельс, Р. Кнабе, Т. Лукман, Х. Турн, М. Гайдеггер, А. Шюц, А. Ашкеров, Л. Бєловінський, С. Гусєв, О. Золотухіна-Аболіна, Л. Іонін, І. Касавін, Ю. Лотман, А. Лустенко, Б. Марков, Л. Насонова, Б. Пукшанський, Л. Савченко, В. Суханцева, Б. Успенський, В. Харламова та ін.). У низці праць розглянуті культурні сенси окремих повсякденних речей і власне повсякденні практики (Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Ф. Бродель, П. Бурдьє, І. Гофман, У. Еко, Й. Гейзінга, Л. Баткин, А. Байбурін, К. Богданов, Н. Вамбольдт, О. Вайнштейн, А. Гуревіч, І. Данилевський, Л. Іонін, Н. Козлова, В. Козирьков І. Кондаков, А. Левінсон, В. Паперний, Р. Почепцов, О. Сальникова, М. Хамітов, М. Шубіна, Р. Шульга та ін.). Предметом особливого наукового інтересу стають естетичні засади повсякденної культури (В. Бичков, А. Бабаєва, О. Гавришина, Є. Дуков, В. Звєрєва, М. Козьякова, Л. Левчук, В. Лелеко, Н. Маньковська, Л. Мізіна та ін.).

Все різноманіття досліджень в сучасній філософії доводить, що проблеми повсякденності є соціально затребуваними, а проблеми природи повсякденного стають основою метафізичного осмислення шляхів буття людини в просторі різноманіття культур. Проте, на нашу думку, чинники естетизації повсякденності залишаються недостатньо вивченими, хоча саме дані напрями естетичної і культуро-

© Яковенко М. Л., 2009

логічної думки сьогодні є найбільш актуальними в процесі збереження і самовираження особи в умовах кризового світу.

Сприйняття повсякденності як основи, що впливає на всі сфери людського буття, сформувалося у середині минулого століття (хоча звернення до цього феномена має місце в різні періоди історії; при цьому сприймається і оцінюється повсякденність в широких межах – від "побутовості" до "культурної цінності"). В цей час робиться спроба дати цілісний аналіз суті повсякденності, її структури, простору. Вважається, що повсякденність постійно відтворюється як могутній пласт відносин, цінностей, як постійна система людських турбот [5]. На думку В. Бичкова, повсякденність є "характеристикою буденної рутинної частини (більшої за часом) життя людини, яке через свою тривіальність, примітивну утилітарність, сіру позаподійність, монотонність залишається практично непоміченою самою людиною (і його оточенням), протікає автоматично, як правило, не фіксується свідомістю" (Пер. авт.) [3]. Дане визначення підкреслює той факт, що становлення глибинного, всебічного розуміння суті і значення повсякденності у філософії складається вкрай поступово.

Одним із перших віддзеркалень усвідомлення значущості світу повсякденності в житті людини є мистецтво, а саме той момент середньовіччя, коли вперше з'являються художні картини на теми звичайного світського життя. Завдяки мистецтву повсякденне життя людини, навколишній світ речей звертають на себе увагу і привносять суперечність в ортодоксальну християнську традицію світосприйняття, стають прикметою "духовної кризи епохи" переорієнтації свідомості з духовних цінностей на матеріальні. З іншого боку, таким чином підкреслюється амбівалентність природи повсякденності, стверджується включення в неї різних сторін людської діяльності.

Починаючи з епохи Відродження, мистецтво перетворюється на особливий вид практично-духовної діяльності. Характерна для середньовіччя християнська любов тепер розповсюджується і на людину, і на всю природу. Весь світ як творіння Боже стає гідним благоговійного шанування. Закономірно зростає інтерес до зображення індивідуального тілесного буття спочатку святих, потім людини, нарешті – його природного оточення, в яких, чи не в перше, вбачаються риси прекрасного. Буденний світ, при цьому, продовжує мислитися як убогий, повний недосконалості і дисгармонії. Краса не представлялася його внутрішнім змістом, а затверджувалася як те, що привноситься ззовні, як прерогатива божественного промислу.

У світі європейської культури XVII-XIX ст. відбувається відновлення "довіри до реальності". В цей час стає загальноприйнятим уявлення про мистецтво як "царство прекрасного", а творцем краси стає художник. Так, роблячи філософський аналіз співвідношення краси мистецтва і природи, Гегель в "Естетиці" аргументує перевагу мистецтва. (Для порівняння, вже в XX ст. проблемне поле дискусії в межах філософського знання буде сконцентровано навколо питання про співвідношення мистецтва, – проблем прикладного мистецтва, дизайну, естетичного оформлення предметно-просторового середовища, що так або інакше, є результатом діяльності художника – і життя).

Наприкінці XX століття в системі гуманітарного знання посилюється тенденція пошуку нових підходів до розгляду проблем сучасного світу, а власне філософія починає спиратися на світ повсякденності як основу теоретичного знання. Тепер реальність повсякденного життя виступає як певний порядок світу, що визнається всіма. Людство "відкриває" для себе мистецтво в новому, "прикладному" сенсі – підставою тому слугує спроба осмислення і зміни повсякденних форм свого існування, гармонізації навколишнього світу. При цьому повсякденність уособлює не тільки побут, думки і переживання людей, але і їх діяльність, яка породжує нові форми побутово-матеріального середовища, а її соціальні інтеракції регламентуються соціальними нормами і правилами культури. Необхідно мати на увазі, що своєрідність і неповторність культури утілюється перш за все в повсякденних практиках. В умовах динамізації взаємопроникнення культур, характерних для минулого сторіччя, особливе місце тут належить вивченню культури Сходу. Як переконливо показала О. Завадська, всередині власної еволюції європейської культури посилюються тенденції до зближення її з філософією і мистецтвом чань [2]. Сучасні культурологи лише підтверджують дану тенденцію: "Проблема естетичного оточення цікавила людину завжди. Немає ніяких сумнівів в тому, що старокитайською наукою про те, як жити в гармонії зі світом, тобто фен-шуй, займалися вже 3000 років тому, проте коріння традицій йде в ще більш віддалене минуле. Всі школи і методи фен-шуй направлені на досягнення однієї мети – створення гармонійної рівноваги між людиною і його оточенням" [1]. Нова система філософського знання припускає, отже, відродження споглядального відношення як до буття самої людини, так і до навколишнього природного і культурного світу, включаючи відновлення гармонії з середовищем речей, оскільки естетична природа суспільного буття пов'язана, перш за все, з його принциповою штучністю. "Її джерело – діяльність людини, яка містить естетичний початок в своїй найглибиннішій підставі. Завдяки здатності відволікатися від кінцевої мети своєї дії, людина здатна до споглядання. На цьому заснована здібність людини відкривати в кожному предметі його власну міру і діяти "за законами краси" (Маркс)" [6, 31].

Таке наочне звернення до поняття "повсякденність", особливо, включення естетичного в контекст повсякденності, в теоретичному аспекті слід розглядати як початок інтеграції естетики в загальний для гуманітарних наук другої половини XX століття процес збагнення реальності повсякденного життя, а посилення інтересу до естетики повсякденності свідчить про потребу оновлення сучасної європейської свідомості, яка вже підготовлена до перевтілення форм і норм реального світу.

Отже, під повсякденністю стало прийнятим розуміти повсякденність буття, що має певну впорядкованість, традиційність, предметно-матеріальну оформленість, сформовану систему відносин, в рамках якої здійснюються всі види соціальної взаємодії. Невід'ємною стороною повсякденності постає формування естетичних образів і уподобань.

Вперше у науковому вжитку словосполучення "естетика повсякденності" з'являється в 70-ті роки XX століття як позначення теми двох міждисциплінарних колоквіумів [8], а увага до естетичних проявів повсякденності, усвідомлення важливості їх вивчення фіксується на міжнародному рівні на Восьмому інтернаціональному конгресі з естетики в 1984 р. (матеріали конгресу вийшли під загальною назвою "Естетичне, повсякденне життя і мистецтво") [9].

Саме у просторі естетичних уявлень повсякденного світу здійснюється формування образу і стилю людського життя. "Проблеми візуалізації, "другої природи", яку створює навколо себе людина, – по суті своїй проблеми людські. Людина невід'ємна від речової сутності свого буття. Організовуючи оточення, вона формує "матеріальний каркас" своєї діяльності і відпочинку. І тому людина завжди прагне прикрасити простір, що оточує її. Відтак, організація естетики просторового оточення – це засіб виховання, формування особи. Вона направлена не тільки на систему матеріальних об'єктів, але і на людей, які користуватимуться цією системою" [1]. У сучасній філософії визнається, що феномен естетизації є специфічним для людини, таким, що відрізняє її діяльність від процесів, що відбуваються у тваринному світі. Естетизація виявляється в тому, що на всіх рівнях соціальної організації людина співвідносить свої цінності, результати і досягнення з такими поняттями як "красиве", "прекрасне", "потворне" [4]. Вивчення естетичної складової навколишнього простору дає можливість проаналізувати напрям формування і розповсюдження естетичних уподобань на все те, що оточує нас в повсякденному житті.

Як ми вже вказували, тривалий період часу в естетиці та мистецтвознавстві існувала традиція уявлення естетичного в повсякденному тільки крізь призму мистецтва. Базу даного підходу складає стале уявлення про те, що особливістю естетичного відношення людини до навколишнього світу є не просто сприйняття цього світу відповідно до особистих критеріїв краси, але і відтворення світу у витворах мистецтва. При цьому серед видів мистецтва виділялися ті, що естетично організовують предметно-просторове місце існування людини: спочатку – архітектура, прикладне мистецтво, пізніше – дизайн. Дану сталу теоретичну схему робить спробу подолати польський дослідник-естет Б. Дземідок. Він позначає контури території, що розширилася до кінця століття, гранично-художніх, "парамистецьких" і інших естетизованих форм сучасної культури. На XIII Міжнародному конгресі з естетики (1995 рік), доповідач розгортає перелік форм прикладної діяльності, які реалізуються в повсякденній реальності і складають естетосферу повсякденності епохи постмодерна, різко збільшена кількість яких спонукає теоретиків говорити про естетизацію повсякденності ще в 70-90-ті роки XX століття. Отже, подієво-предметний план сучасного процесу естетизації повсякденності у загальних рисах представлений ним такою низкою не строго узагальнених понять, які певним чином характеризують інтелектуальну парадигму культури постмодерна: житло; виробництво і пред'явлення споживчих товарів; обряди, ритуали; туризм; спортивні видовища, що граничать з мистецтвом (фігурне катання, художня гімнастика); конкурси краси і шоу культуристів; косметика; параспортивні-парахудожні заняття (аеробіка або культуризм); парамедицина (пластична хірургія і стоматологія); мистецькоподібні форми популярної культури (рекламна творчість, покази мод, естрадні видовища, фотопродукція, відеокліпи, кольорові календарі, поштові листівки) і тому подібне. Сьогодні цей перелік видається цінним з точки зору спроби осягнути в першому наближенні всі можливі прояви естетичного в повсякденному житті.

Експансія естетичного початку в повсякденне життя, що відбулася останніми десятиліттями, змусила говорити про естетизацію повсякденного життя не тільки фахівців з естетики, а й представників інших соціогуманітарних наук. Так, західнонімецький соціолог Г. Шульце говорить про соціальні відносини, що склалися в 80-х роках XX століття, як про "суспільство переживань", в якому однією з головних цінностей життя є можливість випробовувати позитивні і різноманітні переживання, серед яких найважливішими є переживання естетичні. Людина XX століття вже не просто прагне зробити комфортним своє життя, вона вже має таку можливість: створені певні соціально-економічні умови, підготовлена матеріально-технічна база, сформовані потреби. Тому люди стурбовані якістю суб'єктивних переживань і зайняті створенням "красивого, цікавого, приємного життя". Таке безпосереднє включення людини в оформлення естетичного простору своєї життєдіяльності відносять до творчого початку особи. "Універсальність творчого процесу дозволяє говорити про те, що в будь-якій сфері професійної діяльності людина здатна проявити естетичне відношення до світу. У найширшому сенсі цього терміну, під творчістю мають на увазі процес самостійної реалізації задуманого, прагнення до відмови від стереотипів сприйняття і прояву, постійний пошук нових нестандартних вирішень проблеми" [4, 43]. Такий підхід дає підстави для розширення розуміння естетизації повсякденності, яка є складним переплетінням різноманітних порядків: культурних інновацій, норм і правил поведінки, моди і законів, формування нового типу тілесності, способу життя, щоденних соціальних практик тощо.

Дослідник з естетизації сучасної соціальної реальності Т. Шатунова розглядає низку глобальних причин, які призвели з необхідністю до естетизації соціокультурного простору, а саме:

- розвиток товарно-грошових відносин і необхідність естетично оформити будь-який товар;
- динаміка індивідуалізації на тлі тотального омасовлення суспільства і людини;

- необхідність зберігати і утверджувати свою індивідуальність у соціумі, що досить часто безжально нівелює нас;

- зрілий, дорослий характер сучасної культури, зверненої до минулого, що функціонує як пам'ять людства. Як відомо, пам'ять завжди естетизує;

- переміщення з центру на периферію культурної картини світу головного героя суспільства раннього і класичного модерна – суб'єкта цілераціональної поведінки;

- зміна "етосу" поведінки сучасної людини: перехід від етосу служіння і обов'язку до етосу задоволення (насолоди);

- необхідність докладання зусилля, щоб бути сучасним (художня обробка себе);

- кризовий стан сучасної культури, що виявляється, зокрема, в падінні метафізичних абсолютів. Краса легко займає їх місце, оскільки її важко запідозрити в метафізичності [6, 32].

Не можна сказати, що дана систематизація претендує на повноту і всеосяжність процесу естетизації сучасного соціокультурного простору повсякденності (так, у переліку не звертається увага на особливості естетизації таких чинників соціокультурного простору, як освіта, політика, релігія, структури масових комунікацій тощо). Є підстави і для критики обраних критеріїв естетизації, і для наукової строгості та обґрунтованості їх надання. Проте широта представленої панорами явищ в даному випадку важливіша за розкиданість дослідницького пошуку, хоча і він відображає реалії і інтелектуальну парадигму сучасності. Щоб осмислити масив накопиченого матеріалу про форми, види і прояви естетизації повсякденності, а також усвідомити її характер, потрібно подивитися на нього крізь призму теоретичної моделі філософського рівня узагальнення, яку ще належить виробити.

В процесі життєдіяльності, який проходить в просторі повсякденності, людина формує свої естетичні уявлення, створюючи образи, в яких надається перевага чи то красивому, чи то потворному. Сама повсякденність несе в собі певні естетичні сенси. Проте сутність простору повсякденності – амбівалентна. У її ніші не тільки формуються уявлення людини про красу, а й людина породжує нові естетичні виміри буття. Естетизуючи навколишній світ, людина формує той культурний простір, який стає її повсякденним світом. Естетика повсякденності – це світ виразних форм буденного життя, це "картина" буденної естетичної свідомості і характер його втілення в речах і вчинках людей. Дійсність, що оточує нас, несе в собі безліч парадоксів, водночас вона несе в собі і можливість зміни повсякденності.

Отже, повсякденність, поряд з вершинами мистецтва, завжди насичувала культуру, породжувала певні естетичні взірці. Водночас неможливо зрозуміти естетичний світ повсякденної культури поза конкретною історико-культурною епохою, оскільки кожна конкретна культура створює свої межі співвідношення "прекрасне – потворне", формуючи свій неповторний світ культури повсякденності. Дослідження естетичного досвіду минулого крізь призму особливостей формування повсякденності дає можливість нового прочитання культури минулих століть, глибшого розуміння стану естетичного поля повсякденності сучасного світу.

Естетика повсякденного світу – це та реальність, в якій живе і яку формує людина. Характерною особливістю сучасного світу повсякденності є всеосяжна естетичність, яка проявляється в усіх сферах життєдіяльності людини.

Використані джерела

1. Аналитика культурологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /http://analiculturolog.ru/. – Название с экрана.

2. Завадская Е.В. Эстетические проблемы живописи старого Китая / Е.В. Завадская. – М.: Искусство, 1975. – 440 с.

3. Лексикон нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века [Электронный ресурс] / Под ред. В.В.Бычкова. – Режим доступа: http://www.gumer.info/. – Название с экрана.

4. Леонтьева Э.О. Социальная философия / Э.О. Леонтьева. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. тех. ун-та, 2003. – 76 с.

5. Мир словарей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /http://mirslovarei.com/. – Название с экрана.

6. Шатунова Т. М. Социальный смысл онтологии эстетического: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филос. наук / Татьяна Шатунова. – Казань, 2008.– 47 с.

7. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С.129–137.

8. Aesthetik im Alltag: Form und Lebensform / A. Offenbach. – M., 1978.

9. Die Aesthetik, das taegliche Leben und die Kuenste. – Bonn, 1984.

УДК [1:316.4]:[303.823.3+321.01+321.8]

Андрій Борисович Тищенко
аспірант Інституту вищої освіти
Академії педагогічних наук України

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ УПРАВЛІННЯ ТА ПОЛІТИКИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено історико-філософський аналіз категорій "управління" і "політика" на основі думок, сформульованих ще видатним мислителем Платоном, а також концепцій сучасних науковців.

Ключові слова: *управління, політика, політичні системи, раціональне управління, централізоване планування, науковий менеджмент, керована демократія, вертикаль влади.*

In the article provides an analysis of history-philosophical categories "management" and "politics" based on the ideas formulated by great thinker Plato and concepts of modern scientifics.

Key words: *management, politics, political systems, rational management, centralized planning, research management, controlled democracy, vertical power.*

Важливість проблеми "управління" в соціогуманітарних науках, величезна кількість досліджень, присвячених цій проблемі, зумовлюють розгляд цих питань у контексті понять соціальної філософії, як-то: "влада", "політична влада", "політика" тощо. Крім того, на перший погляд, смисл концепту "управління" співпадає зі смислом поняття "влада", внаслідок чого ми можемо мислити "політичну владу" як синонім "політичного управління". (Подібні очевидності легко побачити на прикладі побутового вживання цих слів, коли здатність діяча бути політиком оцінюється за "ефективністю його управлінської діяльності"*.)

Було б помилкою пов'язувати згадане ототожнення з недолугістю та звичкою мислити за допомогою штампів. Подібне ототожнення мало місце і у творчій спадщині представників філософської думки минулого. Наприклад, у Платона весь теоретичний та політичний проект полягав у виробленні основ "ефективного політичного менеджменту" (якщо використовувати сучасну термінологію), який передбачає зведення політики до "раціонального управління". Згадаймо його відомий діалог "Політик", де політика пов'язується, з одного боку, з "мистецтвом судження, а з іншого – зі сферою "наказу" (тобто управління").

Якщо проаналізувати цей твір з точки зору сучасної проблематики "теорії управління", то деякі аналогії виявляться просто вражаючими! По-перше, маємо приклад пояснення політичного управління через різні форми мистецтв, передусім мистецтво ткацьке та мистецтво прядильне (тобто через неполітичне). Для сучасного дослідника цікаво: чому саме ці ремесла виявилися взірцем для державної діяльності? Але відповідь ми знаходимо у самого Платона: саме в цих мистецтвах найбільш показово представлені "мистецтво з'єднання" та "мистецтво роз'єднання". Подібні дії виступають аналогом розумових операцій аналізу (розділення Цілого на елементи) та синтезу (вміння з елементів зібрати Ціле).

По-друге, конкретизація дій цих мистецтв відносно соціально-політичної сфери відбувається у Платона в напрямку вміння зібрати "різнорідний матеріал" елементів в певну "системну Єдність". Ілюструючи цей принцип, філософ вводить тезу про те, що всі мистецтва є певною мірою "допоміжними", в той час як "мистецтво управління" (причому показовим є те, що він сам використовує термін "управління") є мистецтвом "сплетіння всього воєдино". Він сам резюмував цю тезу так: "Отже, ось що ми називаємо завершенням державної тканини: царське мистецтво прямим плетінням з'єднувати норови мужніх та благородних людей, об'єднуючи їх слова єдинодумством та дружбою та створюючи найпривабливішу та найпишнішу з тканин. Тканина ця обіймає всіх інших людей в державах – вільних та рабів, тримає їх в своїх узах, керує та розпоряджається державою, іноді не випускаючи з виду нічого, що може зробити її щасливою" [7, 82].

Відтак, без перебільшення можна сказати, що в творах Платона (зокрема "Політик") закладені основи теорій соціального управління, які широко відтворюються в умовах сьогодення. Якщо взяти будь-яку з книг, присвячених проблемі управління, то ми побачимо дуже схожі ходи думки (причому автори можуть не цитувати великого класика та навіть не здогадуватися, що, використовуючи новітню "організаційну" термінологію, вони повторюють те, що було сказане грецьким філософом). Зокрема, повторюється редукціоністська модель пояснення соціально політичного управління, в якій вищі форми управління пояснюються за допомогою нижчих.

Наприклад, в книзі О.Б.Гаєвської, присвяченій проблемі розгляду управління саме як "соціального феномена", авторка пише: "В найпростішому зображенні людська діяльність спрямована на два основні процеси: об'єднання та роз'єднання певних елементів. Перше та друге навіть у технологічному розумінні є організаційною основою створення будь-якого продукту з тією неодмінною умовою, що

© Тищенко А. Б., 2009

роз'єднання та об'єднання потребують суб'єкта вторгнення, який, таким чином, перетворюється на організаційне джерело, тобто управителя " [1, 8]**. Ми підкреслили ті ключові слова, які являють собою майже буквальний парафраз з творів Платона, а також ті словосполучення, які пов'язані зі згаданою редукціоністською стратегією пояснення принципів управління. Зокрема, з наведеного уривку видно, як абстрактна "людська діяльність" (у Платона вона фігурує під назвою "ремесла" або "мистецтва", що за часів Античності було тим самим), причому діяльність будь-яка, навіть елементарна, становить пояснювану базу буття таких складних соціальних феноменів, як управління в людському суспільстві.

Іншим кроком, який поглиблює редукціоністську стратегію такого розгляду, є спосіб розглядати мікро-рівень суспільної діяльності (в якості такої елементарної пояснювальної матриці виступає організація) як модель пояснення його макро-рівня (тобто суспільства в цілому). Про це Гаєвська, зокрема, пише: "Співвідношення організації та управління залежить від впливу частини на ціле і цілого на частину. В остаточному підсумку цілим слід вважати саму організацію, а частиною – управління" [1, 15]. Отже, наведена характеристика є правильною по відношенню як до найпримітивніших організацій, так і до політичної системи в цілому.

І коли авторка переходить до розгляду принципів управління політичними відносинами (а цьому присвячена глава під назвою "Політичні відносини як об'єкт управління"), то ми знов бачимо підсвідоме відтворення основних ідей "Політика" Платона. Думки філософа про кінцеву Єдність суспільства, яка становить основну мету діяльності управлінця (ця "єдність" конкретизується у мислителя у вигляді "однодумства", "дружби", "тканини", що скріплює різнорідний "людський матеріал" тощо) знаходять свої паралелі в концепті "політичної кооперації", а розуміння управління в рамках такого людського кооперативу знов-таки нагадує вищенаведений висновок Платона: "Управління з боку інститутів політичної системи як принцип динамічного розвитку політичної кооперації є одним з гарантів політичної стабільності в країні. Глибинним фактором стабільності є зв'язок цієї системи, що виникає на основі делегування владних повноважень з боку членів кооперації, що є проявом не простого зв'язку "авангарду з масою", а органічною властивістю цього зв'язку, що випливає зі збігу їхніх докорінних інтересів. Тому сама організація, наприклад, такого політичного інституту, як держава, передбачає політичну кооперацію як її основу" [1, 98].

Наводячи такі цитати ми аж ніяк не перебільшуємо масштаб управлінської концепції, сформульованої в книзі О.Б.Гаєвської, що дає змогу порівнювати її з твором Платона. Навпаки, ми хочемо підкреслити саме розповсюдження таких ідей, той факт, що певні видатні досягнення у сфері суспільно-політичної думки перетворилися на стереотипи та навіть банальні констатації очевидностей. Докорінною вадою, на нашу думку, таких концептуальних схем є неможливість за їх допомогою пояснити конкретні механізми реалізації політичного управління, їх розбіжності в країнах з різними політичними системами; в таких конструкціях відсутні критерії тієї самої ефективності, яка складає основу будь-якої управлінської теорії. Наприклад, за допомогою наведеної схеми неможливо пояснити причини колапсу влади в сучасній Україні, оскільки будь-яка політична система в її річищі може бути представлена у вигляді "системи", сукупності "суспільних організацій", різновиду "суспільної кооперації" – чи йдеться про країни Заходу, чи про радянський тоталітаризм, чи про політичну систему посттоталітарних держав. Сказане не означає, що в концепті "управління" зникає своєрідність принципу "політики". Це означає, що в перспективі універсалізації принципу управління в соціально-політичній сфері під "політикою" розуміється саме такий різновид політики. Якщо конкретизувати цю тезу, то цей різновид може бути описаний в термінах централізованого планування суспільно-політичних процесів, причому таке планування не є прерогативою тільки такого суспільного устрою, як радянський соціалізм. Саме тому його критики (К. Поппер, ідеологи неолібералізму Ф. Хайєк та Фрідман) розглядали модель "централізованого планування" як базову модель зведення політики до "управління" і справедливо вбачали Платона батьком цього проекту. Безсумнівно, було б невиправданою модернізацією інтерпретувати суспільно-політичний проект Платона як перший історичний приклад спроби побудувати тоталітарну державу. Якщо бути більш точним, то аналогом радянського тоталітаризму є не стільки платонівська Держава, скільки державні "Мегамашини"*** Єгипту, Ассирії чи Вавилону, а модель управління цього типу державного устрою є більш близькою архаїчній тиранії, ніж проекту раціонального управління, яке пропагував Платон. Однак саме Платон спромігся дати перший в історії опис моделі ототожнення "управління" та "політики" на структурному рівні, саме тому дослідники справедливо приписують йому лаври засновника цілісної парадигми розуміння політичного. Платонівське бачення такої парадигми спиралося на досить прості передумови.

1. Управлінець є Суб'єктом політичного процесу, в той час як інші його учасники виступають в ролі його об'єктів. Ця передумова була чітко висловлена у вже цитованому діалозі "Політик", де зустрічається вельми показова думка про те, що цьому Суб'єкту управління дозволена критика та перегляд існуючих законів, в той час як для "натовпу" (тобто "об'єкта управління") необхідне "суворе підкорення законам". Згадана "об'єктність" людей як істот, що підлягають управлінню, знайшла своє втілення в не менш відомій метафорі "люди-ляльки", що, в свою чергу, перетворює Суб'єкта управління ще й на вихователя цих "недосконалих істот".

2. Управління є різновидом "знання", тобто засноване на принципах "раціональності". Ця пресуппозиція теж посилює структурну матрицю управління, згідно з якою відношення "управлінець/підлеглі" тотожні

відношенню "суб'єкт/об'єкт", оскільки право на "суб'єктний" статус управлінець отримує не за допомогою "трансцендентної легітимації" (як це було в державах Мегамашин, де Цар або отримував владу безпосередньо від Бога, або сам перетворювався на Бога), а за допомогою надлишку "знання", яким він володіє. (Саме це знання дає йому можливість бачити "Ціле", яке за визначенням не можуть бачити "об'єкти".) Інакше кажучи, Управлінець є "Суб'єктом, хто за визначенням Знає" (якщо використовувати одну з базових категорій психоаналізу Ж.Лакана).

3. Абстракція "Суспільства" як "Цілого", в якому індивіди виступають як складові "частини". Якщо проілюструвати цю передумову мовою більш сучасних політичних теорій, то можна сказати, що вона передбачає відсутність соціальних антагонізмів між різними суспільними верствами, станами, класами. Інакше кажучи, ця абстракція робить принцип соціальної гармонії засадничим для розуміння суспільства, суспільних процесів, суспільної дії та політики як різновиду цієї дії. Згадана гармонія випливає як зі світоглядного холізму Платона, так і зі специфіки його ідеалізму як онтологізації Ідеї (в даному випадку ідеї "суспільства" або, висловлюючись мовою Платона "Держави").

Недивно, що наслідування цих поглядів за сучасних умов відбувається а) в річищі системних теорій; б) моделей, що випливають з теорій менеджменту та базуються на аналогії або навіть ототожненні суспільства як системи з фірмою (до деяких положень цієї теорії ми повернемося пізніше). В рамках цих підходів соціальні протиріччя не стають основою для висновків про неможливість досягнення соціального консенсусу (який інколи концептуалізується в розповсюдженій ідеологемі солідарності, тобто об'єднуючому принципі, який уособлює "єдність по той бік політичних відмінностей" [1, 66]). Ми щойно процитували С.Жижека, який послідовно критикував подібне бачення соціальних процесів та політики як певної технології їх регуляції. Наведемо ще одне з його свідчень, де він критично розглядає популярну сьогодні теорію "радикальної демократії" Е.Лаклау та Ш.Муфф.

Зокрема дослідник інтерпретує цю концепцію як концепцію "перетворення антагонізму в агонізм", в "керовану гру політичного суперництва". (Конотація "керованості" безпосередньо пов'язана з технологією ототожнення політики з "управлінням", яке імпліцитно присутнє в концепції Е.Лаклау та Ш.Муфф. З точки зору С.Жижека "антагонізм" проявляє себе не стільки у відвертих соціальних конфліктах, скільки в тому, що "він діє також як принцип, що виключає ряд агентів з "легітимного" соціального тіла, тобто самоорганізація виключених докорінним чином відрізняється від тих, чия ідентичність отримує визнання в рамках "легітимного" соціального тіла" [4; 166]).

4. Управління виступає різновидом "централізованого планування", яке виступає синтезом як принципу "суб'єктності", так і принципу "раціональності". Принцип "централізованого планування" як різновид управління є одним з фундаментальних принципів майже всіх соціальних утопій від Платона до Маркса. Цей принцип є розповсюдженим не тільки в працях утопістів – радикалів на кшталт Маркса, а й у більш поміркованих державників типу К.Маннгейма. Саме йому належить авторство відомої праці "Утопія та ідеологія" та саме він широко застосовував поняття "планування". Так, у відомій праці "Свобода, влада та демократичне планування" він намагався створити антитезу ліберальним моделям "мінімальної" держави та обґрунтувати можливість поєднання демократії, свободи та централізованого планування з "жорсткою організацією" в деяких сферах [6, 8]. Саме в цьому принципі вбачали основну загрозу ліберальним моделям соціального управління такі його пропагандисти, як Ф.Хайєк, або загрозу принципам "відкритого суспільства", які відстоював К.Поппер. Зокрема, Ф.Хайєк особливо виділяв концепцію К.Маннгейма як антитезу ідеям ліберальної економічної та політичної свободи.

Було б помилкою вважати, що ці утопічні моделі "централізованого державного управління" суспільно-політичними процесами є прикметами давнього минулого. В дійсності спокуса їх відтворення під новими оболонками є настільки великою, що згадане ототожнення політики з управлінням з'являється знову і знову. Наприклад, однією з ідеологій, які "раціоналізують" цей процес є ідеологія науки як бази для такого управління. Таку ідеологію вже згаданий С.Жижек називає "Дискурсом Університету" та фіксує таку його характерну особливість як зведення людей до статусу "відчужених об'єктів експертного знання" [4, 108]. (Платонівські конотації "дискурсу університету" неважко помітити, якщо згадати, що у Платона ідеальними політиками були "філософи", тобто "Суб'єкти, що за припущенням Знають" і тим відрізняються від "людей печери", які приречені блукати в темряві незнання.)

Як ми вже зазначали, суттєвого імпульсу сучасним управлінським моделям суспільства додали теорії "наукового менеджменту" (основи якої заклали американські теоретики Л.Галік та Л.Ервік), які на емпіричному рівні сформулювали основні методи управління "організацією" та запроваджувати ці принципи в державній сфері (зокрема в сфері адміністрування, планування, набору кадрів, керуванні, звітності та бюджету). В світлі вищевикладених тез про те, що сутність управління складає розподіл ролей, де Управлінець є Суб'єктом, а його підлеглі – об'єктами, надамо деякі принципи "наукового менеджменту", які підсилюють зазначену "суб'єкт-об'єктну" основу. Зокрема, Дж.Массі сформулював свого роду "катехізис наукового менеджменту", де такі характеристики управління як влада, примус, привілей більшого знання, централізм управління та планування, представлені в яскравій наочності.

Ось деякі з цих принципів:

1. Припускають, що люди діють раціонально. Тільки ті твердження про керування мають вагу, які наголошують на тому, що особи і групи логічно прямують до визначених цілей. (Цей пункт акцентує кореляцію "управління" та "знання", яка оформлює себе в ідеї "раціональної дії" – А.Т.).

2. Члени організації не спроможні узгодити свої позиції без детального скерування "згори". (Це положення відповідно наголошує на тій позиції, що управління відбувається тільки у формі ієрархічного адміністрування без можливості корекції "знизу" – А.Т.)

3. Допоки не буде встановлено й запроваджено чітких конкретних меж стосовно роботи, члени організації перебуватимуть у розгубленості й порушуватимуть сфери діяльності інших. (В цьому пункті конкретизована передумова того, що люди мають потребу в управлінні внаслідок неповноти знання, яким володіє Управлінець – А.Т.)

4. Люди надають перевагу безпечній позиції з визначеним завданням і не цінують свободи, можливості для власного підходу до розв'язання проблеми; вони воліють, щоб ними керували і не співпрацюватимуть аж поки офіційно не буде сплановано для них моделі поведінки. (Ми підкреслили ті слова, що акцентують не стільки аспект знання, скільки екзистенційний вимір людської свободи, який ще відсутній в творах Платона, хоча у останнього є порівняння управління як відносини пастуха зі стадом. Якщо бути точнішим то автор розроблених принципів менеджменту у своїх припущеннях відновлює логіку "Великого Інквізитора" Ф.М.Достоєвського, згідно якій свобода для людини є прокляттям, від якого її позбавляє "мудре керування" – А.Т.).

5. Люди не люблять працювати, тому слід наголошувати на безпосередньому нагляді і звітності. Менеджмент повинен чітко і твердо скеровувати людей до праці, що не є вродженим для них станом. (В цій позиції ми підкреслили слова, що, з одного боку поглиблюють уяву про нікчемний образ людини в зазначеній філософсько-антропологічній перспективі, а з іншого – акцентують аспект жорсткої влади, примусу та контролю, які є необхідними в керуванні такими від природи "лінивими тваринами", як люди – А.Т.)

На останок наведемо два пункти, які на змістовному рівні не додають нічого нового, але посилюють стратегію "централізованого планування", яке є альфою та омегою наукового менеджменту:

6. Не можна досягти узгодженості, якщо вона не запланована чи не надійшла "згори".

7. Джерело влади міститься нагорі і делегується по низхідній [2, 31].

Як ми вже зазначали, наведена модель управління, розроблена в рамках теорії наукового менеджменту, яка спирається на довгу історичну традицію утопічного мислення, стала однією з розповсюджених моделей керування соціальними процесами. Спокусливий образ подібного політичного "стилю" полягає в його удаваній простоті та прозорості, які, в свою чергу, передбачають ефективність соціальної дії. Не вдаючись до детальної аналітики антитези цій моделі, висунемо тезу, що "політика" (хоча б своєму ідеальному суспільному образі) передбачає істотну корекцію владних можливостей пануючої еліти "знизу". Інакше кажучи, "політика" так співвідноситься з "управлінням", як егалітарний проект співвідноситься з проектом ієрархічним.

Саме тому тенденції посилення трансформації традиційної класичної "політики" в різновид "соціального менеджменту" спонукало багатьох мислителів говорити про "пост-політику" або "деполітизацію" (до них належить і С.Жижек, думки якого ми наводили вище). Зокрема словенський теоретик відмічав, що епоха "пост-політики" характеризується панування "гранично адміністрованого світу" [5, 21]. Якщо брати за основу егалітарний критерій політики (тобто можливість – хоча б гіпотетичну – брати участь в політичному управлінні), то певною мірою синонімом "політики" може виступити проект "демократії", саме тому тенденція до панування тоталізованого "політичного менеджменту" часто протиставляється проекту "демократії".

Зокрема, С.Жижек фіксує європейські тривожні тенденції "відмови від засадничого європейського демократичного спадку", що виявляє себе в зведенні "політики" до "соціальної Polizai" [3, 145]. Аналогічні думки стосовно глобалізації принципу управління (а в контексті розповсюдженості цього принципу в світі можна припустити, що одна з інтерпретацій глобалізації й полягає в експорті у всесвітньому масштабі "управлінської моделі" регуляції суспільних відносин) висловлював сучасний російський культуролог, історик та філософ О.Неклесса, який у численних публікацій на сайті "Русский Архипелаг" (2005 р.) сформулював прикмети цього глобалізованого суспільства у вигляді: а) заміни демократії пануванням еліти; б) формуванням наднаціональної влади; в) створення елітарного клубу провідних держав світу.

Глобальність згаданої тенденції проявилася в трансформації політичних режимів у пострадянських республіках. Майже двадцятирічний період, що минув після розпаду СРСР, довів, що напрямок переходу, який пройшли більшість країн, лежав не на шляху розбудови класичних демократичних держав, а в напрямку глобальних тенденцій формування "управлінської" моделі державної влади. Але якщо в країнах Заходу цей процес гальмувався усталеною демократичною традицією, то управлінська модель країн соціалізму легко конвертувалася в більш гнучкі авторитарні пострадянські моделі. Для політичного пропагандистського жаргону, характерні конотації, які безпосередньо вказують на прикмети "управлінської моделі влади", наприклад, "керована демократія", "вертикаль влади" тощо. Очевидно, що в цих ідеологічних словосполученнях наявні такі прикмети соціального адміністрування та наукового менеджменту, як наявність "касти управителів" та жорстка політична "ієрархія", згідно з якої, як ми пам'ятаємо, "джерело влади міститься нагорі".

Характерно, що цікавий та глибокий теоретик О.Неклесса, який надав критичну аналітику пануючим тенденціям "деполітизації" у світовому масштабі, не вважав централізовану модель державного управління чимось протиприродним. Навпаки, нищівно критикуючи сучасні російські моделі "керованої демократії" чи "суверенної демократії", він вважав ці проекти нікчемними не тому, що вони

застосовували принципи соціального управління в політиці, а тому, що робили це недостатньо. Більше того, його роздуми на теми державного будівництва на теренах пострадянських держав послідовно лежать в річищі управлінського конструктивізму; в них імпліцитно міститься теза про те, що інша модель такого будівництва за сучасних умов просто неможлива.

І всі ключові терміни, які він використовує, повністю відповідають ідеям "наукового менеджменту", перенесеного в політичну сферу. Ці терміни мають такий вигляд: "проектування країни", "національний проект", "стратегічне планування" та "стратегічний (центральний) суб'єкт", "поточне політичне конструювання", "нормативне прогнозування", "центри політичного планування", "інтелектуальний холдинг"**** (мається на увазі інтелектуальна еліта на кшталт платонівських філософів, які формують теоретичні основи політичного управління).

Наведені приклади показують, що на теренах колишнього СРСР модель централізованого політичного управління є фактично безальтернативною. Стосовно України ми можемо констатувати той факт, що політична криза, спричинена конфліктом різних гілок влади та різних політичних угруповань, заважає утвердитися управлінській моделі такого планування. Замість останнього має місце плюралізм локальних центрів управління, конфлікти між якими можуть видаватися паростками демократії. В реальності це означає, що Україна ще не вийшла з перехідного періоду свого становлення та має два сценарія свого подальшого розвитку.

Сценарій 1. Прийняття "управлінської моделі" політичної влади та побудова міцної "вертикалі влади", формування Єдиного Центру вироблення владних рішень, який зможе зіграти роль Суб'єкта "політичного конструювання" та "політичного планування". На практиці це означає прийняття моделі "освіченого авторитаризму", необхідність якого обґрунтовували теоретики за часів "перебудови" (наприклад, А.Мігранян) і який може покласти край економічному хаосу та політичному безладу в країні.

Сценарій 2. Спроба повернутися до класичних моделей демократії чи виробити свій національний варіант демократичного устрою, а отже, здійснити те, що С.Жижек називає "ре-політизацією". Прикладом такої спроби може бути феномен "помаранчевої революції", яка в масовій свідомості її учасників означала відновлення "політики" як форми контролю влади з боку населення та участі широких верств населення в управлінні державою. Невдача цього руху та закріплення принципу "панування еліт" не означає, що такий сценарій є повністю неможливим, хоча його впровадження у життя суттєво ускладнене відсутністю політичної сили та "атомізацією" українського населення, розчарованого діями української владної еліти.

Однак, незважаючи на труднощі, пов'язані з цим проектом, незважаючи на те, що першій сценарій є більш "природним" для сучасних тенденцій та сприймається українським населенням як кращий, ніж існуюча ситуація, ми завершимо нашу статтю думкою Ж.Рансьєра, який не сприймав "модель зведення політики до "поліції" та вважав, що "силогізм рівності" володіє своєю інерцією та нав'язує певні зобов'язання перед тим, хто взяв на себе відповідальність за його проведення у життя. Більш докладно думка Рансьєра виглядає так: "Егалітарна фраза – не дрібниця. Фраза наділяється здатністю, яку їй надають" [8, 76]. Ця думка обґрунтовує якщо не надію на "світле демократичне майбутнє", то хоча б вказує на шанс за нього боротися. Тому наш висновок полягає в тому, що в довгостроковій історичній перспективі проект розбудови суспільства на засадах політичної рівності та справедливості виглядає набагато привабливішим та відповідає моральним імперативам сучасності.

Примітки

* Зазначена особливість сприйняття політики в межах масової свідомості показово відображена в передвиборчому іміджі та гаслі керівника Партії Регіонів В.Януковича "Ефективний лідер!"

** Подібна модель є настільки розповсюдженою в сучасних наукових розвідках, присвячених проблемі соціального управління, що ми обмежилися цитуванням тільки одного джерела. В реальності таких прикладів може бути дуже багато.

*** Термін "Мегамашина" належить Л.Мамфорду. Дослідження таких політичних форм здійснено в його бестселері "Міф машини". (Див: Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд. – М.: Логос, 2001. – 408 с.)

**** Всі згадані терміни використовуються О.Неклесою в статтях "Інновація та революція", "Право на Росію", "Семантична реконструкція Росії", "Кінець цивілізації чи виток історії", які вийшли на сайті "Русский Архипелаг" протягом 2005 р.

Використані джерела

1. Гаєвська О.Б. Управління як соціальний феномен / О.Б. Гаєвська. – К.: КНЕУ, 2000.
2. Генсон М. Керування освітою та організаційна поведінка / М. Генсон. – Львів: Літопис, 2002.
3. Жижек С. Интерпассивность или как наслаждаться посредством Другого / С. Жижек. – СПб.: Алетейя, 2005.
4. Жижек С. Ирак: история про чайник / С. Жижек. – М.: Праксис, 2004.
5. Жижек С. Метастази насолоди. Шість нарисів про жінку й причинність / С. Жижек. – К.: Альтернативи, 2000.
6. Mannheim K. Freedom, Power and Democratic Planning / K. Mannheim. – N.Y., Oxford University Press, 1950.
7. Платон. Политик /Платон. – Т.3 // Собр.соч. – Ч.2.
8. Рансьер Ж. На краю политического / Ж. Рансьер. – М., 2006.

УДК 111.852

Людмила Анатоліївна Чабак
аспірантка Чернігівського державного
педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

АНАЛІТИКА СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ТЕКСТУ У ТВОРЧОСТІ Б.-І. АНТОНИЧА

Стаття присвячена аналізу естетичного сприйняття літературного тексту в працях Б.-І. Антонича. В цьому контексті особливу увагу приділено аналітиці естетичного переживання, проблемам розуміння, множинності змістів літературного твору. Доведено суголосність ідей Антонича думкам феноменологів та представників рецептивної естетики.

Ключові слова: *сприйняття, читач, реципієнт, переживання, розуміння, текст.*

The article is devoted to the analysis of literary text aesthetic perception in works of B.I. Antonich. In this context attention is applied to observation of the aesthetic experience, problem of understanding, literary work multiplicity of senses. Author shows closeness of Antonich thoughts with ideas of phenomenology and representatives of receptive aesthetics.

Key words: *perception, reader, recipient, experiencing, understanding, text.*

Особистість Богдана-Ігора Антонича – письменника, публіциста – викликає захоплення і незгасаючий інтерес дослідників. Молода людина, яка загинула у грізному 1937 р., встигла зробити великий внесок не лише до скарбниці української поезії, а й до літературознавства, мистецтвознавства. Плідними його ідеї можуть бути і для естетики, зокрема у царині дослідження проблем естетичного сприйняття.

Вивченню життя та творчості письменника присвячена низка ґрунтовних досліджень М. Ільницького, а безпосередньо літературознавчі погляди проаналізовано Д. Ільницьким. Дослідженню творчості Антонича, а також естетичних концепцій модернізму присвячені праці М. Новикової, І. Старовойт, Л. Стефановської, Ю. Андруховича. Водночас спалах рецептивних досліджень на теренах України та звернення багатьох дослідників до європейського досвіду герменевтики, рецептивної естетики, структуралізму актуалізує вивчення вітчизняного досвіду аналітики естетичного сприйняття та розуміння, впливу художнього твору на особистість, тобто естетичного аспекту теоретичної творчості Антонича, який залишився поза увагою.

Обсяг статті не дозволяє здійснити комплексний естетико-філософський аналіз теоретичної спадщини письменника, та, власне, автор і не ставить перед собою такого завдання. Натомість необхідним є звернення уваги на місце поглядів Антонича серед українських і зарубіжних традицій аналітики естетичного сприйняття. Адже Б.-І. Антонич, акумулювавши українські традиції у вивченні тексту та його адресата (Д. Овсянико-Куликовського, О. Потебні, І. Франка) та зарубіжні (феноменологію Е. Гуссерля, ідеї російської формальної школи 10-20-х років ХХ ст. (Ю.Н. Тинянова, В.Б. Шкловського, Л.П. Якубинського та ін.) зміг зробити й свій внесок в розробку процесів сприйняття, виголосивши низку ідей, суголосних західноєвропейським рецептивним дослідженням. Тож мета нашого дослідження – аналіз ідей Антонича у сфері художнього сприйняття в контексті ідей рецептивної естетики.

Як і більшості представників українського естетичного дискурсу, письменнику притаманне поєднання "теорії" та "творчої практики", тобто практичної літературної творчості та водночас теоретичних літературознавчо-естетичних та філософських пошуків, що у своєму синтезі зумовлює глибину й переконливість естетичних оцінок. Б.-І. Антонич розкрив свої рецептивні ідеї у статтях "Національне мистецтво", "Між змістом і формою", "Як розуміти поезію", зауважуючи, що "ідеальне сприйняття мистецького твору було б тоді, коли сприймач пережив би все, що при творенні переживає автор". Але це є недосяжним в дійсності. "Кожен читач сприймає твір на свій лад, по-своєму" [1, 518].

Як підмічає Д. Ільницький, процес сприйняття художнього твору розгалужується у статтях Б.-І. Антонича на ряд окремих проблем [5, 36]. І це природно. Адже сприйняття художнього твору, зокрема літературного, є багатоаспектним: воно включає в себе не лише розуміння змісту висловленого та осягнення логіки розвитку авторської думки. Тобто це не лише пізнавальний акт. Обов'язкова умова художнього сприйняття – почуттєвий аспект сприйнятого, вираження ставлення до нього, естетична оцінка. Під час естетичного сприйняття твору, тексту відбувається й виникнення художніх асоціацій та безпосереднє емоційне переживання. Як відомо, в естетичному переживанні виявляється динамізм емоцій, актуалізація естетичного почуття [6, 4].

Б.-І. Антонич, досліджуючи мистецькі переживання, зазначає, що вони можуть бути творчими, тобто такими, що "їх відчуває митець перед та в часі творення" і сприймальними – які "переживає сприймач у момент сприйняття мистецького твору". Серед переживань, які викликають в нашій психіці твори мистецтва, – враження, уявлення, почуття та навіть порухи волі. Наголошуючи на вродженій природі мистецьких переживань, дослідник, при цьому, зазначає, що вони властиві не всім людям, і, власне цим, на його думку, пояснюється наявність такої кількості байдужих до мистецтва [1, 469-470].

© Чабак Л. А., 2009

Але головне, на думку Антонича, що існує "необхідність спершу пережити мистецький твір, щоб його пізнати" [6, 483], тобто, якщо твір не викликав у душі реципієнта жодних переживань, він залишився для нього непізнаним, а отже, незрозумілим. Інша важлива характеристика мистецьких переживань – їхня суб'єктивність. Тобто в моменті сприйняття літературного твору читач зіставляє його образи та ідеї з власним досвідом, ідентифікуючи героя зі своїм "я". "Кожна людина сприймає кожний мистецький твір на свій спосіб, себто інакше".

Отож, сприймання кожної людини, що здійснюється в процесі читання, є суто індивідуальним і залежить від багатьох чинників, серед яких на сьогоднішній день виокремлено: складність літературного тексту, психологічні особливості реципієнтів, їхній загальний культурний рівень, естетичний досвід, глибина та об'єм знань, навички спілкування з художньою літературою, мотиви читання твору (ознайомлення, дослідження, пошук необхідної інформації, релаксація, засіб проведення дозвілля) [2, 45; 3, 7]. Важливе місце належить історичній ситуації, традиціям національної культури тощо, тобто соціально-культурним передумовам [9, 138]. Варто враховувати і елементарні зовнішні умови читання: освітлення, наявність чи відсутність зовнішніх подразників [10, 76-79]. Впливає на процес сприймання твору і вік читачів. Він визначає індивідуальну "модель світу", від якої багато в чому залежить глибина розуміння тексту, вміння осмислити всі його змістовні компоненти.

Помічаючи певну "незгоду" між автором та реципієнтом твору, яка полягає у неповній відповідності того, що прагне сказати автор та того, що прагне знайти у творі читач/глядач/слухач, Антонич пояснює таку ситуацію різною налаштованістю, тобто метою взаємодії з твором. Кожен митець, на його думку, прагне виявити у творі свою спроможність, отже, "чим більше вкладає він себе в твір, тим більше він задоволений", натомість, звичайний реципієнт прагне вкласти в процес сприймання якнайменше зусиль.

Як зазначає Антонич, "думка, що постає в нас по сприйнятті мистецького твору, звичайно, буває інша й від спонуки до цього твору й від його "провідної думки". При цьому узагальнена думка, яку творить собі уява читача-критика наступає по сприйнятті готового твору (отже, тоді, коли твір існує як "покінчена цілість") і розвивається в психіці сприймача [1, 478].

Не говорячи прямо про співтворчість читача – реципієнта твору, Антонич однак зазначає, що в кожному образі втілено стільки мистецьких творів, скільки цей образ має сприймачів. Тобто кожен реципієнт, взаємодіючи з твором, створює на основі його образів у своїй уяві твори власні, а отже, виступає як співтворець автора. Але тут, звичайно, йде мова про спільні елементи творчості читача з автором по накресленому останнім шляху, і аж ніяк не про абсолютизацію читацької ініціативи. Ці ідеї суголосні традиції, що утвердилась в російській естетиці, завдяки роботам Андрія Бєлого, В. Іванова, О. Леонтьєва, М. Бахтіна, а також українця за походженням Д. Овсянико-Куликовського. Літературний твір знайомить читача з думками та почуттями автора, а також стимулює його власну духовну ініціативу. За словами чеського дослідника Я. Мукаржовського, єдність твору задана творчими намірами митця, але навколо цього "стрижня" групуються "асоціативні уявлення та почуття", що виникають у читача незалежно від волі автора.

Окрема проблема, що висвітлюється Антоничем у контексті естетико-рецептивної діяльності, це проблема розуміння твору. Підкреслюючи складність процесу розуміння, дослідник зазначає, що зрозумілість поезії, як узагалі зрозумілість літературних і мистецьких творів, річ умовна й суб'єктивна. До того ж "зрозуміння" є лише допоміжним, до того ж не кінцевим, засобом до сприйняття твору. Для естетичного сприйняття мистецьких творів недостатньо дії розуму. Адже мистецтво в своїй основі звертається також "до емоційних сторінок душі", тобто розум і емоції у процесі естетико-рецептивної діяльності йдуть поруч. Цікаво, що неповнота розуміння літературного твору, на думку Антонича, не забороняє цілком його вплив на реципієнта, його сугестію, сприйняття та оцінку загальної вартості.

Важливе місце в дослідженнях Б.І. Антонича посідають форма і зміст мистецького твору, які мають безпосереднє відношення до процесу його сприймання. Адже сприйняття твору мистецтва передбачає як сприйняття його змісту (що зображено), так і форми (як зображено), що породжує відповідні естетичні емоції (емоції форми і емоції змісту).

Загалом, у кінці XIX – першій чверті XX століття в літературознавстві, філософії, естетиці України як, власне, і Європи спостерігається криза усталених підходів до аналітики сприйняття мистецтва. Звернення низки митців до формалізму, філософською підставою якого визначають вчення І. Канта про "чисту форму" і незацікавленість естетичного судження, зумовило полеміку та активізацію досліджень стосовно співвідношення змісту та форми твору. Л. Демська-Будзуляк визначає конкретні межі існування формалістичної дискусії в Україні у 1923-1925 рр., позначені статтями В. Коряка, Ю. Меженка, В. Гадзінського [3, 158-173]. Як певний відголосок до згаданої проблеми можна умовно вважати і роботи М. Рудницького "Між ідеєю і формою", Б.-І. Антонича "Між змістом і формою", що постали вже на початку 30-х років. Автор останньої, висловлюючи критичні зауваження до книги М.Рудницького, водночас намагається дати чіткі визначення термінів. Критикуючи багатозначність його терміну "ідея", серед якої і "провідна думка твору", і "думка сприймача по пізнанні твору", "зміст мистецького твору", "почування", Антонич зазначає, що "читач має перед собою тільки текст і нічого більше" [1, 478-479], а отже, різний зміст одного й того ж поняття буде для нього заскладним і призводитиме лише до перешкод у процесі сприйняття. Наступне зауваження стосовно форми та змісту: дефініція Рудницького про форму як все, що конкретне, та ідею (зміст) – все, що абстрактне в мистецькому творі на думку Антонича, не є однозначною і веде "до неможливих до сприйняття висновків".

Формою мистецтва, вказує дослідник, є "більші або менші клаптики полотна чи паперу, що на них положена точка фарби. Це конкретні, реальні предмети, площини, обриси…. Змістом є переживання, котрі постають у безпосереднім зв'язку з оцими конкретними предметами" [1, 469-470]. Форма є тільки засобом у процесі творення тексту, твору. За Антоничем, "в готовому мистецькому творі немає ніякої форми, є тільки зміст", тобто форма приховується змістом, стає непомітною для реципієнта, вона може поставати лише "розумовим плодом аналізу деяких сприймачів". Зауважуючи тим, хто під час сприйняття виразно бачить форму, Антонич зазначає, що така ситуація постає тоді, коли вжито не зовсім відповідної форми, "коли засоби не осягли вповні своєї мети", або ж коли метою нашої взаємодії з твором і є пошук форми. Порівняймо з думками Рудницького: "Не віримо, що вартість твору залежить від його ідеї, яку можна "добути" із твору, або від його форми, що впливає на нас чаром своєї краси…Вся сила твору – у враженнях, які залишає на нас під час спільної мандрівки й у спогадах, коли розстаємось із ними" [8, 33]. На противагу М. Рудницькому, В. Бєлінському, та власне, й представникам наступного соцреалізму Антонич проти так званої "картинної теорії", згідно з якою мистецький твір діє на реципієнта тільки образами, картинами.

Зміст, який знаходить у творі реципієнт, та зміст, закладений у творі автором, на думку Антонича, не є тотожними. Збудований автором за допомогою формальних засобів зміст стає спонукою до творення реципієнтом змісту власного, нового. Провідна думка дослідника: "кожен сприймач має свій окремий зміст, а краще кажучи, має стільки змістів, скільки разів сприймає твір" [1, 482]. Тобто в працях Антонича втілена ідея про множинність перцептивних змістів, не тотожних змістові творця – ідея, яка є близькою до думок феноменологів, що пізніше, вже в другій половині ХХ ст. знайде свій відгук в школі рецептивної естетики. Адже Р. Інгарден, а слідом за ним й В. Ізер наголошують, що сприйняття твору, а отже, "справжнє з'ясування його теми і змісту відбувається лише у процесі конкретизації" [4, 349]. Під цим поняттям Інгарден розумів процес актуалізації художньої діяльності читацькою свідомістю, що досягається завдяки роботі уяви читача. До тих пір, поки свідомість читача не вступила в контакт з текстом, останній являє собою лише певну схему, словесну конструкцію. Тобто, на думку дослідників, він є принципово неповним, в результаті чого під час сприйняття виникають різного роду "смислові лакуни". Для появи за словами образів необхідною є робота читацької уяви, яка лише і здатна не просто змістовно наповнити текст, а й заповнити ті "темні" місця, які, на думку представників рецептивної естетики, є обов'язковим атрибутом будь-якого тексту. В результаті конкретизації літературного тексту читач може досягти цілісного уявлення про твір, але таке уявлення не обов'язково матиме характер візуального образу.

Рецептивні естетики вважають, що в процесі сприйняття твору смисл останнього не просто пізнається – він формується. Але таке формування здійснюється не "чистою" свідомістю, а свідомістю естетичною, що склалась під впливом величезної кількості різноманітних факторів, тому, з точки зору пізніх рецептивістів, і сам смисл ніколи не може трактуватися як "чистий", тобто незмінний, колись назавжди заданий, непорушний. Тією чи іншою мірою він завжди виявляється не зовсім вільним від особливостей формуючої його інтенціональної свідомості, від уявлень та оцінок читача, в контакті з яким знаходиться текст. Він не є незмінною субстанцією та передбачає відкритість для свободи читацького сприйняття.

У руслі ідей феноменологів знаходиться і думка Антонича про розрізнення ідеального та потенціального змісту твору. Перший виступає як "сума прикмет усіх сприймальних змістів", другий як "спроможність (потенція) матеріальної форми до спонукування таких а не інакших сприймальних змістів " [1, 483], але, як правило, пересічний реципієнт твору не вдається до таких детальних розрізнень та переживає, естетично сприймає твір відповідно до свого особистого досвіду, уявлень та ін.

Відтак, у своїх працях Б.І. Антонич розкрив низку аспектів естетичного сприйняття як літературного тексту, так і творів інших видів мистецтва. Його ідеї, суголосні окремим думками феноменологів, представників рецептивної естетики, не втратили своєї актуальності і до цього часу, деталізуючи ідеї аналітики сприйняття тексту в українському естетичному дискурсі.

Використані джерела

1. Антонич Б.-І. Твори [Текст] / Б.-І. Антонич; – К.: Дніпро, 1998. – 591 с.
2. Белопольский В. Стратегии чтения [Текст] / В. Белопольский // Библиотека. – 1992. – №2. – С.45.
3. Демська-Будзуляк Л. "Ідеологічна" та "університетська" літературна критика та формалістський дискурс 20-х рр. ХХ ст. в Україні [Текст] / Л. Демська-Будзуляк //Молода нація. – К.: Смолоскип, 2007. – №2(43). – С.158-173.
4. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення [Текст] / В. Ізер // Антологія світової літературно критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 2001. – С. 349-366.
5. Ільницький Д. Літературознавчі погляди Б.-І. Антонича [Текст] / Д. Ільницький // Слово і час. – 2006. – №12. – С.35-43.
6. Личковах В.А. Эстетическое переживание и социальная активность личности [Текст]: автореф. дис…. канд. филос. наук: 09.00.04 / Личковах Володимир Анатолійович; – М., 1981. – 23 с.
7. Петрова Л. Г. Соціально-психологічні чинники сучасного читання (на прикладі масових бібліотек України) [Текст] / Л.Г. Петрова // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 5,6. – С.7.
8. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового [Текст] / М. Рудницький. – Львів, 1936. – С.33.
9. Савранский И. Л. Психологические проблемы художественного творчества и восприятия художественного произведения [Текст] / И.Л. Савранский // Психологический журнал. – 1987. – Т.8. – №2. – С.136-145.
10. Юрчинская А.К. Реклама и эмоции. Плюс или минус? О влиянии рекламы на восприятие произведений искусства [Текст] / А.К. Юрчинская, Ю.В. Заманаева // Практическая психология и социальная работа. – 1998. – №6-7. – С.76-79.

УДК 069.6

Таїсія Юріївна Бєлофастова
кандидат педагогічних наук,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв

МУЗЕЙ У СИСТЕМІ СУЧАСНИХ КОМУНІКАЦІЙ

У статті розглядаються питання, пов'язані з сучасними комунікаціями. Зроблено акцент на музейних комунікаціях. Відображено міждисциплінарний підхід до сучасних досліджень музейного закладу як комунікативної системи.

Ключові слова: *музей, музейна комунікація, музейний предмет, культурна комунікація, музейна педагогіка, музейний маркетинг.*

The paper examined issues associated with modern conveniences. Emphasis on cultural and communications museum. Results interdisciplinary approach of modern research institution of the museum as communicative system.

Key words: *Museum, museum communications, museum objects, cultural communications, museum education, museum marketing.*

Ускладнення системи комунікацій сучасної культури, в якій музеї посідають особливе місце, актуалізує розробку нових завдань з виявлення проблем і перспектив подальшого її розвитку та окремих її складових. Тому дослідження у сфері музейної комунікації можуть значно розширити коло наукових напрямів з окресленої проблематики. Подібні дослідження мають міждисциплінарний характер, в основі якого поєднання музеєзнавчих, культурологічних, педагогічних, психологічних, соціологічних, маркетингових та інших аспектів.

Мета – з'ясувати місце музею у системі сучасних комунікації, а також характер сучасних наукових досліджень музейної комунікації.

Ми досліджуємо "музейну комунікацію" на основі наукових поглядів таких науковців, як В.П.Арзамасцева, Г.П.Бутіков, І.В.Іксанова, Д.Камерон, О.Є.Кузьмина, А.В.Лебедєва, Н.О.Нікішин, Т.Ю.Юрєнєва, Д.А.Равікович.

У сучасному музеєзнавстві досить міцно закріпилася думка про те, що музейна комунікація виступає як особливий вид культурної комунікації, яка зумовлює специфіку функціонування музею. На думку науковця О.Є.Кузьміної (Росія), цей підхід до музею – домінуючий. Сучасний музей – це особлива комунікативна система, яка характеризується наявністю різних рівнів комунікації. Вивчення проблем музейної комунікації відкриває нові можливості у розвитку музею.

О.Є. Кузьміна виділяє три основні форми комунікації, які існують в музеї:

- музейного предмета і дослідника, який розкриває різні боки інформаційного потенціалу, закладеного у предмет;
- музейного предмета і експозиціонерів, які складають наукову концепцію експозиції (включаючи архітектора, дизайнера, музейного сценариста і психолога);
- музейного предмета і музейного педагога, екскурсовода і психолога, які прагнуть донести до різних категорій відвідувачів (у відповідності з їх рівнем сприймання) не тільки інформацію, а й впливати через емоції на підсвідомість реципієнтів і сприяти їх заглибленню в історичне середовище.

Однак, на нашу думку, в цій багаторівневій системі існує ще одна форма комунікації – між музейним предметом і відвідувачем - яка визначає формування особистості, її цінностей, всього комплексу світогляду. Наявність даної форми комунікації дає можливість сучасному музею реалізовувати свою виховну функцію, здійснюючи естетичне, морально-етичне, патріотичне, екологічне та інші види виховання [3].

Очевидним є той факт, що музейний предмет виступає першорядною складовою музейної комунікації, оскільки він присутній на всіх її рівнях. Музейний предмет – це виділений з середовища природи або суспільства об'єкт (предмет), який несе наукову, художньо-естетичну, історичну або меморіальну цінність. Тому він претендує на використання його в музеї для експонування [8, 323]. Предмет стає музейним завдяки своїм властивостям, серед яких:

- інформативність – здатність виступати джерелом інформації (історичної, культурної, суспільно-природничої тощо);

© Бєлофастова Т. Ю., 2009

- аттрактивність – здатність завдяки зовнішнім ознакам пригортати увагу;
- експресивність – здатність викликати у людини асоціації, емоції, переживання та інші психологічні реакції.

В.П.Арзамасцев до перерахованих вище властивостей музейного предмета додає репрезентативність, тобто здатність відтворювати (передавати) характерні ознаки минулих часів (коли був створений предмет) [1, 48].

Ці властивості музейного предмета визначають його комунікативний потенціал, необхідний для музейно-педагогічної діяльності. Тому музейні комунікації, задіяні у музейно-педагогічній практиці, викликають особливий інтерес сучасної музейної педагогіки. З педагогічних позицій комунікація – це не просто система послідовних заходів, спрямованих на залучення широкої громадськості, педагогічна модель комунікативних зв'язків у музеї передбачає обов'язковий зворотній зв'язок між основними її учасниками. Так, вдало побудована в комунікативному плані музейна експозиція (виставка) завжди зможе донести до відвідувачів концепцію, яку заклав у неї автор-розробник.

В останні десятиліття музейне середовище стало площиною для проведення соціально-психологічних досліджень, спрямованих на вивчення особливостей поведінки відвідувачів, специфіки сприйняття інформації в музеї. Більш активно подібні дослідження проводяться у зарубіжних музеях. Наприклад, було встановлено, що використання у музейній експозиції інтерактивних експонатів, активних педагогічних форм ("робочі листки", театралізація), у роботі з відвідувачами значно підвищує комунікаційний потенціал їхньої взаємодії. Відбувається поєднання інформаційно-логічного і емоційно-образного.

В рамках культурологічного підходу комунікація розглядається як спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві. Відомий дослідник комунікативних процесів Г.Г.Почепцов вбачає в механізмі комунікації процес перекодування вербального у невербальне і навпаки [6]. Якщо цю думку спроектувати на музейну комунікацію, то можна виявити певну подібність даного механізму. Однак початок її починається з невербального, з подальшим переходом у вербальне. Інакше кажучи, музейний експонат, будучи предметом (невербальним), у процесі музейної комунікації несе в своєму образі інформацію, яка трансформується у вербальну. Цей процес – безкінечний, він триває стільки, скільки існує музейний експонат. На таких позиціях стоїть піонер розробок комунікаційних засад діяльності музейних закладів Д.Камерон.

На позиціях, які визначають специфічність комунікативної моделі музею на основі "кодування ↔ розкодування", стоять такі вчені, як В.П.Арзамасцева, І.В.Іксанова, Н.А.Нікішин, Д.А.Равікович. Даний підхід виокремлено як "семіотичний".

Досліджуючи історико-меморіальні музеї у духовному житті, російський культуролог Г.П.Бутіков робить висновок, що аналіз діяльності, структури і функцій історико-меморіальних музеїв дає змогу суттєво конкретизувати концепцію музейної комунікації Д.Камерона, дає можливість чітко визначити роль музею (з усією його складною структурою) як елемента оригінальної "лінії зв'язку" між людиною та історико-культурним середовищем Особливості комунікації в історико-меморіальному музеї виявляються, зокрема, в тому, що її результат – це не просто отримання "сухих" відомостей, а складний духовний комплекс знань, почуттів, асоціацій, віри; тут реалізується своєрідний діалог між наукою і мистецтвом, розумом і емоціями, історією і сучасністю. Спадщина, накопичена у музеях, може формувати історичну пам'ять, забезпечуючи наслідування культурних традицій [2, 39].

Музейний предмет, виступаючи носієм певної культури, історичної епохи дає підстави розглядати музейну комунікацію у системі міжкультурної. Особливо ця взаємодія активізується при відвідуванні музеїв іноземними туристами, коли музей допомагає зрозуміти іншу культуру і традиції, стимулює інтерес.

В найбільш узагальненому вигляді комунікаційний підхід у дослідженнях музею характеризується низкою принципів, які формують особливий погляд на музейну діяльність:

1. Гуманітарний (антропоцентричний) підхід, який ставить у центр музейної діяльності людину. Логіка комунікаційного аналізу передбачає рух "від суб'єкта", а не "від речі", а тому не допускає апріорної об'єктивізації музейного предмета.
2. Культурологічний підхід, який зазначає, що знаки і символи, які використовуються в процесі комунікації, незалежно від матеріальних носіїв, існують у певному полі культурних значень. Тому суб'єкти музейної комунікації виступають як представники культурних позицій, а музейні "предметно-просторові повідомлення" – як культурні (або метакультурні) тексти.
3. Діалогічний підхід, який розглядає структури з участю щонайменше двох суб'єктів, які відрізняються своєю культурною позицією. Тому "конституюючим елементом" будь-якої ситуації музейної комунікації виступає "різноманітність культурних потенціалів" або культурно-історична дистанція, яка має синхронних і діахронний вимір.
4. Аксіологічний підхід, який виходить з позиції того, що мужкультурне спілкування вже саме по собі є цінним. Тому ціннісний аспект в музейній комунікації є провідним, а інші її аспекти (навчання, передача інформації, знань) – допоміжні.

Питання про суспільне призначення музеїв має давню історію. Доведено, що роль цього соціокультурного інституту в суспільстві можна визначити за соціальними функціями, які він виконує. Музеєзнавець Д.А.Равікович, піддаючи критичному аналізу всі існуючі підходи до визначення системи музейних функцій, визнаючи, що сутністю музейної комунікації є передача інформації, зауважив, що

комунікативну функцію в якості самостійної все ж таки не варто виокремлювати. Визнання її в якості специфічної музейної функції призведе до поглинання нею фундаментальних функцій – і функції документування, і функції освіти, і виховання, – оскільки сама діяльність музею спрямована на передачу інформації [7].

Музейний маркетинг – явище на сьогоднішній день не нове, але існують різні оцінки у питанні маркетингових стратегії для музеїв. Сучасні реалії такі, що музей поступово стає суб'єктом ринкових відносин, тому власна маркетингова стратегія йому, безперечно, необхідна. У зв'язку з цим, при створенні і позиціюванні музейного продукту доцільно опановувати маркетинговий підхід. Маркетингова стратегія розвитку музею передбачає сплановані дії на основі діалогу з аудиторією для постійного удосконалення музейних послуг і музейних продуктів. В даному контексті важливу роль відіграє процес побудови двосторонньої музейної комунікації, тобто коли і музей (транслятор цінностей та інформації), і відвідувачі є активними її суб'єктами.

Одним із інструментів, який залучається для того, щоб відвідувач став активним суб'єктом музейної комунікації, тобто набув можливостей певним чином впливати на неї, виступає Книга відзивів. В комунікаційному ланцюжку вона відіграє роль зворотного зв'язку. Її унікальність полягає не тільки в цьому. Вона виступає джерелом інформації, яка використовується для удосконалення музейної практики. Так, російські музеї мають свій досвід проведення і обробки інформації Книги відзивів. При цьому залучається інтегрований метод (контент-аналіз, статистичний) і такий алгоритм*:

1. Кількісний підрахунок відзивів.
2. Виявлення основних груп аудиторії.
3. Підрахунок адресних і загальних подяк від відвідувачів.
4. Фіксація приїжджих та іноземних відвідувачів.
5. Виявлення сприйняття аудиторією особливостей, специфічних рис музею.
6. Фіксація пропозицій, побажань і зауважень відвідувачів.
7. Оцінка якості обслуговування і атмосфери у музеї, виявлення комунікаційних бар'єрів.
8. Оцінка сприйняття відвідувачами певного музейного продукту [9].

Розглядаючи особливості застосування маркетингових комунікацій в музейних закладах, слід зазначити, що для вітчизняної практики даний процес ще не набув постійного характеру, в основному до них звертаються з метою вирішення проблем, які постають перед музеєм у критичні моменти його розвитку: наприклад, при відкритті, реконструкції, організації нових виставок, зниження рівня відвідуваності.

Розкриваючи місце музею в системі комунікацій, не можна оминути питання масових комунікацій, до яких музей тяжіє з того часу, як став відкритим для публіки. З появою нових технічних можливостей значно розширився доступ музею до інформаційного простору, особливо з появою Internet. На думку А.В.Лебедєва, представництво музею в Internet дає йому такі переваги:

1. Музей стає краще інтегрованим у систему вітчизняних та зарубіжних профільних організацій.
2. Власний сайт відкриває перед музеєм додаткові можливості для презентації своїх колекцій.
3. Інтенсифікується процес обміну професійною інформацією.
4. Зростає можливість залучення додаткових ресурсів поза межами музейної системи.
5. Музейний сайт стає додатковою площиною для музейного проектування і розробки різноманітних музейних моделей [4, 59].

За всіх перерахованих переваг все ж таки, на думку музейний працівників, існує загроза, коли кількість віртуальних гостей музею може перевищити кількість його реальних відвідувачів.

Отже, сучасний музей зацікавлений в інтенсифікації комунікацій, в тому числі міжнародних. Управління своїм інформаційним простором стає необхідністю, а залучення нових творчих і активних учасників передбачає подолання певних стереотипів щодо музею і поєднання музейної практики з теорією управління.

Завершуючи розгляд окресленої у статті проблеми, зазначимо, що поняття "музейна комунікація" характеризує "внутрішні комунікаційні процеси", тобто ті, які відбуваються в самому музеї. Не залежно від того, з позицій якого підходу характеризується музейна комунікація, в основі її знаходиться музейний предмет.

З позицій організації і функціонування музейного закладу діють комунікації управлінські, спрямовані на підвищення рівня організованості структури і функціональності всіх його складових.

Враховуючи те, що музей все більше уваги приділяє роботі з відвідувачами, в музейному середовищі активізуються педагогічні комунікації і пов'язані з ними соціально-психологічні.

Оскільки поняття "комунікація" належить до загальнонаукових понять другої половини XX ст., для характеристики музею воно є запозиченим, але цілком адаптованим.

Відтак, сучасний музей виступає багатовекторною комунікативною системою, включеною у складну систему зовнішніх комунікацій. Новітні інформаційні технології музейної практики розширюють можливості даного соціально-культурного інституту у взаємодії з іншими суб'єктами зовнішнього середовища.

Примітки

* Наведений приклад досвіду був започаткований Сургутським краєзнавчим музеєм 2002 р.

Використані джерела

1. Арзамасцев В.П. О семиотической структуре музейной экспозиции / В.П. Арзамасцев // Музееведение. На пути к музею XX1 века / Сб. научн. тр. НИИ культуры. – М., 1991.
2. Бутиков Г.П. Историко-мемориальные музеи в духовной жизни России (на материалах Санкт-Петербурга) : автореферат дис. … доктора культурологических наук по специальности 24.00.03 – музееведение, консервация и реставрация историко-культурных объектов / Г.П. Бутиков. – С.-Петербург.: СПГАК, 1997. – 51 с.
3. Кузьмина Е.Е. Предисловие // Музееведение. Музеи мира / Е.Е. Кузьмина : сб. научн. тр. НИИ культуры. – М., 1991. – С. 3-6.
4. Лебедев А.В. Музейные представительства в интернет. российский и зарубежный опыт // Музей и новые технологии. Серия "На пути к музею XXI века" / А.В. Лебедев ; сост. и науч. ред. Н.А.Никишин. – М.: Прогресс-Традиция, 1999. – С. 58 -65.
5. Музей и коммуникация. Концепция развития Самарского областного историко-краеведческого музея им. П.В.Алабина / Авторский коллектив под ред. Н.А.Никишина и В.Н.Сорокина. – М. – Самара, 1998. – 140 с.
6. Почепцов Г.Г. Паблик рилейшнз для профессионалов / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл.-бук; Киев: Ваклер. – 2000. – 624 с.
7. Равикович Д.А. Социальные функции и информационная система музея // Теоретические вопросы научно-просветительной работы музеев / Д. А. Равикович ; Сб. научн. тр. НИИ культуры. – М., 1984. – С. 8-9.
8. Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – 2-е изд. / Т.Ю. Юренева. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.
9. Жедик Ю.И. Книга отзывов как инструмент музейного маркетинга [Электронный ресурс] / Ю.И. Жедик. – Режим доступа: http://209.85.229.132/search?q=cache:QzkY7cKE1n4J:skmuseum.ru/index.

УДК 379.8 (4/9)

Ірина Владиславівна Петрова
кандидат педагогічних наук,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв

ІСТОРІЯ ДОЗВІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

У статті йдеться про передумови виникнення та основні етапи розвитку дозвілля; аналізується процес становлення та розвитку дозвілля в контексті культури.
Ключові слова: *дозвілля, культурно-дозвіллєва діяльність, структура дозвілля.*

In the article the question is about pre-conditions of origin and basic stages of development of leisure; the process of becoming and development of pedagogics of leisure in the context of "cultural" is analysed.
Key words: *leisure, cultural-leisure activity, structure of leisure.*

Для розуміння шляхів та закономірностей розвитку дозвілля як соціально-культурного явища виключно важливими є історичні аспекти аналізу проблеми. Однак у вітчизняній науці питання історії дозвілля, його становлення та основних етапів розвитку є дискусійним і невирішеним, оскільки майже не вивчається й не розробляється вченими. Хоча окремі праці містять дуже короткі відомості про історичні процеси, що позначилися на сфері дозвілля. Так, ретроспективному аналізу окремих закладів дозвілля та сфері дозвілля в цілому присвячено праці сучасних українських дослідників Н. Бабенко ("Педагогічні умови організації сімейного дозвілля в сільських клубних закладах", 2004 р.), Т. Бєлофастової ("Педагогічні засади діяльності музею як соціально-культурного центру", 2003 р.), В. Ковтун ("Соціально-педагогічний аналіз діяльності парків культури і відпочинку в Україні", 2001 р.), О. Копієвської ("Паркова індустрія", 2009 р.), Н. Цимбалюк ("Інституціональна модернізація культурно-дозвіллєвої сфери в Україні", 2005 р.), монографічне дослідження "Культурно-дозвіллєва сфера України: динаміка змін та перетворень", здійснене науковцями Українського центру культурних досліджень 2004 р.

Не можна оминути увагою дослідження російських вчених: Г. Аванесової ("Культурно-досуговая деятельность: Теория и практика организации", 2006), О. Гєнкіної ("Ценности античного досуга как социально-культурная система", 1998) Г. Волощенка ("Генезис досуга: высокий досуг в древнегреческом мифе", "Досуг: научная гипотеза генезиса и развития", "Досуг: о бинарности и трёх кризисах развития", 1999-2004), Г. Литвинцевої ("Культурно-досуговая деятельность в петровский период", 1993); Г. Нікітіної ("История культурно-досуговой деятельности", 1998); В. Рябкова ("Антология форм культурно-досуговой деятельности" (2006-2009)), М. Хрєнова ("Человек играющий" в русской культуре, 2005); колективної праці "Культурно-досуговая деятельность", яка вийшла друком у Московському державному університеті культури 1998 р.

Що стосується наукових праць XX ст., необхідно зазначити, що у роки радянської влади сприйняття суспільством історії зводиться до історії державності, що виключає увагу науковців до величезної сфери людського життя – дозвілля. Такий підхід зумовлюється розумінням значимості лише

© Петрова І. В., 2009

певних сфер, серед яких дозвілля сприймається як таке, що не варте уваги. Тому не дивно, що у дослідженнях, спрямованих на вивчення власне дозвілля, увага акцентується на різних явищах культури, що вивчаються на його фоні, дозвілля розглядається не як самостійне явище, а в контексті побутового та суспільного життя, ідеологічних завдань комуністичної партії в межах історії культурно-просвітньої роботи. У результаті історія дозвілля містить більше несправедливих оцінок та упереджень, аніж об'єктивного аналізу джерел, чинників та закономірностей розвитку.

Відомо, що у XX ст. першими дослідниками культурно-дозвіллєвої діяльності стали відомі державні, партійні, громадські діячі молодої Радянської Росії. У 1920-1930-ті рр. XX ст. у промовах та працях Луначарського, Крупської, Калініна, Мединського, Петровського та інших було висловлено ряд принципових положень про сутність, призначення та функції, соціальну своєрідність дозвіллєвого часу, його культурний потенціал. У подальшому соціальну сутність та природу дозвілля розглядають у своїх працях В. Гагін, Д. Гєнкін, Л. Коган, О. Сасихов, А. Соломонік, Ю. Стрельцов, В. Тріодін.

Однак у працях радянського періоду історія дозвілля пов'язується не із внутрішніми змінами сфери, а із соціальними, економічними та політичними подіями в країні. Тому історія дозвілля цього періоду поділяється на досить короткі проміжки часу, що не дозволяє проаналізувати та розкрити суттєві ознаки кожного етапу. Тому метою даної статті є аналіз дозвілля як соціально-культурного явища в історичному контексті, розкриття проблеми періодизації дозвілля та причин її виникнення.

У працях сучасних вчених періодизація здійснюється за іншими критеріями, хоча доцільність їх вибору авторами обґрунтовується й розкривається не завжди. Суперечливі погляди щодо періодизації історичних процесів пояснюються й критикою "формаційного підходу", який досить довго панує у радянській історіографії. Відповідно до нього історія розглядається як "прогресивна зміна суспільних формацій", а головними рушійними силами історичного процесу визнаються "класова боротьба", "революції" та "війни". З кінця XX ст. вченими переусвідомлюються негативи такої теорії, все частіше висловлюються думки про доцільність використання різних історико-теоретичних концепцій, при чому неабияке значення надається культурному аспекту людської життєдіяльності.

Звісно, розгляд розвитку дозвілля в історичному контексті здійснюється з урахуванням завдань конкретного дослідження, а тому єдиної правильної та універсальної періодизації може й не бути. Вченими пропонується класифікувати історичні етапи дозвілля, ґрунтуючись на зміні дозвіллєвих орієнтацій держави, соціальних груп, окремих індивідів під впливом різних факторів (соціальних, економічних, політичних); урізноманітненні змісту та форм дозвіллєвої діяльності серед різних прошарків населення; зміні поколінь інтелігенції; даних історико-соціологічних досліджень; зміні парадигмальних засад виховання [1, 6, 11, 13].

Так, Л. Акімова ("Социлогия досуга", 2003 р.) пропонує відштовхуватись у питанні періодизації дозвілля від результатів соціологічних досліджень, вказуючи на те, що соціологічні методи дозволяють уникнути схематичності у відновленні історичного процесу, зрозуміти та відтворити функціонування дозвіллєвої сфери минулого у всій повноті та цілісності. Історію дозвілля вчена поділяє на такі періоди: 20-50-ті роки XX ст., 60-ті роки XX ст., 70 – початок 90-х років XX ст., кінця 90-х років XX ст. – початок XXI ст. [1].

А. Соколов ("Социально-культурная деятельность как учебный предмет и объект теории", 2005 р.), розглядаючи інтелігенцію як освітню, розумово розвинену, творчо обдаровану верству населення, що представляє собою активного й головного суб'єкта соціально-культурної діяльності, вважає за доцільне ототожнити зміну поколінь інтелігенції із періодизацією соціально-культурної діяльності в цілому (та дозвілля як її складової зокрема). Основними поколіннями інтелігенції є: давньоруське (X ст. – початок XIV ст.), старомосковське (XIV ст. – початок XVII ст.), допетровське (XVII ст.), петровське (I половина XVIII ст.), єкатерининське (II половина XVIII), пушкінсько-гоголівське (I половина XIX ст.), пореформене (II половина XIX ст.), революційне (початок XX ст.), радянське героїчне (I половина XX ст.), "шестидесятники", "вісімдесятники" (кінець XX ст.), пострадянське (від початку XXI ст.) [11]. Вважаємо за необхідне зазначити, що дозвілля є самостійним об'єктом наукового дослідження. Тому його історію неможна ототожнювати з історією окремого об'єкта, навіть якщо він більш загальний, ніж дозвілля.

На думку О. Клюско важливим значенням для періодизації дозвілля є якісний підхід, згідно з яким "кожен етап у розвитку соціального об'єкта представляє собою його новий якісний стан… де виникають принципово інші взаємовідносини між суспільством та конкретною особою" [6, 39]. Тому доцільним, на думку О. Клюско є поділ історії дозвілля на початок 20-х років – початок 50-х років XX ст..; початок 50-х років – кінець 60-х років XX ст.; початок 70-х років – кінець 90-х років XX ст.

Початок 20-х років – початок 50-х років XX ст. як окремий період у розвитку дозвілля характеризується ідентифікацією дозвілля з просвітництвом та політикою.

Початок 50-х років – кінець 60-х років XX ст. відрізняється від попереднього етапу зміною орієнтацій та переваг людини у сфері дозвілля, зміною способу організації вільного часу, усвідомленням значимості дозвілля у житті людини, зростанням ролі суспільно-організаційних та освітніх форм дозвілля, популяризації активного відпочинку, збільшенням кількості любительських занять та комунікативних форм дозвілля.

Початок 70-х років – кінець 90-х років XX ст. відрізняється від попереднього збільшенням індивідуальних форм дозвілля (що обумовило появу такого явища як "одомашнення" дозвілля), неорганізова-

ною самодіяльністю, залежністю проведення дозвілля від умов життя та матеріального забезпечення, культурно-політичною активністю населення, що була санкціонована державою лише у 90-ті роки XX ст.

М. М. Ярошенко у монографічному дослідженні "Социально-культурная деятельность: Парадигмы, методология, теория" (2000 р.) вивчає генезис соціально-культурної діяльності у контексті зміни педагогічних парадигм. Зважаючи на те, що вченим дозвілля розглядається як значима складова соціально-культурної діяльності, маємо можливість екстраполювати запропоновану ним періодизацію на сферу дозвілля. Науковець виокремлює такі періоди розвитку соціально-культурної діяльності:

- парадигма приватної ініціативи (кінець XIX – початок XX ст.);
- парадигма цілеспрямованого соціального впливу (30-ті – середина 80-х років XX ст.);
- парадигма соціальної активності особи (з 1990 р.).

Зазначимо, що хронологія етапів та періодів у розвитку теорії соціально-культурної діяльності визначається педагогічними фактами та подіями, які, однак, фіксують лише окремі моменти неперервного процесу становлення та розвитку теорії. Тому, продуктивнішим, на думку науковця, є посилання не на конкретні дати, а на хронологічні "віхи", що мають забезпечити змістовну ефективність запропонованої періодизації. Позиція автора дослідження ґрунтується на тому, що теорія соціально-культурної діяльності виникла не лише як відповідь на зовнішні обставини (створення закладів культури, підготовка кадрів тощо), але як результат процесу внутрішньої динаміки педагогічного знання. При цьому, історичні етапи розвитку культурно-виховної практики досить часто не співпадають з генезисом парадигмального контексту теорії, яка усвідомлює цю практику. Тому Ярошенко дотримується думки, що на періодизацію дозвілля впливають, передусім, інтелектуальна педагогічна традиція; соціально-культурний контекст, в якому розвивається виховна діяльність у сфері дозвілля; пріоритетність ціннісних орієнтацій окремих дослідників.

Г. Нікітіна у своїй праці "История культурно-досуговой деятельности" (1998 р.) обмежується кінцем XVIII – кінець XX ст. і поділяє еволюцію дозвілля на такі етапи: суспільно-просвітницькі рухи та дозвілля у дореволюційний період (кінець XVIII – початок XX ст.); просвітницька та дозвіллєва діяльність у 1917-1941 роках XX ст.; діяльність масових закладів культури у роки Великої Вітчизняної війни (194101945 рр.); культурно-дозвіллєва діяльність та повоєнне десятиліття (1945-1955 рр.); дозвіллєва діяльність у 1956-1985 рр.; дозвілля від 1986 р. XX ст. [9].

У колективній праці російських вчених "Культурно-досуговая деятельность" (1998 р.) пропонується дотримуватись такої періодизації дозвілля: зародження дозвіллєвих форм діяльності у східних слов'ян та їх подальший розвиток у X-XVII ст., культурно-дозвіллєва діяльність різних верст суспільства у XVII – на початку XX ст., культурно-дозвіллєва діяльність у 1917-1941 рр. XX ст., діяльність закладів культури у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945рр.), культурно-дозвіллєва діяльність у 1946-1997 рр. XX ст.

Ще раз підкреслимо: вчені обмежують наукові інтереси радянським періодом, інтерпретуючи дозвілля як позашкільну освіту (до 1920), політико-просвітню роботу (з 1920 до 1970 рр.), культурно-просвітницьку діяльність (з 1970 до 1990 рр.), культурно-дозвіллєву діяльність (до середини 90-х рр.), соціально-культурну діяльність (із середини 90-х років). Пояснюється така позиція тим, що у науці радянського періоду термін "дозвілля" використовується лише у вигляді представленої вище термінології, а не у його прямому значенні.

У контексті зазначеної проблематики нашу увагу привернула дисертаційна праця В. Туєва "Феномен клуба: Историко-педагогический анализ" (1998 р.), який, вивчаючи історію клубу як соціально-культурного явища, виокремлює три основних етапи в клубознавчій літературі радянського періоду:

1. Розробка теоретико-методичних основ клубної роботи (20-ті роки).
2. Формування клубознавства як науки про теорію та методику культурно-просвітницької діяльності клубу (60-70-ті роки).
3. Розвиток клубознавчих досліджень у руслі нових галузей гуманітарних наук (90-ті роки).

Зважаючи на те, що дозвілля у радянський період вивчалося у межах клубознавства, запропонована вченим періодизація дає для нашого дослідження цікавий матеріал. В основі генезису дозвілля – кумулятивна концепція, яка полягає у поступовому, систематичному, безконфліктному накопиченні та збагаченні теоретичних знань. Обґрунтованим можна визнати й хронологічний поділ генезису теорії клубознавства на основі періодів теоретичної активності дослідників культурно-дозвіллєвої сфери.

Для нас також принципово важливим є те, що В. Туєв вивчив феноменологію клубу як соціально-культурного універсаму, дотримуючись при цьому цілісного, інтеграційного підходу, що дозволило вченому синтезувати різнопланові установки педагогіки, соціальної педагогіки, соціології культури та соціології дозвілля.

Зважаючи на мету даного дослідження, цікавими й новаторськими, на нашу думку, є праці тих вчених, які намагаються здійснити аналіз розвитку дозвілля від початку його зародження та обґрунтувати основні етапи його становлення й розвитку [2, 3, 4, 5, 8, 10, 12].

Так, Є. Літовкін в історії дозвілля виокремлює декілька відносно самостійних періодів, кожен з яких характеризується власними специфічними парадигмами, а саме: фольклорний період (до X ст.), релігійно-фольклорний етап (X-XVII ст.), світського-релігійний етап (XVIIст. – друга половина XIX ст.),

позашкільна освіта та культурно-просвітня робота (друга половина XIX – початок XX ст.), політико-просвітня робота (1920-1945рр.), культурно-просвітня робота (1945-1992рр.), культурно-дозвіллєва діяльність (90-ті роки), соціально-культурна діяльність (з кінця 90-х років) [8, 90-92].

Фольклорне дозвілля (до X ст.). У первіснообщинному суспільстві не існує функціонального поділу часу на вільний та робочий, що зумовлено нерозвиненою диференціацією діяльності. Черговість різних видів діяльності, праці та відпочинку, залежить від природних змін та біологічного життя людини, регламентуючись через звичаї, традиції та обряди. Дозвілля заповнюється переважно утилітарними заняттями.

Релігійно-фольклорне дозвілля (X-XVII ст.). Вільний час регламентується народним календарем, заснованим на зміні пір року та сімейними обрядами (весілля, народження, поховання, ювілеї). Провідна роль в організації вільного часу належить релігійним ритуалам та святам. Однак таке проведення вільного часу, на думку вченого, не може бути дозвіллям, адже його зміст жорстко регламентується церковними канонами. Винятком вважаються карнавали та інші прояви народної "сміхової" культури.

Світсько-релігійне дозвілля (XVII ст. – друга половина XIX ст.). Християнство, яке знаменує перехід до нового світогляду, нової картини світу, обумовлює й нове розуміння ролі дозвілля у розвитку людини. На жаль, детальніше про специфіку цього періоду у працях вченого не йдеться.

Позашкільна освіта та культурно-просвітня робота (друга половина XIX – початок XX ст.). Проблема дозвілля набуває своєї актуальності. Друга половина XIX ст. характеризується розвитком масової самоосвіти, центрів для дорослих, виданням відповідних праць – виходять друком "Книга о книгах. Толковый указатель для выбора книг по основным отраслям знания" (1892); "Бібліотеки для самоосвіти" (1893), Н. Рубакіна "Письма к читателям о самообразовании" (1913); "Практика самообразования" (1914); "Среди книг" (1911-1915). Додамо також, що появу публікацій про позашкільну освіту можна назвати прообразами сучасної теорії дозвілля. Йдеться, передусім, про книги Вахтерова В., Сірополко С., Зеленко О., Чарнолуського В. та інших відомих педагогів, які розробили оригінальну теоретико-методологічну концепцію, що відстоювала пріоритет всебічного розвитку особистості. При цьому вченими акцентувалась увага на свободі позашкільної освіти, яка розглядалась як обов'язкова умова всебічного розвитку людини. Джерелом свободи мислилась приватна ініціатива.

Політико-просвітня робота (1920-1945рр.). На цьому етапі дозвілля вивчається соціологами (щоправда, не як самостійне явище, а у контексті вільного часу). Предметом соціологічних досліджень стає бюджет вільного часу різних категорій населення (селян, робітників, службовців, учнів), характер заповнення ними часу, вільного від праці та виконання занять, пов'язаних з побутом.

Культурно-просвітня робота (1945-1992 рр.). Скорочується робочий тиждень, покращується сфера побутового обслуговування, зростає обсяг вільного часу, а отже й дозвілля. Збагачення та збільшення дозвілля призводить до зміни його змістового наповнення та перерозподілу функцій. Дослідження вчених акцентуються на відновленні сил, втрачених людиною у процесі виробничої діяльності, і пов'язані з іменами Грушина Б., Гордона Л., Клопова Е., Патрушева В., Пруденського Г. Інтенсивно соціологічні дослідження проводяться й у 70-80-ті роки XX ст., й присвячені вивченню культурної проблематики, проведенню вільного часу, організаційним аспектам дозвіллєвої діяльності.

Культурно-дозвіллєва діяльність (90-ті роки) вивчається вченим як спадкоємниця культурно-просвітньої роботи.

Соціально-культурна діяльність (з кінця 90-х років) формується внаслідок суспільних змін та реформ й охоплює різні складові – освіту, соціальну роботу, культурно-просвітне виховання, й, безперечно, дозвілля.

Волощенко Г. виокремлює у розвитку дозвілля три "кризові" моменти, кожен з яких істотно змінює роль та значення дозвілля в суспільстві. Перший кризовий момент дозвілля пов'язується вченим із Античністю та "скиненням" богів з небес на землю. Дозвілля зберігає діяльнісну основу. Друга криза дозвілля датується Середньовіччям, коли дозвілля "збилося зі шляху" і замість "діяльності" почало означати "вільний час" (при чому мається на увазі його частина або ж бездіяльність, неробство). Третя криза дозвілля відбувається на сучасному етапі розвитку людства і характеризується "поверненням до першоджерел". Початком цієї кризи є випуск 1896 року в Нью-Йорку книги Т.Веблена "The Theory of the Leisure Class", яка стала першим кроком до повернення дозвіллю діяльнісної норми [2, 3, 4].

Зважаючи на предмет нашого дослідження, цінною для вивчення є багатотомна праця В. Рябкова "Антология форм культурно-досуговой деятельности" (2006-2009 рр.), у якій історичні трансформації дозвілля аналізуються в контексті дозвіллєвої практики людини. Форми культурно-дозвіллєвої діяльності взаємопов'язані із соціально-економічними особливостями конкретної епохи, культурними традиціями певної країни, усталеною культурною інфраструктурою, історично виробленим менталітетом. Вченим дозвілля класифікується на такі етапи: культурно-дозвіллєва діяльність первісного періоду; культурно-дозвіллєва діяльність у період Античності; культурно-дозвіллєва діяльність у Західній Європі до XVII ст.; святкова та розважальна культура Росії XVIII – початку XX ст.; просвітницька культурно-дозвіллєва діяльність в Росії першої половини XX ст.; інформаційно-просвітницька культурно-дозвіллєва діяльність в Росії другої половини XX ст.; святкова та розважальна культура Росії у другій половині XX ст.

На нашу думку, у вивченні історії дозвілля доцільно застосовувати як пріоритетні цивілізаційний та аксіологічний підходи. Обґрунтуємо таку позицію.

Цивілізаційний підхід до вивчення історії дозвілля, що використовується для розгляду макродинамічних історико-культурних процесів у процесі поетапної еволюції (Античність, Середньовіччя – епоха Відродження, Новий час – епоха Просвітництва, індустріальне та постіндустріальне суспільство) Західної цивілізації та України, дає можливість виявити, показати та прослідкувати у неперервному розвитку взаємообумовленість, схожість та розбіжності у розумінні загальнонаукової сутності дозвілля та його трансформації як самостійного, цілісного, соціально-культурного феномену.

Аксіологічний підхід до вивчення дозвіллєвої реальності дозволяє виявити та обґрунтувати специфіку різних інтерпретацій дозвілля через прийняття (аккультурація) або неприйняття (декультурація) відповідними суб'єктами цінностей культури на макро- (Україна – Західна Європа) і мікро- (людина – полікультурний простір) рівнях, а також проаналізувати ціннісні складові дозвілля на різних етапах еволюції людства.

Отже, проаналізувавши наукові праці, в яких вивчається проблематика дозвілля, можемо дійти таких висновків.

Для розуміння шляхів та закономірностей розвитку дозвіллєвої діяльності виключно важливими є історичні аспекти аналізу проблеми. Історичний підхід дозволяє не просто зафіксувати певну періодизацію функціонування дозвілля, але й розробити його типологію, механізми еволюційного розвитку. Однак історичні аспекти дозвілля майже не привертають увагу вітчизняних вчених. Безумовно, окремі питання дозвілля розглядаються науковцями, які досліджують історію науки, мистецтва, педагогіки. Однак у подібних дослідженнях дозвілля не є основним предметом вивчення, а історичні пошуки досить часто характеризуються емпіричністю та поверховістю.

Виняток становлять праці російських вчених, у більшості з яких еволюція дозвілля як соціально-культурного явища розкривається побіжно й ототожнюється, переважно із історією Росії або всесвітньою історією. Серед досліджень, присвячених безпосередньо питанню періодизації дозвілля, необхідно назвати праці Г. Волощенка, О. Гєнкіної, Г. Нікітіної, В. Рябкова, М.Хрєнова.

Пріоритетними у вивченні дозвілля, на нашу думку, повинні бути цивілізаційний та аксіологічний підходи, які дадуть змогу обґрунтувати загальнонаукову сутність дозвілля та його трансформації як самостійного, цілісного, соціально-культурного феномена.

Використані джерела

1. Акимова Л.А. Социология досуга: Учебн. пособие / Л. А. Акимова. – М., 2003. – 121 с.
2. Волощенко Г. Генезис досуга: высокий досуг в древнегреческом мифе – учении "Гармония сфер" / Г. Волощенко // Культурологические исследования Сибири. – 1999. – № 1. – С. 23-33.
3. Волощенко Г. Двухмодельность римско-латинского досуга и разрыв его второй модели (otium-II) в III в. до н. э. с высокой традицией / Г. Волощенко // Культурологические исследования Сибири. – 2001. – № 2 (6). – С. 30-39.
4. Волощенко Г. Досуг: научная гипотеза генезиса и развития / Г.Волощенко // Культурологические исследования Сибири. – 2003. – № 3 (11). – С. 59-64.
5. Генкина Е.В. Ценности античного досуга как социально-культурная система: дис. … канд. пед. наук: 13.00.05 / Елена Владимировна Генкина. – СПб., 1998. – 217 с.
6. Клюско Е.М. Историко-социологический подход в исследовании досуга // Социально-культурная деятельность: поиски, проблемы, перспективы: Сб. статей / Под науч. ред. Т.Г.Киселевой, Ю.А. Стрельцова, Б.Г.Мосалева / Е.Клюско. – М.: МГУКИ, 2000. – С.35-43.
7. Культурно-дозвіллєва сфера України: динаміка змін та перетворень / [Ключко Ю.М., Ковтун В.Д., Троєльнікова Л.О., Цимбалюк Н.М.]. – К.: Український центр культурних досліджень; Національна парламентська бібліотека України. – К., 2004. – 180 с.
8. Литовкин Е.В. Социально-культурная деятельность в контексте современного исторического знания / Е.В. Литовкин // Вестник МГУКИ. – 2003. – № 1.- С.86-94.
9. Никитина Г.Я. История культурно-досуговой деятельности: Учебное пособие / Галина Яковлевна Никитина. – М.: МГУК, 1998. – 65 с.
10. Рябков В.М. Антология форм культурно-досуговой деятельности (Древний мир. Древняя Греция и Рим. Западная Европа до начала XVII в.): учеб.пособие / Владимир Михайлович Рябков. – Челябинск: Челяб. гос. акад. культуры и искусств, 2006. – 472 с.
11. Соколов А.В. Социально-культурная деятельность как учебный предмет и объект теории / А. В. Соколов // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2005. – № 2. – С.45-52.
12. Хрєнов Н.А. "Человек играющий" в русской культуре / Николай Андреевич Хренов. – СПб., Алетейя, 2005. – 604 с.

УДК 808.5

Олена Миколаївна Гончарова
кандидат педагогічних наук, докторант
Київського національного університету
культури і мистецтв

ПОЛІТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ЯК ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА: ДЕМОСФЕН

У статті аналізуються особливості політичного красномовства Давньої Греції на прикладі ораторської прози Демосфена. Автор розкриває сутність, стратегію, риторичні прийоми політичних промов Демосфена, які є актуальними і нині.

Ключові слова: *риторика, політичне красномовство, маніпуляція, Демосфен, Філіп.*

In article features of political eloquence of Ancient Greece are analyzed by the example of Demosphenes oratorical prose. The author reveals essence, strategy, rhetorical receptions of Demosphenes political speeches which are actual and now.

Key words: *rhetoric, political eloquence, manipulation, Demosphenes, Phillip.*

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей політичного красномовства Давньої Греції на основі аналізу політичних промов одного з найвідоміших ораторів античності – Демосфена.

Згадувати Демосфена як своєрідного тріумфатора давньогрецької риторики та практики стало "загальним місцем" посібників, підручників і навіть монографій з історії і теорії риторики. Г.З.Апресян, відомий радянський філософ, який займався проблемами ораторського мистецтва, з приводу Демосфена писав: "Саме він, а не будь-хто інший став зіркою першої величини в ораторській еліті, втіливши у своїй творчості велику майстерність античного публічного слова. Демосфен зумів перетворити громадську трибуну в плацдарм ідеологічної і політичної боротьби" [1, 14].

В.Борухович визначав цього оратора як "найвеличнішого майстра усної, переважно, політичної промови" [2, 42]. Він також стверджував, що саме політичні промови визначають місце Демосфена в історії грецького ораторського мистецтва [2, 44]. Підставою для таких оцінок служили оцінки, які давалися творчості Демосфена ще за античних часів.

Так, Есхін, переконаний опонент Демосфена і в афінській політиці, і в судових справах, визнавав майстерність Демосфена вищою за свою. На запитання родосців, які були в захваті після прослуховування промови Есхіна "Про вінок", яку він, перебуваючи на острові у вигнанні, повторив на їхнє прохання: "Як ти після такої промови опинився у вигнанні?", Есхін відповів: "Якби ви почули, що говорив Демосфен, то ви б про це не запитували" [2, 45].

Лукіан у творі "Похвала Демосфену" писав: "З насолодою спостерігаю я глибину почуття, чарівність (витонченість) викладу, красу оборотів ...мови, що виключає нудьгу і одноманітність, майстерне повернення до ходу розповіді після допущенних відступів, з влучністю пов'язану вишуканість порівнянь. Нарешті, склад, що свідчить про те, наскільки ненависне для того, хто пише, будь-яке викривлення чистої еллінської мови" [3, 224].

Водночас, незважаючи на ці та інші, не наведені тут, дифірамби на адресу Демосфена, виникає декілька застережень. Перше полягає у тому, що з текстів самих виступів оратора стає зрозумілим, що не завжди його промови досягали цілей, які він ставив собі. Так, друга промова проти Філіпа свідчить, що афіняни не дослухалися порад, які він давав перед цим, а тому опинилися в скрутному становищі.

Не зміг Демосфен довести і провину Есхіна у лобіюванні інтересів македонської сторони у переговорах, які завершилися дуже невигідним для афінян Філократовим миром: суд виправдав Есхіна, хоч і невеликою кількістю голосів [4, 507]. (Есхін програв ораторське змагання Демосфену вже пізніше, коли сам "нарвався" на неприємності, вирішивши заперечити пропозицію Ксенофонта нагородити Демосфена золотим вінком за заслуги перед Афінською державою. Програвши судову справу як обвинувач, він був змушений залишити Афіни.) Врешті-решт, критерієм ефективності (успішності) політичної діяльності Демосфена мав би бути виграш афінської держави, проте історія свідчить про зворотне.

Не поділяв, очевидно, загальної високої оцінки ораторської майстерності Демосфена і теоретик античної риторики Арістотель. Він майже не згадує його промов, у той час як використовує численні цитати і посилання на промови інших ораторів Давньої Греції. Хоча пояснення цього ігнорування значною мірою полягає, очевидно, у політичних симпатіях Арістотеля – він, як відомо, був вчителем сина Філіпа Олександра, який увійшов в історію як Великий, у той час як Демосфен був непримиренним противником Македонії. Проте у цьому є певна недомовка, яка потребує більш детального аналізу.

Взагалі, потребують уточнення деякі моменти, пов'язані з ораторською діяльністю Демосфена, які містяться в науковій літературі. Зокрема, не можна погодитися з твердженням Г.З.Апресяна про те, що софіст Горгій з Леонтін був "учнем Демосфена" [1, 9], якщо звернути увагу на те, що в рік смерті

© Гончарова О. М., 2009

Горгія Демосфену виповнилося всього дев'ять років (роки життя Горгія – близько 483-375 рр. до н.е., Демосфена – близько 384–322 рр. до н.е.). Очевидно, автор дещо сплутав, адже за свідченням Плутарха, який при цьому посилається на Герміппа, "Демосфен був слухачем Платона і своїм красномовством зобов'язаний головним чином йому" [4, 499].

Не заперечуючи в цілому висновків і характеристик, наданих іншими дослідниками ораторській майстерності Демосфена, звернімо увагу лише на те, що аналіз його промов здійснювався з позицій структурно-логічного і лінгвістичного підходів. Ми ж спробуємо використати інструментарій, за допомогою якого аналізується політичне красномовство, а саме: з точки зору експлікації механізмів і прийомів мовленнєвого управління, у тому числі прихованого, тобто маніпулятивного.

Інституалізація політичного красномовства Давньої Греції відбувалася в надрах того виду красномовства, який Арістотель визначив як дорадче. В умовах давньогрецької демократії міст-держав (полісів) виступи в екклесії – народному віче, якому реформами Солона було передано основні політичні функції, перетворювало вміння публічної промови на важливий політичний важіль, адже рішення, що мали державне значення, приймалися саме на основі того, наскільки переконливим виглядав виступ того чи іншого оратора. Крім виступів у Народному зібранні, ораторська майстерність багато важила і в Раді п'ятисот, точніше, перед пританами – членами пританії, десятої частини Ради, яка здійснювала державні функції протягом 35-36 днів на рік.

Відтак, внаслідок "демократичних реформ, що проводилися в Афінах наприкінці VI – на початку V ст. до н.е., ораторське слово перетворилося на необхідну ланку державної системи" [5, 18]. Хоча з точки зору сьогодення це було політичне красномовство, сам термін закріпився за даною категорією промов значно пізніше.

Серед тих політичних промов Демосфена особливе місце належить його "філіппікам" – промовам проти македонського царя Філіпа. До цієї ж категорії промов можна віднести "Про зрадницьке посольство", яка хоча за своїм призначенням і навіть за певними формальними ознаками вважається судовою, містить політичну фабулу: провал дипломатичної місії, в якій брав участь сам Демосфен і яка повинна була вирішити дуже важливі зовнішньополітичні проблеми Афін внаслідок Пелопоннеської війни.

Його чотири промови проти Філіпа свідчать про чітке усвідомлення Демосфеном і загрози, яка нависла над Грецією, і розуміння того, що за існуючих традицій афінської демократії (надто великої ваги вербальної агоністики) його завдання – згуртувати афінян і мобілізувати на опір Філіпу – є вкрай складним.

Розглянемо другу і третю промови проти Філіпа, які, відповідно, датуються 344 р. і 341 р. до н.е.

З точки зору розуміння Демосфеном суті політичного красномовства важливим є вступ до його другої промови проти Філіпа: "Афіняни! Кожного разу, коли йдеться про дії Філіпа й порушення ним мирного договору, завжди я бачу одне й те саме: промови на захист наших інтересів здаються доречними й щирими, закиди проти Філіпа... обґрунтованими, але насправді нічого з необхідних заходів... не виконується.... Мало того, наша політика докотилась до того, що чим переконливіше можна викрити Філіпа у порушенні договору і ворожих діях проти всієї Греції, тим важче стає знайти пораду, як бути далі. В чому ж справа? А в тому, що загарбників треба зупиняти не словами, а справами. У той час, насамперед ми самі, оратори (тут і далі виділено мною – О.Г.), які промовляємо з трибуни, боячись викликати незадоволення з вашого боку, не даємо ділових порад і пропозицій, а тільки багато говоримо, як то обурливо поводить себе Філіп тощо. З іншого боку, і ви, що сидите тут, краще від Філіпа вмієте виголошувати справедливі промови і розуміти думки будь-якого оратора, проте ви зовсім не квапитесь, щоб перешкодити Філіпові у здійсненні його теперішніх задумів. І ось внаслідок цього склалося становище, думаю, закономірне і, я б сказав, навіть природне: хто чим наполегливіше займається, то в нього краще й виходить: у Філіпа справи, а у вас ... слова. Отже, якщо ви й тепер задовольнитесь тим, що ваші промови справедливіші, ніж його, то це найлегше, і до цього не треба докладати будь-яких зусиль" [6, 295].

Отже, Демосфен чітко усвідомлює головну ваду політичного красномовства: намагання сподобатись слухачам, що призводить до замовчування неприємних, навіть тривожних речей, якими і характеризується справжній стан справ. Важливо також і те, що, як видно, цією ж зброєю діє і Філіп: "якщо ви й тепер задовольнитесь тим, що ваші промови справедливіші, ніж його" (курсив мій – О.Г.), тобто він також застосовує ораторську майстерність, проте не тільки, адже у нього краще виходять ще й справи, у той час як афіняни обмежуються виключно словами.

Друге. Промови обертаються навколо загального місця давньогрецької риторики – справедливості, тобто досить умоглядного поняття (невипадковою є ремарка Демосфена: задовольнитися тим, що промови афінян справедливіші, ніж промови Філіпа – це найлегше, але це нічого практично не змінює).

Третє, на нашу думку, головне – самі оратори, боячись викликати незадоволення з боку слухачів (представників афінського демосу), не дають ділових порад і пропозицій, адже бояться не сподобатися і втратити популярність.

Водночас Демосфен відходить від певних правил стосовно вступу промови. Він дозволяє собі критичні оцінки на адресу слухачів, хоча при цьому основну критику і спрямовує на ораторів і на себе.

В основній частині промови Демосфен намагається реалізувати свою мету, а саме: мобілізувати присутніх на боротьбу з зовнішньою загрозою, якою є македонці на чолі з Філіпом. Ось як він це

робить: "Якщо ж подумати над тим, як виправити нинішнє становище,... щоб ми не опинились віч-навіч з величезною силою, якій не зможемо протистояти, то треба покінчити з дотеперішнім способом обговорення справ, а також і ми – промовці, всі як один, і ви, слухачі, повинні поставити собі за мету знайти якнайкращі й найдієвіші засоби порятунку, а не найлегші і найприємніші" [6, 295]. В цій частині промови Демосфен використовує стратегію амальгірування, намагаючись об'єднати і ораторів, і слухачів. Проте ця стратегія виявляється обмеженою, оскільки поняттям "ми" охоплюється лише коло ораторів (промовців), і воно, між іншим, протиставляється слухачам, адже Демосфен використовується і займенник "ви" – слухачі. Тому навряд чи ця побудова фрази може вважатися вдалою з точки зору даної стратегії, адже мимоволі вона призводить до диференціації на ораторів і слухачів, що на підсвідомому рівні сприймається як протиставлення одних іншим.

Демосфен, намагаючись з'ясувати причину поведінки Філіпа стосовно афінян, ніби хвалить афінян, адже вважає, що дії македонського царя на користь фіванців (місто, яке було супротивником Афін – О.Г.) зумовлені тим, що "розраховуючи на загарбання і на підкорення всіх своїй владі, а не на збереження миру, спокою й справедливості, він ясно побачив, що нашу державу і нашу чесність не можна нічим спокусити і нічого такого зробити, що спонукало б вас заради вашої власної вигоди дати на поталу будь-кого з інших греків, але помітив, що ви зважаєте на моральний бік усього і жахаєтесь ганьби, зв'язаної з брудною справою, ... через те при першій-ліпшій спробі з його боку зробити якусь підлоту, ви дасте відсіч його зазіханням... Він розраховував (як це і сталося), що фіванці за виявлені ним послуги залишать йому свободу дій у всьому іншому і не тільки не будуть йому капостити й перешкоджати, але навіть самі підуть воювати разом з ним, якщо їм накаже" [6, 296].

Прийом "погладжування" – апеляція до чеснот афінян, їх принциповості і високих моральних якостей – очевидно, мав на меті підвищити самооцінку присутніх і, як колись героїв "Іліади", залучити їх до активних дій щодо опору Філіпу. Демосфен продовжує: "...його діяльність цілком і повністю скерована проти нашої держави. Справді, подумайте. Він хоче панувати,, а противників цього він бачить тільки в одних вас. Беззаконня проти нас він допускається віддавна і сам це чудово розуміє. Захопивши колишні наші володіння, він забезпечує собі панування над усім іншим. ...Таким чином він знає і те й друге: і те, що він має ворожі наміри супроти нас, і те, що ви це помічаєте. Але, оскільки він вважає вас за людей, не позбавлених глузду, то він насторожився, чекаючи, що ви при будь-якій нагоді завдасте йому удару, якщо він вас не випередить. Ось чому він став обережним, причаївся, підбурює декого проти нашої держави – саме фіванців і деякі пелопоннеські міста,... і він свідомий, що заради загарбницьких зазіхань вони будуть крізь пальці дивитись на все, що робиться довкола і при своїй обмеженості нездатні передбачити дальших наслідків. Але для людей, які мають хоч трохи глузду в голові, наочними прикладами можуть послужити ті випадки, про які я мав нагоду розповісти..." [6, 297].

У даній частині промови Демосфен використовує прийом протиставлення: "честь (афінян) – безчесність (загарбницькі зазіхання фіванців та ін.)", що знов-таки мало б сприяти підвищенню самооцінки афінян та їхній мобілізації до боротьби з Філіпом. Водночас застосовується і "argumentum ad personum" – аби ніхто не схотів відчути себе людиною, що не має жодної краплі "глузду в голові". Цей прийом мав нейтралізувати прибічників Філіпа і додатково спонукати тих, хто вагався, приєднатися до позиції самого Демосфена. Підсилити цей аргумент мав і наступний пасаж промови: "...ви – люди, які самі розбираєтесь у становищі, і від нас, ораторів, чуєте про хитрощі та спроби оточити вас, самі не отямитесь, як опинитесь у безвихідному становищі внаслідок бездіяльності і зволікання. Так безтурботність і задоволення сьогодні виявляються сильнішими, ніж користь, яку можна мати будь-коли в майбутньому" [6, 297]. Похвала разом із застереженням, підсиленим афективами...

Демосфен нагадує і про те, що його не послухали раніше, і це – також одна з причин несприятливих наслідків, в яких опинилися Афіни: "Слід було б, крім того, запросити сюди... тих промовців, які виступали проти мене, коли я, вже після укладення миру, повернувшись, відряджений вдруге, з метою закріпити мирний договір присягою, помітив, що нашу державу морочать та й попереджав, застерігав, доводив... Ви, очевидно, пам'ятаєте всі ці промови, виголошені з цієї трибуни, хоч ви забуваєте провини своїх кривдників. ...Тоді ці люди заявляли, що... Філіп, як тільки прийде сюди, здійснить усі наші бажання... Найбільша ганьба полягає в тому, що ви, ошукані надіями, поширили умови миру навіть на майбутні покоління. До такої міри ви дали себе ошукати. Навіщо я про це згадую тепер і чому вимагаю, щоб їх викликати? Клянусь богами, я скажу вам щиро всю правду і нічого не приховаю. Не для того, щоб, завівши суперечку, самому говорити з ними перед вами на рівних правах, не для того, щоб тим, які виступали проти мене з самого початку, дати знову нагоду одержати хабара від Філіпа, не для того, щоб займатися пустими балачками..." [6, 298].

В останньому реченні Демосфен використовує прийом повтору (у даному випадку – епіфору) з метою посилення протиставлення думці, яка є ключовою: "Небезпека, як бачу, дедалі зростає; я хотів би помилитись, але боюся, що вона вже занадто близько. Прийде така хвилина, коли ви не зможете байдуже дивитись на події і не будете слухати про навислу небезпеку ні від мене, ні від когось іншого, але самі побачите і ясно зрозумієте, що так насправді стоїть справа. А тоді вас охопив гнів і лють. Я боюсь тільки, щоб посли не змовчали в тих справах, за які одержали хабарі, і щоб ви звернули свій гнів проти тих людей, які намагатимуться виправити справи, яким вони спричинили шкоду. Взагалі я помічаю, що люди часто спрямовують свою лють не на винних, а на того, хто потрапляє їм під руку.

Тому-то поки небезпечне становище тільки складається і назріває, поки ми можемо обмінюватись думками, я хочу кожному з вас пригадати..., хто намовив вас залишити без захисту Фокіду і Піли. Заволодівши ними, Філіп став господарем дороги, яка веде до Аттіки і Пелопоннесу, і через те примусив нас замислитись тепер не над темою справедливості, а над становищем в самій країні і над війною, яка загрожує Аттіці" [6, 298].

За сучасною класифікацією ця промова є безперечно політичною, адже питання, порушені в ній, це боротьба за незалежність Греції. З точки зору класифікації Арістотеля, ця промова вважалася би дорадчою, і дійсно, призначалася вона і була озвучена Демосфеном у Народному зібранні Афін. Водночас за кінцевою метою, яку переслідував сам оратор, вона з повним правом відноситься до мобілізаційних промов.

Але чи досягнув оратор своєї мети? З подальших подій відомо, що, на жаль, ні. І навіть, якщо залишити за дужками власне ораторську майстерність, інші, більш вагомі чинники – той же підкуп і корупцію, про що прямо каже сам Демосфен, не можна не відмітити певні прорахунки самого оратора. Ці прорахунки якраз стосувалися специфіки політичного красномовства, яку, можливо, й усвідомлював Демосфен, проте не застосував ані в цій, ані в іншій промові. Для того, щоб наші висновки були більш репрезентативними, проаналізуємо ще одну – третю – промову Демосфена проти Філіпа, яка мала місце через три роки від попередньої.

Початок промови складається з обвинувачень на адресу ворога, тобто Філіпа. Ці обвинувачення складаються з перерахування його ганебних дій і перемежаються оціночними поняттями, переважно, морально-етичного характеру, а також риторичними запитаннями, які мають викликати або посилити емоційне збудження аудиторії.

Демосфен звертається до звинувачення на адресу греків: "Але греки, хоча це й бачать, все-таки терплять, й мені удається, вони дивляться на це із таким почуттям, як на градову хмару: кожен тільки молиться, аби не над ним вона знялася. Проте жоден не намагається її зупинити" [7, 459]. Останнє порівняння є не тільки і не стільки суто риторико-естетичним прийомом, скільки прийомом, який вербалізує (експлікує) мотиви пасивності греків у боротьбі з македонцями, мотиви, які необхідно нейтралізувати, що і намагається зробити Демосфен, продовжуючи промову.

"І ніхто не захищається не тільки проти тих образ, яким підлягає від нього (Філіпа – О.Г.) вся Греція, але навіть і проти тих, котрі терпить кожен окремо" [7, 459]. Після цього надається експлікована негативна оцінка такої поведінки: "Це вже остання справа!", яка задає фрейм подальшого оцінного сприйняття інформації. Після чого знов слідує низка риторичних запитань, змістом яких є перерахування всіх підступних дій Філіпа. Після цієї серії тривають звинувачення на адресу греків. Проте це обвинувачення посилюється: "І втім, хоча ми всі страждаємо від такого ставлення до себе, ми все ще зволікаємо, проявляємо легкодухість і дивимося на сусідів, повні недовірою одне до одного, а не до того, хто всім нам наносить шкоду" [7, 460].

Після прямого обвинувачення і ганьби знов випливає риторичне запитання із ще більш посиленим афективом: "Але якщо ця людина ставиться до всіх із таким нахабством нині, то як ви думаєте, що він стане робити тоді, коли підкорить своїй владі кожного з нас поодинці?" [7, 460].

Далі йде аналіз такого становища греків з паралельним осудом, який посилюється за рахунок протиставлення за принципом: раніше – нині. Причому, час в даному контексті виступає морально і соціально релевантним: "безумовно, не без підстав і не без достатньої причини тоді всі греки із таким натхненням ставилися до свободи, а нині так покірно терплять рабство" [7,.460]. Протиставляються і дієслова: "ставилися" – "терплять", і прикметники: "свобода" – "рабство".

Причину колишнього ("зразкового") становища Демосфен пояснює так: "Тоді людей, які отримали гроші від різних охочих до влади і розбещувачів Греції, всі тоді ненавиділи. І вважалося найтяжчою ганьбою бути запідозреним у підкупі...Тому сприятливих умов... не можна було придбати ані в ораторів, ані у полководців... А тепер (знов протиставлення – О.Г.) все це розпродано, ніби на ринку..." [7, 460-461].

Другою тезою, проти якої виступає Демосфен, є твердження, що Філіп не такий сильний, як колись лакедемоняни, тобто намагається нейтралізувати прийом нівелювання і наркотизації, який, очевидно, використовували його опоненти – прихильники Філіпа: "Тепер ви, звісно, бачите, що більшість справ згубили зрадники. ...Проте необхідно не тільки розуміти це і не тільки військовими діями обороняти себе від нього (Філіпа – О.Г.), але також і свідомістю, і всім продумуванням зненавидіти ораторів, що виступають за нього перед вами, маючи на увазі, що неможливо здолати зовнішніх ворогів держави, допоки не покараєте посібників їх всередині самої держави" [7, 463].

Це – мета, до якої закликає Демосфен. Проте мобілізувати на цю дію Демосфен намагається так: "адже ви дійшли до такої дурниці чи безглуздя... що... цим людям ви надаєте можливість навіть із більшою безпекою займатися політичними справами, ніж ораторам, що захищають нас самих. Проте подивіться, скільки згубних наслідків готує вам це бажання слухати подібних людей" [7, 463].

"У чому ж причина... чому і олифяни, і еретрійці, і орейці охоче слухали ораторів, що говорили на користь Філіпа, ніж тих, що говорили на користь їх самих же? – та у тому ж самому, що і у вас: адже люди, які керуються у своїх промовах найкращими спонуканнями, інколи навіть за бажання не можуть сказати вам нічого приємного, тому що всю турботу їм доводиться спрямовувати на врятування держави; навпаки, ці люди (оратори, що виступали на користь Філіпа – О.Г.) самим своїм догідництвом

діють на руку Філіпу"... "Одні говорили так, щоб догоджати і намагалися не спричинити жодної неприємності. Інші говорили те, що повинно було принести порятунок, але цим накликали на себе ворожість. ... І коли я бачу людей, що залучають вас у це, я не боюся, а відчуваю сором, адже свідомо чи несвідомо вони втягують державу у важке становище" [7, 463].

"Ось також і з нами, громадяни афінські. Поки ми ще цілі і володіємо найвеличнішою державою, найбагатшими ресурсами, найпрекраснішою славою... Перш за все треба самим оборонятися і готуватися... Навіть якщо всі решта зголосяться бути рабами, нам... треба боротися за свободу. ...спочатку підготуємо все це у себе і потім... звернемося з закликом до всіх ... Саме вам належить це зробити, так як вам це почесне завдання здобули і залишили у спадок ваші предки ціною багатьох великих небезпек" [7, 464].

Отже, в обох промовах чітко есплікується мобілізаційна (акційна) мета, яку ставить перед собою Демосфен. При цьому він використовує такі стратегії: реіфікації, амальгірування, диференціації.

Стратегія реіфікації – створення негативного образу опоненту – використовується з метою дискредитації Філіпа. Стратегія амальгірування ("ми-дискурс") використана декілька разів, проте лише один раз, коли Демосфен використовує власне ототожнення із афінянами, вона дійсно є несуперечливою: "Поки ми ще цілі і володіємо найвеличнішою державою... Навіть якщо всі решта зголосяться бути рабами, нам... треба боротися за свободу". В іншому місці ця стратегія, на нашу думку, була використана невдало через фактичне протиставлення "ми – ви", що де факто зруйнував "ми-дискурс".

Щодо прийомів, які підпорядковувалися обраним стратегіям і водночас виконували естетичну функцію, то використовувалися повтори (епіфори), риторичні запитання, протиставлення (з метою посилення). Використовувалися і специфічні античні риторичні прийоми: апеляція до пам'яті предків, минулого часу, який ідеалізується.

Водночас аналіз текстів ораторських промов Демосфена свідчить про те, що вони практично позбавлені маніпулятивних прийомів: афективи, хоч і використовуються, проте доволі обмежено і виважено; майже не міститься імплікатур – прихованого стимулу до бажаної для оратора дії, адже всі його мотиви є експлікованими, навіть акцентуйовані.

Може саме тому промови Демосфена проти Філіпа не досягли мети: ефективно не мобілізували афінян і не згуртували греків у боротьбі проти македонян, на частину імперії яких невдовзі перетворилася Греція. В цілому характер політичних промов Демосфена був надто правдивий, водночас спостерігалось ігнорування самої сутності політичного красномовства. Арістотель, а до нього Сократ і Платон, хоч і не визначав саме політичне красномовство, влучно висловився стосовно того, що морально-етичні критерії риторики, очевидно, є несумісними з інструментальним критерієм ефективності політичного красномовства.

Використані джерела

1. Апресян Г.З. Ораторское искусство / Г.З. Апресян. – М.: МГУ, 1978. – 280 с.
2. Борухович В. Ораторское искусство Древней Греции / В. Борухович // Ораторы Греции. – М.: Художественная литература, 1985. – С. 5-23.
3. Лосев А.Ф. Римско-эллинистическая эстетика I-II вв. н.е. / А.Ф. Лосев. – М.: МГУ, 1979. – 415с.
4. Плутарх. Избранные жизнеописания / Плутарх. – М.: Правда, 1990. – Т.2. – 604 с.
5. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать: Своеобразие публицистики античной эпохи / Е.Н. Корнилова. – М.: УРАО, 1998. – 204 с.
6. Демосфен. Друга промова проти Філіпа / Демосфен // Антична література: Хрестоматія / [Упорядник О.І.Білецький]. – К.: Радянська школа, 1968. – 612 с.
7. Демосфен. Третья речь против Филиппа / Демосфен // Хрестоматия по античной литературе. – М.: Просвещение, 1965. – Т.1. – С. 459-466.

УДК 7.01:392.5(477)(091)(043.3)

Валерій Борисович Матушенко
кандидат культурології,
заслужений працівник культури України,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв

ВЕСІЛЬНА МОДЕЛЬ СВІТОУСТРОЮ ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Весілля є своєрідним центром регулювання втілення задуму і за своєю структурою дозволяє розкрити роботу родової поляризації свідомості людини. Єдина природа існування людського буття у соціумі зумовила єдину будову структури традиційної весільної обрядовості та всієї звичаєво-правової традиції.

Ключові слова: *весілля, центр регулювання, структура, обрядовість, звичаєво-правові традиції.*

© Матушенко В. Б., 2009

Marriage is a regulation implementing the center project and its structure can reveal work familial polarization of human consciousness. Only the nature of human existence in society caused a single building structure traditional wedding rites and all common-law tradition.

Key words: *wedding, center management, structure, culture, common legal tradition.*

Структура весілля є універсальною концентрованою моделлю традиційного синкретичного уявлення про світоустрій з визначенням у ньому місця і ролі людини. Його реалізація на функціонально-структурному рівні може закласти у підсвідомість людини і в сучасне життя програму на певну поведінку в майбутньому, яка забезпечує злагоду і добробут у родині та суспільстві. Через структуру весілля можна розглядати будь-яку традиційну культуру світу [8]. Також потрібно розглядати весільну обрядовість, як один з елементів історичного інституту пошуків гідного способу існування людини та її самореалізації у суспільстві.

Що ж стосується історичного аспекту, то ще за часів Трипільської культури існувало триярусне пояснення всесвіту, трипільці вірили в надприродні сили і під керуванням жінки відправляли комплекс магічних ритуалів [9]. Головні принципи керування і відправлення обрядових дій дійшли до нашого часу в рудиментарній формі і є складовими української традиційної весільної обрядовості. Різні верстви населення Скіфської держави (за описом Геродота), а пізніше Київської Русі (за літописами) мали сформовані шлюбні звичаї, які відрізнялися своїми самобутніми рисами, ретельно зберігалися і підкорялися загальноприйнятим зовнішнім шлюбним законам [7]. З прийняттям християнства на Русі розпочалася активна боротьба представників християнської культури з язичництвом [4]. Церковники посилено намагалися взяти на себе провідну функцію регулювання, ритуального й документального санкціонування шлюбу серед усіх верств населення. Однак бажання більшості населення жити за традиціями своїх предків призвело до стану "консервації" обрядової культури. Язичницьке віросповідання масово існувало на всій території Київської держави протягом XI-XIII ст. та зберігалося на окраїнах феодально-роздрібленої Русі до XIV ст. [6]. Тобто на території сучасної України весільний звичаєво-правовий комплекс за своїми ритуалами був остаточно сформований до XI ст., а приблизно з XII ст. починає поступово трансформуватися і втрачати у свідомості людини своє первинне значення, набуваючи християнського впливу: механічно змінюються об'єкти поклоніння – в піснях імена язичницьких богів змінюються християнськими святими, у ритуальний обіг замість факелів вводять церковні свічки. Запроваджується церковне вінчання, яке не має чітко визначеного часу виконання у весільній драматургії. Навіть наприкінці XIX ст. у сільській громаді після вінчання (давалося свідоцтво, що вони чоловік і жінка) не дозволялося молодим жити разом, поки не зіграють народне весілля. Справивши весілля без вінчання, молоде подружжя могло жити на віру.

І. Андрущенко обґрунтовує положення щодо того, що біологічний інстинкт самозбереження є головною рушійною силою, яка об'єднала людей у соціум для боротьби за існування [1]. Намагаючись забезпечити злагоду і порядок у соціумі, люди були вимушені удосконалювати звичаєво-правовий комплекс, який мав на увазі і регулювання статевих взаємовідносин. Пояснення всесвіту, принципи спілкування між чужими світами та особами в межах однієї громади були розроблені людством у пізньому ашелю, ранньому мустьє і набули в неоліті принципово-конкретних форм. Весільний обряд виник з необхідності санкціонувати моногамний шлюб. Його попередниками були статеві табу, ряд магічних ритуалів та оргіастичні свята. Вони санкціонувалися та регулювалися громадою, а пізніше – релігійними та державними закладами, визначаючи права та обов'язки між чоловіком і жінкою, їх ставлення як одне до одного, так і до дітей та батьків. На час виникнення моногамного шлюбу загальна традиційна соціально-юридична й релігійно-магічна система вже була сформована. Згідно з магічним мисленням того часу весільна обрядовість повинна була мати певне магічне навантаження щодо програмування майбутнього щасливого подружнього життя [5]. Оскільки майбутнє людини охоплює всі сфери діяльності, весільна обрядовість сконцентровано увібрала і віддзеркалила всю набуту людством життєву мудрість і поєднала в собі минуле – сучасне – майбутнє. Вона увібрала в себе весь ритуально-магічний звичаєво-правовий комплекс людського соціуму, в якому зародилася, розвивалася і функціонує в пасивно-побутовій формі існування.

Як етнокультурний феномен весільний обрядово-пісенний звичаєво-правовий комплекс віддзеркалює основний позитивний загальнокультурний досвід людства, відбиває особливості кожного етносу, навіть певного осередку свого побутування.

На думку дослідника В. Балушка, український традиційний весільний обряд потрібно розглядати як комплекс ритуалів – сакральних і соціально-юридичних договорів, які своєрідно упорядковують світ людини під час одруження на духовному і матеріальному рівнях [3, 31].

Договір, з точки зору дослідниці І.Щербини, має на увазі спілкування двох "чужих" світів, яке міцно пов'язане з прагматичними цінностями колективу. Межа між "чужим" і "своїм" світами відносно рухома. За драматургією весільної церемонії (по горизонталі) складено розгорнуту схему-структуру весільної обрядовості і виявлено сім різновидів ритуальних взаємодій між чужими світами у вертикальному співвідношенні верх (упорядкований світ богів) – світ людини – низ (світ хаосу), які перемежовуються в нейтральній зоні (зона боротьби двох протилежностей – світу людини і світу предків). Структура весільних обрядів розкриває загальну концепцію світобачення людини щодо триярусного просторового уст-

рою всесвіту, де "чужий" світ богів допомагає ізолюватися від "чужого" ворожого світу нижчого рівня. Результати відправлення ритуалу залежать від якості їх виконання. Це відображено у трьох узагальнених частково-пояснювальних схемах, які чітко віддзеркалюють сутність магії першого дня з її потрійним результатом: ретельне, якісне виконання магічної містерії з подальшим підтриманням загальних космологічних законів забезпечує рівновагу і добробут у цілому й може привести людину до ідеального існування, а їх порушення – до хаосу, руйнації, убогості, злиднів.

У науковому дослідженні І.Щербини "Українське весілля як етнокультурний феномен" також підкреслюється, що весільна обрядовість виступає насамперед як свято Богів, а потім людини. Воно складається з виконання певного комплексу договорів (ритуалів):

1) людина особисто звертається до вищих інстанцій (потойбічних сил) з метою набути дозволу на відправлення певної дії;

2) кожна сторона просить вищі інстанції (надприродні сили) допомогти вдало скласти договір з іншою особою чи громадою;

3) обговорення умов і аналіз доцільності складення договору "мирним шляхом" між двома і більше колективами на матеріальному рівні;

4) кожен рід окремо укладає сакральний союз з вищими інстанціями (Богами) з метою набути гарантій у майбутньому добробуті свого роду та ізолюватися від негативного впливу чужого світу;

5) укладення "миру" між двома і більше "ворогуючими" колективами на рівні соціуму з задіянням надприродних сил;

6) спільне звертання двох і більше чужих родів, які складають між собою договір, до Богів з метою скласти з ними сакральний договір і таким чином забезпечити всім лад, порядок, добробут та можливість швидкого випровадження за межі свого світу ворожих потаємних сил;

7) звернення особи чи колективу до вищих інстанцій (потойбічного світу) з проханням забезпечити порядок, злагоду і добробут у "своєму" світі і в "чужому" світі людини, з якою було укладено договір.

Автор підкреслює, що виконання ритуалів дозволяє підтримувати як упорядкування всесвіту Богами, так і упорядкування "свого" світу, світу людини власними силами на реальному й сакральному рівнях, а також, що у своїй основі весільний обряд стверджує: 1) єднання двох родів (коровайні обряди, обдаровування одне одного, спільне вживання ритуальної їжі); 2) народження нової сім'ї (посад); 3) приєднання нареченої до групи заміжніх жінок (покривання, підстригання, шлюбна ніч); 4) перехід молодих до нового соціально-вікового стану (посад, покривання); 5) перехід молодої до роду молодого (викуп, культ домашнього вогнища, зустріч свекрухою невістки).

З давніх часів вважалося, що духовно і фізично здорова, матеріально забезпечена родина, як правило, виховує духовно розвинену, фізично і психічно здорову людину. Така родина є гарантом духовно розвинутого, здорового, матеріально забезпеченого суспільства. Тому шлюбну пару вибирали через цілу низку добре організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання, вечорниці, враховуючи генетичні та психологічні знання. Ці знання осягаються по-різному. Зокрема, квазіеротичні загадки є тестом на психологічну готовність молодої людини утворити власну сім'ю, а різні ворожіння спрямовані на з'ясування психологічної сумісності дівчини та парубка. Магічна сутність ритуалів поступово втрачається у свідомості людини і набуває більш емоційно-естетичного усвідомлення. Однак, кінцевий результат, принципово функціональне навантаження ритуалів залишається – забезпечити порядок і добробут у світі людини.

Сватів засилали після родинної ради, враховуючи такі критерії:

1) генетичний чинник – родове древо, зокрема, здоров'я, плідність, долю роду тощо, помітивши повну залежність чи зумовленість життєвих успіхів молодої людини від структурного комплексу морально-етичних та індивідуально-типологічних рис і якостей її батьків, кровних родичів;

2) духовно-психологічні (почуття кохання, спільність духовних інтересів, прихильність, психологічна сумісність), які з'ясовувалися на різних молодіжних зборах;

3) моральні (дотримування або порушення подружнього обов'язку, суспільних обов'язків, вірності, честі, гідності молоді і їх родини). Тому після першої шлюбної ночі молодих вивішували рядно, а батькам, які не подбали про честь дочки, здійснювали посоромлені обряди;

4) економічні (виробництво засобів до життя та їх розподіл), тому існувала традиція після сватання проводити оглядини. Складання нерівного шлюбу осуджувалося громадою;

5) релігійні та культурні (передача та відтворення міжпоколінних культурних традицій).

У праці О.Ануфрієва "Етносоціокультурні особливості слов'янських спільнот в українському Придунав'ї" підкреслюється, що українська етнопедагогіка і народна мораль виробили низку рекомендацій щодо створення міцної сім'ї: брати шлюб на все життя; одружуватися за взаємним коханням; обираючи подружню пару, прислухатися до думки батьків та родичів; знати і враховувати загальне ставлення обранця до праці; уникати чоловіків та жінок, що є пияками та ревнивцями; в сім'ї мати декілька дітей [2, 18].

Спираючись на твердження І.Щербини, весільну обрядовість складають майже всі види магічних ритуалів за сферою свого використання. Протягом всього весілля простежується суперечка двох протилежних світів: "свій" світ людини і "чужий" світ, рід молодої і рід молодого тощо, що зумовлює належність ритуалів до апотропеїчної магії. Оскільки життя людини повністю залежить від плодовитості рослин та тварин, то майже всі магічні ритуали весілля мають відношення до аграрної магії, а звідси й аграрної релігії – культу Сонця, Дажбога, Перуна, Берегині та інших, в яких присутня ідея реінкарнації.

Намагаючись досягти бажаного, людина використовує різні засоби впливу на той чи інший об'єкт, що зумовлює розрізнення магії за видами (аграрна, войовнича, охоронна, любовна тощо) та типами (контактна, ініціальна, парціальна, імітативна, вербально-інтонаційна) дії, а також категоріями (карпогоничні, синдиасмічні, апохористичні, ініціаційні, гиластичні, катартичні, мантичні) за активністю суб'єкта (профілактичні-охоронні та протетичні або експетитивні-пробуджуючі). Комплекс весільних магічних дій відправлявся з метою: 1) зробити ініціацію молоді (дівчина вмирає – народжується молодиця, парубок перевтілюється в чоловіка тощо); 2) здійснити дарообмін між "чужими" світами і так закріпити свої кордони та придбати земні блага; 3) примусити різні божества, незрозумілі явища природи служити людині; 4) вигнати або знищити сили "чужого" світу, які заважають, або завдають шкоди людині.

Релігійно-магічні весільні ритуали були різними за класифікацією, видами, типами та категоріями. Вони наповнювали весільний обряд соціальним і сакральним змістом. Ритуали спрямовувалися на забезпечення порядку та уникнення безладдя в "своєму" світі на сакральному та соціальному рівні і впливали на психіку людини так, що вона вірила у своє щасливе майбутнє життя у достатку в межах сім'ї, роду, коліна, громади, суспільства тощо.

На думку деяких дослідників, зокрема В.Балушка, головним чинником виникнення і розвитку шлюбного звичаєво-правового комплексу є інстинкт самозбереження, який примусив людей об'єднатися у соціум і відтворювати у ньому норми поведінки, зокрема статеві, з метою забезпечення умов для виживання у межах громади. Первинно весільна обрядова сфера носила раціонально-практичний і символічно-магічний характер. Мистецьке оформлення ритуалів відбиває певні принципи кодування явищ дійсності засобом надання знаковості обрядової реалії. Виконуючи важливі інформативні та адаптивно-комунікативні функції в культурі, весільно-обрядовий символізм віддзеркалює генезис норм людської поведінки з визначенням певної системи їх цінностей на відповідних етапах розвитку, виявляючи основні світоглядні концепції носіїв традиції, тобто відбиває етнічні особливості осередку свого функціонування у пасивно-побутовій формі існування.

Весільний обряд є етнокультурним феноменом духовної та ментальної практики людини. Він виник як окремий обрядово-пісенний звичаєво-правовий комплекс з необхідності юридичного санкціонування саме моногамного шлюбу. Попередниками весільної обрядовості були різноманітні статеві табу, а також ряд магічних ритуалів і оргієстичні свята. Вони своєрідно регулювали статеві відносини між чоловіком і жінкою в окремому соціумі і за його межами. На час виникнення парного моногамного шлюбу загальна традиційна соціально-юридична й релігійно-магічна система вже була сформована, виконуючи функцію регулювання суспільно-економічних відносин між людьми. Згідно з магічним мисленням того часу весільна обрядовість повинна була мати певне магічне навантаження щодо програмування майбутнього щасливого подружнього життя. Оскільки майбутнє людини охоплює всі сфери діяльності, весільна обрядовість була вимушена сконцентровано увібрати до себе всю набуту людством життєву мудрість, тобто поєднати у собі минуле – сучасне – майбутнє в усіх сферах діяльності людини від часткового до загального в суспільстві й конкретного ставлення до життя і подій, що відбуваються. Тому весілля увібрало в себе весь обрядово-пісенний, ритуально-магічний, звичаєво-правовий комплекс людського соціуму, в якому зародилося, розвивалося і функціонує в пасивно-побутовій формі існування.

Отже, розглянувши весільну модель світоустрою, можна зробити висновок, що за своєю будовою весільна обрядовість містить у собі всі сім типів ритуалів спілкування між "чужими" світами на сакральному та матеріальному рівнях, які різними методами та засобами регулюють статеві взаємовідносини між чоловіком і жінкою у громаді. Весільна обрядовість сповнена ритуалів та пісень, які мають семантичне ритуально-магічне соціально-юридичне функціональне навантаження. Під час відправлення різних видів, типів і категорій магічних ритуалів відбувалося позитивне кодування підсвідомості людини на виконання відповідних дій у майбутньому з метою забезпечення злагоди, порядку, добробуту у соціумі.

Усе це є своєрідним магічним звертанням до вищих і нижчих надприродних сил з метою набути благословення від Богів та предків й ізолюватися від ворожих сил. Водночас вони подають настанови молодим, як треба правильно поводитися у житті, щоб мати щасливу долю. Фундаментального значення набуває ритмоорганізація поетичного тексту з мелоструктурою, що утворює загальну музичну пульсацію весільної обрядовості, яка своєю суттю виконує функцію кодувача. Через правильне, точне виконання комплексу весільної пісенності у певному темпі вона спонукає підсвідомість, навіть сучасної людини, фіксувати все, що сховано від свідомості й належно сприймається підсвідомістю, надає можливість не лише сповнити усіх присутніх певним веселим настроєм, а й запрограмувати на виконання певних дій у майбутньому.

Висновком наукової праці виступає думка, що весілля є своєрідним центром регулювання втілення задуму і за своєю структурою дозволяє розкрити роботу родової поляризації свідомості людини. Єдина природа існування людського буття у соціумі обумовила єдину будову структури традиційної весільної обрядовості та всієї звичаєво-правової традиції.

Використані джерела

1. Андрущенко И.А. Этнические традиции: сущность, определение / И.А.Андрущенко // Культура народов Причерноморья//Кафедра украинской и зарубежной культуры ТНУ, 1999. – №10. – С.11-14.

2. Ануфрієв О.М. Етносоціокультурні особливості слов'янських спільнот в українському Придунав'ї (соціокультурний аспект): автореф. дис. канд. істор. наук: 17.00.08 / О.М.Ануфрієв. – К.: Ін-т культури, 1995. – 24 с.

3. Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі / В.Балушок // Народна творчість та етнографія. – 1994.- №1. – С.31–37.

4. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культи / М.Голодний. – К., Політвидав,1974. – 132 с.

5. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні / О.П.Знойко. – К.: Молодь, 1989. – 228 с.

6. Лозко Г. Українське язичництво / Г.Лозко. – К.: Укр. центр духовної культури, 1994. – 96 с.

7. Мовша Т.Г. Святилище Трипольской культуры / Т.Г.Мовша // Советская археология. – 1971. – №1. – С.201-205.

8. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографического исследования, статьи, лекции; под ред. и с предисл. Алькора Я., Смидович Л / Л.Я.Штернберг.- Л.,1936. – 573 с.

9. Щербіна І.В. Українське весілля як етнокультурний феномен (на матеріалі слобожанської обрядово-пісенної традиції): автореф. дис. канд. мистецтвознавства: Харк. держ. акад. культури / І.В.Щербина. – Х., 2001. – 20 с.

УДК 168.522+94(477)"19-20 ст."

Владислав Олександрович Тузов
аспірант Державної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

КУЛЬТУРОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ: ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ кінця XIX – початку XX століття

У статті розглядаються основні тенденції розвитку української культури кінця XIX – початку XX століття в контексті регіонального підходу. Виокремлено культурні центри, зокрема Київ, Харків,Одеса, Львів, де процес культуротворення має найбільш цілісний характер.

Ключові слова: *культура, культурний діалог, регіон.*

In article are considered main trends of the development of the Ukrainian culture end XIX – begin XX centuries in context of the regional approach. They are chosen that cultural centres – a Kiev, Harkov, Odessa, Livov, – where process of culture carried the most holistic nature.

Key words: *culture, cultural dialogue, region.*

Визначення загальних тенденцій розвитку української культури кінця XIX – початку XX ст. повинно, на нашу думку, спиратися на теоретико-методологічні засади розуміння культури, аргументовані відомим українським культурологом Є. Маланюком, який у "Нарисах з історії нашої культури" константою культури обирає поняття "творчість": "Під прийнятим у нас словом "культура" розуміємо все те, що створене людиною. Підкреслимо, створене, а не зроблене механічно, бо справжні культурні факти є наслідком творчого акту" [1, 10].

Відштовхуючись від точки зору Є. Маланюка, яку ми оцінюємо продуктивною і теоретично перспективною, підкреслимо, що ідея розгляду культури в контексті широкого кола питань творчості і асоціювання культуротворення з творчим актом, по суті, віддзеркалює ситуацію, яка склалася в Україні на перетині позаминулого й минулого століть: у цей період ідеями оновлення гуманітарної сфери життя пройняті різні регіони країни. Водночас сучасне розуміння поняття "регіон" не слід автоматично переносити на культурний простір України кінця XIX – початку XX ст., оскільки доречніше говорити про потужні культурні центри – Київ, Харків, Одесу, Львів, в яких акумулювалося наукове й художнє життя країни. Власне, рівень культурного розвитку цих та кількох інших міст презентував специфіку тогочасної професійної творчості. Народна творчість, пошуки на теренах фольклорних традицій були постійним осередком української духовності. Отже, в межах цієї статті відтворено картину розвитку української культури відповідно до специфіки регіонів і наголошено на конкретних містах як найвиразніших носіях певних тенденцій.

На нашу думку, особливу роль у культуротворчих процесах на зламі століть відіграли теоретичні досягнення видатного філолога-славіста О. Потебні (1835-1891). Розробляючи питання теорії словесності, – мова й мислення, природа поезії, поетика жанру, теорія "внутрішньої форми" слова – теоретик залучив в контекст своїх наукових розвідок проблеми міфології та фольклору, що дозволило органічно поєднати теоретичні проблеми з практикою вироблення естетико-художніх засад творчості.

У зазначеному контексті досить актуально звучить теза про трансформацію ідей О. Потебні у практику функціонування конкретних видів мистецтва. Виокремивши поняття "слово-мовлення", доцільно виявити його дію, наприклад, у театрі, підґрунтям якого є чи драматургія, чи музика.

Як відомо, ідеї О. Потебні знайшли втілення і подальший активний розвиток у працях його учня Д. Овсянико-Куликовського (1853-1920), аналізуючи позицію якого відомий український естетик Л.Левчук звертає увагу передусім на наступне: "Д.М. Овсянико-Куликовський народився в містечку

© Тузов В. О., 2009

Каховка (Таврія) в родині заможних землевласників. Рід майбутнього вченого об'єднував представників кількох національностей: українців, росіян, греків, поляків, турків. Така своєрідна "суміш" мала цікаві наслідки, а саме – інтерес Овсянико-Куликовського до мов, традицій, звичаїв усіх тих, чия кров була в його жилах" [2, 52]. Зрозуміло, що родинний стан науковця це лише привід для роздумів про сутність культури та вплив різних її модифікацій на становлення світовідношення людини. Згодом через численні праці видатного науковця проходять думки, які дозволяють розглядати його як передвісника концепції полікультуризму, яка буде позитивно оцінена культурологією значно пізніше.

Зазначимо, що наукові здобутки О. Потебні та Д. Овсянико-Куликовського формувалися на тлі досить активного культурного життя як Харкова, так і Слобожанщини в цілому. Досліджуючи естетико-художні засади харківської школи модерного мистецтва початку XX ст., мистецтвознавець Т. Коломієць зазначає: "З 1900-х років творчість багатьох українських художників, у тому числі й харківських, переживала період оновлення проблематикою декоративності, силуетної виразності, що відповідала стилістиці мистецтва модерну. Але й цей первинний модерн незабаром відійшов на інший план, поступившись у 1910-х роках місцем новаціям авангардного мистецтва" [3, 55]. Т. Коломієць також посилається на спогади харківського живописця В. Милашевського, який, відвідавши у 1913 р. Петербург, назвав його – порівняно з Харковом – "відсталим містом".

В останні роки українськими науковцями (Л. Левчук, М. Шашок) високо оцінюються здобутки харківської естетичної школи на межі позаминулого й минулого століть. Так, Л. Левчук наголошує на необхідності більш "прискіпливої уваги до "мистецтвознавчої" гілки української естетики, яка здебільше пов'язана з глибоким, естетично зорієнтованим розвитком конкретного виду мистецтва" [2, 53].

Дійсно, "мистецтвознавча" гілка у культурі Слобожанщини була досить потужною і визначалася творчістю Є. Лансере, З. Серебрякової, М. Синякової, Л. Курбаса, О. Грота, Д. Бурлюка та ін.

Аналізуючи культуротворчі процеси, наснажені діяльністю харківських науковців й митців, слід визнати, що їх успіхи обумовлені, по-перше, високим рівнем розвитку гуманітарних наук, по-друге, цілісною моделлю розвитку мистецтва, коли кілька його видів – театр, живопис, музика, скульптура – позначені самобутністю й яскраво вираженою авторською манерою, по-третє, між науковцями й митцями у Харкові існували тісні творчі контакти, що плідно впливало на загальний культурний рух.

Зроблені нами висновки спростовують твердження деяких українських дослідників, які, не враховуючи регіонального фактору у підході до розгляду культуротворення, дають негативну оцінку українській культурі означеного періоду. Так, відомий український мистецтвознавець О. Найден стверджує: "Парадоксальність ситуації в Україні полягала в тому, що культурне життя в ній у 1900-х – 1910-х років загалом мало застійний характер, а творчість її митців сягала європейського, світового рівня, навіть подекуди перевищувала цей рівень" [4, 269].

Перш ніж проаналізувати концепцію О. Найдена, запитаємо у відомого мистецтвознавця: який рівень може перевершити світове визнання?

Можливо, тезу О. Найдена слід було б зарахувати до стилістично невдалих висловів, проте ситуація, на нашу думку, дещо серйозніша, а саме: чимало українських мистецтвознавців в процесі, як їм здається, праведного захоплення надбаннями національної культури, втрачають об'єктивність оцінок. Приклади художніх творів, на які посилаються "емоційно збентежені" науковці, подекуди не мають реальної естетико-художньої значущості навіть в межах власної країни, не кажучи вже про європейський чи світовий рівень. Підкреслимо, що переоцінка власних досягнень, це прямий шлях до руйнування критеріїв цінності зробленого українськими митцями у той чи інший період, а зарахування більш-менш вдалих творів літератури, живопису чи музики до "світового рівня", іноді викликає лише іронічну реакцію.

Повертаючись до аналізу концепції О. Найдена, зазначимо, що навряд чи доцільно розглядати на засадах жорсткого протиставлення ситуацію "застійного характеру" культури і творчість її митців, що начебто сягала європейського або світового рівня. На нашу думку, якщо культура має митців такого рівня, то вона не може бути застійною, оскільки видатні митці виступають потужною стимулюючою силою для культури і завдяки впливу їх творчості конкретні соціальні верстви постійно знаходяться у русі, динамізуючи культуротворчі процеси.

На нашу думку, важко погодитися і з іншою тезою О. Найдена. Так, порівнюючи процеси, які на початку минулого століття відбувалися в Росії та в Україні, теоретик використовує вислів "недорозвинутість цивілізації в Україні", який є наслідком аналізу ситуації конфлікту між митцем та суспільством на межі позаминулого й минулого століть. На думку О.Найдена, цей конфлікт в Росії значною мірою завдяки "виступам О. Блока, А. Бєлого, Д. Мережковського набув "катастрофічного значення". Як стверджує О. Найден, В Україні нічого подібного не відбувалося. Він пояснює, чому сталося саме так: "Тут справа була не тільки в недорозвинутості цивілізації в Україні, а й у просякнутості всієї української культури, культури суспільства і культури художника фольклорними началами, народною лірикою, мелодійністю та орнаментикою. Це стосується творів М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Олеся, молодого П. Тичини, О. Мурашка, Д. Бурлюка, О. Архипенка, О. Богомазова, О. Екстер, К. Малевича, Г. Нарбута, Ф. та В. Кричевських, А. Петрицького, М. Бойчука, В. Меллера, В. Падалки та багатьох інших" [4, 268].

Процитовані розміркування О. Найдена викликають заперечення з кількох причин: по-перше, на нашу думку, теоретиком досить випадково підібрані прізвища митців, творчість яких повинна "підкріпити" його тезу, адже не всі вони є прихильниками "фольклорних начал"; по-друге, якщо "рухатися"

за твердженнями науковця, то фольклорність, ліризм чи мелодійність і обумовлюють "недорозвинутість цивілізації"; по-третє, митці, які потрапили до найденського переліку, мали на початку минулого століття різний віковий статус, різний рівень творчих надбань і творчого визнання. Внаслідок цього вони не могли реально визначати ті процеси, якими опікується теоретик.

Підсумовуючи аналіз концепції О. Найдена, слід визнати, що властиві їй суперечності, значною мірою обумовлені нехтуванням специфікою регіонального розвитку культури на межі позаминулого й минулого століть. Якщо сьогодні, на початку XXI ст., регіональні ознаки культури виступають досить рельєфно, то і сто років тому певне уявлення про регіональну самобутність принаймні мистецтва українська спільнота, безперечно, знала, тому назвати через кому прізвища В. Стефаника та Д. Бурлюка, О. Мурашка та К. Малевича, м'яко кажучи, не професійно. Додамо, що і "фольклорні начала" у цих митців різні.

Наголосимо: можна погодитися з О. Найденом, що в якомусь регіоні України культурне життя дійсно мало "застійний характер", але підвести під таку характеристику усю культуру країни означеного періоду видається нам не правомірним.

Зазначимо, що паралельно з позицією О. Найдена, серед українських мистецтвознавців існує і зовсім протилежна точка зору, представлена знаним фахівцем з проблем історії образотворчого мистецтва минулого століття М. Криволаповим, який наголошує: "Межа XIX – XX століть – надзвичайно динамічний і насичений період в історії культури, зокрема й образотворчого мистецтва" [5, 6]. М. Криволапов досить переконливо показує, як процес "інтенсивного розвитку капіталізму і водночас поглиблення суспільної кризи, зародження і наростання революційних потрясінь" не могли не позначитися на духовному житті цього періоду, який "відзначається бурхливим розвитком інтелектуальної думки, появою визначних філософських, культурологічних праць, розмаїттям напрямів і творчих індивідуальностей у мистецтві" [5, 6].

Отже, якщо орієнтуватися на позицію М. Криволапова, то ні про які застійні явища в українській культурі того періоду, який ми аналізуємо, мова не йде. Принагідно зауважимо, що теоретик спирається і на аналіз конкретного виду мистецтва (образотворче – авт.), і на регіональний підхід, виокремлюючи різні міста України, де простежувалися специфічні ознаки динамізації культури.

Обґрунтовуючи необхідність застосування регіонального принципу до аналізу історії української культури, слід, водночас, поступово нашаровувати матеріал, об'єднувати теоретичні напрацювання різних гуманітарних наук – філософії, психології, естетики, етики, мистецтвознавства – для виявлення специфічності кожного конкретного регіону і лише тоді, склавши до купи усі чинники, можна бути переконаним у створенні цілісної картини.

Позитивно оцінюючи культурні здобутки Харкова і – відповідно – Слобожанщини, ми аж ніяк не принижуємо значення інших регіонів. Принагідно наголосимо: сьогодні стає очевидним, що в інших регіонах України в означений період культурне життя хоча і не мало ознак "застійного характеру", як вважає О. Найден, проте не мало і такої органічної взаємодії між представниками наукової й художньої спільноти, яку демонстрував Харків.

Якщо звернутися до інших прикладів, то на межі позаминулого й минулого століть в Києві досить плідно розвивалися гуманітарні науки, проте тісних зв'язків між науковцями й митцями не склалося: кожний йшов, так би мовити, власним шляхом.

На нашу думку, виявляючи специфічні ознаки культурного життя Києва, доцільно звернутися до спогадів відомого українського філософа В. Асмуса, який на початку минулого століття був студентом історико-філологічного факультету Київського університету, де викладали такі знані фахівці, як В. Зінківський, О. Гіляров, С. Дложевський, А. Сонні та ін. З багатьох дисциплін викладання відповідало усім найновішим на той час вимогам, підтвердженням чого є, наприклад, перелік прізвищ філософів та психологів, роботи яких повинні були опановувати студенти: "Він (В. Зінківський – авт.) знайомив нас з останніми течіями і захопленнями зарубіжної психології та філософії. На лекціях з психології в 1914 році, на семінарських заняттях 1915 року Зінківський вводив нас не тільки в ідеї Гуссерля, Мейнонга, але також знайомив з психоаналізом Фрейда, якого рекомендував нам вивчати як видатного і оригінального психолога. Здається, тоді на цих лекціях ми вперше почули ім'я Юнга" [6, 604].

Водночас з високою оцінкою теоретичної орієнтації викладачів психології та філології (спеціалізацію з філософії було введено в Київському університеті лише в 1917 р. – авт.) В. Асмус відзначає певну консервативність викладачів філології щодо нових тенденцій в поезії: "Багато віршів Гіляров знав напам'ять, любив цитувати їх і цінував уміння це робити в тих, кого запитував. З поетів XIX століття особливо високо ставилися (після Пушкіна і Лермонтова, звичайно) Баратинський, Тютчев і Фет. Із сучасних поетів над усе цінувався Блок. Недолюблювалися ні Бальмонт, ні – особливо – Валерій Брюсов, хоча в останнього шанувалися переклади французьких поетів, окрім перекладів з Верлена, щодо яких надавалася перевага перекладам Федора Сологуба" [6, 596].

Нами невипадково повністю процитовані спогади В. Асмуса щодо ставлення лінгвіста О. Гілярова – сина відомого слов'янофіла, вченого і публіциста Микити Гілярова-Платонова – до поетів-символістів, адже для значної частини київської інтелігенції початку минулого століття було властивим більш, ніж насторожене ставлення до новаторських експериментів митців, до необхідності хоча б часткової відмови від реалізму на догоду символізму, акмеїзму чи футуризму. Певну консервативність киян відмічає і мистецтвознавець М. Ржевська, яка наголошує на кількох причинах такої ситуації, а саме; 1) неприйняття модерніст-

ських тенденцій мало не лише естетичне, а й "більш глибоке, світоглядне коріння; 2) "інтелігентні кола" високо оцінювали соціально зорієнтоване мистецтво і не сприймали тезу про "самоцінність мистецтва"; 3) "нове мистецтво" багатьма оцінювалося як непрофесійне, "як вправи неуків і невігласів" [7, 104-105].

Спираючись на дослідження тих фахівців, хто послідовно реконструює життя Києва на початку минулого століття, можна стверджувати, що у означений період культурне життя міста залишає враження деякої подвійності: з одного боку, – пропаганда авангардистського живопису, зокрема, новаторських картин О. Богомазова на виставці "Кільце" (1914), відверта соціально-моральнісна критичність виставки журналу "Сатирикон" (1909), а з іншого – небажання А. Ахматової жити у Києві через те, що це міщанське, "глухе" місто. Очевидно, що істина лежала, як завжди, десь посередині. У Києві було чимало сміливих художників, зорієнтованих на експериментальне, творчо-пошукове мистецтво. Водночас це місто не мало визначної постаті у сфері гуманітарних наук, яка б виступала потужним, об'єднуючим духовним авторитетом. На той час у такому аспекті Київ "програвав" Харкову.

Близькою до київської була ситуація і в Одесі, хоча загалом для свого регіону це місто відігравало на початку минулого століття надзвичайно важливу роль. Слід підкреслити, що роль Одеси в культурному життя як півдня України, так і країни в цілому останнім часом вивчається досить послідовно і завдяки дослідженням Л. Савицької, М. Ржевської, М. Криволапова та ін. ми маємо об'єктивне відтворення тих процесів, які на початку минулого століття відбувалися в культурному житті цього міста.

На нашу думку, слід передусім підкреслити роль і значення науковців Одеси у популяризації найновіших досягнень у різних сферах гуманітарного знання та їх відкритості до інноваційних європейських теорій. Нашу тезу яскраво підтверджує той факт, що саме Одеса, Харків, де працювали такі психіатри-психоаналітики як А. Гейманович, І. Аптер, К. Платонов, та Львів, де вже у 1916 р. відомий психолог С. Балей оприлюднить психоаналітичну модель життя і творчості Тараса Шевченка, входили до так званого українського трикутника, в просторі якого активно розповсюджувалися ідеї психоаналізу З. Фрейда.

Початок минулого століття в Одесі позначений досить насиченим мистецьким життям, зумовленим передусім інтересом громадян міста до живопису та кінематографу.

Популяризація образотворчого мистецтва значною мірою пов'язана з діяльністю художніх салонів Б. Іздебського, глибиною теоретичних публікацій літературно-художнього журналу "Шквал" та небайдужим ставленням до мистецького процесу з боку художньої критики. Як зазначає М. Криволапов, "в Одесі зі статтями про місцевих художників виступає О. Де-Рібас, до художньо-критичної діяльності залучаються такі знавці музейної справи, як Г. Адольф, Ф. Ернст, М. Макаренко, С. Таранушенко" [8, 23].

З перших десятиліть XX ст. в Одесі надзвичайною популярністю користується кінематограф, значення якого настільки повно усвідомлюється прихильниками цього виду мистецтва, що вони звертають увагу, передусім, на кіноосвіту. Р. Росляк – кінознавець, який послідовно вивчає історію кіноосвіти в Україні, – зазначає, що на початку 20-х років минулого століття в Одесі готували операторів, акторів, а також певна увага приділялася навчанню кінорежисерів [9].

Серед різних регіонів України надзвичайно насиченим й багатоаспектним було культурне життя Галичини, Волині та Буковини. Культурні надбання цих регіонів значною мірою обумовлені величчю постатей Івана Франка (1856-1916), Лесі Українки (1871-1913) та Ольги Кобилянської (1863-1942).

Слід підкреслити, що поза увагою сучасних дослідників не залишилася спадщина І. Франко, Л. Українки та О. Кобилянської, стосовно оцінки якої є усі підстави вжити поняття "теоретичні інновації", оскільки сучасні науковці в аналізі творчості цих видатних письменників сміливо виходять за межі наголосу передусім на соціально-політичному підтексті їх творів. У роботах таких українських науковців як В. Мазепа, А. Бичко, Т. Гундорова, І. Сацик, К. Семенюк та ін. значно ширше, ніж це робилося в українській гуманістиці раніше, представлені філософсько-естетичні розбіжності, що мали місце в поглядах цих видатних діячів української культури, та обґрунтоване значення ніцшеанських засад щодо створення певних художніх образів О.Кобилянською.

Аргументовано вплив передусім Лесі Українки на становлення концепції неокласики М. Зерова, показано калокагативність світовідношення О. Кобилянської, значно поглиблено уявлення про морально-психологічний клімат та міжособистісні стосунки в середовищі інтелігенції Галичини на межі позаминулого й минулого століть. Послідовне запровадження персоніфікованого підходу із широким використанням мемуарної літератури, щоденників та листування дозволяє в процесі новітніх наукових розвідок органічно поєднати життєві й творчі аспекти у відтворенні постаті конкретного діяча української культури.

Окрім названих письменників, унікальні творчі здобутки Галичини, Волині та Буковини пов'язані з іменами М. Павлика, В. Стефаника, О. Пчілки, Ю. Федьковича, О. Маковея, І. Труша та ін.

Підкреслюючи специфіку розвитку культури трьох означених регіонів, слід особливу увагу звернути на досить тісні взаємозв'язки їх інтелігенції з науковими та мистецькими осередками Кракова, Відня, Праги, Мюнхена, що створювало ґрунт для плідного творчого діалогу, для помітної присутності феномену українськості в європейському контексті. Принцип діалогічності досить яскраво виявляє себе, наприклад, в творчій долі відомого українського живописця, естетика, художнього критика й громадського діяча Івана Труша (1869-1941).

Зазначимо, що стосовно постаті І. Труша важко вжити поняття "теоретична інновація", оскільки в останні роки, окрім побіжного звернення до його спадщини у працях Н.Володимирової та Л.Левчук, спроб з нових підходів оцінити його внесок в культуру Галичини не зроблено. Ми ж на прикладі цієї

непересічної особистості намагаємося виявити ще нереалізований культуротворчий потенціал регіонів України.

Народившись на Львівщині, І. Труш у подальшому був досить щільно пов'язаний з Польщею, адже протягом кількох років він навчався у Краківській академії красних мистецтв. Закінчивши академію у 1897 р., він розпочав активну культурно-просвітницьку діяльність у Львові. Саме ентузіазм І. Труша привів до створення у Львові художніх об'єднань "Товариство для розвою руської штуки" (1898) та "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки" (1905).

Друге товариство, створене І. Трушем у 1905 р., досить чітко відбиває культуротворчі орієнтації і самого митця, і його прихильників. На початку минулого століття молоді митці тяжіють до синтезу форм творчої активності людини, намагаючись співпрацювати з науковцями, письменниками і, власне, митцями. Розуміючи необхідність популяризації тогочасного мистецького процесу, І. Труш докладає чимало зусиль для видання журналів "Будучність" (1899) та "Артистичний вісник" (1905).

Принагідно підкреслимо, що І. Труш досить виразно відчуває, так би мовити, естетико-художні коливання свого часу. Будучи живописцем, він все ж зміг зрозуміти, що на початку XX ст. саме театральне мистецтво відбиває загальну культурологічну тенденцію того часу, і активно приєднався до пропаганди театру. І. Труш є автором театрознавчих статей, які не втратили свого значення й до сьогодні. Зазначимо, що на межі позаминулого й минулого століть чимало діячів української культури непохитно вірять у просвітницько-виховний потенціал театру. Підкреслимо, що вони мали певні підстави для такої віри, адже, по-перше, глядачем на театральній виставі може бути і неосвічена людина, для якої закритий, наприклад, світ книжок, по-друге, український театр, за слушним визначенням театрознавця Т. Кінзерської, здебільше робив наголос на "злитті фольклорно-пісенної основи драматургії, пізнаваних ситуацій реального життя, романтичних устремлінь героїв з принципами гри щепкінської школи (повнота внутрішнього перевтілення в образ, багатогранність і детальність у розробці характеру, життєва конкретика і типовість)" [10, 4]. Театр такої орієнтації дійсно був моделлю народного театру і задовольняв найширші соціальні верстви населення, по-третє, як правило не маючи стаціонарного приміщення, театральні трупи постійно гастролювали, а це значно розширювало простір впливу і популярність цього виду мистецтва.

В межах цієї статті на прикладі кількох регіонів України ми показали, як формувався культурний простір України на перетині позаминулого й минулого століть. Кожний регіон мав свої специфічні ознаки і, спираючись на лише йому притаманний інтелектуальний та духовний потенціал, намагався динамізувати власний культурний розвиток.

Використані джерела

1. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1992.

2. Левчук Л. Харківська естетична школа: перша половина 20 століття / Л. Левчук // Духовність українства: Зб. наук. праць. – Житомир, 2003. – Вип. 6.

3. Коломієць Т. Харківська школа модерного живопису початку 20 століття / Т. Коломієць // Духовність українства: Зб.наук. праць. – Житомир, 2003. – Вип. 6.

4. Найден О. Український авангард і європейська художня культура кінця XIX – початку XX ст. / О. Найден // Українська художня культура: навч. посіб. – К., 1996.

5. Криволапов М. Мистецтво та соціально-культурні процеси в Україні на початку XX ст. і осмислення їх художньою критикою / М. Криволапов // Мистецтвознавство України. – К., 2004. – Вип. 4.

6. Асмус В. Філософія в Київському університеті в 1914-1920 рр. / В. Асмус // Україна: філософський спадок століть. – К.: Хроніка, 2000. – № 37-38.

7. Ржевська М. До проблеми адаптації модернізму в музичній культурі Наддніпрянської України. (10-ті рр. XX століття) / М. Ржевська // Мистецтвознавство України. – К., 2006. – Вип. 6-7.

8. Криволапов М. Художня критика і проблеми осмислення мистецької спадщини / М. Криволапов // Мистецтвознавство України. – К., 2000. – Вип. 1.

9. Росляк Р. Становлення кіноосвіти в Україні (друга половина 10-х – початок 30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист. / Росляк Р. – К., 2004. – 20 с.

10. Кінзерська Т. Єфросинія Зарницька в українському театральному мистецтві кінця XIX – першої третини XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист. / Кінзерська Т. – К., 2002. – 20 с.

УДК 379.85

Олена Володимирівна Орлова
здобувач Київського національного
університету культури і мистецтв

ТУРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ АКТУАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ РЕГІОНАЛЬНИХ РЕСУРСІВ

У статті визначено засоби актуалізації регіональних культурних цінностей, проаналізовано культурно-історичний потенціал, охарактеризовано механізми туристичної діяльності в контексті аксіологічної проблематики культури та туризму.

Ключові слова: *культура, туристична діяльність, культурні регіональні ресурси, актуалізація.*

Facilities of actualization of regional cultural values are determined in the article. The analysis of cultural-historical potential is given, the mechanisms of tourist activity are characterized in the context of axiology problems of culture and tourism.

Key words: *culture, tourist activity, cultural regional resources, actualization.*

Диференційні структури туристичної культури орієнтовані на потенціал культуротворення, де поняття "ресурс" є одним з визначальних. Ресурс – це надбання, потенціал, розмаїття можливостей та інші ознаки, які свідчать про те, що та чи інша рекреація, тобто культурно-історична цілісність, може виступати туристичним ресурсом, бути задіяною в контексті туристичної діяльності. Проте наразі не існує коректного культурологічного визначення поняття "ресурс", яке не виглядало б натуралізацією культурного потенціалу.

Щодо актуалізації культурних регіональних ресурсів, то йдеться про те, наскільки туризм сприяє прояву культурного потенціалу, допомагає відкрити нові, ще не активізовані можливості, сприяє розвитку культурних ресурсів того чи іншого регіону. Важливо, що культурний туризм, якщо його розглядати не утилітарно, а в більш широкому аспекті, є засобом актуалізації тих культурних ресурсів регіонів, або країни як комунікативного простору, в які потрапляє турист. Мета статті – визначити висхідні принципи регіональної аксіологічної політики туристичної діяльності.

Наша проблема – регіональна політика, внутрішній туризм, тенденції розвитку і стратегії, які існують у регіонах. Важливо з'ясувати, як їх можна максимально використати саме в контексті культурних означуваних. Саме поняття "регіон" є досить розмитим і метафоричним. "Регіон" – це і район, і область, і сукупність областей, яка характеризує північ чи південь країни. Тобто, якщо йдеться про культурний регіон, то це, швидше, агломерація, яка характеризує єдність етносів або субетносів, які компактно проживають на тій чи іншій місцевості. Тому актуалізація культурних регіональних ресурсів не може виглядати як програма, яка реалізується за географічним принципом. Цей принцип – культурологічний. Так само складно говорити і про поняття "ресурси". Якщо йдеться про туристичні ресурси, то зазвичай їх розуміють як сукупність природних і створених людиною рекреацій, об'єктів, які дають можливість здійснювати функцію задоволення потреб у відпочинку, укріплення здоров'я, а також духовних потреб. Адже ресурс як поняття в контексті культурного туризму виглядає достатньо метафорично. Все є ресурсом: і природа, і транспорт, і земля, і небо, і вода, все це може виглядати як туристичний ресурс. Єдине, що визначається як туристичний ресурс – це те, що стає об'єктом туристичної діяльності. Природні ресурси важливо пов'язати з кліматичними, ландшафтними реаліями. Це все те, що є надбанням того чи іншого регіону. Це джерела мінеральних вод, флора і фауна, тобто сукупність всіх можливих рекреаційних джерел. Можна говорити про культурні ресурси як про матеріальні об'єкти або предметно об'єктний ряд, який відбивається в пам'ятках архітектури, музеях, в самому середовищі міста тощо. Також ідеться про соціально-психологічні ресурси, де аксіологічні ознаки мають поведінка мешканців, які проживають в тому чи іншому регіоні, традиції, спосіб життя, одяг, релігійні уявлення. Все це відрізняється від того, що ми приймаємо за норму, а норма пов'язується зі своєю культурою, спонукає туристів до того, щоб сприймати щось як певний туристичний ресурс, тобто як певний потенціал туристичної діяльності. Також визначається економічний статус цих ресурсів, де можливі елементи урбанізації, індустріалізації, проблеми професійного забезпечення послуг. Це всі ті сервісні комплекси, які уможливлюють задоволення потреб туристів.

Можна говорити і про те, наскільки всі ці ресурси пов'язуються з внутрішньою ситуацією, яка носить геополітичний або політичний характер. Наприклад, існує декларація ЮНЕСКО, відповідно до якої потрібно під час різних подій максимально зберігати пам'ятки культури [3]. Тобто самі проблеми проходження митного контролю, зустріч з органами, які регулюють в'їзд і виїзд – все це теж можна віднести до регіональних ознак, які пов'язуються з туристичними ресурсами.

Важливо, що інфраструктура всього комплексу регіональних цінностей належить традиції і тій системі, яка відтворюється як юридичний комплекс і формується як комплекс послуг та комплекс про-

© Орлова О. В., 2009

ведення подорожей. Адже сам туристичний ресурс як цілісність певних ознак – рекреаційних, соціокультурних, соціально-психологічних, економічних, навіть демографічних – можна охарактеризувати як турресурси.

Так сталося, що все починають називати ресурсом. І навіть культурний туризм виглядає як один із чинників реалізації цих ресурсів у контексті туристичної діяльності. Важливо, що самі просторові координати регіону визначаються різними категоріальними системами. Так, рекреація здебільшого охоплює продукуючий і спонукаючий характер, де людина вступає в активний діалог з природними, культурними та іншими цінностями, які виникають в обставинах або дикої природи, або урбанізованого середовища.

Ландшафт – це вже більше геопластична або геологічна характеристика. Ландшафт може бути як суто природним, так і культурним. Здебільшого суто природний ландшафт – реальність досить абстрактна. Ландшафт – "ланд" (країна), "шафт" (простір, що розгортається перед людиною) переважно характеризує спосіб структурування рельєфу землі. Ландшафт великого міста – це один ландшафт, ландшафт лісостепу – зовсім інший, ландшафт гірський – ще інша реальність. Тобто ми можемо сказати, що культурний ландшафт – це не обов'язково територія, насичена пам'ятками культури. Це і спосіб обживання цього ландшафту, спосіб його культивації, спосіб використання ресурсу – економічного і природного. Так, наприклад, розсадження виноградників в Молдавії або на Україні, інші культури, садиби, парки – це все є ландшафти. Поняття "ландшафт" дає можливість говорити про те, що людина потрапляє в іншу систему ландшафтного устрою, бачить культурний ландшафт, який розгортається як феномен культурації природи.

Поруч з поняттям ландшафт часто використовують поняття "пейзаж". Інколи говорять, що ландшафт того чи іншого парку має ті чи інші пейзажні ознаки. Інколи парк називають пейзажним, тобто видовищним, не структурованим за принципом регулярного формування зон, де знаходяться ті чи інші рослини. Так, ландшафт вільно розтікається територією, яка підкреслює непередбачений спосіб виникнення рослинності в природі.

Пейзаж як культивація ландшафту теж може стати одним із турресурсів. Пейзаж може бути знятим на відеоплівку, може бути представлений у вигляді гравюри або у вигляді картини, живопису – все це своєрідні форми адеквації ландшафтних конфігурацій, які можна назвати пейзажем.

Коли йдеться про визначення територіальних означуваних як в архітектурі, так і в рекреаційному просторі, то говорять про зонування. Якщо в архітектурі розвинутий принцип функціонального зонування, то в туризмі і рекреаційних реаліях говорять про культурно-історичні зони або історико-культурні зони, які є тим місцем, в якому формується та чи інша агломерація середовища: вічного, повсякденного або динамічного [2]. Ці зони мають більш фундаментальний характер, ніж ландшафт. Ландшафт може змінитися, а зона залишається зоною. Вона має більш формальні, більш усталені характеристики. Так, наприклад, ландшафт швидко змінюється за допомогою забудови, але зона як культурно-історичне надбання, як певна рекреація залишається тою ж самою. Зона зберігає сталі характеристики регіональних ознак того чи іншого культурного цілого. Це пов'язано як з межами, так і з самою функцією, яка належить цій зоні. Можна сказати, що зонування на рівні рекреалогії – це один з стародавніх принципів описування та характеристики ландшафтів, або ресурсів, вони можуть стати турресурсами, якщо потрапляють в контекст туристичної діяльності як принцип функціонального і культурно-історичного означування.

Коли йдеться про характеристику того чи іншого міста, то виділяються місця компактного розселення, місця, пов'язані з виробництвом або, навпаки, де простір визначається як паркові і ландшафтні зони. Тобто ми бачимо, що саме зонування є одним із важливих означуваних просторових характеристик регіону. Зонування є найважливішим принципом так званих культурно-історичних цінностей. Ми говоримо "так званих", бо вони часто не помітні. Часто люди проходять вуличками, дивляться на пам'ятки і не розуміють, що вони потрапляють в зону, наприклад, центру, як культурно-історичного ядра. Далі йде наступна зона, більш широка, пов'язана із забудовою більш пізньою, далі вже периферія міста, яка структурується на підставах зовсім інших принципів зонування і рекреалогії.

Здається, що проблема великих міст – це автентичність збереження тих зон, які визначаються як культурно-історичний потенціал, які стають проблемою для того, щоб, по-перше, вони зберігалися, по-друге, максимально використовувались як об'єкт туристичної діяльності. Важко уявити, що центр міста Києва буде пустим і там не будуть існувати потоки туристів, потоки тих, хто хоче бачити ці цінності. Адже, якщо існують ці потоки, це ще не свідчить про те, що ця зона існує в достеменному режимі. Тобто проблема актуалізації потенціалу, культурно-історичного потенціалу регіону пов'язана з певним зонуванням міст, самих регіонів, визначенням епіцентрів, ландшафтно-паркової структури, структури сакральної, яка має ті чи інші характеристики, наприклад, урбанізованого середовища, побудованого в режимі тоталітарного режиму тощо. Всі ці реалії мають створювати певні картосхеми туристичного маршруту, де визначається не просто карта міста, а зони – як культурно-історичні характеристики, культурно-історичні ознаки території, які є певною культурною рекреацією.

Більше того, сам турпроект або турподорож повинні формуватися як різноманітність споглядання різних зон в процесі турподорожі. Якщо люди перебувають лише в сакральному часі вічного середовища, а це є одним із головних принципів турпроекту, тоді швидко виникає втома від надцінно-

стей. Вже не помічається та цінність пам'яток, яка може зазвучати абсолютно інакше, якщо перед цим туристи побували в руїнах старовинного парку, побачили природні рекреації.

Принцип доповнюваності є дуже важливим, ми звемо його культурний діалог, те, що утворюється як актуалізація культурно-історичного потенціалу регіону. Ця актуалізація мусить формуватися по-різному: на рівні визначення режисури, проведення екскурсії, на рівні доцільності тих чи інших туристичних потоків, які відбуваються в тих чи інших рекреаціях, а також на рівні комунікативному. На рівні контактів між місцевими мешканцями, які є автентичним населенням, що зустрічаються з туристами. Це не обов'язково споживання сувенірів і споживання турпродукції, яка заповнює лотки і торговий простір навколо великих міст або центрів. Хто не знає, скільки подібних точок існує в різних місцях, які означені як вічні цінності. Адже зустріч може відбуватися на зовсім різних рівнях: як карнавали, свята, вечірні прогулянки зі співом, більше того – діалог різних мов. Все це створює ту неперсічну атмосферу, яка свідчить про те, що культура живе, актуалізується як діалог, як комунікація різних культур, що виникає в процесі турподорожі.

В туризмі існує достатньо прагматичний підхід до регіональних культурних цінностей, вони вписуються в контекст, так званого, культурного надбання. Так В.Квартальнов дає таке визначення культурного надбання: "Це ті надбання і весь той потенціал культури, який використовується туристами: культурні заходи, фестивалі, конференції і весь комплекс заходів, які задіяні в цьому регіоні як туристичні акти. Це надбання, яке виникає як сумісне використання культурно-історичного потенціалу разом з місцевим населенням. Це історичні пам'ятки: музеї, театри і ін." [1, 65]. Тобто туристи розчиняються в юрбі того публічного простору, в якому відбувається видиво, сприйняття тих чи інших цінностей. Це ті надбання, які здебільшого використовуються лише місцевим населенням, але туристи їх оглядають на короткий час як раритетні об'єкти, які вони сприймають лише як певні надцінності доби, історії культури. Це і громадські споруди, культові об'єкти, кінотеатри, бібліотеки та ін. Здається, що такий підхід є суто функціональним, комунікативно-структурним. Його можна було б доповнити, якщо спроектувати на поняття культурно-історичного надбання той контекст, який ми називаємо культурно-історичним потенціалом.

Надбання – це те, що вже актуалізовано, що лежить на поверхні, що можна сприймати, але потенціал потребує його актуалізації. Так, можна зустрітися з такою пам'яткою, яка абсолютно не доступна ні для місцевого населення, ні для туристів. Адже в спеціальних елітних турах прокладаються маршрути досить складні. Наприклад, в горах Грузії чи Вірменії, Абхазії вас підводять до монастиря і відбувається зустріч, а інколи і спільна трапеза з монахами і тим населенням, яке перебуває на верхніх гірських плато. Наскільки це є актуалізацією культурно-історичного процесу? Настільки, наскільки є інтерес і мотивація саме в такому контакті.

Якщо турист зацікавлений у поверховому ознайомленні і зчитуванні інформації з так званого "надбання", що буквально зустрічає вас на дорозі – це один підхід. Якщо треба докласти ще зусилля, то тут вже туристична група розбивається на дві конфігурації: одна хоче взяти участь у цій складній подорожі, а інша не має такого бажання. Тобто ми бачимо, що сам процес актуалізації може носити досить різні форми звернення до культурно-історичного потенціалу. Це досить простий приклад. Можна також говорити про культурно-історичний потенціал як паспорт місця, де культурно-історична зона буквально оживає в буклетах, в тих трансформаціях рельєфу, які відбуваються шляхом монтажу в поліграфічній продукції. Якщо турист купує цю продукцію, звичайно, актуалізація культурно-історичного потенціалу відбувається більш доцільно, виникає більш системно, як культурно-історична цілісність, як генеза культуротворення рельєфу, рекреації тієї чи іншої історико-культурної зони.

Важливо зазначити саме рівень часовості, або тієї темпоральності, яка розгортається в процесі турпроекту, подорожі. Якщо ми звертаємося до культурно-історичних пам'яток, то здебільшого йдеться про минуле, минулий час, про історичні цінності, які існують у туристичному публічному просторі як артефакти культури. Важливим є, однак, не сам минулий час, а принцип його входження в сьогодення. Наприклад, коли туристи бачать церкву, яка залита водою, їм поясняють, що це водосховище створене в певний час, коли водою залили певний регіон, пояснюють, скільки загинуло природних, культурних надбань саме під цією водою (біля Переяслава-Хмельницького, наприклад, існує таке водосховище), скільки скарбів лежить на дні цього штучного озера, яке зеленіє від того, що не є неприродною акваторією, то, звичайно, виникає ситуація, схожа на шок.

Виникає проблема екології культури, проблема регенерації культурно-історичного потенціалу. Перше, що приходить на думку – відновити ці затоплені села і дати їм можливість жити так, як було, але це вже неможливо. Вже склалась своя геологічна ситуація, яка існує півстоліття. Період обертання річок в інший бік, штучних змін акваторій і сама волюнтаристська трансформація рельєфу в регіональному культурному просторі виглядає досить трагічно. Коли ми зараз бачимо всі ці трансформації, то, звичайно, розуміємо, що актуалізація культурно-історичного потенціалу – це проблема екології культури, екології духу, розумного господарювання людини на землі, яке не перетворюється в створення великих зон, які табуйовані, закриті і забруднені радіацією чи іншими небезпечними елементами.

Можна сказати, що сам простір культури, в якому існує той чи інший регіон, може бути більш гармонійним, природно екологічно-сприятливим. Адже може бути травматичним, тобто перенасиченим виробничими місцями, пам'ятками тих тоталітарних катастроф, або пам'ятками війни, які теж ха-

рактеризують історико-культурну зону. Актуалізація культурно-історичного потенціалу в туристичній діяльності може виглядати, як похід до Брестської стіни (Білорусь), а з іншого боку – як персоналізація цих стін, в яких живуть імена, живуть просторові артефакти вчинку. Це зовсім інший підхід до історії, інша інтерпретація. Тобто діалог культур, діалог комунікації туриста як суб'єкта культури і того регіонального надбання, регіонального історико-культурного потенціалу може здійснюватися по-різному. І тут потрібно задіяти всі механізми підвищеної інтеракції, підвищеного діалогізму, інтерпретативного, мистецького пошуку, організованого як певний сценарій, режисура, а водночас онтологічного, глибинного, фундаментального вимірів, що свідчить про вічні цінності, які існують на землі.

Отже, сама регіональна політика культурного туризму повинна будуватися на підставі комплексного підходу, де історико-культурне надбання цього регіону розгортається в різних контекстах і дає можливість людині ідентифікувати себе з тим простором, який вона сприймає як героїчний, гіпотетичний, піднесений або безкінечний. Так інколи виникає ситуація, що людина звикла жити в урбанізованому середовищі, потрапляючи в ландшафт, який є суто контрастним до цього середовища, вона просто губиться у чужому ландшафті. Вона шукає близькі для неї орієнтири, які допомагали б здійснити елементарну функцію естетичного сприйняття. Сама аксіологія контрастних, нюансних і адаптивних відносин людини в просторі незнайомого і достатньо складного для неї рекреаційного регіону повинна будуватися на підставах поступового входження. Це входження може бути попереджене буклетами, може бути визначене віртуальною можливістю репрезентації цього простору в слайд-шоу, в різних можливостях побачити відеофільм, перед тим як людина потрапить саме в цей регіон. Але головне, щоб це не була статична зчитка інформації, яка не актуалізує цінності, а нівелює їх, недобачає. Тому весь інформаційний, комунікативний простір має бути розбитий на певні зони, де відбувається та чи інша театралізація або ритуалізація, краще сказати – знакова сигніфікація культурно-історичної функції рекреації як культурно-історичного потенціалу, який потребує свого адекватного сприйняття.

Важливо також позбавитись романтичного бачення туристичної діяльності, коли туризм є нейтральним і не змінює інфраструктуру та культурно-історичну реальність того чи іншого регіону. Ми вже говорили про негативні наслідки комунікації, про знищення раритетних рослин, сувенірний бум тощо, але головне змінюється ментальність місцевого населення. Тому актуалізація комунікативних потреб місцевого населення потребує або обмежених контактів, або в певній мірі дистанціювання від шкідливих негативних впливів, зазначених норм і правил комунікації, які дають можливість не нищити, а зберігати культурно-історичний потенціал регіону.

Важливо також зазначити, що культурно-історичний потенціал не є безмежним. Більше того, він знаходиться в процесі безкінечної динаміки. Якщо ми говоримо про його актуалізацію, то це є не лише репрезентацією його у туристичній діяльності. Це нове життя, реставрація, способи того чи іншого впливу на ті процеси, які ведуть до знищення його потенціалу. Туризм допомагає цьому, але не завжди. Існує стратегія розгорнутого динамічного впливу на культурне надбання, зберігання його. Це так звані громади охорони пам'яток, планова діяльність реконструкції пам'яток архітектури. Адже змінюється навколишнє середовище. Шкідливі екологічні умови знищують самі пам'ятки. І ця екологічна ситуація, звичайно, впливає на культурно-історичний потенціал. Туризм в цьому контексті є складовою системогенезу культури – динамічною реальністю. З одного боку, він допомагає регенерувати, підняти і сформувати сприятливі умови актуалізації культурно-історичного процесу регіону, а з іншого – максимально винищує ці цінності. Це пов'язано з елементарною крадіжкою з музеїв, з незаконною торгівлею пам'ятками тощо.

Отже, туристична діяльність як засіб актуалізації культурних, регіональних ресурсів – це одна із складових величезної інфраструктури життя регіону, життя країни в цілому, де туризм стає важливим і необхідним чинником комунікації, дає можливість розгорнуть ті креативні можливості, які існують в рекреації ландшафтів, культурно-історичному потенціалі міст, надати їм нове життя. Існує два аспекти актуалізації: консервація, локалізація, зберігання і музеєфікація, більше того, регіоналізація як віддалення від центру і актуалізація як процес підвищеної комунікативності, як винесення культурного потенціалу на поверхню комунікативного простору, пропаганда, інформативна, ціннісна інтеграція. Саме ці процеси пов'язані з глобалізацією і "діалогом культур".

Використані джерела

1. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления / В.А. Квартальнов. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 496 с.

2. Кизима В.В. Человек в ландшафтных порядках бытия / В.В.Кизима. – К.: ДАКККіМ, 2006. – С. 8–17.

3. Конвенция ЮНЕСКО об охране всемирного культурного и природного наследия. – М., 1972. – 96 с.

Мистецтвознавство

УДК 246 : 271.2](477) "15-18"

Наталія Олексіївна Урсу
доктор мистецтвознавства, професор,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

СТИЛІСТИКА АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ДОМІНІКАНСЬКОГО ОРДЕНУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ XVI-XIX СТ.

У статті аналізується стилістика домініканських храмів на землях України у XVI-XIX століттях. Представлені розвідки є важливою складовою проблеми дослідження сакрального мистецтва ордену домініканців.

Ключові слова: *стиль, домініканський орден, сакральне мистецтво, костел, архітектура, інтер'єр.*

The article analyses stylistics of Dominican temples on the lands of Ukraine in the 16th–19th centuries. Presented material is a component of the problem of investigation of the artistic heritage of Dominican order.

Key words: *style, Dominican order, religious art, Polish roman-catholic church, architecture, interior.*

Україна є осереддям багатьох культур, що відобразилося в розмаїтті об'єктів зодчества різних народів і конфесій. Метою нашої наукової розвідки є розгляд стилістичних рис сакрального зодчества домініканців, яке виступає складовою безцінного культурного доробку минулих поколінь.

Спроба аналізу стилістичних рис архітектури мендикантів на землях України XVII-XIX століть показала, що тематика такого характеру стосовно конкретного католицького ордену практично не зустрічається у наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників і є відносно новим аспектом дослідження проблеми сакральної спадщини на українських землях.

Деякі відомості про стилістику у зодчестві домініканців можна знайти у дослідженнях закордонних вчених Є. Ковальчика, П. Красни, Є. Петруса, Т. Заухи, Я. Островського, А. Бетлея та ін. Розвідкам притаманні глибокий розгляд отриманих пошукових даних і детальний фаховий архітектурно-мистецтвознавчий аналіз сакральної спадщини. О. Горбик видала декілька статей, що висвітлюють стильові риси архітектури провінційного католицького барокового храму на Київщини і Волині [1, 92-97; 2, 190-199; 3, 62-80]. Її дослідження вирізняються фаховим розглядом і новизною. Костелам Волині присвячена публікація О. Годованюк [2, 80-91]. Зразки сакральної спадщини Поділля віддзеркалені у працях О. Пламеницької. Нерозробленість даної теми і актуалізувала наше дослідження.

Незважаючи на перебудову переважної більшості збережених по-домініканських храмів, можна зробити певні висновки щодо стильових нуртів, характерних для забудов ордену. Перші за терміном зведення споруди мають середньовічний характер. У більшості присутній базовий готичний компонент, що вказує на період середньовіччя як час розквіту діяльності ордену на території України, а також на дотримання будівничими умов конституції домініканців, яка передбачала збереження суворого вигляду, аскетизму й лаконічності споруд. Така концепція повністю відповідала провідним ідеям жебракуючого і проповідуючого чернецтва.

Як приклад збереженого базового готичного компонента виступають костели Правобережної України (Бар, Кам'янець-Подільський, Летичів, Шарівка, Старокостянтинів). Галичина представлена аналогічними спорудами ченців у Белзі, Буську, Єзуполі, Золотому Потоці, Львові (Івана Хрестителя), Підкамені, Червонограді, Язлівці. Серед перелічених храмів деякі вбралися в шати пізніших стильових нуртів так, що лише в інтер'єрі можна прочитати первісну середньовічну структуру (Бар, Кам'янець-Подільський, Шарівка, Белз, Підкамінь). Стилістичні риси перших костелів на теренах України практично співпадають з аналогічними спорудами на землях Західної Європи, зокрема найближчих сусідів (Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини та ін.).

Готика у процесі побудови та екзистенції сакральних споруд ченців трактувалась не як анахронізм, звернення до неї було цілком осмисленим, усвідомленим, тісно пов'язаним із спогадами про боротьбу ордену за чистоту віри під час контрреформації. Готичні мотиви звучать у Летичівському, Шарівському, Соколецькому, Солобківському, Язловецькому костелах. В останніх трьох проступають пізніші ренесансні нашарування. Деякі з готичних споруд (Язловецька, Мостиська, Шарівська та ін.)

© Урсу Н. О., 2009

мають риси оборонного характеру: товсті стіни, міцні контрфорси, високо розташовані та невеликі за розміром вікна, стрільниці, суворий та неприступний вигляд.

Основою Кам'янець-Подільського псевдобазилікального храму отців-домініканців слугують середньовічні забудови. Готичний корабель споруди оточений ренесансними каплицями Божої Матері Розарії, Христа Спасителя та Св. Домініка. Він є гармонійним поєднанням середньовічного (корабель костелу), ренесансного (каплиці), барокового (дзвіниця) та рококового (інтер'єр) стилів. Існує офіційна думка, що святиня була тринавова кам'яна і що в XVI ст. до головної нави добудовується пресвітерій [5, 85]. Вже наприкінці XVI ст. костел був тринавовим. Проте під час реставрації, яка триває, виникли сумніви щодо часу зведення основного корабля і пресвітерія костелу. За характером укладення каміння, підкресленою стрілчастістю вікон, розміщених в абсиді тригранної форми, що зміцнена готичними контрфорсами та іншими компонентами споруди, які зараз ретельно досліджуються, виникає гіпотеза, що пресбітерій може бути більш старою забудовою, ніж усі перелічені, що костел міг бути в першому варіанті однонавовим. У подальшому висунута гіпотеза потребує обґрунтування і перевірки.

У структурі та оформленні костелів нерідко звучить місцева нота, яка залежить від особливостей зведення та декорування споруд у даній місцевості. Архітектор Ян де Вітте при проектуванні в середині XVIII ст. головного фасаду Кам'янецького костелу демонструє прекрасну обізнаність з художньо-стилістичними та будівельними традиціями Поділля, обрамляючи віконні прорізи і бокову брамку білим камінням з орнаментальним рельєфним різьбленням. Цей традиційний для даної території прийом дозволив поєднати побудови і надати урочистості суворому, аскетичному на зовнішній вигляд монастирю і підкореному йому в стильовому відношенні меценатському будинку М. Ф. Потоцького. Виразності дзвіниці надає використана Яном де Вітте класична ордерна система. Так, перший ярус, що служить входом до костелу, оформлений як синтез грецького дорійського і римського тосканського ордерів, але в бароковій інтерпретації. Розірваний фронтон над входом, розкріпований антаблемент двоколонного портику, замковий камінь наддверної арки, декоративне оформлення надпису і картуша герба Потоцьких, горельєфне зображення пса зі смолоскипом, як емблеми домініканців, звучать мелодією стиля бароко. Фриз з тригліфами, полиці з краплинами-гутами – елементи з ремінісценціями дорійського стилю. Колони, які фланкують вхід, мають фуст без канелюр і встановлені на базі, що свідчить про їх тосканське походження.

Архітектурний ансамбль – це вдале поєднання середньовічного, ренесансного та барокового стилів, де Ян де Вітте, не порушуючи інтеграції, також сміливо комбінує різностильові компоненти і знаходить те єдине правильне рішення, що сприймається з художньої точки зору як бездоганне. Тут поєднуються барокові мотиви з класицистичними. Всі складові вежі мають конкретно визначені спільні риси: підпорядкування рухові вгору, розкріпованість горизонтальних тяг між ярусами, мотив арки в різній інтерпретації, відсутність канелюр на всіх колонах та пілястрах, споріднене рельєфне та скульптурне оформлення.

Ян де Вітте писав до Станіслава Завадського, що ніколи не відвідував Риму [6, 59], але у творах архітектора з Кам'янця декілька разів з'являються проекти, характерні для класицистичного напрямку саме італійського бароко. Палладіанські фасади в проекті костелу в Бердичеві можуть слугувати прикладами, у крилах фронтового фасаду Львівського храму Пресвятої Євхаристії й Кам'янецької катедри, де архітектор застосовував лінеарні пілястрові членування [7, 248-249]. Подібні членування зустрічаємо на чільних фасадах Смотрицьких домініканців та Кам'янець-Подільських домініканок. Варто погодитися з вченим інституту мистецтва Польської Академії наук, професором Єжи Ковальчиком, що, пізньобарокову споруду Смотрицького костелу можна віднести до зразків з ремінісценціями палладіанської архітектури [8, 96]. Тут вдало скомпоновані різновеликі ордерні елементи (пілястри), відчувається гармонія й наслідування класичним ідеалам античності, ієрархічна архітектоніка, осьова симетрія, артикуляція форм. Споруда нагадує заміські резиденції "нових патриціїв" Венеціанської республіки Андреа Палладіо. Подібність архітектурних прийомів спостерігається у використанні двоярусного порталу, верхня частина якого оздоблена відкритим балкончиком (Вілла Барбаро-Вольпі у Мазері). Барокового забарвлення надає головному фасаду розчленований фронтон, який закінчується характерною для стилю неспокійною лінією. Увінчується фронтон хрестом на кульці; під ним ніша із скульптурним алебастровим зображенням двох святих, яким присвячений костел. З боків першого ярусу і фронтону на постаментах виставлено чотири фігурних вазони. На даху встановлена невеличка дзвіниця (сигнатурка), з шатровою банею, яка завершується хрестом. Сучасний вигляд храму зазнав незначних змін. Над входом зменшено отвір другого ярусу, ліквідовано маленький балкончик. Від отвору другого ярусу залишилося лише вікно. Змінено завершення абрису фронтону, він набув рококової грайливості, зникли декоративні вазони. Споруда трактована дуже стримано; в ній немає різко контрастуючих заглиблень, скульптурного ліплення поверхні фасадів, притаманного зрілому бароко, ордерне начало не порушує конструктивної основи побудови, а делікатно її підкреслює.

Інтер'єр Смотрицького домініканського костелу вирізнявся винятковою цільністю, гармонійною підпорядкованістю пізньобароковому стильовому звучанню архітектурного задуму і, в той же час, розбавленому ренесансно-класицистичними впливами палладіанського зодчества. Стиль образів та загального оформлення інтер'єру співпадав зі стилістичними особливостями архітектурної побудови. Не виключено, що деякі з них звучали, відповідно часу, рококово полегшеними, деякі класицистично стриманими, але безперечно домінує загальне нашарування пізнього бароко.

Фасад костелу домініканок в Кам'янці виглядає як великий сплющений портик all'antika у бароковій інтерпретації. У трактовці пілястр використана система великих ордерів, відчувається гармонія і вірність класичним ідеалам античного світу. Конкретно прочитується ієрархічна архітектоніка, артикуляція форм; акцентована осьова симетрія. Єдиним асиметричним компонентом костелу можна вважати невеличку захристію, що розташовується з правого від головного фасаду боку і має напівкруглу форму на зразок вже згаданих апсідіол. Храм вирізняється ясністю, відповідністю зовнішнього вигляду конструкції й дивиться цілісно та закінчено. Костел вирішений дуже стримано; в ній немає різко контрастуючих заглиблень та скульптурного ліплення поверхні фасадів, притаманних зрілому бароко, ордерне начало не порушує конструктивної основи костелу, а навпаки делікатно її підтримує. Споруда сестер-домініканок перегукується з більш пізньою побудовою Смотрицького костелу ченців ордену – їх вирізняє органічна цілісність зовнішнього вигляду та інтер'єру.

На землях України нерідко можна спостерігати поєднання готичного корабля костелу і барокова-маньєристичного, барокового або рококового головного фасаду (Козин). Архітектори перебудовували і оновлювали головний фасад відповідно пануючому стилю, не заглиблюючись в проблему повної зміни образу та всіх фасадів будівлі.

Характерними ознаками пізнього бароко вирізняються Мурафський, Сидорівський, Смотрицький та Тиврівський костели. Остання з забудов з часом набула неокласицистичних шат. Тульчинський – зведений у стилі раннього класицизму з урахуванням палладіанських інспірацій. Безумовно, архітектори впливали на стиль сакральних споруд, але відсутність архітектурних об'єктів раннього та зрілого бароко обумовлена тим, що через війни та навали ворогів будівництво ранніх барокових споруд було перервано; зрілого бароко з тієї ж причини на цих землях також не існувало. Інтенсивна будівельна діяльність, яка розгорнулася в другій фазі століття (від 1740 року), якісно різнилася не лише тривалістю кам'яного матеріалу. Будівництво в галузі сакральної архітектури відразу відзначалося пізньобароковими формами, без проміжних стильових етапів [9, 37].

Роки побудови Чортківського храму і перебудови Барського характеризувалися втомою митців від довготривалої розробки барокового стилю, поступовим декадансом класицизму, виникненням нових будівельних матеріалів й пошуком свіжих стильових рішень. Художнє життя на початку XX ст. було надто багатогранним. З одного боку, формується нова архітектурна естетика, яка повинна була відповідати зростаючим функціональним потребам і правдиво відображати сучасні конструктивні рішення та нові будівельні матеріали, в результаті чого з'явився стиль модерн, що згодом перевтілюється у конструктивізм і функціоналізм. З іншого боку, спостерігався спалах тенденцій ретроспективізму [14, 6]. Останні обумовлювалися тим, що саме й цей час зароджуються і швидко набувають сили ідеї національної само визначеності, свідомості й гідності, під прапором котрих і відбувалася політична і соціальна історія всього XX століття.

Чортківський костел є класичним прикладом ретроспективізму, звернення архітекторів до історичних стилів. Він побудований у стилі "неоготик" з досконалим наслідуванням першозразка, великого готичного стилю. Тринавова базиліка доповнюється міцним трансептом, який завершується великими апсидами, підпертими двосходинковими контрфорсами Це пояснюється бажанням досконалого наслідування історичних стилів не лише у другорядних, оздоблюючих компонентах, а й у самій системі архітектонічної організації сакрального простору. Вірогідно, передбачалося апсидальне завершення пресбітерія для утворення трипелюсткової форми кінців хреста, але з тильного фасаду впритул до костелу було зведено будинок монастиря, нині зруйнованого, тому пресбітерій зараз має прямокутне завершення. План збагачений добудовою до бокових нав невеликих апсидіол, які в інтер'єрі відіграють роль каплиць.

Постійні кардинальні зміни вигляду переслідують Барський костел. Це стосується будівельних матеріалів, стилю, структури, декоративного оздоблення тощо. Певні зміни відбулися після скасування урядом у 1832 році домініканського монастиря і перетворення костелу на парафіяльний: при вході над фронтоном на кам'яній кульці встановлено новий металевий хрест, перекритий дах та надано храму нове ім'я – св. Анни і Покрова Богоматері. Храм виступає як приклад поєднання основного готичного та похідного від нього неоготичного стильових направлень. На початку XX століття споруда знов зазнає значних змін (1906-1913 р) – "вдягається в неоготичні шати" [15, 11], проте, в основі й дотепер залишається однопростірна тектонічна структура, закладена ще домініканськими ченцями. Барський костел, котрий у первісному вигляді мав простий портал з трикутником фронтону і не фланкувався вежами, під час перебудови перейшов в іншу, двобаштову групу. Його вежі мають шатрове гранчасте покриття у вигляді "риб'ячої луски" і завершуються хрестами. Добудований під двосхилим дахом трансепт, увінчаний з обох сторін 5 пінаклями, в композиційному відношенні відповідає головному фасаду, де надбудований фронтон розчленовується на три вертикальних поля, розділених пілястрами і прикрашених сліпим аркатурним декором. Нартекс набув перспективного порталу, стрілчастого завершення і прикрашений ритмічно розташованими пінаклями, що характерно для відтвореного стилю, котрий підкреслюється в інтер'єрі складними нервюрами стрілчастих склепінь, кольоровим вітражним склом, оформленням органу, великим діапазоном "точних" готичних деталей. Фасад Барського храму вирізняється чистим, світлим й піднесеним образом, котрий підкреслюється кольоровою гамою – білими стінами й декоративним оздобленням та ніжно-перламутровим дахом.

Цей художньо-композиційний прийом відповідає присвяченню храму Богородиці та її матері Анні і вказує на Марійний характер ордену. Споруда не може бути розглянута як зразок чистого ретроспективного стилю "неоготик", бо в цілому не справляє враження цільності стильового рішення, не має жодного натяку на такі правдиві готичні конструктивні компоненти як контрфорси, аркбутани та ін.

З орденів середньовічної формації (тобто католицьких згромаджень, що були створені в середньовіччя – конгрегації бенедиктинців та орден бернардинців романської доби та ордени домініканців і францисканців, кармелітів, августинів готичної доби, що мали специфічну культурну програму і відповідну оригінальну архітектурну традицію кожен, на досліджуваних територіях найактивніше з романських орденів діють бернардинці, з готичних – домініканці (8 костелів у Луцькій дієцезії, 5 – у Київській). Створювані ними споруди є храмами середньовічної, спрощено-готичної структури. Лише поодинокі приклади – купольні домініканські храми Києва і Любара – презентують синтез оригінальної готично-барокової форми. Чи не головною ознакою їхньої приналежності до першого періоду розвитку католицького бароко в регіоні є наявність оборонної функції і відповідної образності [17, 192].

Домініканці в добароковий період мали також костели в Києві, Луцьку, Липовці, Соколові, Володимирі (до початку XVI ст.), перебудований з православної церкви костел в Острозі. У Луцькій дієцезії в 1612 році активне будівництво велося і надалі: майже що два роки на досліджуваних територіях споруджувався новий домініканський храм. Незважаючи на значний розвій храмобудування, зафіксованими є незначна частина пам'яток. Дослідження потребують такі об'єкти, як Київський 1640 року (цікавий приклад синтезу готично-барокових тенденцій, розпланований за середньовічною традицією домініканців – тринавовий, з видовженим гранчастим хором, з лучковими готичними вікнами і при тому з маньєристично-бароковими баштами та куполом), Овруцький 1629 року (відновлений 1795 року, однонавовий, тричастний глибинний об'єм з наднартексовою баштою), первісно домініканський костел в Старому Чарторийську (1639 року), костел в Камені-Каширському (тринавовий, з унікальною для регіону відкритою вхідною галереєю – чотириколонна аркада увінчана бароковим фронтоном, з видовженим хором, захристією), Любарі (мав цікаве розв'язання планувальної композиції) [2, 193].

У галицькому зодчестві XVII ст. середньовічна стрілчаста форма архітектурних компонентів домініканських споруд осучаснена пізнішими нашаруваннями. Тут можна згадати загострені аркади емпор і проходів між каплицями в костелі єзуїтів у Львові (1610-1631), а також костел домініканців в Підкамені, склепіння якого (80-роки XVII ст.) має подібний Перемишлянському костелу ченців загострений перетин [2, 226-227]. В багатьох костелах ченців на Галичині, які розташовувалися в маленьких містах і містечках можна зустріти своєрідну еклектику, поєднання різностильових компонентів, інтегроване в одній будівлі, котре використовувалася переважно місцевими, доморощеними будівничими і скульпторами. Архітектори таких храмів не мали, як правило, високої освіти. Вони здійснювали практичну діяльність під керівництвом більш досвідчених митців. Ця ситуація дозволяє зафіксувати певне явище, яке підтверджується достатньою кількістю архітектурних об'єктів, а саме – виникнення споруд, що мають яскраво висловлений провінційний та консервативний характер. Переважно клас архітектоніки, декоративного оформлення й скульптур таких костелів невисокий, але він віддзеркалює загальний рівень архітектури і монументального мистецтва на Русі, який з художнього і технічного погляду у другій половині XVII ст. переживає занепад.

Будівля костелу в Перемишлянах може виступати прикладом консервативного характеру. Його просторова структура походить зі Львівської архітектури першої половини XVII ст. План з видовженим пресбітерієм нагадує львівські костели бернардинців (1600) і кларисок (поч. буд. 1605). Фасаду костелу і пресбітерія надано сучасних форм, використаних без глибокого розуміння. Фасад будівлі належить до типу двоярусних, але його пропорції справляють враження, що верхній ярус можна трактувати радше як вінець. Використання елементів ордерної системи втілено насамперед в дещо карикатурних пропорціях пілястрів у верхній частині фасаду. Багатою є пластична декорація, зокрема оригінальний двоярусний портал. Вся композиція порталу містить відверто архаїзуючі елементи. Це різьблення орнаментальних мотивів, круглої скульптури (Божа Матір з Дитятком, фігури домініканських святих і ангелів), які характеризуються кубічною неотесаністю і відсутністю гармонійних пропорційних співвідношень тіл [2, 226-227]. Тут зустрічаємося з проявом домінуючого в другій половині XVII ст. стилю (за М. Гембаровичем), що характеризується: "зниканням почуття тривимірності брили на користь більш декоративного трактування форми" [21, 157]. Це монолітний канон масивної фігури, підпорядкований архітектонічному декору. Подібний художній консерватизм і стилістична нерішучість часто характеризує храми ченців на українських теренах, наприклад, в Золотому Потоці, Чернелиці, Рогатині та ін.

Чернелицький храм св. Михайла Архангела – хрестоподібний в плані з гранчастими апсидами і пресбітерієм, побудований з пісковику в стилі ренесанс з романськими та готичними ремінісценціями. Вхідна арка різьбленого ренесансного порталу, фланкована пілястрами, має півциркульне завершення й антаблемент, декорований рослинним рельєфним орнаментом. Над аркою, в верхніх кутах, барельєфи голівок херувимів. Увінчується композиція гербом родини Чарторийських (місцевий вапняк), що обрамлений волютами і стилізованими смолоскипами [18]. Форми трактовані схематично, узагальнено, з певною долею грубуватості. Це зближує рельєфи з традиціями архаїзуючого напряму в народній скульптурі, що був досить поширений на досліджуваних теренах. Зовнішній вигляд костелу

співвідноситься з інтер'єром. Головний фасад увінчаний трикутним фронтоном з нішами, фланкованим акротеріями і обелісками. З моменту побудови костел зберігся без істотних змін. Чітко окреслені гранчасті об'єми споруди, мало розчленовані гладкі поверхні потинькованих стін з вузькими віконними прорізами, простої конфігурації двосхилий ґонтовий дах, надають костелу оборонного вигляду, якому дуже пасують узагальнені провінційні форми рельєфів. У стильовому відношенні храму притаманні ренесансна симетрія композиції, рівновага горизонтальних та вертикальних членувань, чітке метричне розміщення вікон, ніш та архітектурних деталей. Водночас, у поєднанні виступаючих елементів фасаду з нерозчленованими площинами стін звучить мелодія маньєризму.

Костел у Рогатині прямокутний в плані з вужчим гранчастим пресвітерієм, виконаний в ренесансній манері з пізнішими бароковими нашаруваннями. Чільний фасад вінчає трапецієвидний фронтон з волютами; портал фланкують пілястри. Бокові двосвітні фасади оживлені прямокутними вікнами з лучковим завершенням [23, 205]. Форма вікон є результатом перебудови у XVIII. Первинно вони були високими, прямокутними, замкненими півколом. Костел скупо оздоблений наближеними до іонійських пілястрами в некласичній, вкрай провінційній інтерпретації.

У храмовому будівництві ченців на галицьких землях спостерігається продовження пропагування середньовічного аскетизму і готичних тенденцій. У зв'язку з добудовами 1612-1613 років до однонавової структури Мостиського костелу св. Катерини Олександрійської двох бокових каплиць, костел у плані набув хрестоподібної форми. Основний корабель споруди, зміцнений контрфорсами, доповнився каплицями, що містять готичні компоненти: хрестово-реберні склепіння, стрілчасті прорізи аркад, що поєднують каплиці з центральним приміщенням. В конструкції склепінь появляються готичні ремінісценції у вигляді вузьких, профільованих ребер, накладених на шви склепіння [24, 217]. Це підтверджує продовження пропагування середньовічного стилю, який відповідав аскетизму і суворій екзистенції мендикантів, в спорудах, зведених пізніше. Продовжується тривання готичних форм в архітектурі Галичини XVII ст. У переліку домініканських монастирів Руської провінції XVIII ст., Мостиський костел був описаний, як зведений "veteri forma", що в згаданому документі відноситься до готичних будівель, протиставлений спорудам сучасним "formae novissimae". Перебудова споруди на початку XVII ст. справляє враження досить хаотичної діяльності. В процесі праць замінювались будівничі, що відбилося на відмінному стильовому характері різних компонентів забудови [22, 217-218]. Всі інші зміни у стильовому відношенні храму в Мостиськах відносяться вже до діяльності отців-редемптористів, в руках яких костел опинився після усунення домініканців.

До іншої групи можна віднести костели, що зводилися в крупних центрах країни знаменитими будівничими і уособлювали вищі досягнення в галузі храмового зодчества. Архітектори досить розкуто інтегрували стилістичні компоненти бароко римських першозразків з рисами місцевих архітектурних традицій, зокрема в сакральних спорудах домініканців на теренах Поділля й Галичини. Для такого роду споруд характерне поєднання пластики бароко з елементами барокового класицизму в його лінеарній інтерпретації. Нерідко можна спостерігати використання палладіанських мотивів. Сюди можна віднести Львівський костел Пресвятої Євхаристії, Тернопільський св. Вікентія Феррарія та ін.

За часів свого існування декілька разів відновлювався і реставрувався Богородчанський храм (1874, 1904-05, 1920-30, 1969). Найістотнішою виявилася реставрація 1920-30 років. Дослідницькі розвідки визначили, що пам'ятка у першому будівельному періоді мала вигляд однонавової споруди з прямокутною апсидою, двома вежами, невеличкими одноповерховими приміщеннями захристій. У період перебудови дерев'яного будинку монастиря в мурований (другий будівельний період) костел зазнав значних змін: добудовуються бокові одноповерхові нави, збільшуються захристії, костел і монастир поєднуються в єдиний архітектурний ансамбль не лише формально, але й стилістично. Барокові шоломи веж з'являються вже у XIX ст. під час чергової реставрації. Тоді ж колишній плескатий ґонтовий дах і взагалі весь ансамбль набув барокового звучання. У декоративному оздобленні фасадів Жовківського костелу простежуються барокові риси, набуті в більш пізні часи впродовж численних реставрацій та перебудов.

Після знищення пожежею старого костелу Марії Магдалени у Львові, новозбудована споруда кардинально відрізнялася від першобудови рисами стилю раннього бароко. Костел належить до типу споруд, що найбільш зустрічаються на територіях Польщі й Галичини. Прототипом структури є храм з подвійними вежами, що походить корінням з Північної Італії, органічно вписуючись в місцеву архітектуру. Вигляд дещо провінційної, але, загалом, з ознаками вищого рівня міського будівництва. Пізніші численні перебудови порушують чистоту архітектурного стилю. Зокрема, 1870 року над вежами з'являються рококові ліхтарі, які завершують зовнішній вигляд і надають йому сучасного виду [26].

Розглядаючи храми домініканців на українських землях, можна констатувати, що сакральні забудови, зведені у XVI-XVII століттях, які вирізняються переважно однонавовою структурою, уособлюють зв'язок готичних та ренесансних стильових тенденцій. Прикладами можуть слугувати костели в Мостиськах і Яворові. Зовнішній суворий вигляд однонавових костелів, як правило, не відповідав пишному, представницькому інтер'єру, котрий вирішувався переважно у бароковому та рококовому стилях і дійшов до нас не в первинній інтерпретації, а в пізніших художньо-композиційних нашаруваннях. Внутрішній простір можна було змінювати динамічно, швидко, відповідно смакам доброчинців і парафіян і пануючому на даний момент стильовому нурту; архітектоніка і зовнішній вигляд забудов ще довгий час залишалися більш константними і незмінно стабільними.

У низці архітектурних об'єктів можна знайти споруди, змінені до невпізнання. У зв'язку з кількоразовими перебудовами костел в Самборі перед знищенням взагалі був позбавлений стильових рис. З цієї ж причини майже стерлися первинні ренесансні риси костелу ченців у Белзі.

Аналізуючи нурти, притаманні раннім домініканським спорудам, ще раз слід акцентувати увагу на готичних тенденціях, доповнених пізнішими ренесансними нашаруваннями. Проте риси готики в будівництві ордену на Волині у XVIII ст. стають менш помітними, а з часом поглинаються бароковими компонентами з легкими еманаціями класицизму. Серед стильових втілень переважає стиль бароко у своїй пізній стадії та комбінаціях з ман'єристичними або класицистичними домішками. Таке багатство різнорідних втілень і рішень у сакральних спорудах ордену на Волині пов'язано з відсутністю своєї архітектурної школи, з розмаїттям вітчизняних та запрошених зодчих, які привносили у домініканську світоглядну концепцію власне бачення храму, мелодію інших осередків, що збагачувало і урізноманітнювало канонічно сувору структуру об'єктів, а також свідчило про полікультурний характер архітектонічних втілень.

У стильовому відношенні всі костели ордену, розташовані на полікультурному просторі українських земель, можна розділити на два напрямки. Перший поєднує храми, що, як правило, було зведено у великих містах відомими архітекторами. Вони вирізняються шляхетністю пропорцій, художньо-композиційного рішення, впровадженням або поєднанням відносно чистих стилістичних нуртів, відсутністю провінційного серпанку. Для будівничих характерні високий фаховий рівень і правдива майстерність у галузі гармонійної інтеграції пластичних форм бароко з компонентами лінеарного барокового класицизму. Вільне співіснування запозичених з Риму стилістичних рис з компонентами місцевих архітектурних традицій нерідко спостерігаємо в сакральних спорудах домініканців на теренах Поділля, а особливо Галичини.

Другий напрямок притаманний спорудам, що знаходилися на провінційних теренах, у невеликих містах і містечках. Костели зводилися за допомогою місцевих майстрів і локальних майстерень, хоча траплялися й винятки. До цієї групи можна віднести архітектурні об'єкти, зокрема на галицьких землях, провінційного типу, трактовані схематично, узагальнено, з використанням різьблення та оздоблюючих компонентів архаїзуючого характеру.

Відтак, полікультурний простір розташування об'єктів зодчества, орденська конституція та метафорика духовності ордену впливали на зовнішній і внутрішній вигляд костелу, стильове та кольорове рішення, на використання спільних змістових та художньо-композиційних прийомів оформлення, на ознаки приналежності до загальнохристиянської спільноти й до конкретного католицького чину.

Використані джерела

1. Горбик О. Архітектура у літургійному контексті. Католицький бароковий канон / О. Горбик // Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування / Редкол.: М.М. Дьомін, А.П. Мардер, А.О. Пучков та ін. – Вип. 3. На честь Григорія Никоновича Логвина. – К.: НДІТІАМ, 1998. – С. 92-97.
2. Горбик О. Становлення барокового католицького храмобудування у XVII ст. на Київщині і Волині / О. Горбик // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 11. – К., 2004. – С. 190-199.
3. Середньовічні костьоли Києвоподолу (XV – перша половина XVII ст.) // Римо-католицькі костьоли Києва та Київщини. – К.: Техніка, 2004. – С. 62-80.
4. Годованюк О. Костели Волині / О. Годованюк // Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування / Редкол.: М.М. Дьомін, А.П. Мардер, А.О. Пучков та ін. – Вип. 3. На честь Григорія Никоновича Логвина. – К.: НДІТІАМ, 1998. – С. 80-91.
5. Bolesław z Ukrainy. Kościół Latyczowski // "Tygodnik Ilustrowany". –Warszawa, 1860. – T. 1. – S. 255.
6. КПДМА (Кам'янець-Подільський державний міський архів). Визитное описание костелов за 1850 год. – Ф. 685. – Римско-католицька духовна консисторія. – Оп. 4. – Спр. № 58. – С. 187.
7. Пламеницька Є.М. Кам'янець-Подільський. Історико-архіт. нарис / Є.М. Пламеницька. –К., 1968. – 120 с.
8. Hornung Z. Jan de Witte architect kościoła Dominikanów we Lwowie / Z. Hornung. – Warszawa, 1995. – 303 s.
9. Krasny P. Kilka uwag na marginesie książki Zbigniewa Hornunga o Janie de Wittem / P. Krasny // BAROK. Historia-Literatura-Sztuka. – Warszawa: Neriton, 1996. – № 1(5). – S. 244-255.
10. Kowalczyk I. Kościoły póznobarokowe w diecezji kamienieckiej / I. Kowalczyk // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1996. – T.2. – S. 85-126.
11. Kowalczyk J. Późnobarokowe kościoły i klasztory diecezji kijowskiej i dekanatu bracławskiego / J. Kowalczyk // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1998. – Cz. 3.– S. 19-43.
12. КПДМА. – Ф. 685. – Оп. 4, справа № 23, 1824. – С. 500.
13. КПДМА. – Ф. 685. – Оп. 2, справа № 58, 1850. – С. 459.
14. Малаков Д. В. По Брацлавщине / Д. В. Малаков. – М.: Искусство, 1982. – С. 120.
15. КПДМА. – Ф. 685. – Оп. 4, справа № 23, 1824.– С. 502.
16. Дьомін М. Проблеми дослідження архітектурної спадщини України / М. Дьомін // Архітектурна спадщина України. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. – К., 1994. – С. 5-10.
17. Wołyniak (M. J. Giżycki). Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej / M. J. Giżycki. – Kraków, 1923. – Cz. 2. – 278 s.

18. Zaucha T. Kościół parafialny p.w. śś. Piotra i Pawła i dawny klasztor OO. Dominikanów obserwantów w Przemyszlanach / T. Zaucha // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2003. – T. 11. – S. 211-233.
19. Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII w. / M. Gębarowicz. – Toruń, 1966. – S. 157.
20. ЛАІУ (Львівський архів інституту "Укрзахідпроектреставрація"). – Чернелиця. – арх. сп. І-24-4.
21. Слободян В. Храми Рогатинщини / В. Слободян. – Львів: Логос, 2004. – 251 с.
22. Krasny Piotr. Kościół p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Katarzyny Aleksandryjskiej oraz Klasztor oraz Klasztor O.O. Dominikanów, później O.O. Redemptorystów w Mościskach / Piotr Krasny // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego Województwa Ruskiego. – Kraków, 1999. – T. 7. – S. 193-226.
23. ЛАІУ. Львів. – М. Магдалени. – арх. сп. Л-22-25.
24. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Иллюстр. справочник-каталог. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 3. – 337 с.

УДК 7.094

Катерина Ігорівна Станіславська
кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант Державної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

ОПЕРА НА ЕКРАНІ: ЕСТЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ТА СПРИЙМАННЯ

У статті розглянуто особливості існування опери на кіноекрані та на телебаченні.
Ключові слова: *опера, екран, екранні мистецтва, кінематограф, телебачення.*

Specifics of the existence of opera on the cinema screen and on the television are researched in the article.
Key words: *opera, screen, screen arts, cinema, television.*

У синтетичному музично-драматичному жанрі опери закладена ідея гармонічного злиття різних видів мистецтва під егідою музики. Саме тому впродовж своєї трьохсотлітньої історії опера завжди породжувала суперечки композиторів, музикознавців, вокалістів щодо різних трактувань, концепцій, поглядів на цей жанр. Мабуть, цим і пояснюється відсутність в історії опери "нейтральних" періодів – це ланцюг злетів і криз, трансформацій і реформ.

У першій третині XVII століття опера існувала виключно як аристократична розвага при дворах італійського князівства. І всього через три десятиліття після народження жанру, у 1637 році у Венеції було відкрито перший публічний загальнодоступний оперний театр. З того часу, зійшовши на театральні підмостки, опера стала сценічним жанром. Сьогодні в усьому світі функціонує близько шестисот оперних театрів, що пропонують своїм шанувальникам широкий різножанровий репертуар. Втім, у порівнянні з іншими видовищними формами, опера не стала жанром масової культури, на відміну, наприклад, від кіно: сьогодні у світі нараховується понад сто двадцять тисяч кінотеатрів.

Дійсно, в історії мистецтва XX століття стався своєрідний "вибух", пов'язаний з виникненням екранних мистецтв – кінематографа і телебачення, які відкрили, у тому числі, шлях демократизації й популяризації опери, сприяли збагаченню її виразної палітри, розширенню меж оперного жанру. Саме екранні мистецтва виявились найдинамічнішими видами художньої творчості, що оволоділи величезною аудиторією і стали не лише неперевершеним засобом розповсюдження і пропаганди опери, але й своєрідною "філією" оперного театру.

Різноманітними питаннями існування музики на екрані займались: у галузі кіно – Т. Корганов, З. Лісса, І. Фролов, Е. Фрід, І. Хангельдієва; у галузі телебачення – О. Авербах, А. Вартанов, В. Васіна-Гроссман, О. Дворниченко, Т. Єгорова, Н. Корихалова, Ю. Малишев, Г. Троїцька, І. Шилова та інші. Безпосередньо до питання екранізації опери зверталось лише кілька з названих науковців, проте вони розглядали дану проблему або у контексті більш глобального наукового дослідження (З. Лісса), або як один з аспектів екранної інтерпретації музики взагалі (О. Авербах, О. Дворниченко, І. Шилова).

Ми маємо на меті узагальнити існуючі наукові погляди щодо сутності і особливостей оперної екранізації; систематизувати розрізнені відомості щодо функціонування опери на кіно- та телеекрані; дати чіткі визначення жанрів "кіноопера", "телеопера", "фільм-опера"; узагальнити переваги та недоліки екранізованої опери порівняно з оперою традиційною.

Взаємодія сценічних та екранних видів мистецтва будується на двох основних рівнях – репродуктивному та продуктивному.

Репродуктивний рівень передбачає "консервацію" сценічної постановки з метою її збереження і розповсюдження. Враховуючи величезну кіно- та телеаудиторію, це дозволяє задовольнити культурні попити максимальної кількості глядачів. Репродуктивними формами є трансляція та адаптація.

© Станіславська К. І., 2009

Пряма трансляція, як нефіксована форма репродукції, передбачає одномоментність сценічного і екранного варіантів вистави. Вона стала можливою завдяки специфічній для телебачення властивості – здібності передавати репортаж з місця події у момент її звершення без попереднього запису.

Адаптація (або екранна версія) є фіксованою репродуктивною формою. Її характерною рисою є незбіг часу вистави, що йде у театрі, з часом її екранного існування. Спектакль знімається заздалегідь на сцені театру і готується до виходу на екран режисером, який активно використовує виразні засобі кіно (плани, ракурси, монтаж, напливи) та художні прийоми телемистецтва.

Продуктивний рівень взаємодії сценічних та екранних мистецтв передбачає створення самостійних творів спеціально для показу на кіно- чи телеекрані. Продуктивними формами є екранізація та оригінальна екранна форма.

Сутність екранізації полягає у режисерському прочитанні реально існуючого сценічного твору художніми прийомами кінематографічного чи телевізійного мистецтва – тобто, зйомка кіно- чи телефільму за сюжетом і музикою відомої вистави (балету, опери, оперети тощо).

Оригінальною екранною формою є "первинний продукт", створений спеціально для кіно- чи телеекрану з урахуванням особливостей певного сценічного мистецтва, але без конкретного сценічного аналогу.

Розглянемо ці чотири форми у контексті взаємодії опери та екранних мистецтв і уточнимо термінологічні визначення новостворених жанрів: "кіноопера", "телеопера", "фільм-опера".

Телевізійна трансляція здійснюється наземними передавачами за допомогою кабельного телебачення або супутниками, через які сигнал потрапляє на приймачі глядачів. Трансляції оперних вистав найчастіше бувають приурочені до певних визначних дат або подій у житті театру: відкриття та закриття театральних сезонів, прем'єрні вистави, ювілейні постановки, опери з особливим складом запрошених виконавців, бенефіси, вечори пам'яті тощо.

Такі трансляції для глядачів бувають як безкоштовними – на домашніх телеприймачах, так і платними – якщо здійснюються у певному приміщенні, куди заявлено платний вхід. Так, наприклад, у серпні 2009 року в мережі Інтернет з'явилось оголошення: "ГРАНДІОЗНИЙ ВЕЧІР ОПЕРИ – ПРЯМА ТРАНСЛЯЦІЯ ОПЕРНОЇ ВИСТАВИ, ЩО ВІДКРИВАЄ НОВИЙ СЕЗОН У ТЕАТРІ LA SCALA. 7 грудня в рамках Вечора опери у Концертному домі Nokia естонська публіка зможе насолодитись прямою трансляцією оперної вистави, що відкриває новий сезон всесвітньо відомого оперного театру La Scala, – "Кармен" Жоржа Бізе. Білети на яскраву подію оперного сезону надійдуть у продаж у п'ятницю, 28 серпня". Відкриття продажу квитків за кілька місяців до очікуваної події легко зрозуміти, адже багато шанувальників опери будуть раді забезпечити собі заздалегідь не лише умовну присутність у театрі "оперної столиці", а й емоційне відчуття та співпереживання видатної події. Як відомо, саме відкриття сезону в міланському театрі відзначається особливою урочистістю і завжди проводиться 7 грудня – у день св. Амвросія, святого покровителя Мілану (до речі, сезон у La Scala триває з грудня по червень, восени на його сцені – симфонічні концерти).

При трансляції опери телережисери зобов'язані враховувати естетичні вимоги, що пред'являються телемистецтвом. Так, можливість зменшити відстань між глядачем та сценою завжди повинна бути забезпечена беззаперечним тактом та художнім смаком, адже таке наближення доповнює загальну картину додатковими психологічними акцентами. З одного боку, спостереження зблизька за солістами, диригентом, музикантами оркестру та хору розширює та урізноманітнює палітру сприймання глядача, дозволяє йому глибше зануритись у світ індивідуального переживання свого образу артистом; з іншого – камера може надовго зупинитись на перебільшеній міміці співака, краплинках поту чи насиченому, "важкому" гримі, який є необхідним компонентом сценічної постановки; на оркестрантах, які відпочивають у паузах; на обличчі диригента, яке за умов звичайного відвідування театру глядачеві не видно, а за умови телевізійної зйомки-трансляції можна побачити диригентські "гримаси" та якісь особливі рухи, які слугують виключно для спілкування з музикантами, – все це створює малоестетичні враження і може відволікти від мистецького сприйняття опери.

Важливим фактором оперної трансляції є і показ зацікавленої, схвильованої, розчуленої публіки у залі, що допомагає глядачеві повніше відчути атмосферу свята. Проте, і тут режисерові важливо досягти розумного балансу: дуже дратує, коли у момент важливих подій на сцені, на екрані ми бачимо крупний план глядацького залу.

Завдяки швидкісному розвитку сучасних інформаційних технологій у XXI столітті стала реальністю можливість інтернет-трансляцій театральних постановок. Так, вже п'ять років у Росії працює некомерційний інтернет-проект "Культу.Ru!" [3], котрий кожної середи по наземним і супутниковим каналам транслює записи театральних вистав. Імпульсом до створення проекту став очевидний попит на театральний контент у всесвітньому павутинні. За переконаннями авторів проекту, Інтернет стає найпотужнішим засобом впливу у сучасному медіа-просторі і тому повинен стати ефективним механізмом підвищення суспільного інтересу до художньої культури. Проект стартував з трансляцією вистав, що складають "золотий фонд" російської режисури другої половини XX століття (постановки Г. Товстоногова, О. Єфремова, А. Ефроса, М. Захарова, П. Фоменка, Л. Додіна). За п'ять років активної діяльності "Культу.Ru!" організував понад 130 трансляцій театральних вистав та інших подій культурного життя Росії. З'явившись як унікальний проект у світовій практиці, сьогодні він має вже багато послідовників, але зберігає постійно високий попит у інтернет-аудиторії 80 країн світу.

Що стосується саме опери, то більшість відомих світових оперних театрів вже практикують регулярне проведення трансляцій для своїх шанувальників у мережі Інтернет (зокрема, Нью-Йоркська Metropolitan Opera, Лондонський Covent Garden). У березні 2009 року в Росії було розпочато інтернет-проект Московської філармонії: дебютом інтернет-трансляції із Концертного залу імені П. Чайковського стало концертне виконання опери Модеста Мусоргського "Сорочинський ярмарок", присвячене 200-річному ювілею Миколи Гоголя. На відміну від зарубіжних аналогів, трансляції у мережі будуть для слухачів поки що безкоштовними. Для створення повноцінного ефекту "живої" музики Філармонія уперше в світі використовуватиме технологію передачі звука і відео високої якості (Full HD) [7].

Отже, трансляція оперної вистави – телевізійна чи мережева – є, передусім, засобом технологічної передачі спектаклю у момент його сценічного здійснення. Самостійною формою взаємодії сценічного і екранного мистецтв трансляція стає завдяки роботі телережисера з використання специфічних телевізійних прийомів (зміни планів, наїзди камер, суміщення кадрів тощо).

Опера в адаптації або екранній версії, як фіксованій репродуктивній формі, на відміну від нефіксованої трансляції має додаткову стадію художнього розвитку – між сценічним виконанням та виходом на екран. Велика кількість драматичних та музичних вистав знімається телевізійною технікою, і вже після процесу зйомок телережисери готують, адаптують відзнятий матеріал до демонстрації, використовуючи художні прийоми теле- та кіномистецтва. Звісно, у такій формі набагато менше шансів залишити у відеоряді будь-які неестетичні "ляпи".

Як зазначає дослідник І. Шилова [9], у процесі адаптування класичної оперної спадщини екран намагається оживити, полегшити сприймання музики. Він апріорі виходить з того, що нерухлива, незмінна театральна декорація швидко набридає, викликає втому – тому треба максимально урізноманітнити зоровий ряд. По суті, телережисери виходять з благородних намірів: дати музичним образам цікаву, виразну і самостійну візуальну програму. Але таке прагнення часто порушує закони сприйняття, відбувається підміна – зорова програма починає поглинати основну увагу сприймача, і музика при такому положенні стає другорядною по відношенню до зображення.

Отже, у створенні адаптацій екранні мистецтва повинні усвідомити себе по відношенню до класичної опери як засоби вираження та відмовитись від прав на пріоритет, дозволити собі бути тонкими і розумними помічниками у розкритті оперної драматургії, дотриманні історичної і стильової вірності першоджерела.

Екранізація опери, як згадувалось вище, передбачає створення кінофільму, знятого за сюжетом і музикою оперного твору. Екранізація є чи не найпопулярнішою формою взаємодії сценічного першоджерела з екраном, проте цей процес пов'язаний з численними труднощами. Головна з них полягає у тому, що музика у кінофільмі грає зовсім іншу роль, ніж в опері: якщо в опері музика визначає розвиток всього твору, то у фільмі, навпаки, зорова сфера визначає роль і характер музики. Це головне протиріччя і намагаються розв'язати кінорежисери, котрі пробують свої сили у цьому жанрі.

Цікавість до створення оперних екранізацій виникла у 60–80-ті роки XX століття. Екранні твори такого роду знімались з урахуванням специфіки художнього потенціалу музичного театру та естетики і виразних засобів кіно. При цьому режисери прагнули подолати дві протилежні тенденції – умовність оперного жанру і безумовність кінематографічної природи фільму.

Однією з причин виникнення інтересу до оперної екранізації став так званий "режисерський театр" у музичній культурі Західної Європи. У 60-ті роки з'явилась плеяда митців музичного театру, котрі почали інсценувати принципово не те, що написано у лібрето і що звикла бачити оперна публіка. "Режисерський театр" прагнув оновлення традиційного оперного мистецтва, розвитку нових тенденцій у музичному театрі через максимальне загострення постановочних засобів і презентацію новітніх неочікуваних ідей, асоціацій, задумів. "Вотан виявився директором фірми, Радамес вдягнувся у комісарську шинель, Розіна стала покоївкою у Гранд-отелі і т.п. У цілому, режисерський театр був для опери дійсно оздоровчою терапією – принаймні про оперу стали говорити і про неї знову стали писати" [8]. Режисери бачили своє призначення у тому, щоби оперна вистава була не "зефіром у шоколаді", а відкритим спротивом, зіткненням, протиріччям.

Опера "режисерського театру" і екранізована опера як явища художньої культури дійсно схожі: вони являють собою авторську концепцію оперного твору – у сценічному втіленні або на екрані. Визначальним фактором в обох випадках є особистість режисера. Для більшості видатних екранізаторів опер, серед яких Франко Дзеффіреллі ("Богема", "Паяци", "Травіата", "Отелло"), Жан-П'єр Поннель ("Ріголетто", "Мадам Баттерфляй", "Орфей"), Інгмар Бергман ("Чарівна флейта") та інші, робота в "режисерському театрі" виявилась поштовхом для створення кіноопер. Серед радянських режисерів-екранізаторів опери слід згадати В. Гориккера ("Моцарт і Сальєрі", "Царева наречена", "Іоланта"), В. Окунцова ("Отелло", "Алєко"), Р. Тихомирова ("Євгеній Онєгін", "Пікова дама"), М. Шапіро ("Катерина Ізмайлова"). В українському кіно першими оперними екранізаціями стали "Наталка-Полтавка" (1936) та "Запорожець за Дунаєм" (1937) І. Кавалерідзе. Пізніше улюблені українські опери ще не раз були екранізовані: зокрема, у 1978 році "Наталку" екранізував Р. Єфименко (у головній ролі дебютувала випускниця театрального інституту Н. Сумська), а відомими кіноверсіями "Запорожця" став фільм режисера В. Лапокниша (з І. Паторжинським та М. Литвиненко-Вольгемут; 1953) та прем'єра останніх років режисера М. Засєєва-Руденка (2006).

Складність оперної екранізації визначається передусім проблемою художнього перекладу мови опери на мову екранних мистецтв. Суміщаючи оперну умовність з життєвою достовірністю кінематографу, режисери стикаються з цілим рядом художніх проблем.

Як відомо, головне в опері – це можливість докладного музичного висловлювання при певній уповільненості дії. Головним засобом художнього впливу є вокальна мелодія, пов'язана зі словом. Характери героїв найповніше розкриваються у розгорнутих сольних епізодах (аріях, аріозо, монологах, піснях), а речитативи, більш наближені до мови, виконують лише сполучну роль у розвитку образних характеристик. В ансамблях та хорових фіналах засобами музики узагальнюються драматичні ситуації, виявляються протиріччя чи зближення характерів. У музичній драматургії опери важлива роль часто належить оркестру – як у передачі головного емоційного змісту сценічної дії, виявленні душевного світу героїв, так і у самостійних симфонічних номерах.

Отже, опера, хоч і пов'язана тісно з видовищем, звернена насамперед до слуху. Музична дія в ній безперервна, в той час як у зоровому ряді можуть наступати зупинки і навіть тривалі паузи. У кіно ж якраз навпаки. Неписаний закон кінематографу гласить: "Жодної миті без нових зорових вражень!" Оперні арії, хори, ансамблі вимагають своєрідного темпу протікання, що різко суперечить темпу протікання фільму. Арія зупиняє рух кадру і тим самим розвиток дії. Властива опері уповільненість розвитку дії пояснюється тим, що оперній музиці у більшій мірі властиве ліричне висловлювання, інтимний монолог, ніж об'єктивна розповідь, опис, зображення. Крім того, музичний образ, який би він не був сам по собі лаконічним і ємним, все ж таки вимагає більш тривалого розвитку у часі. Тому суттєвою трудністю для екранізації являються сольні епізоди опер, а також увертюри, оркестрові антракти, танцювальні дивертисменти. Вони призупиняють дію і суперечать динамічній природі кіно. Від ступеня таланта і фантазії режисера залежить, чи зможе він знайти адекватне смислове і пластичне рішення для таких епізодів.

Кіно суттєво відрізняється від опери і своїми темпами у вираженні почуттів: у фільмі почуття виражаються мімікою, жестами, дією у швидкому темпі, а в опері ця задача випадає на долю музики, котра потребує для цього набагато більше часу. Тому кіно і опера вимушені оперувати різними темпами часового розвитку. Необхідність більшої динаміки руху в екранізованій опері часто змушує режисера скорочувати арії і дуети, навіть вилучати цілі партії з оперної партитури, на що жоден оперний композитор ніколи б не погодився. Отже, одна з головних проблем оперної екранізації – скорочення опери. "Укладаючи" оперу в рамки кінометражу, композитор ризикує порушити логіку музичної драматургії. На зміну порушеній структурі скороченого музичного тексту приходить логіка кінематографічна, наповнена новими смислами і символами і яскравими пластичними рішеннями.

Художні рішення внутрішніх купюр досить різноманітні. Варіанти скорочення можуть бути закладені у типі драматургічної побудови опери. Так, оперні твори ліричного, лірико-психологічного жанрів, камерні опери, моноопери, як правило, невеликі за розмірами і не потребують скорочення. Працюючи з масштабними зразками оперної класики, режисерам доцільно звертатись до першоджерел лібрето, а також залучати численні додаткові джерела. Лише у випадку авторського кінематографічного прочитання музичних образів оперні шедеври переосмислюються по-новому, а купюри музичного тексту компенсуються на рівні кіномистецтва.

Окремою проблемою в оперних екранізаціях постає "суміщення" співака і актора. Оперний співак, як актор, грає на сцені дещо спрощено, адже спів висуває певні фізіологічні вимоги і змушує співака переважно зберігати нерухомість тулуба. Міміка, жести, рухи співака – все це спрямовано на досягнення кращого співу. Кіноактор, напроти, робить установку скоріше на тонкі деталі міміки, на внутрішні переживання, психологічні нюанси, донесення так званого "змісту між рядками". До того ж, кіно за своєю природою вимагає рухливості у грі. Таким чином, в екранізації опери постає нове завдання: модуляція традиційної оперної пластики співака у кінематографічну тональність, що передбачає натуральність, життєву достовірність акторської гри і звільнення від умовностей оперних жестів, міміки і пластики. Отже, кіно висуває високі вимоги до співаків: беручи участь в оперній екранізації, виконавці головних партій "складають іспит" на різнобічність своєї майстерності.

Проте, багато режисерів використовують принцип "двох виконавців на одну роль" – оперного співака та драматичного актора, хоча це і досить ризиковано. Постановник повинен знайти художню єдність образу, не говорячи вже про повну синхронність артикуляції актора і голосу співака. Але, використовуючи акторський дубляж, режисер фільму уникає розповсюдженого оперного недоліку – невідповідного віку, стану та зовнішнього вигляду героїв. Відомо, що найкращі співаки – це, зазвичай, люди зрілого віку. Проте, в сюжеті кожної опери є молоді і навіть юні персонажі. Якщо в оперному театрі на співаків дивишся з великої відстані і відповідність віку артиста й його героя не така важлива (головним чином ми бажаємо чути професійне виконання хороших голосів), то кіно не приймає умовностей, які допускає опера: реалістична манера зображення вимагає, щоб молодий коханець дійсно був молодий, а не лише грав молодого.

Існують й інші суперечності. Так, в опері оформлення сцени є штучним – задній план утворюють не реальні предмети, а декорації. У фільмі замість декорацій ми бачимо справжній ландшафт, реальне місце дії. І якщо на фоні декорацій військового бою можна сприйняти довгу арію, то набагато важче її сприйняти в умовах реальної сцени битви [6, 373]. Крім того, в опері ми звикли до незмінної просторової перспективи, до сприймання всієї сцени цілісно, в кіно ж ми бачимо відрізки дії, набли-

ження, деталі, лише зрідка дається загальний вид. Отже, в опері "грає" тільки людина, а у фільмі – вся зорова сфера. І така роздрібненість, дискретність зорового ряду загострює контраст з безперервним плином музичного розвитку.

Втім, у руках кінорежисера з'явились додаткові ресурси виразності, яких немає в оперного постановника у театрі. Кіно дозволяє індивідуалізувати та диференціювати масу, вихоплюючи об'єктивом окремі обличчя; дробити дію; виокремлювати окремі риси та деталі; здійснювати динамічні та різноманітні монтажні зміни. Кіно глибше та повніше дає можливість розкрити на екрані психологію діючих осіб, збагачуючи арсенал виразних засобів.

Отже, оперна екранізація немислима без певного компромісу. Екранізована опера – в значній мірі суперечливий жанр мистецтва: інтерпретація вже існуючого твору і нове художнє явище одночасно. У процесі екранної постановки опери певні зміни неминуче торкаються не тільки її зовнішньої сторони, але й тонкої чуттєвої сфери – сфери змісту. Ось чому так важливо, щоб компроміс мав не випадковий, а осмислений, цілеспрямований характер. Тим не менш, оперна екранізація пройшла випробування часом. Сміливі рішення постановника оперної екранізації виправдовуються тоді, коли він, глибоко відчувши задум автора опери, спрямовує засоби кіно не лише на його втілення, а й на розвиток. Саме у таких випадках народжується новий твір кіномистецтва, але разом з тим збагачується і уявлення про відому оперу.

У світлі сказаного вважаємо, що найточнішим терміном для позначення екранізованої опери, який би визначив дуальність її природи, є "фільм-опера" – незалежно від того, на якому екрані – великому чи малому – демонструється такий твір. Для уточнення можна додавати префікси "кінофільм-опера" чи "телефільм-опера", але в обох випадках ми розуміємо, що мова йде про екранну інтерпретацію відомого оперного твору. Відповідно, екранізації інших сценічних жанрів дають право називати їх "фільм-спектакль", "фільм-балет", "фільм-оперета" тощо.

Нарешті, четверта форма сценічно-екранної взаємодії – оригінальна екранна форма. Саме вона презентує "первинний продукт", оригінальний твір, створений спеціально для кіно чи телебачення – тобто, це опера, яка не має сценічного аналогу, а пишеться композитором у складі постановочної групи фільму. Саме такі жанри доцільно позначати термінами "кіноопера" та "телеопера", підкреслюючи навіть на рівні семантики слова певну єдність, нерозривність його значення.

Найвідомішою кіноопероюю є французький шедевр режисера Жака Демі і композитора Мішеля Леграна "Шербурські парасольки" (1964). У фільмі немає жодного розмовного діалогу – лише спів. Крім того, структура фільму, подібно сценічній опері, розділена на три акти ("Від'їзд", "Розлука", "Повернення"). Отже, автори створили кінотвір, використовуючи провідний оперний принцип – первинність вокальної лінії (співу), що дає право визначати "Шербурські парасольки" кіноопероюю.

Крім "Парасольок", існує ще кілька зразків кіноопер, проте вони набагато менше відомі сучасному глядачеві. Втім, і сучасні кінорежисери звертаються до цього цікавого експериментального жанру: так, на початку 2009 року відомий і "модний" нині Емір Кустуріца заявив про творчі плани створити кіноопероу за мотивами роману "Міст на Дрині" Іво Андрича (єдиного югославського письменника, удостоєного Нобелівської премії). За словами кінорежисера, роман, який є "сутністю нашого минулого, дійсності і майбутнього" найкраще було б представити саме мовою кіноопери. Проект, що передбачає створення сценарію, лібрето і музики, буде реалізовано у найближчі два роки (до 50-річчя вручення Іво Андричу Нобелівської премії) [5].

Досить плідно у жанрі оригінальної екранно-оперної форми виявили себе митці телебачення. У списку радянських телеопер: "Анна Снєгіна" В. Агафоннікова, "Відьма" В. Власова і В. Фере, "Мужицький сказ" К. Волкова, "Двоє у грудні" Ю. Єфимова, "Італійські зустрічі" В. Кладницького, "Березень-квітень" Б. Гецелєва, "Що сказав Кутузов" та "Живіть" Б. Архимандритова, "Останній катер" М. Коваля та багато інших.

Кіно і телебачення, подібні за своїм генезисом, водночас мають суттєві відмінності. Зокрема, це тип спрямування комунікації. У кінотворах зазвичай передбачається замкнена структура спілкування – у дуже рідкісних, виключних випадках кіногерой звертається напряму до глядача, "крізь" екран. А для телебачення стає характерним саме розімкнений і мішаний типи комунікації: телегерой на крупному плані звертається до кожного телеглядача, і створюється ілюзія інтимності спілкування. Така установка на співбесідника стає однією з важливих рис телевізійної специфіки, і ця риса зближує телевізійне видовище з театральним.

Створюючи музику телеопери, композитор тісно співпрацює з телережисером і з самого початку орієнтований на специфіку телемистецтва, камерність форми, драматургію зорового ряду, психологізм змісту та лаконізм постановочних рішень. Композитори телеопер заздалегідь відмовлялись від великих арій, розбиваючи оперу на короткі епізоди, поєднані інструментальними переходами і лейттемами.

Отже, розглянувши чотири форми існування опери на екрані – трансляцію, адаптацію (екранну версію), екранізацію (фільм-оперу) та оригінальну екранну форму (кіноопероу, телеопероу) – ми переконуємось, що екранна інтерпретація музики – це "не тільки новий спосіб представлення музики, не тільки нова форма її існування, але й новий спосіб переконання, новий спосіб агітації і пропаганди у мистецтві" [2, 228]. Ще П. Чайковський мріяв зробити оперу "надбанням не лише маленьких гуртків, але за сприятливих умов – надбанням всього народу" [4]. На сьогоднішній день саме екран (теле-, відео-, кіно-, комп'ютерний) і забезпечує ці сприятливі умови.

Використані джерела

1. Авербах Е. М. Музыкальный театр на малом экране / Елена Михайловна Авербах // Музыка на телевидении / Елена Михайловна Авербах. – М.: Знание, 1984. – С. 15–22. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Искусство"; № 11).
2. Дворниченко О. Об экранной интерпретации музыки / Оксана Дворниченко // Музыка и телевидение: Сб. ст. / Под. ред. Г. Троицкой. – Вып. 1. – М.: Сов. композитор, 1978. – С. 196–230.
3. Интернет-проект "Культу.Ru!" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cultu.ru.
4. Келдыш Ю. В. Чайковский Петр Ильич / Юрий Всеволодович Келдыш // Орфей: Биографии музыкантов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orfeo.ru/tchaikovsky.html.
5. Киноопера по роману Иво Андрича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.srpska.ru/article.php?nid=10760.
6. Лисса З. Опера и балет в кино / Зофья Лисса // Эстетика киномузыки / Зофья Лисса; пер. с нем. А. О. Зелениной и Д. Л. Каравкиной. – М.: Музыка, 1970. – С. 368–380.
7. Муравьева И. Мусоргский в сети: Московская филармония начинает виртуальную жизнь / Ирина Муравьева // Российская газета. – 2009. – № 4872. – 20 марта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rg.ru/2009/03/20/opera.html.
8. Рахманова А. Орфей и компания / Анастасия Рахманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prochtenie.ru/index.php/docs/2387
9. Шилова И. Классическая опера и телевидение (Заметки) / Ирина Шилова // Музыка и телевидение: Сб. ст. / Под. ред. Г. Троицкой. – Вып. 1. – М.: Сов. композитор, 1978. – С. 17–34.

УДК 7.036 (477): 791.44.071.1 Б.40

Олександр Вікторович Безручко
кандидат мистецтвознавства,
директор Інституту телебачення, кіно і театру
Київського міжнародного університету

ВИКЛАДАЧ МАЙСТЕРНОСТІ КІНОРЕЖИСЕРА О.Й. ГАВРОНСЬКИЙ

Стаття присвячена дослідженню педагогічної діяльності викладача "майстерності кінорежисури" художнього факультету Київського державного інституту кінематографії Олександра Йосиповича Гавронського.

Ключові слова: *кінорежисер, Олександр Гавронський, художній факультет, Київський державний інститут кінематографії.*

The article is devoted research of pedagogical activity of teacher of "trade of film direction" of artistic faculty of the Kyiv State Institute of cinema Art of Oleksandr Joseph Gavrons'kiy.

Key words: *film director, Oleksandr Gavrons'kiy, artistic faculty, Kyiv State Institute of cinema Art.*

Дослідженням української кіноосвіти займалося багато кінознавців, проте лише в публікаціях останніх років з'явилися згадки про одного з перших викладачів кінорежисури у Київському державному інституті кінематографії (КДІК) Олександра Йосиповича Гавронського. Актуальність цього дослідження не викликає сумнівів, оскільки в науковий обіг національної кіноосвіти повертається надзвичайно цікава людина, яка стояла у витоків радянської школи кінорежисури та педагогіки екранних мистецтв.

Влітку 1931 р. Гавронський приїхав на Україну з Ленінграду і почав на Київській кінофабриці "Українфільм" працювати над фільмом "Кохання" і викладати на художньому факультеті КДІКу.

У вересні 1931 р., тобто під час вступних іспитів до інституту О. Гавронський виступив із програмною статтею з методів викладання кінорежисури: "Перед інститутом, особливо перед художнім факультетом, стоять складні і відповідальні завдання: доводиться студентові на тільки допомагати засвоїти певну кількість знань і навичок, а й розвивати методи творчої ініціативи, винахідливості. Педагогічний і теоретичний бік цієї роботи повинен базуватися на органічно нероз'єднаній теорії та практиці" [3].

Головним педагогічним методом КДІКу перших двох років було переважання практичного навчання над лекційним: "Наслідки старої лекційної методи, яка призводить до "системи хвостів", треба остаточно знищити заходами впертої роботи… І активно запроваджувати в життя лабораторну методу викладання, серйозно ставитися до консультації та чергувань у бригадній роботі студентів"[9].

Зрозуміти феномен так званого чергування у бригадній роботі допоможе фрагмент статті викладача кінорежисури Олександра Гавронського та його асистента і дружини Ольги Улицької: "Включаючи себе в штурмову декаду підвищення академуспішності, ліквідації заборгованості й піднесення трудової дисципліни, ми обіцяємо добитися, щоб у нас зовсім не було відсталих у режисерській групі. Для цього порядком громадського навантаження до 20 жовтня запроваджуємо щоденну консультацію для бригадного опрацювання (для тих, що відстають)" [4].

© Безручко О. В., 2009

Окрім організації при Київській кінофабриці курсів підвищення кваліфікації та навчання технічного персоналу, головним і дуже важливим питанням для КДІКу було налагодження і впровадження так званої "Безперервної Виробничої Практики" (БВП), під час якої студенти потрапляли в реальне кіновиробництво ("…художній відділ повинен бути розташований на Кінофабриках..." [33]) під оруду режисерів – практиків: "Практикантству прийшов край. На зміну йому введено безперервне виробниче навчання… Треба, щоб фабрика та інститут категорично розв'язали його так, щоб наблизити студента, який вчиться, до особи, що навчає... і тим самим дати можливість студентові зробитися безпосереднім помічником" [17].

Олександр Гавронський вважав, що "БВН (Безперервне виробниче навчання – О.Б.) повинно органічно пов'язуватися з навчанням, щоб бути єдиним процесом підготовки студента до творчої роботи" [3].

Можливо, саме О. Довженко запропонував кандидатуру О. Гавронського для викладання у КДІКу, адже митці неодноразово зустрічалися не лише на кінофабриці, а й у неформальній обстановці. Як зазначалося в нещодавно розсекреченому документі з архіву СБУ: "ДОВЖЕНКО був на Україні центром, навколо якого групувалася величезна кількість художньо–творчих працівників, зокрема на його квартирі постійно збиралися: РЖЕШЕВСЬКИЙ (режисер–сценарист), ГАВРОНСЬКИЙ (викладач кіноінституту), БАЖАН, ФАЛЬКОВСКИЙ, УЛИЦЬКА, ТАККЕ та інші, котрі характеризуються агентурою, як "праві попутники" [16]. Очевидно, що на квартирі О. Довженка постійно бував не тільки О. Гавронський, а й його дружина і помічниця О. Улицька.

Гавронський, як і Довженко, основний акцент робив на професійному зростанні своїх студентів, а не на політичному. Після завершення вступних іспитів заввідділом кадрів "Українфільму" Монастирський зазначав: "Ми приклали всіх зусиль, щоб новий набір забезпечив нам робітниче ядро й відповідав би всім сучасним академічним умовам. За мінімум ми взяли 80 % робітничого прошарку" [26].

Чи можна будь-кого навчити творчій професії, наприклад, кінорежисурі? Такий стан речей викликав занепокоєння провідних педагогів і фахівців в галузі кіномистецтва. На І з'їзді Товариства друзів радянського фото-кінематографу (ТДРФК) Довженко закликав "вирішити проблему кадрів не тільки в кількісному розумінні цього слова, себто набирати дітей індустріальних і колгоспних робітників" [15], тому що "режисером стати не зможе та людина, в якої, як у народі кажуть, нема Бога в голові" [24].

Поза будь-якими сумнівами, багато "дітей індустріальних і колгоспних робітників" були талановитими і справедливо отримали право навчатися в кінематографічному вузі, проте, як згадував один із студентів Г.Григор'єв, "на нашому курсі було кілька студентів, байдужих до всього на світі. Прийшли до інституту, ніби зробили цим велику послугу" [11]. Люди, які складали іспити без усіляких пільг, навряд чи вели б себе так.

Зважаючи на "посилення класової боротьби", у вересні 1931 р. потрапити до Київського кіноінституту могли лише робфаківці, хоча офіційна версія була дещо іншою: "Цього року осінній прийом до кіноінституту через обмеження місць буде закритим, цебто прийматимуть лише тих студентів, які закінчили робфак" [22]. Завдяки цьому студенти другого набору КДІКу були стовідсотково "політично правильними", були на передньому краї боротьби "за кадри для пролетарської кінематографії – за фахівця-марксиста, проти фахівця-богемщика (від "чистого мистецтва")" [1].

Під "богемщиками" розуміли студентів, які пріоритетом у навчанні вважали опанування мистецьких дисциплін, а не соціально-політичних. Кожен такий випадок обговорювався на загальноінститутських зборах. Найбільш політично незрілими були студенти операторського курсу, переведені довчатися у КДІК із ОДТК. Вони "були більш-менш озброєні з технічного боку, але надзвичайно погано… з загальнополітичною й ідеологічною культурою" [32]. Наприкінці двадцятих це вважалося лише недоліком, на початку тридцятих – злочином.

Один із так званих активістів у красномовній статті "Геть класового ворога зі стін кіноінституту!" вважав студентів, які на перше місце ставили опанування професії, класовими ворогами: "Зараз усе студентство Кіноінституту та робітфаку обурене випадком, що стався на III курсі операторського відділу з боку окремих осіб... Верховод цього випадку Артюхович заявив: "Ми не хочемо визнати комуністичних наук"… бо як не знатимеш соціально-економічних наук – оператором зможеш бути, а як не знатимеш кінотехніки, то оператором не станеш… На запитання, чому вони не вчать політекономічних наук, один із студентів (Зінкевич) відповів: ми проробляємо лекції Бохонова – композицію кадру". Ось до чого докотилися так звані "оператори", так звані "фахівці", які через кілька місяців мусять піти на виробництво, мусять стати фахівцями радянської кінематографії" [8].

Реаліями тогочасної кіноосвіти було те, що студенти могли звинувачувати професора у буржуазному уклоні. Професор С. Гіляров був вимушений виправдовуватися в студентській газеті і перед слідчими: "Що стосується кваліфікації мене як "апостола буржуазії", що мене наділив одні з кореспондентів багатотиражки Кіноінституту торік, навесні (1932), то з цього приводу я у свій час помістив відповідний протест у тій же газеті, де докладно спростовував цю ганебну для мене кваліфікацію. Виникла ж ця історія ось з якого приводу. Читаючи лекцію про готичну архітектуру (XIII в.) і доводячи, що всупереч існуючому у буржуазному мистецтвознавстві поглядові, ніби ця архітектура зі своїми вертикальними, прагнучими нагору ритмами виражає молитовне прагнення душі до небес і бога, а та будівельна гарячка, що характеризує цю епоху, коли всяке, навіть маленьке місто споруджувало собі колосальний собор, свідчить про підйом релігійного почуття – усупереч цим, дотепер повторюваним навіть у

марксистській літературі (у Фріге, наприклад) поглядам, я доводив, що будівництво цих готичних соборів з'явилося результатом класового ентузіазму молодої буржуазії, яка тоді (у XIII столітті) тільки звільнилася з-під ярма феодалів, що динаміка вертикальних ритмів... виражає саме цей ентузіазму класового підйому. Щоб дати поняття про те, наскільки цей підйом був великий, я приводив приклади, коли маленькі ремісничо-торговельні містечка з населенням у 10–15 тисяч чоловік споруджували собори, що дотепер залишаються майже "чудом будівельного мистецтва", вражаючими своїми розмірами спорудами. Щоб унаочнити приклади, я порівнював середньовічне місто (по масштабу) з якимось Васильковим або Білою Церквою. З цього згаданий кореспондент "Кінокадрів" зробив одіозний висновок, ніби я стверджую, що буржуазія в епоху свого зародження виявляла таку силу творчості, на яку не здатний пролетаріат у наш час. Такої думки я не висловлював, і приписати її мені можна тільки через непорозуміння або з упередженого до мене ставлення. Свої думки і заперечення з цього приводу я, повторюю, виклав письмово в "Кінокадрах" і усно на лекціях пояснював студентам свою думку. Потрібно додати, що цього року не тільки не чув я якихось дорікань з боку студентів Кіноінституту, а й навпаки – по закінченні курсу лекцій студенти мені дякували за марксистсько побудований курс, і та сама група, з якої торік було мені кинуте обвинувачення в "апостольстві буржуазії", улаштувала мені по закінченні курсу справжню овацію (3-й курс сценарного відділення). Як програма мого курсу, так і моя концепція готичного мистецтва обговорювалися на кафедрі Інституту і були схвалені" [35].

Тогочасна педагогічна доктрина дозволяла і навіть заохочувала активне втручання студентів у методологію викладання професорів: "Чи не краще б було швиденько ознайомитись з формами дореволюційної доби, а вже потім досконало вивчати нашу пролетарську добу з її письменниками? Невже ми маємо вивчати "Постріл" Пушкіна, а не вивчати, за якими формами написано "Постріл" Безименського? Я вважаю, що час і в цій галузі викладання перейти на нові соціальні форми, з якими нам доводиться зустрічатися щодня". Після таких "сигналів" миттєво виникали "студентські розслідування", під час яких з'ясувалося, що "тов. Якубському бракує вміння передавати свої знання студентам, шкодить ще й лекційна система, що її вживає лектор. Перевага активної методи, особливо в цьому випадку, понад усякі сумніви" [25].

Деякі аспекти свого бачення активної методи Гавронський описав в газеті КДІКу "Кінокадри": "На жаль, досі не розуміють активної методи і часто під цією назвою частину роботи педагога механічно переносять на студента. Таке розуміння і практика активної методи цілком являють старі методи, коли студент після лекції повинен "готувати уроки". А в деяких вишах під час "активного" проробляння студенти голосно читають книжки і потім розказують. Що ж таке активна метода? Це піднесення активності студентства шляхом перероблення конкретних завдань з єдиного матеріалу. Дійсно зацікавитись і органічно засвоїти матеріал студент може тільки тоді, коли оволодіє методою, за якою зможе вільно виявити ініціативу.

На конкретне розроблення цих методів тепер і повинна бути спрямована вся робота не тільки навчальної частини, а й громадськості" [3].

Напередодні 1932 р. такі студенти у красномовній статті "Ганьба зривачам марксо-ленінського виховання кадрів для кадрів!", що була надрукована в газеті "Кінокадри", критикували Гавронського та інших викладачів за низьку політичну активність, яка виразилася в ігноруванні гуртка діалектично матеріалізму: "На 6 годину 8 грудня (1931 р. – О.Б.) було призначено збори гуртку діамату. Група з 6 чоловік чекала решту до 7 години, та не дочекавшись, мусила розійтись, витративши дорогий час.

Не прийшли такі тт. Гавронський, Авенаріус, Савченко. Новиков, Павлов, Гончаров, Рябчак, Мартенс, Файнштейн, Корнійчук, Врона…" [7].

Такі невідвідування "політично важливих заходів" у Гавронського були постійні, тому наприкінці 1931–1932 навчального року у статті "Підсумки соцзмагання й ударництва на комбінаті" було "викрито псевдоударників", серед яких був і Гавронський: "Тт. Гавронський і Гіляров виявили себе як псевдоударники, систематичним прогулами зривали виконання планів" [28].

У той же час Гавронський активно навчав студентів на виробництві, зокрема студента режисерського курсу Шепелева. Безперервна виробнича практика включала в себе залишення студентів у знімальних групах майстрів навіть під час навчального процесу. Завдяки цьому Т. Левчук працював на "Колії́вщині" І. Кавалеридзе, а О. Шопін і Г. Крикун бували на зйомках "Івана" О. Довженка, М. Сасім і В. Шепелев, Л. Твердохлібова – на "Коханні" О. Гавронського.

На початку літа 1932 р. в московській "Киногазете" вийшла стаття студента КДІКу Г. Григор'єва: ""Кохання" знімають цілий рік. Сценарій багато раз перероблявся" [10].

Під час зйомок фільму Гавронський умів організовувати чудову атмосферу творчості: "Робота над картиною… була наповнена радістю творчості, що не зникала ні на хвилину. А створена Олександром Осиповичем атмосфера довкола нас була настільки насичена творчістю і розмовами про життя, яку зачаровано любив Олександр Йосипович.

Він вважав, що людині дано дуже багато, значно більше, ніж він може оцінити, і ось цим треба навчитися користуватися, чому ви, сміючись, додавав він, ще не дуже навчилися. І тут починалися дотепності, сміх, чим зазвичай і закінчувалися наші зборища, все це не залишало місця для незадоволеності, сумніви і навіть чогось на це схожого" [18, 7].

1930 р. термін навчання в КДІКу становив три роки, і лише 1932 р., після реорганізації системи ВИШів та ВТИШів, до складу яких і відносився Київський ДІК, – чотири навчальних роки. "Київський кіноінститут для груп прийому 1932 р. становить навчально-виробничі плани з розрахунку чотирьох років навчання. Для 2 курсів ми становимо плани, корегуючи до чотирьох років навчання. Третій курс, що передбачався до випуску в 1933 році, припускаємо затримати ще додатково на півроку" [34].

Протягом підготовчого періоду і під час зйомок "Кохання" Гавронський постійно залучав студентів художнього факультету КДІКу до творчої роботи. Як повідомляв Г. Крикун у газеті "Кінокадри": "Зараз на Київській кінофабриці на БВН студенти 1 і 2 курсів операторського та режисерського факультету. З режисерів 2 курсу з початку практики деякі були в резерві – зараз всі розподілені по режисерських групах. Багато студентів в експедиціях (напр., в Тянь-Шані). Багато з них посідають штатні посади: Уваєв – група режисера Кордюма, Шаблінський – група режисера Лукова, Шепелев – група реж. Гавронського. Це свідчить про те, що студенти справляються зі своєю роботою. Зараз стоїть питання, чи залишати режисерів художнього фільму 2 курсу на практиці. Наша думка, щоб їх лишити до 1 січня" [23].

На жаль, студентська багатотиражка після цього номера не збереглася, тому про педагогічну діяльність О. Гавронського можна дізнатися з інших джерел.

Характерною ознакою педагогічної методи Гавронського була постійна праця з молоддю, доручення їй найскладніших завдань. Заради своєї учениці по школі кіноакторів Єсиповій Гавронський особисто їздив з Києва до Москви. Ситуація ускладнювалася тим, що актриса із-за своєї не досить твердої вимови літери "ш" твердо вирішили закінчити кар'єру у звуковому кіно. Зустріч відбулася 1932 р., коли в Україні розпочався голодомор. Багаторічна завідувачка музеєм Національної кіностудії художніх фільмів Олександра Довженка Тетяна Дерев'янко записала спогади Юлії Солнцевої щодо тих подій: "На початку зйомок вся знімальна група виїхала до Запоріжжя. На Україні в цей час був страшний голод, селяни бігли із села на будівництво, аби одержувати в день по 300 грамів хліба. Колективізація, знищення кулака як класу – все це відбилося на господарському житті України, народ у селах голодував і вмирав, ми... жили в неопалюваних бараках, зі студії з Києва нам раз у тиждень передавали по мішку пшона, борошна, картоплі й цибулі. Варили суп на всіх і їли усі разом два рази на добу. Петро Масоха виявився запеклим рибалкою й організував з кінематографістів бригаду. Їхні улови допомагали нам у це лихоліття" [13].

В одному із останніх номерів газети "Кінокадри" збереглася стаття під красномовною назвою "Класово-ворожому виступові – більшовицьку відсіч": "Коли один із студентів не зумів здати завдання з математики, Л.Н. Дорошкевич вдавалися до такої "педагогіки": "Я не знаю чим пояснити, що останніх три роки продуктивність праці студентів падає. Це не тільки у кінокомбінаті, а й по всьому Києву. Це мені добре відомо, як членові Математичного Товариства. Проте ви мусите вчитися. Лист Скрипника вичавлює з нас учителів останні соки. Ми спимо п'ять годин на добу, але працюємо, тому й натискаємо на вас. Звичайно, вам хочеться їсти. Однак, як захочеться їсти, ви думаєте про велику філософію побудови соціалізму, хоч я і не роблю висновку, що філософію соціалізму можна їсти" [21].

Навіть за умов великих проблем з харчуванням Гавронський був хлібосольним господарем, про що розповіла Єсипова: "Місто мало труднощі, було запущене і голодне, зарплату на студії не платили, кормили якоюсь баландою. Проте, потрапивши в крихітну квартирку невеликого будиночка напроти студії, обставлену найнеобхіднішими предметами, прикрашену лише книгами, я відчула душевний спокій. Так зручно, затишно і спокійно було в нім мешкати.

Я з величезним апетитом, як диво кулінарії, поглинала печену картоплю, з насолодою пила обпалюючий чай з крихітними шматочками цукру, бовтала, сміялась і відчувала себе на вершині блаженства" [18, 5].

Гавронський планував знімати фільм про "єдність суспільного і особистого в людині нової формації" [30], тому йому було потрібно зрозуміти, чи готова потенційна головна героїня бути повністю відвертою. Олександр Гавронський був чудовим педагогом і психологом, а тому зумів добитися потрібної відвертості і, що не менш важливо, допоміг своїй учениці знову повірити у власні сили. Фільм знімався важко, партійне керівництво в України, на відміну, скажімо, від Ленінграду, боялося дослідження митцями внутрішнього стану героїв, а тому "сценарій багато разів перероблявся" [30].

Незважаючи на всі труднощі, Гавронський не тільки дознімав фільм "Кохання", а й мав плани на майбутнє, пов'язані з Київською кінофабрикою. 17 серпня 1933 р. в тематичному плані Київської кінофабрики на 1933–1934 рр. планувалося запустити О. Гавронського "Моє" за сценарієм Ядіна: "На колгоспному матеріалі процес перевиховання колгоспника" [14].

Проте на заваді цим планам стали так звані "чистки", що прокотилися по всьому Радянському Союзі. У Москві "чистили" В. Мейєрхольда: "Коротко і стисло розповідає він своє багате життя. Що ж до особистості т. Мейєрхольда, то, не сумніваючись в його минулому, не дискутуючи про його сьогодення, ми декілька побоюємося за його майбутнє. Ми чекаємо від Мейєрхольда рішучого звернення до тематики соціалістичного будівництва" [2]. Не оминули "чистки" і Київську кінофабрику, про що й повідомлялось у фабричній газеті "За більшовицький фільм": "Чистка розпочинається через кілька днів!" [19].

За наказом директора фабрики режисер Гавронський мусить здати картину "Кохання" 5 вересня" [31], проте він не тільки затримав вчасну здачу картину, а й не починав каятися на "чистці", про що з гнівом повідомлялося у редакційній статті фабричної газети "Засудити режисер Гавронського, що

затушковує справжні причини своїх помилок у картині "Кохання": "Відповідь тов. Гавронського та співрежисера Уліцької, що їх ми вміщуємо без змін, аж ніяк не може задовольнити громадськість фабрики. Тов. Гавронський не дає бодай короткого аналізу своїх помилок, не намагається розкрити хиб картини "Кохання". Більше того, т. Гавронський намагається спихнути вину за хибність "Кохання" на нашу дійсність, яка, мовляв, надто швидко росте" [20].

Аби зрозуміти "хибність" поглядів Гавронського, наведемо витяг з його відкритого листа: "Швидко росте наша доба. В невеличкі межичасся вміщуються цілі десятиліття. Художник росте разом з дійсністю, яку він відображає, і кожна її зміна визначає саму тему і спеціальну характеристику героїв" [5].

Замість "каяття" Олександр Гавронський проявляє активність на відкритих партійних зборах, присвячених зустрічі з Львом Кулєшовим і впровадженні в життя його "репетиційного методу": "Виступи активу філії на відкритих партійних зборах та на зустрічі з т. Кулєшовим (зокрема виступи тт. Френкеля, Коломийцева, Шагайди, Кордюма, Гавронського, Шульмана, та ін.)… Актив також заходився коло глибокого і всебічного вивчення застосування репетиційного методу т. Кулєшова, але все це тільки початок справжньої роботи" [29].

У січні 1934 р. Гавронського заарештували. Навіть через три роки після арешту у всесоюзній пресі продовжували його "викривати": "Гавронський ставить фільм "Кохання". У цій картині він опошляє класову боротьбу на селі, дискредитує колгоспи і радгоспи, протягаючи шкідливу ідею, що "радгоспні робітники не справжні пролетарі". У цьому ж фільмі "комуніст" Саричев проповідує такі "ідеї": "Кохай – і жодних турбот. Хорошо і просто". Ця пошленька ідея протиставляється у фільмі партійній роботі, яка ніби "всім набридла" [12].

Гавронський став "цапом-відбувайлом", на якого списували будь-які прорахунки в мистецькій кіносвіті. Засуджені викладачі були вимушені таврувати свого колегу: "Лекції Гавронського з режисури мали своїм завданням виховати режисерів–формалістів–естетів, непридатних для творчої діяльності в умовах радянського кіновиробництва. До того ж, лекції Гавронського мали троцькістські установки" [6].

Олександр Гавронський провів у таборах майже двадцять п’ять років, а відразу після виходу на свободу захворів і потрапив до лікарні. Ольга Улицька одержала листа про те, що її чоловік випущений на свободу, але дуже хворий лежить у лікарні. Улицька привезла хворого Гавронського до себе в м. Кишинів і виходила. Ольга домагалася реабілітації свого чоловіка. Одним із свідків, яких підтвердив помилковість арешту, був Олександр Довженко. 29 жовтня 1956 р. Гавронський був повністю реабілітований. В останні дні життя Олександра Осиповича Гавронського відвідувало багато людей, і, як згадувала його учениця, "він умер, як і жив, оточений людьми" [18, 11].

Олександр Йосипович Гавронський помер в Кишиневі 17 серпня 1958 р., проте і досі мистецька і педагогічна спадщина цієї неперсічної особистості, керівника кіноакторської школи ім. Б. Чайковського і викладача режисерської справи художнього факультету КДІКу гідно не оцінена.

Використані джерела

1. Берковський С. Комсомол в боротьбі з опортунізмом / С. Берковський // Кіно-кадри. – 1931. – 16 берез.
2. Вс. Мейерхольд на чистке : [Ред. ст.] // Советское искусство. – 1933. – 2 ноября. – С. 3.
3. Гавронський О. До початку роботи інституту / Олександр Гавронський // Кіно-кадри. – 1931. – 3 вересня.
4. Гавронський О.Й. Включаємось / О. Гавронський, О. Улицька // Кіно-кадри. – 1931. – 16 жовтня.
5. Гавронський О.Й. Лист реж. Гавронського / О. Гавронський, О. Улицька // За більшовицький фільм. – 1933. – 17 грудня.
6. Галузевий державний архів Служби Безпеки (ГДА СБ) України. – Спр. 46488 Ф.П. – Т.1. – Арк. 106.
7. Ганьба зривачам марксо–ленінського виховання кадрів для кадрів! : [Ред. ст.] // Кіно-кадри. – 1931. – 24 грудня.
8. Г. З–ий. Геть класового ворога з стін кіноінституту / Г. З–ий // Кіно-кадри. – 1931. – 16 берез.
9. Гончаров А. Помилки минулого року – на облік / Андрій Гончаров // Кіно-кадри. – 1931. – 9 жовт.
10. Григорьев Г. На Киевской фабрике "Украинфильм" / Григорий Григорьев // Киногазета. – 1932. – 16 июня.
11. Григор'єв Г. Що було, те бачив: Спогади / Григорій Григор’єв. – К.: Рад. письменник, 1966. – С. 223.
12. Гридасов П. Лицо врага. О вредительской работе буржуазных националистов в украинской кинематографии / П. Гридасов // Кино. – 1937. – 29 сентября.
13. Дерев’янко Т. Зйомки фільму "Іван" / Тетяна Дерев’янко. – Музей Національної кіностудії художніх фільмі ім. Олександра Довженка. – Арк. 4.
14. Дмитерко А. Основа основ – це висока ідейна якість / А. Дмитерко // За більшовицький фільм. – 1933. – 17 серпня.
15. Довженко О.П. Зі стенограми 1 з'їзду ТДРФК. 15 березня 1931 р. / Олександр Довженко. – Центральний державний архів–музей літератури та мистецтв України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 690. – Оп. 4. – Спр. – Арк. 5.
16. Довідка про О. Довженка оперуповноваженого 4–го відділення СПВ ОДПУ Терновської, Квітень 1934 р. – ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 78.
17. EPL. Край практикантству / EPL // Об'єктив. – 1931. – 7 лют.
18. Єсипова Р. Спогади про Олександра Гавронського / Раїса Єсипова. – Музей Національної кіностудії художніх фільмів Олександра Довженка. – Ф. Гавронського О. Й.
19. За більшовицький фільм. – 1933. – 2 вересня. – с. 1.
20. Засудити режисер Гавронського, що затушковує справжні причини своїх помилок у картині "Кохання" : [Ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1933. – 17 грудня.

21. Карасьов С. Класово – ворожому виступові – більшовицьку відсіч / Сергій Карасьов // 22. Кіно-кадри. – 1932. – 1 травня.
22. Кіногазета (Харків). – 1931. – друга декада вересня. – С. 2.
23. Крикун Г. Закріпити наслідки БВН / Григорій Крикун // Кіно–кадри. —19321. – 29 вересня.
24. Левчук Т.В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера / Тимофій Левчук. – К.: Мистецтво, 1987. – С. 55.
25. Лекції Якубського користі не дають : [Ред. ст.] // Кіно–кадри. – 1931. – 23 квіт.
26. Монастирський. Готуємо кінокадри / Монастирський // Пролетарська правда. – 1930. – 21 верес.
27. Н. Гаємо час / Н // Кіно–кадри. – 1931. – 23 квітня.
28. Підсумки соцзмагання й ударництва на комбінаті : [Ред. ст.] // Кіно–кадри. —1932. – 10 квітня.
29. По справжньому розгорнути роботу ВУОРРК'у : [Ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1933. – 23 грудня.
30. Російський державний архів літератури і мистецтв (РДАЛМ). – Ф. 2900. – Оп. 1 – Спр. 1063. – Арк. 306.
31. Ф.–Г.–К. Фільми "Любов", "Молодість", "Степові пісні" – здати вчасно / Ф.–Г.–К. // За більшовицький фільм. – 1933. – 2 вересня.
32. Центральна державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 286.
33. ЦДАВО України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 708
34. ЦДАВО України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 246
35. Центральна державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. 34964. – Т.1. – Арк. 52–53.

УДК 261.6:271

Ольга Олегівна Смоліна
кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент Технологічного інституту
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

ТИПОЛОГІЧНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ МОНАСТИРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Феномен, який традиційно визначається поняттям "монастирська культура", є одним з цікавих і популярних об'єктів дослідження у галузі культурології та мистецтвознавства. Водночас це поняття поки що не знайшло загальновизнаного та однозначного визначення через недостатню вивченість його специфіки, історичних і регіональних особливостей прояву, не розроблена і його типологія. Можливий варіант типології монастирської культури пропонується автором цієї статті. Монастирська культура – не монолітне явище. Історично сформувалися три її типи: споглядальний, соціальний (суспільний) і тип "вченого чернецтва".

Ключові слова: *монастирська культура, типологія, специфіка, образ.*

The phenomenon referred to the notion of "monastic culture" is one of the most interesting and popular objects of research in the field of cultural studies and art. However, the concept has not been commonly accepted and clearly defined because of insufficient investigation of its specific features, historical and regional peculiarities, and non- developed typology. An alternative version of the typology of the monastic culture is offered in the article. Monastic culture is considered as a non-monolithic entity. Historically it formed three types: contemplative (trezvenny), social (public) and that of "learned monkhood".

Key words: *monastic culture, typology, specificity, image.*

Феномен, який традиційно визначається поняттям "монастирська культура", є сьогодні одним з цікавих і популярних об'єктів дослідження у сфері культурології та мистецтвознавства. Низка сучасних дослідників пропонує власну точку зору щодо цього питання.

Так, доктор мистецтвознавства, професор Л.М.Мосолова у передньому слові до праці Т.М.Арцибашевої "Курський край і монастирська культура" пише: "Регіональна монастирська культура розглядається автором як витвір людини, як спосіб буття, завдяки якому людина знаходить власний світ" [2]. Потрібно зауважити, що такий широкий погляд може бути віднесений не тільки до монастирської культури будь-якого типу релігії, а й взагалі до будь-якого типу релігії або філософської системи, що втілюється в життя людиною. Сама ж авторка Т. М. Арцибашева визначення поняття "монастирська культура" не дає.

Ю. Г. Кучмаєва, авторка дослідження "Духовні основи монастирської культури середньовічної Болгарії", узявши за основу точку зору болгарського вченого Росена Р. Малчева, дає визначення монастирській культурі "як феномену, що має спеціалізовані сфери прояву (богословську думку, гомілії, іконографію, гімнографію тощо), але при цьому є не просто людською творчістю, яка завжди шукає конкретної завершеної форми. У головному змісті монастирська культура – це вихід на рівень

© Смоліна О. О., 2009

не тільки творчої, а й духовної завершеності, що, із суджень святих, не потребує конкретного втілення, коли пізнання справжнього Творця, справжнього світла переборює трагізм світу. Тобто йдеться про такий рівень духовності, який не спотворюється творчою уявою людини й виводить у сферу Богоспоглядання" [6, 14]. Такий підхід, справедливо підкреслюючи первинність внутрішньої, "духовної праці", втрачає "відчутну" частину монастирської культури, її втілення у пам'ятках архітектури та мистецтва. А як відомо, саме цей, матеріалізований аспект монастирської культури є найбільш важливим з точки зору впливу монастирської культури на життя суспільства.

Погляд на феномен монастирської культури дослідника І.Г.Родченка у праці "Культура Валаамського монастиря в середині XIX століття" сформульований так: "Виходячи з функціонального визначення культури, прийнятого в якості методологічного для нашого дослідження, "монастирську культуру" можна коротко визначити як сукупний спосіб і результат духовної діяльності тих, хто обрав спосіб життя поза суспільством в досягненні ідеалу християнської досконалості. Монастирська культура, як і будь-яка інша, являє собою інструментальний апарат, за допомогою якого людина, що обрала чернецтво, потрапляє в стан, що дозволяє їй краще справлятися з конкретними специфічними проблемами, серед яких на перше місце висуваються проблеми морально-аскетичного вдосконалення. Монастирська культура є органічною системою учасників (послушників і ченців), видів діяльності (пильнування, трезвіння, молитва, послушництво тощо) і відносин (адміністративна й духовна ієрархія, братерство), де кожна частина існує як засіб досягнення особистої духовної досконалості кожним членом громади" [7]. Цей погляд містить у своїй структурі фактично три варіанти визначення зазначеного феномена: монастирська культура як спосіб і результат духовної діяльності, як інструментальний апарат і як органічна система учасників, видів діяльності й відношень. Він зайвий раз підкреслює складність явища, що вивчається. Необхідно зазначити, що, якщо визнати за монастирською культурою єдність внутрішнього змісту і його зовнішнього вираження, то з поля зору випадає варіативність, національні особливості, історичні зміни деяких аспектів монастирської культури. Хоча прийнято стверджувати, що "монах-молитовник у всі віки той же самий" [5, 315], але чимала кількість очевидців, письменників, мандрівників наголошують на відмінностях власних вражень під час відвідування монастирів різних регіонів (наприклад, спогади В.І.Немировича-Данченка про відвідування Соловецького монастиря і Святогірського монастиря на Донеччині [3, 145-244]).

Отже, наведені погляди і визначення, виступаючи етапами на шляху вивчення православної монастирської культури, не можуть бути визнані вичерпними.

Напевно, складність вивчення цього явища виникає через неможливість його повного дослідження "з середини" для тих, котрі не є ченцями. А саме такими, світськими людьми, є переважна більшість сучасних дослідників. Тим більшої цінності набуває богословський погляд на цю проблему.

Вочевидь, визначення монастирської культури повинно виникати не на початковому етапі дослідження, а бути логічним підсумком багатостороннього, багатоаспектного та кількаступеневого розгляду цього феномена. У зв'язку з цим цікавим є погляд авторитетного богослова о. Георгія Флоровського. В його праці "Шляхи руського богослов'я" [8] термін "культура" є одним з найбільш використовуваних. Так, автор говорить про "церковну культурність", "культурну байдужість", "культурний підйом", "словесну культуру", "православну культуру", "зовнішню культуру і культурність", "пафос культурної творчості", "культурний блиск", "культурну роботу", "церковно-культурну орієнтацію", "культурно-історичну точку зору", "релігійну культуру" та ін. Крім того, Г.Флоровський виокремлює такі типи культури:

- "денна" культура – християнська, її носій – меншість, культура духу і розуму, "розумова" культура;
- "нічна" культура – "друга культура", синкретизм місцевих язичницьких переживань з бродячими мотивами давньої міфології і християнської уяви; кипляча та бурхлива лава; царина мрій та уяви; "нічна уява занадто довго завзято вкривається й вислизає від "розумового" випробування, перевірки й очищення [8, 3].

Хоча Г.Флоровський не дає визначення поняттю "культура", так само як і поняттям "монастир", "чернецтво", не згадує про монастирську культуру, але, виходячи із загального контексту роботи і авторських оцінок, можна припустити, що його власне розуміння культури знайшло вираження у таких рядках: "йдеться про духовну сублімацію й перетворення щиросердечного в духовне через "розумову" аскезу, через сходження до розумового бачення й споглядань... є шлях від стихійної безвільності до вольової відповідальності, від крутіння помислів і страстей до аскези й зібраності духу, від уяви й міркування до цілісності духовного життя, досвіду й бачення, від "психічного" до "пневматичного". І цей шлях важкий і довгий, шлях розумового й внутрішнього подвигу, шлях незримої історичної праці..." [8, 4].

Г.Флоровський протиставляє поняття "культура" і "цивілізація". Характеризуючи російське духовенство 80-х років XIX століття, він зазначає, що духовенству властиві "своєрідна несвобода в користуванні культурними цінностями: наївна схильність до зовнішньої цивілізації й внутрішня незвичка жити "в культурі", в обставинах творчої напруги" [8, 424]. Для Г.Флоровського жити в культурі – означає жити в обставинах творчої напруги. Відділення Церкви від культури – це її віддалення від інтенсивного духовного життя, богословських і філософських пошуків.

Виходячи з цього, можна сказати, що Г.Флоровський під культурою розуміє перш за все духовну творчість, яка є синонімом богословської творчості. Творчість є створення. Її не може замінити обізнаністю чи освіченістю: "Потрібно було навчитися богословствовати не з ученої традиції або

інерції тільки, і не тільки з допитливості, але з живого церковного досвіду й з релігійної потреби в знанні" [8, 364]. Говорячи про культуру, Г.Флоровський підкреслює її історичний характер (а значить такий самий історичний характер має і духовна й богословська творчість, бо саме вона розуміється тут під культурою) і протиставляє культуру "опрощенству".

Для Г.Флоровського культура має ті ж самі риси, якими зазвичай характеризують монастирську культуру (аскеза, зібраність духу, розумове бачення, споглядання). Або ширше – монастирська культура набуває універсального характеру як засіб духовного відродження суспільства.

Аналізуючи зазначену працю Г.Флоровського, можна виокремити різні історично сформовані шляхи втілення чернечого ідеалу, які можна охарактеризувати як три типи монастирської культури.

Перший – монастирська культура соціального служіння, тип, втілений у Росії преподобним Йосипом Волоцьким. Монастир як своєрідна релігійно-земська служба. Риси цього типу: суворий загальножитійний статут, мірність, статечність життя, благодійність, обитель як дім для мандрівників, сиріт, бездомних і одиноких. "Не надто точно буде сказати, що зовнішній статут або спосіб життя заслоняють у нього (Йосипа Волоцького – О.С.) внутрішню працю. Але сама молитовна праця в нього зсередини підкоряється соціальному служінню, справі справедливості й милосердя" [8, 18]. Далі Г.Флоровський зазначає: "Йосип байдужий до культури. Або точніше сказати, у культурі він тільки те сприймає, що підходить під ідеал благочинства й благоліпності, але не сам пафос культурної творчості. От чому йосифляни часто споруджували величні й художні храми, прикрашали їх натхненним іконним малярством. Але до богословської творчості залишалися недовірливі й байдужі" [8, 19].

Серед негативних аспектів цього типу Г.Флоровський називає "опрощення" і мінімалізм духовних вимог для народу, виродження ідеалу соціальної справедливості у вирівнювання. "...йосифляни завжди збирають або будують – ніколи не творять і не споруджують" [8, 20].

Другий – монастирська культура споглядального типу, втілена у обителях Афону, а у Росії – святим Нилом Сорським. Риси цього типу: скитський, відокремлений спосіб життя, пошуки безмовності й тиші, нездобуття (нездирництво), не мати нічого у миру як шлях із миру, пильне подолання будь-якої любові до мирського, розумова праця, свобода і разом з тим повне зречення власної волі, байдужість до зовнішньої дисципліни і послух як головна аскетична заповідь, духовне бдіння [8, 21].

Г.Флоровський відзначає і небезпеку цього типу: "це було не тільки подолання мирських пристрастей і любові до світу, а й забуття про світ, не тільки в його суєті, а й у його нестатку й хворобах. Це було не тільки зречення, а й заперечення" [8, 21].

Цей шлях, завдяки прагненню до виховання нової людини, Г.Флоровський називає шляхом культурної творчості [8, 21].

Третій – тип "вченого чернецтва". Виникає у ХУІІ столітті на Півдні Росії і в Україні разом з виникненням нових латинських релігійних шкіл. Створюється під владою обер-прокурора Святішого Синоду. Являє собою прошарок чернецтва, яке засвоїло нову релігійну культуру, насичену західними впливами, прошарок, з якого обиралися кандидати у єпископи. Риси цього типу Г.Флоровський характеризує так: "служило-педагогічний орден", "дуже невдале повторення західного прикладу", характеризується відірваністю від живих монастирських переказів, "не тільки обмирщення, а й бюрократизація чернецтва", "номінальне чернецтво", наявність целібату як особливої проміжної форми між шлюбом білого духівництва і чернечими обітницями безшлюбності, чернецтво немонастирське, схильне до порушення чернечих обітниць. "Чернецтво для "вчених" перестає бути шляхом слухняності й подвигу, стає для них шляхом влади" [8, 340].

До такої ж оцінки наближається і думка митрополита Антонія Храповицького, який так само різко негативно характеризує єпископів зі священиків-вдівців: "ті, які прийняли чернече звання разом з посадою начальника незадовго до архієрейської хіротонії й уже тому позбавлені можливості не тільки відійти від суєтного світу, а й ознайомитися з монастирським строєм, якому вони більшою мірою зовсім і не співчувають" [8, 483]. Г.Флоровський додає: "але чи не має відношення ця характеристика й до всього "вченого чернецтва" у цілому, як типу або установи!" [8, 483].

З такою точкою зору погоджується і один з сучасних грецьких богословів митрополит Ієрофей Влахос, який говорить, що справжні єпископи традиційно обиралися і повинні обиратися тільки з монастирів, до того ж монастирів саме споглядального типу, які він сам іменує медичними школами [4, 54].

Водночас православні богослови підкреслюють, що догматичної, канонічної різниці між цими типами монастирів немає. Так, Г.Флоровський говорить про "дві правди" [8, 18], що реалізовані двома способами, не виокремлюючи і не надаючи переваги жодному з них. Митрополит Ієрофей Влахос також пише: "Я говорю про так званих трезвених і так званих суспільних отців, оскільки не вірю в дійсне існування розходження між ними. З погляду православного богослов'я, так звані трезвені отці є найвищою мірою суспільними, іменовані ж суспільними суть насамперед трезвені. … спрямованість святих до громадського життя – це один з вимірів їх трезвеності" [4, 13].

З такою оцінкою можна абсолютно погодитись, якщо поширювати її на чернецтво або монастир як інститут церкви. Але якщо йдеться про монастирську культуру, котра повинна містити у собі не тільки догмати і принципи, а й їх реалізацію, втілення у деяких продуктах духовного і матеріального характеру, а також враження, яке створюється у свідомості прочан від споглядання, відвідування та участі у літургійному дійстві тих чи інших монастирів, то різниця в її типах очевидна.

Так, суспільному, соціальному типу монастирської культури властива розвинута мережа соціальних (або соціально-релігійних) інститутів, стимулювання розвитку архітектури, живопису, ремесел, "церковних мистецтв", розвинуті форми, способи і психологія чернечого загальножитія (кіновії).

Споглядальному, "трезвеному" типу властива ретельно розроблена антропологія, багатий перелік аскетичних практик, розвинуте богослов'я (у розумінні саме творчості, а не енциклопедичності знання), форми і способи чернечого особножитія (анахоретства), розвиток старчества.

Типу так званого "вченого чернецтва" властива енциклопедичність знань, засвоєння і творче використання не тільки православної, а й західної, католицької і протестантської богословської спадщини, культивування управлінсько-педагогічних навичок.

Далі виникає питання про співвідношення цих типів монастирської культури між собою. З одного боку – вони рівноправні, бо базуються на єдиних догматичних засадах, з іншого – їх можна розглядати у деякому ієрархічному співвідношенні: тип "вченого чернецтва" і суспільний або соціальний – як перехідні від мирського життя до відлюдництва; тип споглядальний – як спосіб життя для більш досконалих ченців, тобто тих, які готові до духовних подвигів, засвоїли аскетичні практики. На користь такої точки зору говорить той факт, що і при соціальних, суспільних монастирях створювалися скити з більш суворим, споглядального типу устроєм життя.

Відтак, монастирська культура не є монолітною. Вона єдина за своєю суттю, але різна за формами втілення цієї суті. Монастирська культура не тільки створюється, а й переживається як самими ченцями, так і прочанами, оточенням, що надає їй додаткову образність, символіку, нові смисли. Можна припустити, що ці нашарування мають історичну, соціальну, національну та іншу динаміку. Сутність монастирської культури для нас – таїнство, а тільки її форми, її образ ми і можемо досліджувати.

Використані джерела

1. Антоний (Храповицкий) О монашестве ученом [Электронный ресурс] / Антоний Храповицкий, митрополит. – Режим доступа: http://www.12urokovpravoslavia.ru/urok8/9antonyi.htm.

2. Арцыбашева Т.Н. Курский край и монастырская культура [Электронный ресурс] / Татьяна Николаевна Арцыбашева. – Режим доступа: http://bg-znanie.ru/article.php?nid=15602.

3. Дедов В.Н. Святые горы: От забвения к возрождению / Владимир Николаевич Дедов. – К.: РПО "Полиграфкнига", 1995. – 352 с.: ил.

4. Иерофей (Влахос). Православная психотерапия: святоотеческий курс врачевания души / Иерофей Влахос, митрополит. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. – 368 с.

5. Кураев А. Неамериканский миссионер / Андрей Кураев, диакон. – Саратов: Изд-во Саратовской епархии, 2006. – 464 с.

6. Кучмаева Ю.Г. Духовные основы монастырской культуры средневековой Болгарии: дис. … кандидата культурологических наук: 24.00.01 / Юлия Григорьевна Кучмаева. – М., 2003. – 198 с.

7. Родченко И.Г. Культура Валаамского монастыря в середине XIX века [Электронный ресурс] / Игорь Григорьевич Родченко – Режим доступа: http://www.krotov.info/history/19/56/rodch_02.html.

8. Флоровский Г. Пути русского богословия / Георгий Флоровский, протоиерей. – Paris: YMCA-PRESS, 1983. – 600 с.

УДК 78 (09) (477.51)

Олег Павлович Васюта
кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент Чернігівського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти

ЧЕРНІГІВСЬКА КОБЗАРСЬКА ШКОЛА: ОЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито важливий етап формування музичної культури Чернігова кінця XIX ст., пов'язаний з діяльністю музично-драматичного товариства. Здійснено аналіз оперних постановок товариства.

Ключові слова: *чернігівське музично-драматичне товариство, соліст, симфонічний оркестр, хор, опера, диригент.*

The article tells about the formation of the main part of musical culture of Chernihiv in the end of XIX century which deals with activity of musical-drama community. Also the analysis of opera is made.

Key words: *Chernihiv musical-drama community, singer, symphonic orchestra, chorus, opera, conductor.*

Кобзарство, як виняткове явище етномузичної культури – є усталеним науковим пріоритетом українського мистецтвознавства. Історія дослідження цього питання сягає часів становлення української музичної фольклористики (М.Максимович, П.Куліш, М.Лисенко і ін.), позначена фундаментальними

© Васюта О. П., 2009

дослідженнями вчених кінця XIX – XX ст. (М.Сумцов, Ф.Колесса, К.Квітка, Д.Ревуцький, Г.Хоткевич, Б.Кирдан, А.Омельченко та ін.), значним піднесенням кобзарської справи на етапі державної незалежності України, зокрема утворенням Національної спілки кобзарів України, центру музичної україністики національної музичної академії України ім. П.І.Чайковського, проведенням різних наукових конференцій з питань кобзарського мистецтва тощо. Серед культурологічних акцій, пов'язаних з кобзарством, які мали значний громадський резонанс, можна виділити: проведення всеукраїнських фестивалів кобзарського мистецтва "Вересаєве свято", всеукраїнського конкурсу "Кобзарська юнь України", науково-практичних конференцій: "Українське кобзарство в сучасному світі: традиції і сучасність" (1997), "Кобзарство в контексті становлення української професійної музичної культури" (2005), "Проблеми педагогіки мистецтва: кобзарське мистецтво" (2007), "Українське кобзарство – історія, сучасність і перспективи" (2009) та ін. Свідченням динамічних наукових пошуків у галузі кобзарства стала поява низку ґрунтовних досліджень, серед яких варто згадати всеосяжну працю О.Ваврик "Кобзарські школи в Україні" [3], Н.Брояко "Теоретичні аспекти виконавської техніки бандуриста" [2], М.Хая "Музично-інструментальна культура українців" [11], цікаві спогади про подвижників кобзарського мистецтва Р.Польового "Кобзарі в моєму житті" [9], праця М.Шудрі, В.Нечепи "В рокотанні – риданні бандур" [14], Я.Чорноуза "Кобзарська Січ" [13], діяльність В.Мішалова щодо перевидання праць Г.Хоткевича та ін. Вперше в історії кобзарського мистецтва України кобзар-лірник, народний артист України В.Г.Нечепа був удостоєний звання лауреата Національної премії України імені Т.Г.Шевченка. Нарешті, велике значення для подальшого розвитку кобзарського мистецтва України мало підписання указу Президента України "Про Всеукраїнський фестиваль бандурного мистецтва імені Остапа Вересая" [10].

Розгортання кобзарства на сучасному етапі розвитку України, актуалізує окремі теоретико-методологічні проблеми бандурництва, які можна викласти у такій послідовності.

1. Формування науково усталеної думки про походження кобзи, бандури (узгодження різних підходів до цього питання, зокрема М.Лисенка, О.Фамінцина, Г.Хоткевича, Ф.Колесси, Д.Ревуцького і ін. з наступним формуванням чітко окресленої теорії походження української кобзи, бандури).
2. Визначення етапів становлення професіонального бандурного виконавства (з обов'язковим врахуванням регіональних аспектів цього процесу, оскільки кобзарство є важливою ознакою народної музичної культури, що мало суттєвий вплив на становлення і розвиток української професійної музичної культури в цілому).
3. Становлення бандурної системи мистецької освіти (запровадження класів з бандури в українських навчальних закладах як старої доби, так і новочасові тенденції з цього питання; аналіз навчально-методичної літератури, обґрунтування різних методик викладання гри на бандурі).
4. Аналіз шляхів розвитку народного та академічного кобзарського виконавства з формуванням на цій основі сучасного погляду щодо їх плідного взаємовпливу та взаємозбагачення.
5. Наукове осмислення процесу вдосконалення бандури (еволюція бандурної темперації, роль і місце в цьому процесі В.Ємця, О.Корнієвського, П.Гончаренка і ін).
6. Важливим напрямком щодо висвітлення кобзарства як виду мистецької діяльності є необхідність розгляду сучасних тенденцій в галузі кобзарської освіти.

З останнього приводу визначний педагог-бандурист – один з фундаторів і розробників системи підготовки бандуристів новітньої доби – С.В.Баштан наголошує: "На сучасному етапі, коли музична освіта має розгалужену систему професіональних закладів і характеризується складним диференційованим комплексом музично-теоретичних та музично-історичних дисциплін, а також вдосконаленою методикою навчання гри на інструменті, не вірно відмовлятися від сучасного високого професійного рівня музичної освіти і відроджувати "старі" форми кобзарського мистецтва. Ті "старі" форми виконували свою функцію в певних історичних умовах. Сучасне життя вимагає інших форм виконавства, високої професіональної освіти кобзаря" [1].

Виходячи з цього, важливою позицією у дослідженні кобзарства є певна потреба щодо узгодження "історичного" і "сучасного" в кобзарському мистецтві. Цьому в повній мірі сприятиме дослідження в галузі кобзарської регіоніки, серед іншого особливо цікавою, з нашої точки зору, є розгляд змісту чернігівської кобзарської школи, яка є феноменом, явищем кобзарства України. Як наголошує О.Ваврик: "У 1900–1920 рр. з'являються матеріали О.Сперанського, В.Горленка, О.Сластьона, К.Грушевської, Г.Хоткевича та інших, які ґрунтовно доводять наявність професійної кобзарської освіти, що сформувалася в середовищі трьох кобзарських шкіл: Чернігівської, Полтавської та Зінківської. Кожна із цих шкіл мала власний спосіб гри та тримання інструмента, специфічні ознаки інструментарію, своїх вчителів наставників, репертуар та конкретну регіональну прописку" [3, 5]. Досвід Чернігівської кобзарської школи мав суттєвий вплив на визначення кобзарської виконавської техніки, формування репертуару тощо.

В контексті дослідження Чернігівської кобзарської школи під дефініцією "школа" ми розуміємо напрям у кобзарському мистецтві України, який характеризується передусім певною системою практичних навичок, прийомів виконання, якими оволодівали її послідовники. У з'ясуванні багатьох питань дослідження Чернігівської кобзарської школи, у визначенні її окремішності та своєрідності, насамкінець історичної тяглості, важливо зупинитися на такому:

1) означенні опорних віх формування чернігівської кобзарської школи;

2) накресленні лінії спадковості виконавської культури (способів звуковидобування, прийомів гри та їх еволюція і вплив на сучасне бандурне інструментальне виконавство (тип гри в його розвитку);

3) встановлення носіїв чернігівської кобзарської школи з аналізом їх внеску в її розвиток;

4) визначення ступеня наукового аналізу з характеристикою міри виявлення цієї школи на тлі українського кобзарства та обсягу наукового охоплення її спадку тощо.

Виходячи з того, що в мистецтвознавчій науці не існує окремо взятої праці, в якій би послідовно розкривалися особливості розвитку чернігівської кобзарської школи, природно, виникають певні методологічні проблеми. З нашої точки зору, при визначенні методологічної основи дослідження необхідно враховувати певну специфіку кобзарства, яка визначається тим, що своїм походженням воно зобов'язане синтезу широкого загалу народнопісенної культури з яскраво виразним особистісним компонентом. Роль окремо взятого кобзаря-бандуриста в формуванні кобзарської культури є надзвичайно великою. Приміром, вплив кобзарського мистецтва О.Вересая, Т.Пархоменка, Г.Хоткевича на еволюційний перебіг жанру є загальновідомим. Можливо, тому кобзарство займає особливе місце в ієрархії видів музичного виконавства, що склалися в Україні. Причому спроби осмислення та аналізу цього явища української культури лише в поняттях народного музикування не розкривають всієї повноти проблеми. Як правило, подібний напрям розгляду бандурного мистецтва свідомо замикає кобзарство в рамки суто народної культури. Такі підходи мають досить широку мистецтвознавчу практику. Водночас принципи наукового дослідження, властиві академічному музикознавству, є дуже корисними. Існування в кобзарстві різних шкіл (вперше ґрунтовно наголошені Г.Хоткевичем, зокрема у праці "Бандура та її можливості") сучасні пошуки в цій царині говорять про те, що кобзарство як явище сучасної музичної культури України має у своєму потенціалі створення розгалуженої стильової а затим і виконавської системи. І коли на цей вид мистецтва накладається загальноприйнятий, відпрацьований століттями термінологічний арсенал, то з'ясовується, що у самобутньому і неповторному мистецтві, не схожому на класичні зразки, виявляється певна спільність і своєрідність обумовлена внутрішніми законами художньої творчості, художньої свідомості митця. Саме індивідуальна творчість лежить в основі кобзарського мистецтва України. Тому наукові методи музичної соціології, поширені в наш час, прийняті для вивчення масових музичних явищ, тут не завжди спрацьовують. Для деяких музичних жанрів є достатніми підходи, в основі яких лежать поняття естетики тотожності, логічна дія, яка дотримується певного зразка. Але при аналізі індивідуальної стилістики творчості, приміром, яскравого представника сучасної чернігівської кобзарської школи – В.Нечепи, подібні методи не зможуть дати відповідь на питання про походження такого явища, як кобзарське мистецтво В.Нечепи. Особливо, коли треба простежити характер еволюції кобзарських шкіл, чернігівської кобзарської школи зокрема. Постійний розвиток кобзарства, здатність до яскравої індивідуальної виразності, утворення різних граничних форм між власне історичними жанрами кобзарства з одного боку, а з іншого – стрімке розширення виконавських можливостей бандури, активна "академізація" репертуару, а затим і всього об'єму виконавської культури, певна масовість жанру диктують необхідність принаймні двох як мінімум підходів до цього мистецтва (як феномена культури загальнонаціонального масштабу), а саме: історичного і структурно-типологічного. Поєднання випробуваних часом методик наукового дослідження дозволяє здійснити аналіз стилістики чернігівської кобзарської школи, даючи їй характеристику у взаємозв'язку з її історичними витоками, зберігаючи цілісний контекст еволюції від архаїки до сучасності.

Коротко охарактеризуємо вищезазначені методичні підходи щодо аналізу особливостей чернігівської кобзарської школи.

Історичний метод передбачає опис розвитку чернігівської кобзарської школи в її хронологічній послідовності, накреслені лінії спадковості у творчості окремих представників чернігівської кобзарської школи, наприклад, відстеження шляху становлення школи в особах А.Шута, Т.Пархоменка, О.Корнієвського, В.Нечепи.

Метод структурного аналізу досить широко застосовується в етнології, зокрема музичній фольклористиці (М.Лисенко, Ф.Колесса, К.Квітка, С.Грица та ін.), коли явище музичної культури розглядається у цілісному вигляді, з аналізом різних елементів характерних їй, а в даному випадку чернігівській кобзарській школі, простежуючи їх взаємозв'язок, що дозволяє трактувати її (школу) як певний феномен музичного мистецтва.

Типологічний метод передбачає введення музичного феномена (чернігівської кобзарської школи) у широке річище кобзарства України, виявлення подібних їй по структурі та положенню в культурній ієрархії і способах функціонування в суспільстві.

Подібні методи наукового аналізу кореспондуються один з одним з метою об'ємного висвітлення таких проблем, як місце чернігівської кобзарської школи в культурній парадигмі музичного мистецтва України XX – початку XXI ст. і принципів її функціонування. Комплексне використання, зокрема типологічного та історичного методів дозволить з'ясувати причини еволюції чернігівської кобзарської школи і її результати, які вплинули на розвиток українського музичного мистецтва з урахуванням регіонального контексту.

В окремих розділах аналізу історичного розвитку чернігівської кобзарської школи необхідно застосувати метод розшифровування різного походження записів (творчість І.Рачка, В.Нечепи і ін.), яким передбачається переведення звукового матеріалу в нотний текст. Цей метод виявляє свою користь при аналізі особливостей виконавської манери, зокрема типу гри, з'ясування репертуару тощо.

Отже, у вивченні особливостей чернігівської кобзарської школи виникає широке коло наукових проблем як методичного, так і теоретичного характеру. З одного боку, поняття "чернігівська кобзарська школа" збігається з більш широким і узагальненим "кобзарське мистецтво Чернігівщини". З іншої точки

зору, аналіз розвитку і діяльності передбачає висвітлення її навчальних засад. Тому при опрацюванні даної наукової проблеми необхідно виходити з того, що методичною основою пізнання і розгляду цього питання необхідно логічно поєднувати дослідження історичного досвіду кобзарювання на Чернігівщині з висвітленням різноманітних аспектів цього процесу: освітянського, виконавського, репертуарного, умов професіональної діяльності тощо.

Насамкінець, у започаткуванні процесу наукового дослідження кобзарства Чернігівщини визначну роль відіграли П.Куліш, М.Лисенко, М.Білозерський, С.Сперанський, О.Малинка, В.Ємець, Г.Хоткевич [4]. Так, П.Куліш в "Записках о Южной Руси" відводить Чернігівщині особливе місце у дослідженні кобзарського мистецтва України. Зокрема, здійснюючи характеристику творчості визначного кобзаря XIX ст. А.Шута, письменник одним з перших в українській мистецтвознавчій літературі змальовує глибокий соціальний психологічний портрет народного музиканта, виразника як він пише: "движения человеческого духа в формах былого" [6]. П.Куліш також дослідив творчий репертуар, властивий кобзарям Чернігівщини і вперше наводить тексти дум у виконанні А.Шута. ("Про вдову і її синів", "Про Ганжу Андибера", "Про Хмельницького і Барабаша", "Про Хмельницького і Василя Молдавського", "Про смерть Богдана Хмельницького", "Про Івася Вдовиченка (Коновченка)", "Дума про Білоцерківський мир і війну з поляками"). Наступним етапом історичного опрацювання музичної культури Чернігівщини і прикордонної на той час Прилуччини (входила до складу Полтавської губернії), стали засадні студії М.Лисенка. Своєю науковою працею "Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая" [7] М.Лисенко підніс кобзарство на небувалий до того ступінь музично-теоретичних досліджень, стверджуючі тим самим увесь загал української музичної фольклористики на загальноєвропейському рівні.

У з'ясуванні багатьох мистецтвознавчих обставин розвитку кобзарства на Чернігівщині важливе місце посідають праці О.Малинки [8]. Своїм походженням і подальшим навчанням О.Малинка був тісно пов'язаний з Чернігівщиною. Предметом його особливої уваги були бандуристи Чернігово-Сіверського регіону. З огляду на досліджуване питання, О.Малинка чи не першим виділив чернігівських музик як носіїв самобутньої кобзарської школи. Завдяки дослідженням вченого ми сьогодні маємо підстави для певної реконструкції кобзарських осередків Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст., серед яких провідну роль відігравали Чернігово–Менсько–Сосницький та Глухівський. Він також одним з перших класифікував репертуар чернігівських бандуристів за жанрами:

1) думи та історичні пісні;

2) псальми;

3) сатиричні та побутові народні пісні.

О.Малинка накреслив своєрідне "генеалогічне дерево" чернігівських кобзарів, де простежується лінія спадковості від Андрія Шута до Андрія Бешка, Павла Братиці, Андрія Гойденка, Терентія Пархоменка, Оврама Гребеня, Петра Ткаченка (Галашка), Олександра Корнієвського і ін.

О.Малинка докладно висвітлив систему навчання, властиву чернігівській кобзарській школі.

Певний внесок у дослідження особливостей історії кобзарства Чернігівщини здійснив В.Ємець. У своїй праці "Кобза та кобзарі" (1923 р. Берлін). В.Ємець стверджує, що Чернігівщина відноситься до найстаріших центрів музичного мистецтва України, зокрема кобзарства. Так, порівнюючи регіональні відмінності у кобзарському мистецтві (Харківщина і Чернігівщина) він пише: "слухаючи одну й ту ж пісню у виконанні кобзаря з Харківщини, а потім з Чернігівщини – не можна не зауважити часто великої різниці і то не в якихось деталях, але трохи чи не в самій основі…" [5, с. 23]. В.Ємець вважає фундатором чернігівської кобзарської школи Андрія Шута (м. Олександрівка Сосницького повіту). Його школу пройшло близько 30 музикантів, окремі з яких досягли високого виконавського рівня, серед яких Андрій Бешко, Павло Братиця.

Також В.Ємець аналізує творчість одного з найяскравіших представників чернігівської кобзарської школи – Терентія Пархоменка. Він відзначає декілька новаційних напрямків у кобзарстві, започаткованих ним. Т.Пархоменко, на думку В.Ємця, являє собою новий тип народного музиканта – концертуючого виконавця-бандуриста, для якого музична діяльність ставала головним професіональним заняттям; Т.Пархоменко мав дещо інші від своїх попередників підходи до формування виконавського репертуару, активно співпрацюючи в цьому напрямку не лише з безпосередніми носіями репертуарної традиції (кобзарями, лірниками), а й вченими дослідниками кобзарського мистецтва, зокрема М.Лисенком, О.Сперанським, О.Малинкою, Г.Хоткевичем і ін.; Т.Пархоменко своєю працею підніс роль співця-бандуриста до рівня культурно-громадського діяча, просвітителя широких верств української людності.

У з'ясуванні питань чернігівської кобзарської школи суттєве значення мають дослідження визначного вченого XX ст. Г.Хоткевича, зокрема його праця "Бандура та її можливості" [12]. Написана у період 1932–1935 рр., вона має унікальне значення серед усієї літератури, присвяченої бандурі у XX ст. Зрозуміло, Гнат Хоткевич є одним з визначних представників кобзарства України і як виконавець-бандурист, і як дослідник бандурного мистецтва. З огляду на означену проблему нас особливо цікавить розділ, який висвітлює різні типи гри (системи організації виконавчого апарату бандуриста). Гнат Хоткевич послідовно доводить існування в Україні провідних типів гри на бандурі: Чернігівський і Харківський. Визначний вчений переконливо спростовує термінологічну плутанину, пов'язану з "київським" типом гри. Зокрема, він наголошує: "Ми дістали в старину інструмент не стабілізований, діатонічний, і два типи

гри: чернігівський і харківський" і далі продовжує: "Дехто знає київський і харківський типи гри, але це не зовсім правильно. Коли в 1902 р. проводилося статистичне обслідування кобзарства, то в Київській губернії не було занотовано ні одного кобзаря; отже, як вони грали тоді, коли ще були, ми не знаємо. А найбільше типово цей спосіб гри виявився на Чернігівщині, яка зберегла нам музикантів; представники їх були на з'їзді 1902 р. в Харкові. Київським же почав зватись цей спосіб ось чому. В Києві випадково оселився один чернігівський бандурист (Василь Потапенко – колишній поводир кобзаря Т.Пархоменка – В.М.). Він був там єдиним, і тому, коли серед певних кіл суспільності виникла думка заснувати капелу бандуристів, то цей бандурист став її навчителем. Київська організація була першою капелою бандуристів; вона встигла об'їхати всю Україну, і той спосіб гри, який вона застосувала, почав називатись з того часу київським" [12, 22].

До того ж, сучасний кобзарезнавець Я.Чорногуз, наводячи інформацію про створення першої української капели кобзарів початку 20-х років ХХ століття підкреслює: "Артисти першого складу глибоко знали кобзарські традиції. Вони були прямими учнями давніх наших кобзарів – Пархоменка, Ткаченка (Галашка) й Потапенка" [13, 13]. (Усі згадані кобзарі належали до чернігівської кобзарської традиції.)

Ще раз наголосимо, науковий доробок Г.Хоткевича, присвячений широкому спектру теоретично-методологічних проблем українського кобзарства, є надзвичайно вагомим і багато в чому визначальним, особливо коли йдеться про регіональні особливості цього виду мистецтва.

Подальші дослідження особливостей чернігівської кобзарської школи сприятимуть формуванню цілісного уявлення про історію розвитку кобзарського мистецтва України.

Використані джерела

1. Україна. Президент (2005. – ; В.А.Ющенко) Про всеукраїнський фестиваль бандурного мистецтва імені Остапа Вересая : Указ від 26 вересня 2008 №858/2008 //Офіційний вісник Президента України. – 2008. – №35. – С.30.
2. Баштан С.В. Роздуми про долю сучасної бандури / С.В.Баштан // Україна музична. – К.: ВФ "Манускрипт", 1995. – С.42-46.
3. Боярко Н.Б. Теоретичні аспекти виконавчої техніки бандуриста / Н.Б.Боярко. – Івано-Франківськ, 1997. – 148 с.
4. Ваврик О.І. Кобзарські школи в Україні / О.І.Ваврик. – Тернопіль : Збруч, 2006. – 223 с.
5. Васюта О.П. Кобзарське мистецтво Чернігівщини : наук. посібник / О.П.Васюта. – Чернігів, 2002. – 31 с.
6. Ємець В. Кобза та кобзарі / В.Ємец ; бібліогр. додат. З.Кузелі. – репринт. вид. – К.: Муз. культура, 1993. – 111 с.: іл.
7. Записки о Южной Руси : в 2 т. / сост. и изд. П. Кулиш. – К.: Дніпро, 1994. – С.43.
8. Лисенко М.В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая / М.В.Лисенко ; ред., передм. та примітки М.Гордійчука. – 2-е вид. – К.: Муз. Україна, 1978.- С.95
9. Малинка А. Кобзари и лирники : Терентий Пархоменко, Никифор Дудка, Алексей Побигайло / А.Малинка // Зем. сб. Черн. Губ. – 1903. – №4. – С.60-62.
10. Польовий Р.П. Кобзарі в моєму житті /Р.П. Польовий. – К., 2003. – 86с.
11. Хай М. Музично-інструментальна культура українців : фольклорна традиція / М.Хай. – Київ-Дрогобич, 2007. – 537 с.
12. Хоткевич Г.М. Бандура та її можливості / Г.М. Хоткевич. – Торонто-Харків, 2007. – 89 с.
13. Чорногуз Я.О. Кобзарська Січ : до 90-річчя Національної капели бандуристів ім. П.Майбороди / Я.О.Чорногуз. – К., 2008. – 80 с.
14. Шудря М.Я. В рокотанні – риданні бандур / М.Я.Шудря, В.Г.Нечепа. – К., 2006. – 455с.

УДК 7.034:687.01(4-15)

Ліана Миколаївна Білякович
кандидат технічних наук, професор
Київського національного університету
культури і мистецтв;
Олександра Михайлівна Воронцова
аспірантка Київського національного
університету культури і мистецтв

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОСТЮМА ЕПОХИ ІТАЛІЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті розглядається мода італійського Ренесансу, аналізуються морфологічні особливості жіночого та чоловічого костюма.

Ключові слова: *гуманізм, античність, декольте, колет.*

© Білякович Л. М., 2009
© Воронцова О. М., 2009

Fashion of Italian Renaissance in the article is examined with the purpose of exposure of morphological features of womanish and men suit.

Key words: *humanism, antiquity, decolte, collet.*

Мода народжується, дорослішає, старіє, вмирає. Сьогодні життєвий цикл моди дуже короткий. Свіжі ідеї стрімко зароджуються, вибухають та згасають. Існує відомий афоризм: "Минула мода через п`ять років здається відразливою, через 20 – кумедною, а через 50 – чарівною". Дизайнери все частіше звертаються за музою до культури різних країн та епох. Однією з найважливіших сходинок у мистецькому розвитку людства є епоха Відродження. Саме Італія зробила внесок виняткової важливості в історію художньої культури епохи Відродження. Тут нова культура не тільки зародилася раніше, ніж в інших країнах, а й сам шлях її розвитку вирізнявся винятковою у своєму роді послідовністю всіх етапів – від Проторенесансу до пізнього Відродження [5]. Мистецтво Ренесансу, особливо одяг цієї епохи, надихає багатьох кутюрє, таких як: Джон Гальяно, Валентино, Ніна Річчі, Олександр Макквін, Андрес Сарда. Отже, результати дослідження морфології костюма епохи Відродження можна використати на практиці при створенні колекцій одягу.

Аналіз існуючих досліджень і публікацій свідчить, що мода Ренесансу пов'язана з подальшим розвитком людини і усвідомленням нею своєї індивідуальності. Вченими здавна визнано одяг складовою матеріальної та духовної культури народу. Дослідженню історії розвитку костюма присвячено значну кількість наукових праць, серед яких найвідоміші праці таких авторів, як: Л. Кібалова, Н. М. Камінська, М.Н. Мерцалова, Ф.Ф. Комісаржевський, Б. Бернсон (який досліджує творчість італійських живописців XVI ст.), Г. Вейс, Я. Буркхардт (наголошує на соціальних відносинах, гендерній культурі), Д. Нанн (короткі нариси та замальовки з історії костюма).

Особливу роль в процесі дослідження одягу відведено соціальним процесам, які відбувалися в суспільстві і вплинули на побутування тих чи інших форм одягу та опису ознак, які допомагають виділити певні типи, види і форми одягу та дати їм якомога повніше історико-культурне пояснення. Ці ознаки водночас розкривають доцільні напрями використання найкращих традицій у сучасному моделюванні одягу. До них віднесено: матеріали, крій, техніка виконання, оздоблення, колористика, способи носіння, поєднання складників у комплексі та інше [10].

Метою нашого дослідження є виявлення і узагальнення модних морфологічних особливостей жіночого та чоловічого костюма епохи італійського Відродження.

Під час аналізу використано такі методи:

- метод порівняльного аналізу – пов'язаний з визначенням подібності, відмінності або аналогій між схожими об'єктами, визначенням загальних специфічних ознак, притаманних цим об'єктам (одягу). За допомогою методу порівняння можна отримати вихідні дані для дослідження характеристики порівнювальних об'єктів. Цей метод є провідним у аналізі історичного досвіду, а також сучасної практики проектування та реалізації дизайнерських об'єктів;

- історичний метод – дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і структур у хронологічній послідовності з метою виявлення закономірностей їх організації. Цей метод поширений в галузі культорологічно-мистецьких досліджень історичного розвитку одягу як дизайнерського об'єкта.

Епоху Відродження характеризують інтерес до людини, любов до природи, краси, знань, відкриттів (кругосвітні подорожі Магеллана й Колумба, відкриття Америки), розквіт природничих наук, мистецтва, літератури, формування і розвиток реалізму – нового художнього методу в мистецтві.

Реалізм епохи Відродження мав багато спільних рис з античним реалізмом. Це ясні спокійні форми, гармонійні пропорції, чіткі членування цілого на частини, органічні співвідношення декоративної та конструктивної системи, бездоганне відчуття міри. Однак мистецтво Ренесансу сформувалося на новому, більш складному етапі розвитку людського суспільства і було новим мистецтвом свого часу, що відображує насамперед віру в людський розум [7].

Ця дивовижна культура почала свій розвиток у XV ст. в Італії, у місті Флоренція, зробивши мистецтво ще однією природою, а художність – якістю, яка властива кожній речі – від дзеркальця до химерного сплетіння кіс у зачісках заможних дам.

Основним стержнем культури і мистецтва епохи Відродження є гуманізм – нове судження про людину як про вільну, всебічно розвинену істоту, здатну до безмежного прогресу і самовдосконалення. Тоді не було жодної відомої людини, яка не подорожувала б, не говорила на чотирьох – п'яти мовах, не займалася б творчістю в декількох галузях мистецтва [9]. Виступаючи проти аскетизму середньовічної моралі, італійська естетика епохи Відродження не протиставляє тіло духу, а висуває ідею їх єдності. Складна натура, у якій глибина й значущість духовної краси гармонійно поєднуються з фізичною, – такий ідеал епохи [10].

Краса вважається таким самим благом, як здоров'я та сила. Її основні ознаки і значення докладно описуються в трактатах італійських гуманістів – філософів і художників: Лоренцо Валлі, Лукі Пачолі, Аньйоло Фіренцуолі, Данте Аліґ'єрі та інших. Теорію гармонійних пропорцій людського тіла, його пластику, довершену форму вивчають та оспівують да Вінчі, Тиціан, Дюрер і багато інших великих художників епохи [7].

Показовий опис ідеальної жіночої краси було надано в трактаті Аньйоло Фіренцуолі "Про красу жінок": "... волосся жінки повинне бути ніжним, густим, довгим та хвилястим, кольором воно повинно вподібнюватися золоту або ж меду, або ж палаючим променям сонячним. Статура повинна бути кремезною, міцною, але при цьому шляхетних форм. Надмірно велике тіло не може подобатися, так само як невелике й худе. Білий колір шкіри не є прекрасним, тому що це значить, що вона занадто бліда; шкіра повинна бути злегка рожевою від кровообігу... Плечі повинні бути широкими... На грудях не повинна проступати жодна кістка. Гарні груди підвищуються плавно, непомітно для ока. Найкрасивіші ноги – це довгі, стрункі, унизу тонкі із сильними сніжно-білими ікрами, які закінчуються маленькою, вузькою, але не сухорлявою ступнею. Передпліччя повинні бути білими, мускулистими..." [5]. Шкіряний корсет, як предмет одягу, нічого не стягує, а слугує головним чином для того, щоб красиво натягнути і показати затійливий малюнок візерунчастого шовку або парчі. Широка відрізна по талії спідниця лягає мальовничими складами. Об'ємні рукава розширюють лінію плечей і глибокого декольте. Такі вирізи іноді називають "бродяче декольте", бо воно при русі може сповзати з одного плеча на інше, чи на спину, а то й взагалі, при випадковому русі показати на широкий загал груди цілком [2].

Мода Ренесансу, пов'язана з подальшим розвитком людини і усвідомленням їм своєї індивідуальності, зародилася в Італії – колисці епохи Відродження. Італія ще в період середньовіччя належала до найбільш цивілізованих і культурних країн Європи. Мірилом якості витвору мистецтва тут була античність. Віра в оновлення і відродження цього незабутнього періоду, ймовірно, найсильніше жила у Флоренції, яка була не тільки центром культурного і суспільного життя країни, але також славилася своїм економічним процвітанням, пов'язаним з виробництвом тканин і модних виробів. Умови для виникнення нової моди – моди Ренесансу – тут були найсприятливіші. Найбільш важливою межею нової моди є те, що вона не оголяла людського тіла і його окремих частин, як антична культура, не підкреслювала їх, як натуралістично орієнтована готика в період свого найвищого розквіту, а зуміла зрозуміти його, як щось пластично ціле. При всій індивідуальності, яка властива цій моді, вона зуміла створити тип – ідеал одягу для жінки і чоловіка епохи Ренесансу, який з'явився зразком для всіх шарів суспільства. Загальна гуманістична ідея Відродження зі своїм відкриттям людини, із спогадами про античний світ знаходить своє вираження у ренесансній моді, в її ритмічному розчленуванні плаття, в помірному підкресленні основних частин тіла. Нова мода відкинула від минулого все, що не відповідало її гармонійному розумінню симетрії і помірності, вона також зуміла уникнути надмірно екстравагантних деталей, що були властиві моді попереднього періоду. Вона відмовилася від неприродного положення поясу, іноді розташованого дуже низько на стегнах, іноді – дуже високо над талією, відкинула довгі гостроносі черевики, глибокі загострені вирізи плаття, витягнуті кутами рукава, і всі високі капелюхи. Замість всього цього мода Ренесансу встановила нові канони, які відповідали тодішнім ідеалам. Більше того, вона продиктувала точні правила краси, які дійсні і дотепер: висока фігура, широкі плечі, тонка талія, красивий рот, білі зуби, червоні губи, благородні рухи та статна фігура [6].

Особливої уваги заслуговує прагнення жінок суттєво змінити свою зовнішність за допомогою різних косметичних процедур та засобів. З часів падіння Римської імперії в жодній країні Європи не займалися так багато всебічним поліпшенням фігури, волосся, кольору шкіри, як тоді в Італії. Усі прагнули наблизити свою зовнішність до ідеальної норми, навіть шляхом обману[12]. Однією з головних ознак жіночої краси вважалося волосся, турботам про яке жінки присвячували багато часу. У Венеції на даху кожного будинку була маленька альтанка, відкрита зверху, де жінка, захищена від докучливих поглядів, могла сидіти з розпущеним волоссям, змоченим спеціальною фарбою, просмикнутим через спеціальний капелюх з полями без дна, і чекати, коли під пекучим сонцем волосся придбає знаменитий золотавий відтінок. Для досягнення високого гордого чола, волосся над ним виголювали [6]. До цього приєднувався ще цілий арсенал косметичних бальзамів, пластирів, білил і рум'ян (про які у наш час вже втрачена уява) для кожної окремої частини обличчя, у тому числі для повік та зубів. Ні глузування поетів, ні погроза раннього старіння шкіри не могли віднадити жінок від спроб змінити колір і навіть риси свого обличчя [12].

Так само поширені були перуки, у тому числі з білого та жовтого шовку, – хоч і заборонені церквою, але їх щоразу знов надягали і носили, поки якому-небудь проповідникові не вдавалося зворушити душі гучною промовою парафіян. Тоді на площі розводили багаття (talamo), куди поруч із лютнями й знаряддями для ігор, масками, записками з приворотними заклинаннями, збірками пісень та іншим розважально-містичним реквізитом кидали й перуки. " Полум'я, що очищує, несло все в повітря" [15].

Головною вимогою нової моди (як вже зазначалося) було неприродно високе чоло, не обрамлене волоссям. Плавність лінії лоба не повинні були порушувати навіть брови, які вищипували не тільки жінки, а й чоловіки [14], як наказувала мода, про що повідомляє Балтазар Кастільоне в своїх записах від 1516 р. Гримування особи було мистецтвом, яким володіла кожна жінка. Катерина Сфорца знайомить нас зі всіма прийомами, які використовувалися при накладенні гриму на обличчя. У волосся вплiталися нитки перлів і коралів, воно прикрашалося спеціальними сіточками і накидками. Всі модні вимоги точно виконувалися і кожен італійський портрет епохи Ренесансу є тому підтвердженням [1]. Ренесанс створив першу літературу про одяг, перші керівництва про те, як одягатися та накладати грим, як щонайкраще відповідати вимогам сучасної моди. Ці вимоги сформульовані в італійській літературі. Влучні виписки з неї зробив Алессандро Пікколоміні у вигляді діалогу двох італійських дам – Рафаели та Маркети. Коли наївна Маркета запитує більше досвідчену Рафаелу про те, що є найважливішою

особливістю моди, то Рафаела зовсім відверто їй відповідає, що всупереч усім церковним законам мода повинна бути "багатою", що сукня повинна бути широкою, з безліччю складок. Жінки тієї епохи носили сукні двох видів – нижню з довгими рукавами, а поверх неї – верхню із широкими рукавами, яку називали гамурра (gamurra) [13]. Маркета і Рафаела далі говорять про матерії, які повинні бути якомога тонші та якісніші, позаяк, якщо людина вдягається в сукно, то виглядає в ньому, як у чернечій рясі. Флоренція, яка розбагатіла саме на виробництві суконних тканин і їх вивозі за кордон, сама надавала перевагу шовковим тканинам, парчі, оксамиту тощо. Жорсткі і важкі для шиття тканини, як, наприклад, парча з крупним візерунком, найчастіше з мотивами гранатового яблука, диктують новий крій і нову драпіровку зі складок. Жіноче плаття XV століття призібрене так, щоб створити широкі, симетричні фалди, що нагадують спокійний ритм ренесансної архітектури. Плаття, яке в період готики тісно облягало фігуру і спадало вниз з тендітних, підкреслено опущених плечей, тепер набагато більше втілює тілесність і об'ємність. Готичний натуралізм, до якого дійшла північна мода в свій кульмінаційний період, тут повністю знехтувано [8].

Жіночий костюм. Вперше в цей період жіночий одяг став ділитися на довгу спідницю та ліф, що здебільшого застібався попереду та мав широкий чотирикутний виріз, який доходив до плечових швів. Він був або зовсім відкритий, або прикритий зібраною в складки сорочкою з маленькою оборкою. Пропорційним співвідношенням ліфа та спідниці італійська мода виражає свій ідеал рівноваги окремих частин тіла, тобто тенденції, аналогічні тим, що ми бачимо в італійській архітектурі, що як би "зшита за мірками людини". Коли, наприклад, Г. Вельфлін стежить за зміною в італійській архітектурі, то він порівнює її насамперед із костюмом тієї епохи. Архітектура йому здається одягом, "...проекцією людини і її тілесною оболонкою на зовнішній вигляд будівель. Простір, який існує шляхом зведення стелі і стін, епоха створює так само, як і стилізація тіла і рухів, і створює їх такими, якій би вона хотіла бути сама і в чому бачить дійсну ціну і значення" [3]. Зрозуміло, що ренесансна мода, як говорили її теоретики, переважно жінки, насамперед повинна була бути багатою. І це багатство проявлялося не тільки в дорогих тканинах та їхніх візерунках, а й в оформленні рукавів. Вузький елегантний рукав ренесансного плаття у другій половині XV ст. спочатку на ліктях, а потім і у проймі був розрізаний – у деяких місцях оголив нижню білизну. Ймовірно, цю примхливу деталь у її первісному виді можна пояснити вимогою часу приділити особливу увагу спритності, рухливості та гнучкості. На початку цими розрізами була намічена "механіка" людського тіла, тому що рукава були звільнені саме в місцях найбільшої напруги тканини. Зрештою цим тенденціям був підпорядкований весь покрій сукні, у результаті чого ліф був відділений від спідниці. У цей же час виникає поєднання двох фарб в одязі, двох матеріалів – це початок деформації сукні, що є особливістю маньєризму. Наприкінці XV століття рукава, які шилися для дорогих суконь, відокремилися від ліфа і тепер стали прикріплюватися до нього на плечі тільки смужками із тканини або стрічками. Художники спрямовували всю свою фантазію на оздоблення. Якщо рукав без розрізів, то він вироблений з дорогої тканини – парчі з оксамитовим і затканим малюнком. Якщо рукав був з розрізами, то обов`язково на ліктях та плечах. Далі фантазія розкидає розрізи та буфи в самих різноманітних напрямах. Скріплювались буфи перловими, золотими та металевими застібками, шовковими шнурами та стрічками. Зверху одягалася сукня на кшталт плаща (гупелянд) без рукавів, з вільними полотнами, що спадали на спину й перед або з наглухо закритими боками [4].

Нижня білизна стає найбільш розкішною частиною одягу, тому що матеріал білих кольорів дотепер залишається одним з найдорожчих. Сорочка завжди виглядала з-під плаття на рукавах та у вирізі ліфа. При квадратних вирізах венеціанських платтів глибина декольте сорочок збільшувалася. Також був модний і закритий тип шийного оформлення сорочки з коміром, що підходив майже під горло, доповненим (іноді в центрі грудей) вузьким вирізом "доріжкою". Нарешті, дедалі частіше зустрічалися сорочки з комірцями типу невисокої стійки чи відкладними. Декоративне оформлення вирізу жіночої сорочки зводилося до двох прийомів, уже відомих у чоловічих сорочках, тобто до обшивання краю сорочки зубчиками чи фестонами або до призборювання сорочки під обшивку. Нерідко верхній край сорочки нічим не прикрашали, строго й просто обмежуючи оголені плечі й шию. Рукава жіночих сорочок, як і чоловічих, підв`язували в кількох місцях шнурками [9].

Жіночий туалет цього часу довершували новомодна носова хустка (fazoletto), декоративне "блошине хутро" навколо шиї або на руці, віяло з пір'я і рукавички, часто надушені. Немає сумнівів, що в оточенні князів і патриціїв перебували не тільки кравці з витонченим смаком, які воліли мати справу з такими прекрасними тканинами, як шовк, оксамит і парча, а й художники, які вирішальним образом впливали на покрій і форму одягу, малюнок складок і гармонію фарб [8].

Чоловічий костюм. Нижнім чоловічим вбранням для торса в чоловічому одязі була сорочка, виготовлена з тонкого полотна, пізніше – з батисту, причому завжди білого кольору. Рукава робили широкі, вільні та довгі, перехоплювали їх переважно в одному-двох місцях зав`язками. Манжети були у вигляді гофрованих оборок чи смуг фестонованого мережива. Просторість і довжина рукавів забезпечували можливість випускати тканину сорочки крізь прорізи рукавів верхнього одягу у вигляді більш або менш пишних буфів. Іноді сорочку випускали в просвіт між штанами й коротким колетом [2]. Основним верхнім чоловічим вбранням став колет, що виник із дублета, одною з характерних особливостей якого є щільне облягання фігури. Колет – це короткий одяг, переважно до талії, але подекуди він був і довший – до стегон. В останньому випадку він завжди мав відрізний крій з баскою, пришитою по

лінії талії, що часом мала настовбурчений ззаду короткий "хвіст". Колет завжди був розстібним одягом, розкривався по всій довжині спереду, а часто і ззаду, застібався на ґудзики або гаплики. Без коміра, він відкривав шию і навіть частину плечей, утворюючи декольте різноманітних форм – овальної, квадратної і трикутної. Трикутний виріз колета доходив аж до талії і здебільшого зашнуровувався.

Починаючи з XVI ст., колет з буфованими рукавами став переважаючим. Часто зустрічалися вузькі, довгі рукава з поздовжніми розрізами і буфиками. Буфи рукавів робили низько, так, що вони не утворювали настовбурчених головок і спускалися до ліктів м`якими зборками. Ці зборки утворювала або нижня сорочка з рукавами або тканина самого колета. Нижня частина рукава була вузькою. Для виготовлення колетів використовувались різні тканини, переважно без візерунків [4].

Третім неодмінним елементом чоловічого костюма були панчохи-штани, які щільно облягали ноги. Виготовляли їх здебільшого з еластичних тканин. Часто між штанами і подолом колета утворювався просвіт, крізь який видно було сорочку.

Поверх штанців-панчохів одягалися набедрені короткі штани – розширені, їх буфували, призборюючи тканину внизу, до колін. Як і панчохи-штани, короткі набедрені штани мали гульфік [9].

Саме в цей час з'являється нове слово – "grandezza", що означає величну, шляхетну зовнішність. Головним же символом чоловічого достоїнства стає zimarra – довгий верхній одяг із широкими вирізами для рук, який здебільшого носили з надставленими закритими рукавами й прикрашали багатою хутряною оборкою на грудях і плечах. У сімар були довгі, широкі рукава, а у венеціанському костюмі – короткі, буфовані. Майже завжди сімари виготовляли з хутряними комірами, переважно шалевого типу, вздовж бортів, подолу та низу рукавів їх часто обробляли хутром [11].

І насамкінець. Трансформовані елементи італійського костюма актуальні і в наш час: їх можна використовувати оздоблення орнаментом, форми, силуети тощо.

Використані джерела

1. Бернард Бернсон. Живописцы итальянского Возрождения / Бернард Бернсон. – М. : 1965. – 435с.

2. Вейс Герман. История культури: Костюм. Украшения. Предметы быта. Вооружение. Храмы и жилища. Обычаи и нравы / Герман Вейс. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 960с.

3. Вельфин Генрих. Классическое искусство. Введение в изучение итальянского Возрождения / Генрих Вельфин. – СПб. : 1999. – 318с.

4.Джоан Нанн. История костюма 1200-2000 / Джоан Нанн. – М. : Высш. школа, 1987. – 126с.

5. Энциклопедия. Мода и стиль. – М. : Аванта Плюс, 2002. – 476 с.

6. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / [Под. ред. Брагиной Л.М.]. – М. : Высш.школа, 1999. – 352с.

7. Каминская Н. М. История костюма / Н. М. Каминская. – М. : Эксмо, 2002. – 274с.

8. Кибалова Л. Иллюстрированная энциклопедия моды / Л. Кибалова, О. Гербенова, М. Ламарова; пер. на русский язык И. М. Ильинской, А.А.Лосевой в 1986г. – Прага : 1987г., Артия, 1966, 1987. – С.608.

9. Комиссаржевский Ф. Ф. История костюма / Ф.Ф. Комиссаржевский. – Мн. : Современ. литератор, 2004. – 496 с.

10. Мерцалова М.Н. Костюм разных времен и народов / М.Н.Мерцалова. – М., 1993. – Ч. 1. – 240с.

11.Петров М.Т. Итальянская интеллигенция в эпоху Ренессанса / М.Т. Петров ; под ред. В.И. Руттенбурга – Л. : Наука, 1982. – 217с.

12. Якоб Буркхардт. Культура Италии в эпоху Возрождения / Якоб Буркхардт ; 13. Ant. Galateo, epist 3 (Mai, Spicileg. rom. VIII, p. 532). – М. : Интрада, 1996. – 234 с.

14. Ariosto, Satira III, 202. – Aretino, il Mortscalco, Atto II, scena 5.

15. Infessura (Eccard, scriptores, II, Col. 1874). – Allegretto (Murat. XXIII. Col. 823).

УДК 793.3

Ірина Іванівна Герц
заслужений працівник культури України,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв

ЕКСПЕРИМЕНТИ ТА ПОШУКИ К. ГОЛЕЙЗОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ МИСТЕЦЬКИХ НОВАЦІЙ У ХОРЕОГРАФІЇ

У 20-30-х роках XX століття у хореографічній творчості відбувається оновлення форм і змісту як відображення нового погляду на мистецтво танцю. Майстри балету, намагаючись по-новому побачити життєві явища, знаходять нові форми взаємовідносин з дійсністю, базуючись на виявленні глибоких взаємозв'язків, шукаючи шляхи зображення абстрактних відчуттів та явищ. Діяльність Голейзовського на балетній сцені у цей період спрямована на розв'язання специфічних проблем хореографічного мистецтва. У цьому сенсі він потрапляє у загальне русло пошуків та спрямувань творчої епохи. Метою даної статті є аналіз творчих доробок хореографа К.Голейзовського з

© Герц І. І., 2009

погляду новітніх форм, методів, змісту його постановок, особливостей композицій, хореографічної лексики, сценографії балетних вистав і мініатюр та визначення їх впливу на подальший розвиток хореографічного мистецтва.

Ключові слова: *К. Голейзовський, модернізм, хореографічна лексика, класичний балет, конструктивні декорації.*

In 20-30-ies of the XXth century the choreographic work was updated in forms and content as reflecting a new perspective on the art of dance. Masters Ballet, trying a new look at the phenomenon, finding new forms of relations with reality, based on the detection of deep relationships, looking for ways to abstract images of sensations and phenomena. Activities of Mr Holeyzovskoho on the ballet stage in this period aimed at solving specific problems of choreographic art. In this sense, it goes into the general line searches and aspirations of the creative age. The aim of this article is to analyze the artistic legacy of choreographer Mr K. Holeyzovskoho in terms of new forms, methods, content of its productions, features compositions, choreographic vocabulary, staging ballets and miniatures and determine their impact on the further development of choreographic art.

Key words: *C. Holeyzovskyy, modernism, choreographic vocabulary, classical ballet, design scenery.*

Зародження модернізму у світовій культурі пов'язане з процесами, що відбувалися у мистецтві кінця XIX – початку XX століття та свідчили про втрату культурою стійкої уяви про саму себе, про пошуки нової системи культурологічних координат та про формування нової парадигми культури.

Старі художні форми виявилися неспроможними і виразити, і зобразити нову реальність. Всі традиційні мистецтва вступили у стадію докорінної перебудови своїх образних структур. У цей час митці роблять спробу пошуку нових художніх засобів відтворення всіх граней кризи людської суб'єктивності у мистецтві.

Ці процеси виразно відбувалися на початку XX століття у Росії. Паростки модернізму сходили у численних танцювальних школах та студіях і отримали свій розвиток у творчості талановитого балетмейстера К. Я. Голейзовського.

Як і багато інших майстрів сценічного мистецтва, які розпочали свій творчий шлях ще до революції, Голейзовський йшов на зближення з новим світом через заперечення старого, через утвердження прав вільної особистості. Голейзовському властиві помилкові думки, ідейно-естетичні пошуки митців перехідного періоду, захоплення не тільки насправді новим, але й модним. Його постановки, особливо ранньої пори, з одного боку тяжіють до надмірної вишуканості художньої манери, а з іншого впадають до крайньої, підкреслено слащавої художньої форми. Але насправді Голейзовський наслідує неперехідні цінності російського класичного балетного театру і найбільш послідовно висвітлює їх у своїй творчості.

Особливої уваги заслуговує творча діяльність майстра у майстерні балетного мистецтва Державного технікуму театрального мистецтва. Перша студійна програма (30 травня 1918 р.) складалася з відділення, що мало назву "Еволюція танцю" (хореографічні номери, стилізовані під танці різних епох – від Стародавньої Греції до сучасної Америки), дивертисменту, балету "Соната смерті і руху" на музику А.Скрябіна. Найбільший інтерес викликала скрябінська соната. Зустріч з музикою Скрябіна стала для Голейзовського знаковою. До творчості цього композитора він звертатиметься протягом всієї своєї балетмейстерської кар'єри. Ідея його першої постановки на музику Скрябіна "Десята соната" була трактована балетмейстером як прагнення людини до пізнання прекрасного. Голейзовський зосередив увагу глядачів на центральній фігурі – на образі Людини, яку втілювали Василь Єфімов та Лідія Редега. Необхідно підкреслити, що, залучаючи балетний театр до творчості Скрябіна, Голейзовський одночасно шукав і принципово нові засоби виразності, які багато в чому суперечили принципам академічного балету. У цьому проявилися перші паростки зародження танцю-модерн на радянській балетній сцені.

Голейзовському близькі не тільки настрій, показаний у музиці Скрябіна, а й сама суперечність композитора. Тому що він також належав до світу митців перехідного часу, творчість яких народилася на межі двох художніх епох. Голейзовський, насправді, відкрив Скрябіна для балету, з його особливою чуттєвою музикою.

Головною справою у той період стали для Голейзовського створені ним школа-студія та театр танцю. У студії працювала численна група учнів і однодумців Голейзовського, що дозволило провести низку творчих виступів: "Перший вечір танців Касяна Голейзовського", "Другий вечір" та інші. Програма цих вечорів складалася з танців на музику композиторів переважно того періоду. Тут, у творчій майстерні, Голейзовський невпинно шукав нову хореографію. Учень М.М.Фокіна та А.А.Горського, він досконало вивчав граматику класичного танцю і мав її за основу у своїй творчості. Класична школа стала фундаментом, але не формою виявлення танцювальних задумів Голейзовського – він вимагав від виконавців повної відмови від балетного штампу. Ніяких спеціально підтягнутих спин та виворотних ніг, розкритих і застиглих у статиці рук, тривалої підготовки перед піруетами та стрибками. Все це Голейзовський називав преамбулою, чернеткою, а не мистецтвом танцю. Він вимагав від своїх учнів гармонічної координації всіх частин тіла, безперервної плинності рухів та м'якості їх виконання, сили

без форсу чіткості – без різкості. Він прагнув, щоб танець був досконалим і одночасно безпосереднім і простим, як тільки-но народжена імпровізація.

Глибоко поважаючи старих майстрів М.Петіпа, Л.Іванова, А.Горського, М.Фокіна Голейзовський йшов своїм шляхом. Майстер бачив збагачення старої класичної танцювальної мови, перш за все, у самостійному розвитку хореографічної лексики та манери її зовнішнього прояву, у використанні елементів акробатики, фольклору, прийомів пластичної школи, без цього Голейзовський вважав неможливим втілення нової музики, нової тематики у балеті.

На початку 1922 р. його танцювальні програми на музику Скрябіна збагатилися "Білою месою" – так називалася нова хореографічна редакція "Десятої сонати", з'явився цикл робіт, за масштабом наближених до одноактного балету: "Фан" на музику К.Дебюссі та "Саломея" на музику Р.Штрауса. Робота Голейзовського отримала широкий резонанс у пресі. Критики сперечалися про танці на музику Скрябіна, про вірність стилю композитора, про відповідність часу; сперечалися про новації у хореографічній лексиці Голейзовського, намагаючись визначити ступінь її залежності від класичного канону.

Пізніше були створені етюди на музику Шопена, у яких постановник знову прийшов до тих напівкласичних композицій, від яких відходив раніше. У період Камерного балету все виразніше проглядаються основні лінії майбутніх пошуків Голейзовського, остаточно формується його самобутній балетмейстерський почерк.

Необхідно підкреслити, що корінні зміни та революційні перетворення суспільства неминуче вплинули і на сферу балетного мистецтва. Пошуки не схожих між собою майстрів, були продиктовані бажанням творити у відповідності до вимог епохи. Але шляхи оновлення хореографії бачилися майстрам різними.

Перебуваючи поза академічною сценою, Голейзовський поповнив ряди тих, хто намагався робити "революцію" у балеті, розриваючи зв'язок зі старим мистецтвом. Але багато з "революціонерів у балеті" відкидали все створене раніше лише тому, що воно існувало при іншому соціальному ладі.

Голейзовський притримувався інших поглядів. Правда, і він не раз піддавав анафемі академічний балет, піддавав суворій критиці репертуар театрів. У досить різкій формі балетмейстер писав про трафаретну манеру виконання, про консервативних керівників. Безумовно, у Голейзовського був свій власний погляд на нові виразні форми, які повинні були прийти на зміну старій хореографії. Але разом з тим пошуки нового балетмейстер будував на серйозній професійній базі, спираючись на міцний фундамент класичної школи.

Зв'язок мистецтва Голейзовського з революційною епохою встановлюється не за допомогою прямих і зрозумілих аналогій, а більш складним, обхідним шляхом. Його творчий метод формувався безпосередньо під впливом ідей "Світу мистецтва" і тому пошуки Голейзовського складалися зі спроб пристосувати цю естетику до нових ідеологічних тем. Таким чином, балетмейстер пропонував здійснювати оновлення балету не ззовні, а зсередини і переважно еволюційним, а не революційним шляхом.

Мистецтво Голейзовського було породжено протестом. Майстер виступав проти старої моралі, проти сталих форм і змісту традиційного балету. Голейзовський старанно розробляв тему ілюзорності буття, його невпинно тягнуло у світ маскараду, з його оманливим щастям, у світ, де кохання оберталося смертю.

Тема кохання головна у творчості Голейзовського. Більшість його танців втілюють зустріч або прощання, взаємний потяг, любовний екстаз. Але якщо у Фокіна еротика була оповита екзотичною стилізацією, то Голейзовський у своїх постановках легко обходився без розкішного фону. У Голейзовського пристрасне відбувається виключно у танці, без будь-якої опори на зовнішній сюжет. У цьому власне і є причина того, що Голейзовський працював переважно у галузі малих форм. Він мініатюрист, як і Фокін. Але якщо Фокін був прихильником одноактного балету, то Голейзовському ближче була танцювальна мініатюра.

Взаємовідносини партнерів у постановках Голейзовського відверто суперечили балетній класиці. Його герої виходили на сцену не для того, щоб продемонструвати галантність кавалера по відношенню до своєї дами, не для того, щоб залучити глядача до світу ідеальних безтілесних видінь, і навіть не для того, щоб продемонструвати чудеса балетної техніки. На сцені були, перш за все, чоловік і жінка. У номерах Голейзовського царювала поезія реальних людських почуттів. Іноді ці почуття забарвлювалися надмірною екзальтацією, часом просліджувалося і відверте бажання приголомшити невибагливого глядача, який бачив у цих виставах лише оголення та сластолюбні рухи тіла. Численні рецензенти неодноразово писали про надмірну еротичність постановок К.Голейзовського. Подібна критика мала сенс, але поступово, не змінюючи своє кредо, Голейзовський йшов до образів світлих і благородних.

Протягом перших післяреволюційних років у балеті та на танцювальній естраді відбувалися суперечки щодо оновлення хореографічного мистецтва. Пропагувався танець дунканський, ритмопластичний, ексцентричний, акробатичний та ін. Висловлювалася думка, про те, що цим видам танцювання призначено повністю витиснути класичний танець. Голейзовський в той час вів активну боротьби на два фронти: з одного боку – з ворогами академічного балету, з іншого – з дилетантами хореографічного мистецтва. Але насправді критика Голейзовського була спрямована не проти класичного балету, а

проти застарілих штампів. Майстер був прихильником професіоналізмом в балеті, прихильником школи класицизму і не підтримував експериментаторів, які заради новацій відмовлялися від основних конструктивних ресурсів танцювального мистецтва. І тому Голейзовський не вступав у союз з дунканістами, ритміками, пластиками та іншими представниками "вільного танцю".

Нові танцювальні форми створювалися Голейзовським на базі класичного танцю, спиралися на абсолютні знання всіх нюансів вікової балетної техніки. Навіть вигадуючи ризиковані та унікальні рухи, майстер відштовхувався від основ балетної техніки, які дала йому класична школа. Це було помітно і критикам тих років. Характеризуючи такі роботи Голейзовського, як "Пролог", "Миттєвості", "Біла меса" вони зазначали, що найсміливіші па Голейзовського побудовані на класичній техніці.

Але, визначаючи класичний танець за необхідну основу, Голейзовський не вважав можливим обмежуватися старими формами. Відкинувши звичні поєднання, прийоми, які стали від частого використання штампом, митець вмів по-новому побачити старі рухи – уважно подивившись на них повернути у несподіваному ракурсі, поєднати у небувалій послідовності. Балетмейстером створювалися сміливі різновиди традиційних поз. Взагалі, на противагу "чистій класиці", Голейзовський широко застосовував пози лежачи, класичні arabesqus і attitudes танцівниця виконувала не стоячи, а в повітрі, на руках у партнера. При цьому виникали нові якості, здавалось би, не сумісні з традиціями балетної класики: пози ставали нестійкими, прямі горизонталі і вертикалі зникали, танець складався з безперервних хвилеподібних рухів. І все-таки це не було запереченням школи класичного танцю, бо танцівник не був позбавлений всіх доступних йому, завдяки володінню класичним танцем, виразних засобів.

Збагачуючи танець, намагаючись зробити його ще красномовнішим, балетмейстер особливу увагу приділяв таким допоміжним засобам, як костюм і декорація. Але взагалі Голейзовський був прихильником того, щоб гармонія рухів діяла сама по собі. Він зазначав, що молоде оголене тіло на сцені є само по собі видовищним, високоморальним і художнім. Костюм в його постановках лише віддалено асоціювався з конкретним середовищем і епохою. Окремо від актора, без зв'язку з танцювальними рухами, костюм взагалі не існував: всі ці стрічки, куски тканини, бляшки самі по собі не були костюмом. Але на артисті вони виконували головну функцію – виявляли і підкреслювали сенс руху і пластики. Не дивно, що танці Голейзовського часто-густо виконувалися майже роздягнутими артистами. Так майстер розумів естетику нового танцю і в цій відвертій оголеності він надавав артисту більше свободи у створенні образу на сцені, застосовуючи віртуозну пластичність.

Змінилася у постановках Голейзовського і функція декорацій. Сценічне оформлення розглядалося як частина танцювальних композицій. К.Голейзовський був суголосний з режисером А.Таїровим, який наполягав на зміні старого типу сцени в балетному театрі і мріяв про декорації-конструкції.

Для Голейзовського декорація була не відповідним фоном дії, а лише одним із засобів його створення. Оформлення відкривало можливості різноманітних композицій та різних їх ритмічних сполучень. Про задум постановки балету "Смерч" Голейзовський писав, що художнє оформлення побудоване за принципом реалістичного доповнення до живописного малюнку людських тіл.

Період боротьби за розширення виразних засобів, за нові танцювальні форми завершився у Голейзовського появою на сцені Експериментального театру двох вистав – "Йосип Прекрасний" (музика С.Василенко) та "Теолінда" (музика Ф.Шуберта).

Пошуки нової структури, композиції хореографічної вистави у Голейзовського відбуваються не за рахунок подолання умовної природи балетного театру, а у виборі сюжету, прийомів оформлення та характеру сценічного жесту. За цим принципом Голейзовський і здійснює постановку балету "Йосип Прекрасний". Принцип узагальненості образів і подій, умовного рішення побутових сцен, театралізації фольклору покладений у основу роботи всіх творців вистави – балетмейстера, композитора, художника. Підкреслено-умовні декорації Б.Ердмана дають лише натяк на місце і час дії, костюми виділяють якусь одну яскраву деталь національного одягу. При цьому національні мотиви у пластиці і музиці лише вгадуються у загальному інтонаційно-ритмічному малюнку.

Пантомімічні сцени балети побудовані на виразності групового ритмізованого жесту. Цей жест підкреслено умовний, він зовсім виключає як натуралістичну повадку, так і число балетну манерність. Образна побудова пантоміми максимально наближена до загального скульптурно-пластичного стилю балету, завдяки чому фактично зникає межа між танцем і пантомімою. Балет розгортається як безперервна хореографічна дія, як ланцюг яскравих скульптурно-пластичних картин. Як і у попередніх постановках Голейзовського хореографія є основним виразним засобом вистави. Але пластичні образи тут виражають вже не тільки настрій, вони є провідником конкретного змісту видовища. Власне кажучи, митець пропонує у "Йосипі Прекрасному" принципово нову структуру, нову композицію сюжетного балету. У цьому насамперед, і є його інноваційне значення. Основним виразним засобом цієї вистави був танець, рух, оформлення лише підкреслювало його виразну силу.

У виставі Голейзовського замість писаних декорацій з'являється голий остов конструкції. У першій дії покаті горизонтальні площини станків умовно показують гористу місцевість Ханаанської пустелі, у другій дії – лише натяк на вхід у єгипетську піраміду.

Конструктивні декорації дозволяють Голейзовському по-новому створювати мізансценування. Він розташовує персонажі на різних планах, на різній висоті сценічного майданчика, на значній віддалі один від одного. Їх фігури чітко вимальовуються на однотонному фоні сценічного простору і завдяки

цьому жест виконавця стає більш виразним та рельєфним. Зміст перехрещуваних пластичних реплік легко читається з зали, що надає можливість балетмейстеру виразно розкривати зміст найважливіших драматичних епізодів декількома акцентованими жестами, не відхиляючись, в той же час, від загального скульптурно-пластичного стилю хореографії вистави. Балетмейстер максимально використовую можливості, надані йому художником: масовка, що по-особливому згуртована на станках, грає не тільки змістовну роль, але й роль декоративного фону, кордебалет являє собою основу балету. Гострий чіткий малюнок хореографічних побудов органічно поєднується з формою та кольоровими сполученнями костюмів, у яких принцип лінійності доведений до класичної завершеності.

Новий принцип втілення змісту в балеті, новий тип балетної режисури, який стверджувався Голейзовським у "Йосипі Прекрасному", до цього часу приховує багато не використаних можливостей для хореографічного мистецтва. Вже давно немає очевидців постановки балету, а пластичні групування, оригінальні комбінації танцювальних рухів, знайдені для цієї вистави, живуть і донині.

Розробляючи нову лексичну основу, Голейзовський не висував її як універсальну заміну класичному танцю, що робили пізніше інші. Але, оскільки балет був поставлений у період гострих дискусій навколо проблеми класичного танцю, противники і прихильники академічного напрямку сприйняли цю виставу як творчий маніфест хореографа Голейзовського, який відмовився від класики.

Життєздатність та перспективність естетичних принципів, покладених Голейзовським у основу "Йосипа Прекрасного", сьогодні перевірені часом. Це дійство було не тільки виставою високої балетмейстерської та режисерської майстерності, новаторською по структурі та лексичній основі. Цією роботою Голейзовський надав право балетному театру розв'язувати життєві та соціальні конфлікти засобами хореографічного мистецтва.

К. Я. Голейзовський – надзвичайно рідкісний тип балетмейстера-дослідника, хореографа-ерудита. Невичерпна фантазія спонукала його до творчості, яка спиралася на енциклопедичні знання театру, музики і танцю. Голейзовський був оригінальним і дуже своєрідним філософом танцю. Його специфічна, самобутня та виняткова хореографічна концепція склалася на самому початку балетмейстерської кар'єри і все своє життя балетмейстер залишався вірним своїм принципам.

Використані джерела

1. Голейзовский К.Я. Касьян Голейзовский. Жизнь и творчество. Статьи, воспоминания, документы / Касьян Ярославович Голейзовский. – М.: ВТО, 1984. – 576 с., ил.

2. Голейзовский К.Я. Образы русской народной хореографии / Касьян Ярославович Голейзовский. – М.: Искусство, 1964. – 210 с.

3. Голейзовский К.Я. Я безумно хочу жить / Касьян Ярославович Голейзовский. – // Балет, 1992, № 1.

4. Катонова С.В. Музыка советского балета / Светлана Владимировна Катонова . – Л.: Советский композитор, 1979. – 296 с.

5. Красовская В.М. Балет сквозь литературу / Вера Михайловна Красовская. – СПб.: Академия Русского балета им. А.Я.Вагановой, 2005. – 424 с., ил.

6. Фокин М.М. Против течения / Михаил Михайлович Фокин. – Л.-М.: Искусство, 1962. – 640 с.

УДК 7.072.2+784.4(477)

Юлія Миколаївна Прядко
аспірантка Київського національного
університету культури і мистецтв

СПОРІДНЕНІСТЬ З ПРИРОДОЮ ЯК СКЛАДОВА СВІТОГЛЯДНОЇ ПОЗИЦІЇ НІНИ МАТВІЄНКО

У статті викладено світоглядну позицію народної артистки України Ніни Матвієнко в контексті народної філософської традиції відчуття спорідненості з навколишнім природним середовищем. Висвітлено об'єктивні і суб'єктивні фактори, які сприяли формуванню у співачки такого ставлення до природи, а також його конкретні прояви у її творчій діяльності та художніх вподобаннях.

Ключові слова: *світоглядна позиція, традиціоналістське селянське середовище, українська ментальність, анімізація природи, кордоцентризм, "сковородинівська людина", містичність, природно-міфологічне сприйняття.*

The article stated outlook folk artist of Ukraine Nina Matvienko in the context of the philosophical tradition of folk feel kinship with the natural environment. Elucidated objective and subjective factors that contributed to the formation of a singer's attitude to nature and its specific manifestations in its creativity and artistic preferences.

© Прядко Ю. М., 2009

Key words: *Outlook, traditionalist peasant environment, the Ukrainian mentality, animizatsiya nature kordotsentryzm, skovorodynivska man, mysticalness, natural and mythological perception.*

Важливою компонентою світоглядної позиції Ніни Матвієнко, що, без сумніву, знаходить свій прояв у її творчості, виступає відчуття тісного зв'язку з природним середовищем, що взагалі притаманне традиціоналістському світобаченню і є однією з ознак того, що спрямованість творчості співачки має дійсно народний характер, оскільки для традиційного українського менталітету притаманна названа властивість. Отже, пропонована стаття має на меті висвітлити: як елементи навколишньої природи накладаються на світобачення співачки і як вони відображаються у її творчій діяльності. Об'єктом дослідження є світоглядна позиція Ніни Матвієнко, предметом – прояв відчуття спорідненості з рідною природою в її світобаченні.

Висвітлення філософської позиції Ніни Матвієнко (зокрема, натурфілософських її переконань) не знайшло достатнього висвітлення у конкретних публікаціях. Проте існує досить багато джерел, які дають змогу "реконструювати" цю позицію і співвіднести її з особливостями українського народного характеру. Багато первинних відомостей міститься у особистих нотатках та листах співачки, зібраних у збірці "Ой виорю нивку широкую", у публікаціях Р. Новаковича, О. Мельника, Г. Дацюк, О. Чекан, В. Скуратівського та багатьох інших авторів, які у різних виданнях присвячували свої статті висвітленню творчості співачки, намагаючись розкрити особливості її мистецької особистості.

Поліський край, який є батьківщиною Ніни Матвієнко (якщо підходити до нього з економіко-географічної точки зору) далеко не найрозвинутіший в Україні. То ж у подібних місцевостях найбільш стійко зберігається традиційна ментальність. Що стосується і пісенної культури. З цього приводу слушним є зауваження Василя Скуратівського у статті, присвяченій творчій діяльності співачки: "І до сьогодні традиційний поліський мелос зберігає чи не найдавніший пласт нашої прадавньої культури" [25, 4]. Таке розуміння притаманне і самій Ніні Матвієнко, яка, зокрема, констатує, що на її батьківщині "склалася окрема пісенна ментальність, живий пласт праслов`янського фольклору" [18, 14]. Звичайно, що в середині XX ст., коли майбутня співачка перебувала ще в надто юних літах, патріархальність місцевого укладу була ще більш виразною. Отже, все це не могло не вплинути на формування Ніни Матвієнко як особистості. У процесі формування особистості співачки на ранніх етапах її життя важливу роль відіграли перекази, що відносяться до царини української демонології, а саме про русалок та мавок. Ними нібито був насичений навколишній світ, саме в українському середовищі вони набули найбільшої довершеності [28, 13]. Цю ж думку розвиває й О. Стражний, який, характеризуючи риси українського національного характеру, зокрема, вказує: "Предки українців завжди обожнювали сили дикої природи: священним почиталося все, що в ній "живе" – мавки, лісовики, упирі, русалки, духи, вурдалаки, потерчата та інші містичні мешканці – з усіма їх законами та причудами. Це сформувало в думках українців відчуття того, що в природі можливе переплітається з неможливим. Живучи в системі двовір`я, вони підспудно оточені містичними дивами" [26, 313].

Немає сумніву, що Ніна Матвієнко успадкувала означені риси українського національного характеру: "Мавки, русалки, лісовики, давні свята, обряди, традиції Полісся – це той світ, в якому я виросла, і все те – надзвичайно рідне і зрозуміло мені! В дитинстві почувалася такою ж мавкою, бо зростала серед квітів і трав. Пам`ятаю, на зелені свята, ми з друзями бавилися, каталися на гойдалках, влаштовували різні ігри, забави. Кожен знав, що в цей час у житі гуляють русалки. Ми так хотіли їх побачити, але батьки не дозволяли і близько до жита підходити, бо мавки потягнуть і залоскочуть до смерті! І ми вірили" [14, 43]. Красномовніше про атмосферу, в якій зростала майбутня українська співачка, сказати важко. У зв'язку з цим у співачки навіть зараз час від часу виникає ототожнення себе з міфологічними персонажами поліського фольклору – мавками й русалками [21, 5]. В цьому вона проявляє себе як "сковородинівська людина", яка характеризується доктором філософських наук В. Храмовою як така, що "у своїй душі шукає кращого світу як надкомпенсату за дійсність, за реальний світ" [29, 14].

Якщо зважити на те, що враження дитинства завжди знаходяться у підсвідомості дорослої людини, і нашарування подальшого життєвого досвіду лише виступають раціональним додатком до цього підґрунтя, то не дивно, що це визначає стиль діяльності та мислення (звичайно, з урахуванням задатків особи). У випадку зі співачкою це міркування бачиться ще чіткішим, адже, за її визнанням, вона була "трохи засинтементальною" [17, 105], ніж інші її брати, сестри та однолітки, що, на нашу думку, слід розуміти як більш чутливе сприйняття майбутньою співачкою явищ дійсності.

Врешті, така традиціоналістська атмосфера багато в чому зумовила й перебіг творчого шляху геніальної землячки Ніни Матвієнко Лесі Українки, творчість якої також багато в чому вплинула (точніше, конкретизувала) творче становлення Ніни Митрофанівни. Сама співачка визнає: "Коли я читаю Лесю Українку..., завжди дивуюсь співзвучності з моїм життям" [21, 5]. Про цю співзвучність розповідає не тільки сама виконавиця, а й ті, хто писав про її творчу діяльність. Наприклад, Ольга Мельник у своїй статті про Ніну Матвієнко описує свої так враження: "Коли слухаєш радіовиставу "Лісова пісня" Лесі Українки. відчуваєш: це монолог поетичної душі, мовлений на одному диханні, це унісон сердець Мавки і Ніни Матвієнко" [18, 14]. Усе це врешті зумовило узагальнення, що прозвучало з вуст народної співачки: "А я така є, містична. Інколи чую це все. Інколи хочу більше жити там, ніж тут... хочу в житі бути, в інший світ перейти, в інший вимір" [22, 16].

Можна припустити, що з цією містичністю пов'язане усвідомлення себе як явища позачасового, тобто такого, що існує завжди. В одному з ранніх інтерв'ю вона зробила таке зізнання: "Я древлянка по землі, а за духом – княгиня" [12, 6]. Є усі підстави стверджувати, що означене почуття було притаманне Ніні Матвієнко з самого раннього віку в силу згаданої вище її підвищеної дитячої чутливості. У одному з своїх листів вона розповідає, що "…чула як говорять стовпи" і "бачила наяву цілі полчища воїнів, чула ляскання щитів, стогін землі. То йшли князі" [17, 105]. Два останні висловлювання співачки виступають красномовним свідченням кровної спорідненості виконавиці народних пісень зі своїм рідним краєм, з його споконвічними звичаями і традиціями, її потреби відстоювати своїм мистецтвом високі моральні цінності, притаманні тому середовищу з якого вона вийшла. Отже, не дарма одна з статей про творчу діяльність Ніни Матвієнко, автором якої є М. Кагарлицький, має назву "Її голос з глибини віків" [10, 2]. У цьому розумінні він дуже точно підмітив душевний настрій співачки.

З відчуттям спорідненості з рідною землею нерозривно пов'язана притаманна співачці ностальгія по батьківщині. Це неодноразово підкреслювалося в присвячених їй публікаціях. Найбільш красномовно, на нашу думку, це відчуття ілюструє нотатка Ніни Матвієнко, написана тоді ще молодою виконавицею в літаку під час повернення з закордонних гастролей: "Слава тобі радосте, повертаємося додому, на милу Батьківщину. Не хочу ні мексиканських ананасів, ні солодких канадських огірків, ані зманливих паризьких парфумів. До-до-му хочу!" [11, 24].

Щоправда, якщо взяти біографічні відомості про велику українську поетесу та видатну українську співачку, у Ніни Матвієнко навіть є певні переваги перед першою. Справа в тому, що Леся Українка мала своє походження з досить високих кіл української інтелігенції і контактувала з селянським традиційним середовищем як зовнішній суб'єкт, оскільки навіть у дитинстві вона відвідувала села наїздами, так би мовити у виховних цілях її батьків з метою ознайомлення майбутньої письменниці й поетеси з народним життям, виховати в ній відчуття національної свідомості [13, 48]. Що ж стосується Ніни Матвієнко, то вона виступала невід'ємною часткою цього середовища. Напрошується висновок про те, що вона зазнала від нього навіть більшого впливу, ніж її велика землячка.

Містичність, усвідомлення позачасового характеру своєї творчості, наявність у свідомості й підсвідомості образів української міфології – все це становить не тільки внутрішній світ співачки, а й відображається в її творчості. Така спрямованість творчої особистості Ніни Матвієнко має велике значення у справі підйому національної свідомості. Дуже слушною в цьому аспекті є точка зору М. Поповича, який наголошує: "Природно, що міфологеми відіграють суттєву роль в процесі її (України – Ю. П.) духовного становлення. Міфологеми консервативного характеру, орієнтовані на минуле виходять із уявлень про відродження вічного національного чи соціального духу, воскресіння, перехід через смерть-сон нації, яка прокидається" [4, 32].

Найбільш яскравим прикладом відображення особливостей природно-міфологічного світосприйняття Ніни Митрофанівни виступає масштабне музично-сценічне дійство "Золотий камінь посіємо", що відбулося за її участю на честь п'ятдесятирічного ювілею співачки у березні 1998 р. і яке безперечно можна вважати апофеозом її мистецької діяльності. У постановці, яка складається з шести картин, що відображують основні віхи історії українського народу, співачка в кожній з них окремо створює алегоричні образи, кожному з яких притаманні ті чи інші пісенні твори, які уособлюють ту чи іншу епоху. "Княгиня, скіфська жриця, мати-земля, – відзначала оглядач культурних подій столиці України Марина Іваненко, – ці шляхетні образи безпосередньо пов'язані з українською історією і культурою" [9, 16].

Головна ідея вистави полягає в тому, щоб переконати слухачів, що при зміні епох "сутність народу залишається незмінною" [16, 142]. Це виявляється в першу чергу у тому, що, за слушним зауваженням музикознавця Олени Чекан, "спільним знаменником надзвичайно строкатого дійства був неповторний тембр виконавиці, що різні за походженням мелодико-інтонаційні звороти адаптував до загальноукраїнської, кожному зрозумілої формули національного" [30, 29].

Можна зазначити, що творчій діяльності Ніни Матвієнко, як і творчості Лесі Українки, притаманна романтично-екзистенціальна спрямованість, яка характеризується наявністю міфологічних мотивів, ідеєю спорідненості людини з природою, антропологічною "наповненістю" природи [2, 385]. "Я більше живу з природою, ніж з людьми" – казала вона якось [3, 9].

Взагалі, відчуття тісної спорідненості з природою виступає типовою рисою української традиціоналістської ментальності. Підкреслюючи це, автори підручника з етнопсихології О. М. Бандурка та В. О. Друзь констатують: "Близькість до природи проявляється в поетичній "українській душі", в її мелодійності і співучості" [1, 207]. Ще на більш глобальному рівні з цього приводу висловлюється дослідник із заокеанської української діаспори П. Штепа: "Мало є народів у світі, які пов'язані з природою так близько, як народ український – від матеріальних виявів (вишивки, квіти навколо хати і в хаті) до духовних (мораль, пісні, релігія)" [33, 376]. Враховуючи названий аспект, можна з упевненістю стверджувати, що Ніна Матвієнко є типовою представницею українського етносу, і навіть не стільки тому, що її батьки були етнічними українцями, а тому, що її становлення як особистості відбувалося у традиційному українському середовищі. Звичайно ж, це наклало свій відбиток на творчу спрямованість співачки і взагалі на її світобачення та особисте самоусвідомлення.

Те, що природа виступає джерелом натхнення творчої особистості виконавиці, свідчить і той факт, що Ніна Матвієнко у своїх виступах і не тільки пісенних, а й у пресі і навіть в особистих записах та кореспонденції постійно звертається до образів, пов'язаних з живою природою, приміряючи їх на

себе. Наприклад: "Колись могла покинути все і помчати туди (в поля – Ю. П.)..., погратися в полі з вітром. Я була метеликом" [3, 9]; "Я частіше відчуваю себе зачиненим в будку цуценям, що чекає, коли його випустять на волю"; "Відчуваю себе деревцем, його листочком" [24, 21]; "Я риба. Я хочу плавати у чистій воді" [21, 5]. Одного разу на запитання: "З ким із братів наших менших вона себе асоціює?", співачка відповіла: "З лисицею" [5]. При цьому природні образи співачка приміряє не тільки на себе, а й на навколишнє середовище, наприклад: "Київ так стомився від жари, що став схожий на пса з висолопленим язиком" [6, 14; 7, 7]. І подібних образних порівнянь Ніна Митрофанівна використовує багато.

Те ж саме стосується й ставлення Ніни Матвієнко до української народної пісні як такої: "Народна пісня в моїм понятті – це ніби журавлик в небі; якщо вхопишся за його пісенну ниточку, то й сама станеш журавликом і злетиш з піснею в небо. От треба тільки повірити в журавлика" [10, 3]. Такі ототожнення можливі тільки у людини, яка наділена неабиякою фантазією і яка пропускає через свою душу народну міфологію. Саме таким чином можна охарактеризувати особистість видатної української співачки сучасності Ніни Матвієнко. Ототожнюючи пісню з живою істотою, виконавиця переконана. що в пісні наявна душа. "Пісня – це також плоть, адже від плоті людської вона народжується. І у неї є душа", – так аргументує свою точку зору на природу пісні співачка [19, 15].

Навіть, якщо спрямувати поверховий погляд на фольклорний репертуар співачки, то неважко помітити, що в них яскраво проглядається така риса її світоглядної позиції, як відчуття спорідненості з природою. Прикладом можуть служити такі пісні, як "Ой летів же сизий голуб", "Ой горе тій чайці", "Од поля до поля виросла тополя" та ін. [17]. Саме екзистенціальними й природо-орієнтованими настроями проникнуті побутові пісні з репертуарної підбірки співачки. Мабуть підбірка була б іншою, якщо б не така спрямованість її мислення. У одному з своїх творів видатний російський письменник Костянтин Паустовський писав: "А що виховує широту духу, як не ця дивовижна природа!" [22, 20]. Ці слова в повній мірі стосуються й самої Ніни Матвієнко.

Взагалі, екзистенціальність притаманна українській пісні в цілому. Вона випливає з такої особливості українського національного характеру, як емоційність. З цього приводу філософ української заокеанської діаспори першої половини ХХ століття Є. Опацький відзначав: "Українці відрізняються емоційною вдачею, себто, що в їх житті емоції відіграють велику роль і навіть часто переважають над інтелектом і волею" [20, 36]. Так само визначав особливості українського національного характеру і ще один відомий український мислитель Д. Чижевський, наголошуючи на таких рисах, як емоційність і сентиментальність, чутливість і ліризм [31, 19]. Аналогічної точки зору дотримуються і представники вітчизняної етнопсихології. Сучасний український спеціаліст в цій галузі Р. Додонов, який серед основних рис української ментальності називає перевагу емоційності над раціональністю, почуття над інтелектом, "серця" над "головою", амбівалентний характер внутрішнього світу, який виражається у поєднанні активного і пасивного психологічних типів. При цьому він підкреслює перетворення емоційності і самозаглибленості у своєрідну соціопсихічну константу, типологічно втілену в українській селянській психології [8, 223]. З названими авторами солідаризується і А. Полякова, яка у своєму дослідженні виділяє серед значимих рис українців чутливість, відкритість до щирої гами емоційних переживань, фантазійність та інші психологічні явища емоційного характеру [24, 13]. Врешті ці та подібні твердження складають так звану "кордоцентричну" концепцію національного характеру українців.

Звичайно ж, твердження "кордоцентристів", якщо їх застосовувати до всіх аспектів українського буття, можна розцінювати як спірне. Але стосовно української музичної та пісенної культури воно справедливе, адже українська народна пісня відрізняється співучістю, що виступає похідним від особливого емоційного стану українця. Це твердження цілком співзвучно з точкою зору В. Додонова, який, розглядаючи питання впливу етнічної ментальності на мистецтво, відзначає її властивість надавати митцю величезний вибір образів, можливість вирішення ситуацій, мисленнєвих зв'язків. На думку дослідника, можливість розпредмечення творів мистецтва визначається етнічною ментальністю, оскільки митець "інтуїтивно вхоплює відповідні його етносу ментальні уявлення, втілюючи їх у свої творах" [8, 166–167] (це стосується і Ніни Матвієнко, яка як митець створює форми подачі пісенного матеріалу).

Можна висловити припущення, що творчість великої землячки, якою захоплюється співачка, певною мірою вплинула й на лексику співачки. Численні її висловлювання, як письмові, так і усні, дуже образні, скрашені метафорами і виступають зразком українського мовлення. І все це поєднується з поетичним сприйняттям рідної природи. Друг Ніни Матвієнко львівський журналіст Роман Дідула, що тривалий час перебував у листуванні із співачкою і мав змогу переконатися в її літературних здібностях, з цього приводу відзначив: "Не сумніваюсь, якби вона (Ніна Матвієнко – Ю. П.) присвятила себе красному письменництву – а все потребує посвяти, ми мали б у літературі славне ім`я, може, не менше. ніж має в собі її пісенне мистецтво" [17, 14]. Доцільно навести уривок з літературної вправи майбутньої співачки, учениці Коростенської школи-інтернату (1963 р.): "Ой, як дихати хочеться на всі груди, як співати хочеться, танцювати і радіти, бо прийшов мій довгожданий день весни! Серце забилося в грудях скоріше, кров заграла в душі, наче гармошка. Дівчата пожвавішали, личка рум'янцем зайшлися. А сонечко всміхається і молодому, і маленькому, і старому. Голоси зливаються у дзвінкий голос струмочка. Я люблю дивитися як берези, прокинувшись навесні, починають ворушити в повітрі голим віттям, як простягають до вікон гілки... " [17, 124].

Наведений уривок свідчить не тільки про вишуканість літературного стилю 16-річної Ніни Матвієнко, а й про те, що в ньому яскраво проглядається тісне духовне єднання з природою. Такі думки

можуть бути притаманними людям особливого духовного складу, таким, які відчувають навколишнє середовище як гармонічний живий організм. Саме таке відчуття притаманне людям, що є вихідцями з традиційного середовища. Якщо узагальнити наведені міркування з приводу наведеної літературної вправи юної Ніни Матвієнко, то треба звернути увагу, що уривок виступає ілюстрацією того, що українському менталітетові притаманний паралелізм зображення життя природи та людини, органічний зв'язок природного та соціального. "Природа тут наповнюється символами життя і підноситься над... поетизацією зовнішнього буття тим, що виступає резонатором людської душі" [15, 83]. Фактично йдеться про характерну для традиціоналістського світогляду українців анімізацію усього, що оточує людину у світі. З цього приводу В. А. Сушко відзначала: "Все те, що сучасна людина сприймає як різні пласти свідомості, людина традиційної культури мала за окремні анімалізовані постаті, кожна з яких свого часу мала виразні характерні риси і відповідала за певні почуття і стосунки" [27, 55]. Ніні Матвієнко як носієві традиціоналістських поглядів на світ, судячи з наведеного уривку, також притаманне наділення душею (інакше кажучи, людськими властивостями) навколишнього середовища

З усвідомленням свого нерозривного зв'язку з природою тісно пов'язане екологічне мислення Ніни Матвієнко. "Від навколишнього смороду мені стискає груди, стає страшно, бо важко дихати, – говорить Ніна Матвієнко в одному з інтерв'ю – Люди не думають, що буде завтра. Хочеться крикнути: "Схаменіться" [23, 21]...

У підсумку можна констатувати, що у світоглядній позиції Ніни Матвієнко та у її творчості міститься великий пласт традиціоналістського народного світобачення, яке ґрунтується на гармонійному сприйняття навколишнього природного середовища, відчутті себе як невід'ємної частки природи і, нарешті, тенденції до анімізації (наділенні людською душею) предметів природного походження. Це знаходить своє потужне відображення у спрямованості її творчої діяльності, про що свідчить тематика багатьох пісень з її репертуару, а також її ставлення до роботи у інших галузях мистецтва. Її погляди цілком співпадають з уявленнями спеціалістів про особливості українського народної свідомості і виступають наочною ілюстрацією їх висновків.

Використані джерела

1. Бандурка А. М. Этнопсихология: Учебное пособие для высших учебных заведений / Бандурка А. М., Друзь В. О. – Х.: Изд-во Ун-та Внутренних дел, 2000. – 239 с.
2. Бичко А. Історія філософії: Навчальний посібник / А.К. Бичко, І.В.Бичко, В.Г. Табачковський – К.: Либідь, 2001. – 407 с.
3. Будько Є. Ніна Матвієнко: Ніна Матвієнко: "Привожу з мандрівок себе" / Є. Будько // Міжнародний туризм – 2001. – №. 4. – С. 5–9.
4. Грицук В. Міфотворчій голос Матвієнко / В. Грицук // Кіно. Театр. – 1998. – № 3. – С. 32–33.
5. Громов В. Нина Матвиенко: "Я не должна была родиться" / В. Громов, С. Олефир [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http:www.facts.kiev.ua
6. Дацюк Г. Ніна Матвієнко: "Я лише тепер живу"/ Г. Дацюк // Независимость. – 1999. – 25 сентября. – С. 14.
7. Дідула Р. Так боюсь недоспівати /Р. Дідула // За вільну Україну. – 2001. – 18–19 травня. – С. 2.
8. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. А. Додонов. – Запорожье: РА "Тандем-У", 1999. – 318 с.
9. Іваненко М. Ніна Матвієнко: жанрова молодість в день ювілею / М. Іваненко // Вечірній Київ. – 1998. – 17 березня. – С. 16.
10. Кагарлицький М.Її голос із глибини віків / М. Кагарлицький // Київська правда. – 1991. – 27 березня. – С. 3.
11. Климчук О. "А в тому саду чисто метено..." / О. Климчук // Ранок. – 1976. – № 3. – С. 24.
12. Климчук О. А за духом княгиня // Україна. – 1990. – № 4. – С. 6 – 9.
13. Костенко А. І. Леся Українка / А. І. Костенко. – К.: АСК, 2006. – 511 с.
14. Кравчук І. З піснею в серці / І. Кравчук // Гетьман № 5–6. – грудень 2005 – березень 2006. – С. 43.
15. Кримський С. Архетипи української культури / С. Кримський // Вісник НАН України. – 1998. – № 7 – 8. – С. 74 – 87.
16. Кушнірук О. Нова концертна програма Ніни Матвієнко / О. Кушнірук // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5 – 6. – С. 141 – 143.
17. Матвієнко Н. Ой виорю нивку широкую / Н.Матвієнко. – К.: УЦНК "Музей Івана Гончара", 2003. – 576 с.
18. Мельник О. Золоті ключі Ніни Матвієнко / О. Мельник // Освіта. – 1997. – 24 вересня – 1 жовтня. – С. 14 – 15.
19. Новакович Р. Певица божьей милостью / Р. Новакович // Зеркало недели. – 1996. – 15 июня. – С. 15.
20. Опацький Є. Українська емоційність / Є. Опацький // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 36 – 47.
21. Пастухов О. Ніна Матвієнко: "Я русалка, і хочу бігати в чистому житі" / О.Пастухов // Столиця 2000. – 4 квітня. – С. 5.
22. Паустовський К. Повесть о лесах / К. Паустовський // Собрание сочинений: В 9 т. – М.: Художественная литература, 1982. – Т. 3. – С. 6 – 182.
23. Петрова А. Нина Матвиенко: Хочу хоть на миг очутиться между небом и землёй / А. Петрова // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – 6 января. – С. 21
24. Полякова А.С. К проблеме становления украинского национального характера / А.С. Полякова // Национальная психология и духовные ценности народа: Сб. ст. – Донецк, изд-во Донецкого ун-та, 1994. – С. 12–14.
25. Скуратівський В. Пісня з вишитими рукавами / В.Скуратівський // Молодь України. – 1988. – 21 січня. – С. 4–5.

26. Стражный А. Украинский менталитет: иллюзии – мифы – реальность / А. Стражный. – К.: Подолин, 2008. – 383 с.
27. Сушко В. А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XX ст.: 15. 02. 2007. Дисертація кандидата історичних наук / Валентина Анатоліївна Сушко. – К., 2006. – 256 с.
28. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим та біографічні нариси А.П. Пономарьова, Т. В. Космічної, О, О. Боряк – К.Либідь, 1992. – 640 с.
29. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 5 – 15.
30. Чекан О. Одвічна жіночість / О. Чекан // Арт лайн. – 1998. – № 4. – С. 28 – 29.
31. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – 175 с.
32. Шлемкевич М. Душа і пісня / М. Шлемкевич // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 97–112.
33. Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість / П. Штепа. – Дрогобич: Відродження, 2005. – 410 с.

УДК 7.091.:79:791.4

Жанна Олександрівна Морозова
здобувач Київського національного університету
культури і мистецтв

МИСТЕЦТВО ВИДОВИЩА ЯК КОМПОНЕНТА МАСОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається проблема раціонального позитивного сприйняття видовища як образної реальності, а також роль видовища у відродженні духовності суспільства.
Ключові слова: *проблема видовища, візуальний образ, мода як театральне видовище.*

In the article the problem of rational, positive perception of spectacle is examined as to vivid reality. The phenomenon of spectacle is in the revival of spirituality of the state.
Key words: *problem of spectacle, visual appearance, fashion as theatrical spectacle.*

Злам парадигми класичної культури у XX столітті призвів до радикальних метаморфоз художніх практик і спричинив зміну світу видовищ. Якщо раніше видовище відбувалося у певному архітектурному просторі, відповідно до масштабу подій, наприклад, Олімпійські ігри, рицарські турніри, то XXI століття створило нові можливості бачення соціуму за допомогою мас-медіа, які мають змогу охоплювати майже всю планету. Специфічна видовищність історичних подій створюється завдяки засобам Internet і PR-технологій. Зазначимо, що у видовищах соціальних революцій, катастроф тощо саме життя перетворюється на тотальний театр, а гра постає як спосіб існування людини, її природний стан, шлях до пізнання, відкриття та осягнення світу.

Стратегічного значення на сучасному етапі в Україні набуває проблема позитивності сприйняття видовища та його раціонального застосування у відродженні духовності суспільства, культурної самоідентифікації людини, її креативності. Видовищність розвивається швидкими темпами завдяки використанню нових технологій багатовимірного світу і стає однією з форм суспільної свідомості, специфіка якої полягає у відображенні дійсності. Видовище є певною культурною інновацією, що виконує соціокомунікативні функції і стає найважливішим механізмом адаптації людського суспільства до динамічних змін природного та соціального середовища.

Українське суспільство розв'язує проблему мистецтва видовища відповідно до конкретних соціальних умов і реалій історичного часу.

Мета дослідження полягає в аналізі мистецтва видовища як компонента масової української культури шляхом визначення особливостей естетичної концепції видовища, аналізу естетико-психологічної цілісності видовищних форм, художнього образу в сучасній Україні.

Майже у всіх сферах життя видовище стає невід'ємним компонентом: як в політиці, спорті, кіномистецтві, цирку, fashion-бізнесі, так і в театральному, хореографічному, музичному мистецтві, що потребує вивчення джерелознавчої бази з означеної проблеми. Узагальнення специфіки філософсько-психологічного, естетичного розвитку видовища як явища розглядали І. Кант, З. Фрейд, Г. Тард, І. Гете, Й. Хейзінга, Ф. Ніцше, М. Бахтін. Особливу цінність у дослідженні концепції видовища як компонента масової культури становлять мистецтвознавчі праці С.Д. Безклубенка, В.Б. Кісіна, В.П. Зайцева, І.Г. Шароєва, Ю.П. Щукіна, Ю. Лотмана. Культурологічний аспект проблеми видовища охарактеризовано в працях В.В. Кірсанова, Т.Б. Гриценка, І.І. Тюрменка, А.Г. Баканурського, Г.Є. Краснокутського, Л.Л. Сауленка.

Концепція видовища як компонента масової української культури характеризується тим, що вже неможливо ігнорувати вплив видовища на різні сфери культури. Провідне місце в культурі належить саме візуальному образу видовища в поєднанні з режисурою, театралізацією, масовою сценізацією.

© Морозова Ж. О., 2009

Мистецтво видовища розуміється вже як вміння, образна реальність. Вивчення минулого досвіду свідчить, що процес візуалізації кардинально змінюється, набуває нових якостей. Видовище стає психологічною потребою, соціокультурним феноменом реалізації основних потреб людини – у безпеці існування, стабільності, прогнозуванні майбутнього.

Потреба в видовищі набуває більш глибинного психологічного, соціокультурного значення. В праці Зайцева В.П. "Режисура естради та масових видовищ" зазначено, що грандіозні й багатозначні масові видовища, особливо під відкритим небом, завжди вимагали своєрідного режисерського почерку і специфічних виражальних засобів [2, 211]. На Олімпійських іграх найсильніші грецькі атлети змагалися з бігу, стрибків, боротьби, кидання диска, кулачного бою. Вважалося, що змагатися в іграх могли всі вільні елліни. Та до ігор треба було готуватися кілька років. Селяни й ремісники не могли приділяти спорту багато часу, тому в іграх брали участь здебільшого заможні люди. Жінкам доступ на Олімпійські ігри був заборонений під страхом смертної кари. Для греків Олімпія була священним місцем.

Походження видовища тісно пов'язане з первісними ритуалами та міфологічними уявленнями про світ. Ритуальна форма, насичена міфологічним змістом, склала суть видовища і дала йому поштовх для подальшого розвитку. Ритуальне походження видовища стверджує і абсолютизує його соціальність.

Європейська історія свідчить, що видовище кожного періоду розвитку людського суспільства, незважаючи на зміни, які відбувались в різних сферах життя людства, було важливим чинником функціонування суспільних взаємин.

Попередній досвід сприйняття видовища постійно збагачує його формоутворюючі елементи (ритм, простір, час), в яких видовище є одним із стабілізуючих факторів життєдіяльності людини, соціально-психологічним механізмом подолання агресій – за допомогою раціонального використання видовищних форм для досягнення краси, довершеності у повсякденному житті. В праці О.І. Чечетіна "Основы драматургии театрализованных представлений: История и теория" автор наголошує, що однією з неодмінних особливостей видовища (театральної вистави) є необхідність у постійній зміні темпу та ритму видовищності [8, 117].

Характерною особливістю видовища в комунікаційному просторі є динамічність його оформлення з певною передбачуваністю прагнень, дій у регулюванні емоцій людини. В праці А.А. Михайлової "Сценография: теория и опыт" стверджується, що мовою художника, режисера театрального видовища є мова пластики, кольору, світла, фактур, завдяки яким емоційний початок стимулює художньо осмислювати дійсність, інтерпретувати художній образ, досліджувати і розкривати внутрішній світ людини [6, 117]. Креативна людина прагне виконувати творчий, естетично забарвлений акт, який надає їй етичну, естетичну насолоду, де в результаті відбувається створення оригінальних неповторних цінностей та трансформація матеріального світу і духовної культури.

Видовище стає предметом моди стандартизованої масової поведінки людини і потребує детального філософського аналізу. Рівень видовищного споживання допомагає визначити енергетичний стан людини, дає заряд деперсоніфікації, координує ритмічність та гармонію, розвиває вміння орієнтуватися в різних життєвих випадках, спонукає до творчої життєдіяльності, яка є одним з головних визначень людської суттєвості.

В нових умовах соціокультурної реальності видовище набуває вагомого значення, особливо в культурно-дозвіллєвих, розважально-рекреаційних заходах України. Український горизонт видовищ можна побачити у народних обрядах, іграх, календарно-обрядових масових святах, спектаклях, концертах, фестивалях, спорт-шоу, театрально-карнавальних дійствах, показах мод – перетворених на своєрідний різновид театральних вистав, в яких мода як продукт європейської культури, яскраво впливає на світ, формуючи модель поведінки.

В Україні заслуговує на увагу видовищність українського тижня моди (Ukrainian Fashion Week), який є співзасновником Європейської Ради Моди. Ці покази завжди вражають режисурою, сценографією, декораційним оформленням, технічними засобами, перукарською майстерністю, мистецтвом макіяжу, "фешенебельністю" колористичної гами костюмів.

Ukrainian Fashion Week є культурологічною акцією національного масштабу, проведення якої є стимулом для дизайнерів у виробництві продуктів моди не час від часу, а систематично, відповідно до розвитку нового напрямку і стилю, а також відповідає формату європейських тижнів моди з гарантією стабільної уваги суспільства до української моди, зміцнення довіри українців до бренду made in Ukraine.

Не перестають дивувати глядачів Всеукраїнський благодійний фестиваль народної творчості "Купальські зорі", "Таврійські ігри", "Червона Рута", Сорочинський ярмарок, "Козацькі розваги на Андріївському узвозі". Викликають захоплення видовищні центри молодіжних рухів на берегах Дністра (табори Українського Формату) з приголомшеними виступами українських майстрів з різними хореографічними постановками, патріотичними заходами для подальшого вивчення культури та історії власної країни.

Специфічною ознакою сучасного мистецтва видовища є його тяжіння до поліфункціональності, що сприятиме створенню універсальності цілісної художньої моделі світу. Логіка еволюції видовища пов'язана з конкретно-історичними періодами розвитку цивілізації, де художньо-ігрова рефлексія як духовно-практична діяльність та емоційно-психологічна сфера людини стає унікальним засобом об'єктивації соціальних процесів, формуванням художньо-адаптаційної моделі освоєння дійсності в конкретно-чуттєвих образах.

Особливого значення набуває використання видовищних форм, художнього образу у психоаналізі. Саме звернення до видовищних форм може бути засобом "вивільнення" від небажаних і болісних переживань, подолання тривоги, емоційної напруги, неузгодженості спонук чи амбівалентності почуттів. Як свідчить практика, саме завдяки переживанням, отриманим у процесі позитивного сприйняття видовища, можна регулювати поведінку людей, впливати на їх настрій і психологічний стан, поновлювати їх здатність ефективно взаємодіяти з іншими індивідами у сфері міжособистісних взаємин, результативно вести трудову діяльність, формувати вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, сприяти солідарності на основі спільних смаків і життєвих цінностей.

З вищезазначеного можна зробити висновки: видовище як компонент масової культури в сучасній Україні є однією з давніх форм емоційно-естетичного спілкування. Завдяки засобам театральної виразності видовище адекватно висвітлює зміни у картині світу, фіксує процеси народження нового всеохоплюючого стилю, формує new художньо-естетичний ідеал, художню виразність.

Видовищні форми, які склалися історично в Україні, відображають різноманітність людського життя в поєднанні чуттєвості, духовної суті, явища його предметності і символічності, потребують збереження цих культурних надбань (стійких національних традицій), які не повинні руйнуватися під впливом європейських культур, а зберігатися й надалі.

Культурологічна особливість мистецтва видовища акцентує не тільки внутрішні процеси життя соціуму, а й задає динаміку суспільному розвитку, гарантує збереження, спадковість соціальних норм, відношень, які вже сформувалися. Тому будь-яке видовище завжди є колективним (масовим). Саме в його сфері акторської (ігрової) діяльності для збагачення та розширення горизонтів світобачення розкривається власне "я" культурного буття сучасної людини та навколишнього світу. Відомо, що головним матеріалом режисерської творчості у видовищі, є актор-жива людина [4, 252].

Виклики сучасності вимагають неординарного підходу до вирішення проблем сьогодення у сфері культури, в якій масовість – це необхідна умова існування творчих заходів у всьому світі. Згідно з географічним вектором, українська культура – це, безперечно, культура європейського типу та індивідуалізму. Внаслідок потужного розвитку засобів масової комунікації та інформації, глобального впливу світової культури з інтегрувальним процесом, захист культурної самобутності суспільства України містить множину проблем в сфері видовища, але завдяки раціональним видовищним заходам, збереженню українських традицій Україна не втратить свій духовний авторитет.

Отже, аналіз структури видовища свідчить, що процеси театральних формотворень є потужними культурними чинниками структурування світу, засобами театральної виразності в культурній, мистецькій діяльності можна досягти гармонійного світопорядку – Істини, Добра, Краси.

Використані джерела

1. Гриценко Т.Б. Культурологія : навч. посібник / Т.Б. Гриценко. – К. : Центр навчальної літератури, 2007.– 392 с.

2.Зайцев В.П. Режисура естради та масових видовищ / В.П. Зайцев. – К. : Дакор, 2003.–304 с.

3.Зайцев В.П. Режисура естради та масових видовищ : Навч. пос. / В.П. Зайцев.– [2-е вид.].– К. : Дакор, 2006.– 252 с.

4.Захава Б.Е. Мастерство актера и режиссера / Б.Е Захава : учеб. пособие для ин-тов культуры, театр. и культ.-просвет училищ. – [Изд. 3-е, испр. и доп.]. : М. : "Просвещение", 1973.264 с.

5. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посібник. – Видання 2-ге, перероб. та доп. / За ред. І.І. Тюрменко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005.– 368 с.

6. Михайлова А.А. Сценография: теория и опыт : очерки / А.А. Михайлова. – М. : Советский художник, 1990. – 336 с. : ил. – (Искусство: проблемы, история, практика).

7. Художня культура світу: Європейський культурний регіон : Навч. посіб. / Н.Є. Миропольська, Е.В. Бєлкіна, С.М. Масол, О.І. Оніщенко.– К.: Вища шк., 2001. – 191 с. : іл.

8. Чечетин А.И. Основы драматургии театрализованных представлений: История и теория : Учебник для студентов ин-тов культуры / А.И. Чечетин. – М. : Просвещение, 1981.– 192 с.

І с т о р і я

УДК 82.0

Петро Степанович Гончарук
кандидат історичних наук, професор,
професор Державної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ П. О. КУЛІША

Стаття присвячена дослідженню однієї із найскладніших проблем у вивченні творчої спадщини П.О. Куліша – еволюції його історичних поглядів. Автор робить спробу пояснити причини неоднозначності кулішевої ідеології, його історичної концепції, а також джерела феномена його творчого безсмертя.

Ключові слова: *"одержимець духу", Кирило-Мефодіївське товариство, "Чорна рада", "мальована гайдамаччина", культуртрегерство.*

The article is devoted to one of the most difficult problems in studying the creative heritage of P. Kulish – the evolution of his historical views. The author attempts to explain the reasons for ambiguity kulishevoyi ideology, its historical concepts, as well as the source of the phenomenon of his creative immortality.

Key words: *"Oderzhymets spirit", Cyril and Methodius, "Black Board", "drawn Gaydamaks", kulturtreherstvo.*

Наша публікація присвячена "одержимому духу" Пантелеймону Олександровичу Кулішу – видатному українському історику, письменнику, критику, публіцисту, етнографу, мовознавцю, фольклористу, культурному діячеві. Наукові праці та художні твори П.О. Куліша розглядаються поряд зі спадщиною М.І. Костомарова, М.О. Максимовича, Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, Є.П. Гребінки, М.П. Старицького, П.І. Грабовського, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, П.О. Тичини, О.Г. Гончара та багатьох інших класиків української культури. Крім глибокої обізнаності з проблемами вітчизняної та світової історії, А.О. Куліш, за висловом І.Я. Франка, належить до зірок першої величини в українському письменстві, "великих знавців народної мови… язиків та літератур європейських народів" [6, 333]. Саме тому П.О. Куліш, за висловом М.М. Коцюбинського, заслужив "право на нашу велику повагу і вдячність".

Аналіз листів, щоденника, публіцистичних, літературних та історичних праць П. Куліша, а також слідчих документів свідчить, що його ідеологія, погляди на суспільно-політичні процеси, історичні події та явища змінювалися впродовж усього життя, еволюціонуючи, на жаль, у бік консервативних традицій [1, 49-57].

При цьому в формуванні ідеологічної основи Панька можна виокремити три етапи.

Перший етап – 30–50-і роки XIX ст. На цьому етапі, на нашу думку, світоглядний кругозір дослідника формувався під впливом успадкованого духу таємного політичного гуртка Харківського університету (1826) та вільнодумства Ніжинської гімназії вищих наук (1827–1830), піднесення польського визвольного руху та поширення його в Україні у 30-х роках XIX ст.; виникнення політичного гуртка петрашевців у Петербурзі (1845) та Кирило-Мефодіївського товариства у Києві (1846); формування центрів освіти, науки і культури України – Харківського (1805) та Київського (1834) університетів, Волинського (1805) та Одеського Рішельєвського (1817) ліцеїв; створення історичного памфлету "Історія Русів або Малої Росії" (кінець XVIII – початок XIX ст.), чотиритомної "Історії Малої Росії" (1822) Д. Бантиша-Каменського та п'ятитомної "Історії Малоросії" (1842–1843) М. Маркевича, тритомної "Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького" (1841) А. Скальковського, низки історичних, археологічних, етнографічних та джерелознавчих праць першого ректора Київського університету професора М. Максимовича; діяльності Київської тимчасової комісії розгляду давніх актів (1843), Одеського товариства історії та старожитностей; загального потягу української інтелігенції до усної народної творчості, фольклористики і виходу в світ книг "Досвід збирання стародавніх малоросійських пісень" (1819) М. Цертелєва, "Малоросійські пісні" (1827), "Українські народні пісні" (1834), "Збірка українських пісень" (1849) М. Максимовича, західноукраїнської "Русалки Дністрової" (1837); художніх творів І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського (Могили); основоположника нової української літератури, революціонера-демократа Т. Шевченка, життєвий шлях якого тісно переплітався з долею П. Куліша тощо [1, 32-49].

Під впливом зазначених та багатьох інших обставин у П. Куліша сформувалося молоде романтичне прогресивне світосприйняття, сповнене любові до вітчизни, її історії з козакофільськими традиціями, рідного слова зі щирою вірою, що становище України можна змінити на краще, якщо за цю роботу всім

© Гончарук П. С., 2009

дружно взятися. Власне, це бажання зумовило вступ П. Куліша до Кирило-Мефодіївського товариства, від якого у подальшому він усіляко відмовлявся. Саме в цей час побачили світ такі його праці: романтична повість "Михайло Чернишенко, або Малоросія вісімдесят років тому" (1843); віршована поема на історичну тематику "Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького" (1843); перший історичний роман "Чорна рада. Хроніка 1663 року та оповідання" (1846) та на її основі низка повістей; історико-публіцистична "Повесть об украинском народе" (1846); фольклорно-етнографічне видання "Украинские народные предания" (1847); гостросоціальна, прогресивна за своїм спрямуванням "Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце" (1857); ґрунтовні дослідження "Опыт биографии Н. В. Гоголя" (1856); славнозвісна фольклорно-етнографічна та історична праця у двох томах "Записки о Южной Руси" (1856–1857).

П. Куліш був переконаний, що козацьку історію України з минулого можна реанімувати, використовуючи її досвід у сучасному житті, а, найголовніше, шляхом широкої просвітницької роботи домогтися повалення деспотизму та кріпосницької дійсності [1].

Другий етап – 60-і – перша половина 70-х років XIX ст. Ще наприкінці 40-х років XX ст. жандармам третього відділу, використовуючи слідчі висновки 1847 р., вдалося залякати П. Куліша, зламати його потяг до участі у діяльності політичних гуртків та організацій. Ось декілька прикладів. Ще в 1847 р., звертаючись до жандармів, П. Куліш писав: "Я знаю, что личность моя приобрела теперь во мнении многих странный, унизительный для меня смысл. Поэтому я желал бы показать всем, что мой идеал возможной на земле справедливости, здравомыслия и практической любви к человеку заключается в русском правительстве, что на старое время русское вообще и в особенности на украинское я смотрю с ужасом и жалостью, и что, по моему мнению, для России теперь только наступило время полного развития прекрасной государственной жизни, начатой Петром Великим. "Черная рада" моя, вновь исправленная и местами переделанная, представляет как нельзя яснее всю беспорядочность украинской старины и, будучи основана на долгом изучении исторических источников, докажет всем рассудительным людям, что старина наша похожа на страшную ночную сказку, и что светлый день спокойной жизни настал для Малороссии только в новейшее время. Если б я был так счастлив, чтобы правительство возвратило мне свою доверенность позволением печатать, я бы выступил на новое литературное поприще с этим романом. Я уверен, что он заставил бы думать иначе обо мне и тех, которые негодуют на безрассудство проповеданных мною прежде мыслей, и тех, которые делают меня каким-то ламанчским героем. То и другое тяготит мою душу, и, ваше превосходительство, понимаете, как было бы для меня радостно, если бы все верили в мое перерождение по-вашему!" [3, 110].

У листі до О. Ф. Орлова П. Куліш знову запевняє, що він зробить усе, щоб перевиховатися: "Как ни тяжки были мои душевные и физические страдания, но я благодарю провидение за все, что произошло со мною. Тепер, по крайней мере, остаток жизни я проведу спокойно в отношении к себе и достойным образом в отношении к обществу. Этого спокойствия до моего ареста и суда надо мною я не знал: я был исполнен мыслей, горьких для самого меня и вредных для моих слушателей или читателей. Пересматривая теперь в уме все прошедшие свои действия, я удивляюсь великодушию государя императора. Ни одно правительство в Европе не поступило бы так милосердно с вредным фанатиком, каким я, к стыду моему, являлся в своих печатных сочинениях и письмах. Верьте, ваше сиятельство, что после того, как суд его величества надо мною был кончен, я нашел в собственном сознании судью самого неумолимого. Известие о решении дела Белозерского, сообщенное мне женою в крепости, в особенности меня поразило [3, 128-129].

У листі до Л. В. Дубельта П. Куліш так пише про своє перевиховання: "Покорнейше прошу ваше превосходительство взять на себя труд – засвидетельствовать перед его сиятельством, что как бы ни пришлось мне тяжко жить на свете, я до конца сохраню в душе смирение кающегося преступника, и как ни ужасна для меня бедность, которую я уже испытываю и должен, по-видимому, испытывать больше и больше, однако же буду покоряться ей в молчании, как высшему определению судьбы" [3, 134].

У листі до приятеля О. Конисього 22 грудня 1862 р. П. Куліш наголошував: "Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації… нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці", – і закликав і себе, і своїх побратимів "стояти на тій стороні, де правда", бо якщо не так, то "на якого ж ката нам вся наша праця?".

"Та, на жаль, з історичною правдою у Пантелеймона Куліша, – на думку М. Жулинського, – були повсякчасні нелади через суб'єктивні концепції, породжувані і певними настроями, і швидкозмінними політичними орієнтаціями, і емоційно спалахуючими прожектами, і наївними сподіваннями на реформи та ласку" [4, 13].

Під гнітючим впливом циркуляра Валуєва 1863 р., остерігаючись жандармського переслідування, П. Куліш знову починає заперечувати свою причетність до Кирило-Мефодіївського товариства. Крім того, він переглядає свої погляди на роль і місце Запорозької Січі в історії України, історичні умови, які породжували селянсько-козацькі рухи наприкінці XVI – початку XVII ст., революційні події 1648–1676 рр. тощо.

Не солідаризуючись з революційно-демократичним рухом другої половини XIX ст., П. Куліш піддає критиці революційні основи Шевченкової поезії, окремі історичні положення М. Максимовича, М. Костомарова та інших авторів. У вірші П. Куліша "З того світу", написаному в формі послання Т. Шевченка з того світу, згадується баба Талалайка (персонаж народних переказів), на легендарних, міфологічних розповідях якої нібито сформувались історично неправильні уявлення Т. Шевченка про

минуле українського народу, його захоплення козацькою романтикою, що, зрештою, призвело до створення ним образів, позбавлених історичної правди і достовірності. На думку П. Куліша, героїзація у творах Т. Шевченка козаків та гайдамаків, прославлення їхніх подвигів – не що інше, як "брехні", які нічого спільного не мають з історичною дійсністю. Насамперед вони були розбійниками, п'яницями й руйнівниками цивілізації. І саме в цьому полягала велика помилка Т. Шевченка.

Цей же закид робить П. Куліш і М. Костомарову, маючи на увазі його історичні твори, зокрема оцінку діяльності Богдана Хмельницького [4, 637]. Створені П. Кулішем праці "Жизнь Куліша" (1868), "История воссоединения Руси" в трьох томах (1874–1877), "Руїна" (1863–1864), "Мальована гайдамаччина" (1868), "Козаки в отношении к обществу и государству" (1877), "Почин лихоліття козацького і перші козацькі бунти" (1868), "Хмельнищина. Історичне оповідання" (1861) та інші крок за кроком обґрунтовують історичну необхідність приєднання України до Росії, деструктивну роль в історії українських гетьманів та козацької отаманщини, козацько-селянських повстань тощо. У цей час П. Куліш в основу своєї діяльності кладе лише просвітницький рух, боротьбу за рідну мову, розвиток української літератури, поширення історичних знань, в центрі яких висвітлюються тепер уже козакофобські думки та процеси, які визначили закономірність входження України до складу Росії та інші русофільські явища. На його думку, такі ідеологічні засади повинні були сподобатися провладним органам, зняти з нього життєве напруження [1, 52-53].

Третій етап – друга половина 70-х – 90-і роки XIX ст. У цей період ідеологічні засади П. Куліша набули дещо плутаного та неоднозначного характеру. З одного боку, в наукових публіцистичних та художніх працях цих літ ("История воссоединения Руси" – Т. 3 (1877), "Отпадение Малороссии от Польши. 1390–1654 рр.": В 3т. (1887–1889), "Материалы для истории воссоединения Руси" (1877)); публіцистичних та художніх творах ("Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року", "Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове" (1885), "Кирило-Мефодіївське братство в Києві 1843–1847 року. Роз'яснення П. Куліша, члена того братства" (1880), "Украинские козаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого" (1895), збірка "Хуторна поезія" з автобіографічною розповіддю "Історичне оповідання" (1882), підсумковий творчий доробок "Дзвін" (1893), посмертне видання "Позичена кобза" (1897), поеми "Куліш у пеклі" (1890), "Маруся Богуславка", "Грицько Сковорода" та ін.) П. Куліш жалкує, що українські низи не змогли мирно співіснувати у складі польської цивілізації у XV–XVII ст. і часом проявляли невиправдані жорстокі виступи проти польської адміністрації та майнових класів. З іншого боку – зі скрупульозною старанністю П. Куліш виписує жорстокий гніт щодо українського народу з боку польської шляхти та її посібників орендарів-євреїв, що насправді й формувало підґрунтя для всіх селянсько-козацьких заколотів. Керуючись таким баченням історії, П. Куліш вніс плутанину в трактування історичної ролі й місця таких постатей, як П. Конашевича-Сагайдачного, польського коронного гетьмана Жолкевського, вихрещених воєвод Я. Вишневецького та С. Чернецького, керівника української революції 1648–1657 рр. Б. Хмельницького та ін., водночас піддавши критиці діяльність Запорозької Січі, а відтак – усталені погляди на роль і місце козацтва в історії українського народу тощо. Для П. Куліша у цей період ідеалом стала діяльність російських монархічних урядів, особливо Петра I, Катерини II та й царів пізнішого періоду [1, 53-54].

Після ганебного великодержавно-русифікаторського Емського указу 1876 р. П. Куліш доходить висновку про недержавну українську ментальність і стає на шлях каторжної трагічно самотньої просвітницької діяльності. У цей період, як і раніше, він вірно служить українській мові та літературі, робить усе можливе, щоб українська культура набула загальноєвропейського рівня. Автор статті "Одержимець духу" М. Олійник слушно зауважує, що тоді "поет приходить до читача заново. Широко ж відчинімо двері невсипучому трудівникові у нашій справі... Пророковані митцем часи, коли " буде мати учити сина добру і благородству по книжках моїх", настали. Прийшли по роках застою й рутини, заборони і нищення, вистраждані й омріяні, оплачені життям сотень тисяч невинних жертв. Цінімо ж їх як велике, здобуте в тяжкій борні благо, як щастя, котре випадає раз на віку. Не даймо обернути себе в чужоземців на рідній землі, проти чого стояв і за що боровся "фанатик української народності". Пізнаймо істину – і істина позбавить нас від лукавства й нещирості, неправди й злостивості, що ними так обагатів нинішній світ... Не судімо людину за те, чого вона не зробила, – воздається кожному по заслугах його" [5, 12].

Характеризуючи Кулішеву непослідовність, дослідник творчої спадщини П.О. Куліша М. Жулинський слушно зауважує, що він то прославляє культуртрегерську щодо України місію польської шляхти; то після поразки в 1863 р. польського повстання з ентузіазмом приймає запропоновану йому на його ж прохання царською владою посаду сановитого чиновника у Варшаві, згідно з якою він мав проводити там відповідну колонізаторську і русифікаторську політику; то захоплено вітає скасування 1861 р. кріпацтва в Росії і молить дозволу на переклад царського маніфесту українською мовою; то різко протестує проти заборони українського слова Емським указом 1876 р.; то публікує в 1874–1877 рр. тритомну "Историю воссоединения Руси", в якій обґрунтовує історичну значимість Переяславської ради і водночас осуджує козацькі й селянські повстання, образливо оцінює творчу спадщину Т. Шевченка та його святе ім'я; то пише заяву, в якій зрікається російського підданства, хоча пізніше її забирає; то у "Зазивному листі до української інтелігенції" закликає забути класове розмежування в ім'я збереження рідного слова – цієї "скарбівні нашого духу" ("До гурту, паненята з мужичатами!"); то в поезіях "Пророк",

"До рідного народу", в поемі "Магомет і Хадіза" та інших зневажливо оцінює визвольні народні рухи, звинувачує свій народ у затятій боротьбі, в сліпій злобі, невігластві... . М. Жулинський підкреслює, що особливо виразно все це проступило в збірках "Хуторна поезія" і "Дзвін", у яких П. Куліш прославляє культуртрегерство Петра І і Катерини ІІ, які начебто заповіли темному українському народові з його "древнім звірством", "затурканій Україні" "свій ум державний". П. Куліш сподівався, що колись на ґрунті російського самодержавства проросте майбутня державність України, яка неможлива без розбудови національної культури. Звідси його послідовна подвижницька культурно-просвітницька діяльність, постійні компроміси з самодержавством, а також пошуки легальних форм у справі розвитку українського слова, спроби об'єднати навколо ідеї культурної цивілізації українського народу багатих і бідних, українську аристократію і темну чернь [2, 10-16]. Тому особливо високо піднісся авторитет П. Куліша після опублікування етнографічних матеріалів у "Записках о Южной Русі", "Записок о жизни Гоголя" і роману "Чорна рада".

З метою підвищення загального освітнього рівня населення П.О. Куліш видає популярні "метелики" – дешеві книжечки серії "Сільська бібліотека" (1860–1862). В основі багаторічної праці над перекладом Біблії, творів світової літератури було бажання достукатися до широких мас українського народу [1, 100-113].

Пантелеймон Куліш був драматично суперечливою особистістю. Як справедливо зазначає М. Жулинський, його мінливі політичні орієнтації обурювали громадськість, передусім тих, хто намагався наслідувати його велике культурницьке подвижництво. Та їм, його друзям і однодумцям, доводилося то розпачливо розводити руками, то різко його критикувати в пресі, то писати гнівні листи, що страшенно вражало Куліша і змушувало пояснювати свої вчинки, виправдовуватись [2, 16].

Використані джерела

1. Гончарук П.С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша. – К., 2006. – С. 49-56;
2. Жулинський М. Г. У праці каторжній, трагічній самоті // П. О. Куліш. Твори: В 2 т. – К., 1989. – Т. 1. – С.10-16
3. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. – К., 1990. – Т. 2.
4. Куліш П. О. Твори: в 2 т. – К., 1989. – Т.1.
5. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року та оповідання. – К. 1990.
6. Франко І.Я. Зібр. творів: у 50 т. – К., 1982. – Т. 31.

УДК 930.1-055.2:330.342.146

Тетяна Володимирівна Орлова
кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА ЖІНКА В РЕАЛІЯХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

У статті з історіографічної точки зору розглядаються позиції сучасних суспільствознавців з питань соціально-економічного статусу жіноцтва в умовах переходу до ринкової економіки, наголошується потреба подолання гендерної асиметрії в українському суспільстві заради його модернізації і просування в бік дійсно демократичного і громадянського.

Ключові слова: *жіноцтво, ринкові відносини, зайнятість, модернізація.*

The article historiographically reviews the standpoints of contemporary social scientists on the issues of women's socioeconomic status in the circumstances of transition to market economy, emphasizes the importance of removing gender asymmetry in the Ukrainian society for its modernization and development into a truly democratic and civil one.

Key words: *women, market relations, employment, modernization.*

Межа тисячоліть для усього світу стала вельми непростим часом грандіозних трансформацій, що особливо проявилося з початком фінансово-економічної кризи 2008 р. Для України ситуація ускладнюється наслідками мирної антикомуністичної революції початку 90-х років, яка призвела до демонтажу соціально-політичних та економічних підвалин радянського устрою і переходу до нової системи суспільних "координат", де визначальним фактором є ринкова економіка. Перед українством в цілому постала проблема адаптації до нових умов життя. Кожна соціальна група шукає своє місце у новому життєвому устрої. Сказане безпосередньо стосується жіноцтва, частка якого в населенні країни становить приблизно 54 %. Науковці – соціологи, історики, філософи, економісти, психологи та інші – відслідковують тенденції, що мають місце у змінюванні становища жіноцтва України, яка все

© Орлова Т. В., 2009

далі відходить від радянської гендерної системи. На сьогоднішній день опубліковано чимало присвячених названим питанням праць (їх нараховується приблизно півсотні), проте немає жодного історіографічного узагальнення, яке б підбило проміжні підсумки досягнутого і зорієнтувало на подальші дослідницькі розвідки. Саме такими міркуваннями обумовлено підготовку статті, пропонованої до уваги читачів.

Переважна більшість публікацій, що вийшли в Україні, розглядають у різних ракурсах два питання: яким чином перехід до ринкових відносин вплинув на зайнятість жінок, і що потрібно з боку держави, аби захистити їхні права? Перш за все аналізується проблема "Жінка і праця у ринкових умовах", проводяться порівняння радянської і пострадянської гендерних систем, підкреслюється, що у першому випадку праця вважалася обов'язком і чоловіків, і жінок. При чому жінка мала поєднувати повну зайнятість на виробництві із виконанням ролі матері і домогосподарки. Але, із праць сучасних соціологів випливає, що значною мірою такий лад зберігся і після 1991 р., коли брати участь у суспільному виробництві наче вже державою не вимагається. Проте модель сім'ї з двома годувальниками – чоловіком і дружиною – збереглася через економічну необхідність, а також небажання жіноцтва залишати роботу і повністю замикатися у межах сімейних обов'язків. З іншого боку, як вказує провідна дослідниця гендерної соціології Наталія Лавриненко, успішність реформування економіки України – у прямій залежності від трудової активності жінок, які вже декілька десятиріч складають понад половину усієї сукупної робочої сили у вітчизняній господарській системі [10, 143] (один з найвищих в світі рівнів зайнятості жінок у суспільному виробництві [10, 148]). Чотири п'ятих чисельності жіноцтва працездатного віку в Україні належать до економічно активного населення – працюють у державному або недержавному секторі, навчаються або активно шукають роботу. Аналізуючи мотивацію трудової активності, соціологи приходять до висновку, що на першому місці у жінок – можливість заробітку, одержання додаткового прибутку для родини, тобто матеріальна зацікавленість. Бажання самореалізуватися в роботі – на останньому місці майже у половини опитаних жінок (45%), хоча цей показник перевищує аналогічний у чоловіків (36%) [10, 160].

Окрім зміни "системи координат" руху економіки країни із командно-адміністративних та планово-розподільчих до ринкових всі автори не забувають у своїх дослідженнях слова "криза", незалежно від часу виходу в світ публікації. Звичайно, кризові реалії вплинули на всі верстви населення, проте у працях, що нас цікавлять, наголошується особлива важкість їх наслідків для жіноцтва: зменшення можливостей у порівнянні з чоловіками у зайнятості за наймом, підприємницькій діяльності, професійному і кар'єрному зростанні, посилення дискримінації в оплаті праці тощо. Становище жінок відзначилося погіршенням, що особливо виявилося у зростанні жіночого безробіття (понад три чверті зареєстрованих безробітних 90-х років – жінки, переважно з вищою освітою); "фемінізації злиденності", адже, як показують соціологічні матеріали, більша частина бідного населення жіночої статі; крах системи соціального захисту, до якого жінки звикли за часів соціалізму; витіснення жінок у неформальні сектори; а також збільшення обсягів домашньої праці. Нові можливості, які відкривалися лібералізацією економіки, були успішно використані незначною частиною жіноцтва, у той час як становище більшості погіршилося [5].

Аналізовані праці поділяються на ті, в яких переважає констатація над аналітикою, і ті, які ставлять за мету виявити глибинні протиріччя і причини, сутність явищ та процесів. До таких авторів відноситься Катерина Левченко [11]. Авторка показує основне протиріччя гендерної проблеми сучасного українського суспільства: з одного боку, відбувається формування ринкових відносин, йдуть процеси первісного накопичення капіталу, часткова деіндустріалізація, тимчасова депресія соціальних галузей (де ще за радянських часів жінки посідали провідне місце), а формування ринку праці характеризується дискримінацією жінок. В результаті – ймовірність жіночого безробіття, перетворення жінок у групу соціального ризику, або виштовхування до сфери домашнього господарства. З іншого, все це відбувається на фоні загальносвітової тенденції розширення залучення жінок до економічного, політичного управління, зростання їхньої соціально-культурної ролі, що є світовою мегатенденцією [11, 14], а також тим фактором, що впливає на свідомість жіноцтва України, особливо молоді. Старші покоління і так були виховані в дусі "активної життєвої позиці", а також соціального захисту жінки-матері. Інші спостережливі дослідниці, зокрема, Оксана Кісь, Тетяна Журженко вказують: погіршення політики щодо жінок, зокрема витіснення їх з ринку праці, прикривається ідеологічною кампанією, забарвленою мотивами реставрації "одвічних національних цінностей", а насправді новостворених міфів, зокрема про "Берегиню" – хранительку домашнього вогнища. Ситуація, яка спостерігається на усьому пострадянському просторі, у феміністській літературі одержала визначення "постсоціалістичного патріархатного ренесансу", який виявив недовговічність та ілюзорність "соціалістичних завоювань" стосовно визволення і рівноправності жінки [6, 8]. Проте ще глибше виявляється прагнення деяких економістів і політиків виправдати скорочення жіночої зайнятості, зростання безробіття, падіння життєвого рівня українських сімей "об'єктивністю, природністю і закономірністю" самих принципів ринку (доцільністю та ефективністю), а також "особливими репродуктивними функціями жінки" і пов'язаними з цим сімейними обов'язками. Наталія Лавриненко приєднується до думки тих науковців, які показують, що ринок праці в значній мірі контролюється чоловіками, які здатні маніпулювати ним задля власних цілей як роботодавці і керівники [10, 158]. Наголос ставиться на тому, що жінки – це, начебто, працівники "другого сорту", в чому наочна гендерна дискримінація.

Одним з головним напрямів досліджень є аналіз тенденцій у сфері жіночої зайнятості, яка в значній мірі визначається ситуацією на ринку праці. Дослідники проблеми "Жінки на ринку праці" єдині в констатації значної гендерної нерівності у цій царині. Такі твердження ґрунтується на тому, що жінкам частіше відмовляють надати роботу, або швидше, ніж працівників чоловічої статі, звільняють, гальмують кар'єрне зростання, залишаючи на нижчих щаблях посад і заробітків. Стосовно заробітків: середня заробітна плата жінки по Україні від початку 90-х років і досі становить 65–70% від середньостатистичної чоловічої зарплати. Відбувається "фемінізація" низькооплачуваних робіт, тобто жінки відтісняються до тих галузей або видів діяльності, де або низькі заробітки, або непрестижна праця. Складається враження, що ринок праці розподілився на дві частини: "чоловічу" і "жіночу". Перша – престижна і високооплачувана, "нова", "ринкова", друга – традиційно державна з суто зовнішнім високим статусом соціальних занять (освіта, медицина, все більше наука і поступово армія), яка потребує вищої освіти, проте цей "людський капітал", високо оцінюваний за кордоном, не є таким у нас. В гендерній асиметрії науковцями називається ще низка проявів. Серед них – непропорційний розподіл жінок і чоловіків за рівнями посадової ієрархії (на вищих керівних посадах жінок дуже мало). Тобто має місце реальне відсторонення їх від повноцінного управління економічними справами, що є характеристикою гендерної нерівності. Водночас за роки незалежності, як помітили соціологи, постійно зростає чисельність жінок, зайнятих важкою фізичною працею (здебільшого це зумовлено зайнятістю у підсобному домашньому сільському господарстві), а також на шкідливих виробництвах (де замість того, аби здійснювати модернізацію і покращення умов праці, роботодавці йдуть на невелике збільшення заробітної плати) [1, 41; 10, 155-156]. Дослідники виводять характеристики особливого ринку жіночої робочої сили: низька зарплата, дискретна зайнятість, низька кваліфікація, обмежений вибір професій, погані умови праці, горизонтальна професійна мобільність, або мобільність "вниз" – тобто на менш престижні і оплачувані види робіт, ніж були у жінки раніше.

Особливо велика увага була приділена жіночому безробіттю за ринкових умов. Жодна публікація не обійшла це питання стороною. Часто наводився вислів, що став крилатим: "У безробіття – жіноче обличчя". Однак можна помітити відмінності (історичний підхід) у працях першої половини 90-х років і тих, що вийшли пізніше. В останніх феномен українського безробіття препарується з гендерних позицій. Наприклад, вказується, що серед офіційно зареєстрованих безробітних дійсно більшість складали жінки, тому що чоловіки соромилися набувати такий статут і швидше знаходили роботу або підробіток. Другою обставиною називається відмінність між формальним безробіттям і більшою неформальною зайнятістю, яка не афішується, але відіграє, як вказує Олена Стрельник, значно більшу роль в економічних стратегіях населення України, ніж зайнятість офіційна [16, 230]. Третьою обставиною, яка відрізняє сучасну ситуацію від колишньої, є те, що за роки останньої кризи значні скорочення відбулися у "чоловічих" галузях, таких як будівництво і важка індустрія, тобто про фемінізацію безробіття наприкінці 2000-х років як про яскраву рису українського ринку праці, можливо, не варто говорити. Зайнятість чоловіків і жінок у державному і недержавному секторах майже зрівнялася при незначному переважанні "сильної статі".

Нові економічні умови загострили проблему конкурентоспроможності на ринку праці. Жінки частіше програвали у цьому плані через низку причин. Їх узагальнила Людмила Стефаненко [15, 164]. Вона нагадала, що за радянських часів жінки здобували вищу освіту і були зайняті на численних канцелярських посадах, а також у сфері культури, медичного обслуговування тощо, часто прив'язаних до системоутворюючих великих підприємств із розгалуженою соціальною інфраструктурою. Коли почалося ринкове перетворення, багато з цих посад скоротили, а із закриттям нерентабельних великих підприємств закрилися і різноманітні соціально-культурні установи. Також зазнали відчутного погіршання традиційно "жіночі" галузі промисловості, такі як легка та харчова промисловість. З іншого боку, протекціоністська радянська політика по відношенню до жінок призвела до того, що жіноча робоча сила виявилася "переобтяженою" різноманітними соціальними пільгами. А це зробило її невигідною для підприємств, організацій, як державних, так і приватних. Із свого боку, жінки часом виявилися психологічно неготовими до конкуренції, оскільки покладалися на звичні захисні юридичні норми у сфері праці. Свою роль відігравала сукупність складних і різноманітних соціальних функцій жінки, найперша з яких – материнство. Тобто Л. Стефаненко не просто відзначила факт існування значного жіночого безробіття, але й дала своє пояснення його виникненню і посиленню.

Серед тих авторів, які виявили глибокий аналіз економічного становища жіноцтва України на етапі незалежності, виділяється кандидат філософських наук з Харкова Тетяна Журженко. В своїх працях [5, 6] вона виокремлює основні фактори, що визначають структуру і тенденції гендерних диспропорцій у системі зайнятості України. Не переказуючи їх всіх, акцентуємо авторський "історичний підхід". Він полягає у тому, що показується зумовленість значної частини нинішніх проблем жіноцтва в економіці тими факторами, які склалися ще в Радянському Союзі. Авторка показує реальну сторону проголошених "історичних переваг соціалізму над капіталізмом", які можна узагальнити, і разом із тим доповнити. Йдеться про відсутність безробіття через всезагальну зайнятість і вирішення жіночого питання. Перше насправді було надлишковою зайнятістю, коли роботу одного не виконували троє. Друге мало декілька наслідків. Серед них – значна чисельність жінок з вищою освітою посідали місця різноманітних спеціалістів і службовців, які часто були зайняті "перекладанням паперів". З іншого боку, як вже зазначалося, була створена система різноманітних пільг для жінок – матерів, які гарантували збереження

їхнього робочого місця, скільки б (в межах визначеного законом) часу не тривала відсутність через вагітність, пологи, догляд за хворими дітьми тощо. З третього, не можна не визнати, радянська влада зробила чимало для підвищення жіночої самоповаги, усвідомлення власної соціальної значущості, що попервах не давало деяким жінкам відмовитися від звичного статусу і піти на його зниження.

Т. Журженко виступає і як історик, і як філософ. З її розвідок можна побачити, що по суті акцентується діалектичність тріади "демократія – ринок – жінка", виявляються протиріччя між апріорною рівністю всіх (незалежно від статі, сили тощо), що притаманне демократії і конкуренцією ринку, де виграє сильніший, а програє жінка, ослаблена низкою факторів, насамперед, сімейно-побутовими та материнськими. Вчена вбачає у сучасному політико-економічному дискурсі домінування ключових маскулінних цінностей: ринкової ефективності індивідуалізму, автономного і орієнтованого на власний інтерес економічного суб'єкта, – які відкидають фемінні цінності справедливості, солідарності, орієнтації на спільноту. Якщо йти далі, то виявляється протиріччя між відокремленням економічної сфери від процесів соціального відтворення, що на сучасному етапі дало про себе знати у загальному кризовому становищі. Проникливий погляд науковця побачив парадокс суспільств "нової демократії", до яких належить і Україна. Цей парадокс полягає у тому, що такі суспільства мусять реконструювати ринкову економіку, яка базується на ієрархічному дуалізмі економічного і соціального (маскулінного і фемінного) в той час, коли у розвинених країнах це протиріччя настільки загострилося, що з'явилася тенденція становлення "постекономічного" суспільства. Для такого суспільства притаманне вироблення нового екологічного і економічного мислення, що змінює домінуючу економічну логіку. Суть: не максимізація випуску продукції заради людських забаганок через грошовий попит, а оптимізація виробництва на основі розумних потреб до збереження і відтворення середовища існування людини як першочергової мети. Виявляється, що відмова від пріоритетів "ковбойської економіки" співпадає із феміністським прагненням визначити економіку як теорію взаємодії людини із оточуючим світом, як подолання установок на оволодіння і споживацьке використання природи [5].

Проте до таких філософських глибин жоден інший автор означеного дослідницького напрямку не доходив. Більша стурбованість виявлена стосовно практичної політики з "жіночого питання": як нейтралізувати негативні наслідки тих ринкових відносин, які впливають на соціально-економічне становище жінки в сучасній Україні? Переважаюча частина публікацій містять різнопланові рекомендації з цього приводу. Найбільша надія покладається на державу, зокрема, на законодавство та систему соціального захисту жіноцтва.

Розглядаючи проблему "Жінки у системі соціально-трудових відносин в Україні", автори, насамперед юристи, називають та аналізують законодавчі акти, які мають відстоювати її права у непростих ринкових умовах. Проте після того, як завершується виклад основних положень стосовно захисту прав жінок, часто йде визнання на кшталт: "Однак законодавча база, яка створена для гарантії збереження і захисту прав жінок, має здебільшого декларативний характер" [12, 135]. На відміну від радянських авторів, які не могли визнати розходження між деклараціями та реальністю, наші сучасники вказують на суттєве протиріччя між законодавчими положеннями стосовно жінок та реальним впровадженням їх у життя (щоправда, це стосується не тільки жіноцтва). З одного боку, спостерігається зростання порушень трудових прав громадян, а, з іншого – послаблення контролю та нагляду за їх додержанням. Дуже часто роботодавці просто не вступають у трудові відносини із жінками, навіть в оголошеннях про вакансії відразу вказуючи неодмінність чоловічої статі претендента. Наділяючи жінку, особливо з дітьми, соціальними гарантіями, частина з яких має виконуватися роботодавцем, законодавство ніяк не враховує інтереси останнього. Складається парадоксальна ситуація: нібито соціальний захист посилюється, проте насправді жінка стає більше соціально незахищеною.

У працях 90-х років, присвячених жіночій долі за ринкових економічних умов, переважали сюжети безробіття, бідності, загального значного погіршення соціального статусу. Практично був відсутнім аналіз нових стратегій в економічному житті. Але поступово, особливо у 2000-х роках розгортається дослідження феномену жіночого підприємництва. Це здійснюється на тлі гендерного аналізу підприємницької діяльності як такої, намагання виявити вплив існуючих у суспільстві гендерних стереотипів на можливість жіночої самореалізації у цій сфері, виводяться причини звернення жінок до підприємницької активності, а також робляться спроби вивести типологію жінок-підприємниць. Всі науковці сходяться на тому, що жінки переважають у сфері малого бізнесу, а до найбільш поширених сфер їхньої підприємницької діяльності відносяться торгівля, послуги, виробництво й агробізнес.

При тому, що підприємницька діяльність дає можливість людині отримувати найбільше прибутків та мати високий соціальний статус, у підприємництво в Україні приходить мізерна частка жінок. Дослідники намагаються з'ясувати причини цього. Найчастіше наводяться міркування щодо недостатнього досвіду, що заважає започаткувати свою справу і приймати стратегічні рішення, а також заниженою самооцінкою. Цього заперечувати не можна, але не слід обмежуватися, особливо стосовно українських обставин, в яких склалася мафіозно-рекетирська економіка у полі правового безладу. Значна більшість авторів звертають увагу на перешкоди жіночому підприємництву культурно-ідеологічного характеру, що мають місце на усьому пострадянському просторі. Насамперед, це відсутність сформованого позитивного образу "ділової жінки" як варіанта гендерної ідентичності. Суспільство здебільшого стоїть на патріархальних позиціях і переконане, що бізнес є справою суто чоловічою, тому упереджено ставиться до намагань окремих жінок займатися нею. Через це поширеним є комплекс антифеміністичних

міфів стосовно ділових жінок (величезна роль у тому належить засобам масової інформації та сучасному мистецтву). Їх виявляють і аналізують Тетяна Журженко [5, 6], Оксана Кісь [8], Вікторія Суковата [17] та інші. У цьому комплексі на першому місці стоїть міф "бізнес – не жіноча справа", справа брудна, тому "нормальна" жінка не може воліти нею займатися. Далі йдуть міфи "медико-біологічний" (занурюючись у конкурентну боротьбу жінка змушена йти проти свого "природного призначення", внаслідок чого її здоров'я і можливість мати дітей погіршується); "художньо-публіцистичний" (творення кар'єри позбавляє "жіночності" та сексуальної привабливості); "психологічний" (через патріархатний страх перед тим, що "ділова жінка", ставши економічно незалежною, має підвищити вимоги до обранця, її характеризують виключно як марнославну егоїстку); міф про протистояння сфер сім'ї і роботи і необхідність однозначного вибору між ними; міф "евристичний", який принижує жінку в інтелектуальному плані через її "нездатність приймати швидкі рішення в екстремальних умовах". Останній за переліком, але не за поширеністю, міф про те, що шлях у бізнес для жінки лежить виключно через інтимну сферу. Головною об'єднуючою ідеєю виступає переконання, що ділова жінка вдалася до підприємницької діяльності через несприятливі обставини, виступаючи заробітчанкою і годувальницею, мріючи за сприятливих умов повернутися до домашнього вогнища.

Парадокс полягає у тому, що подібні стереотипи об'єктивно погіршують загальну економічну ситуацію в країні. Адже жіноче підприємництво, з яких би причин і мотивів воно не здійснювалося, є реальністю. Найповніше використання економічного потенціалу жінок-підприємців могло б сприяти поліпшенню стану господарських справ, в цілому, сприяти модернізації країни. Але суспільство не може вибачити культурної трансгресії жінок-підприємців, які своєю діяльністю, самою моделлю життя порушують сталі гендерні стереотипи. Отже, питання, як бачимо, є набагато ширшим, оскільки торкає проблеми модернізації у напрямі справді демократичного і громадянського, що конче необхідно Україні на сучасному етапі, чим також зумовлюється перспективність досліджень у зазначені проблематиці і реалізації досягнутих результатів в соціальній практиці.

Використані джерела

1. Герушта О. До питання "жіноча праця" в сучасних соціально-економічних умовах / О. Герушта // Демографія, економіка праці та соціальна політика. – 1999. – Вип. 7. – С. 39 – 43.

2. Жінки в приватному секторі економіки України / [Руднєва О.М., Пищуліна О. М., Кочемировська О. О., Орлова Н. О.]. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – 154 с.

3. Жінки на ринку праці України в період реформування економіки: правовий та соціологічний аспекти / [Руднєва О. М., Піщуліна О. М., Дашковська О. Р., Кочеміровська О. О.]. – Х.: Курсор, 1999. – 112 с.

4. Жінки на ринку праці України: матеріали національної тристоронньої конф. : Міжнародне Бюро Праці, Мінсім'ямолодь України, УІСД. – К., 1998. – 153 с.

5. Журженко Т. Ю. Дискурс рынка и проблема гендера в экономике [Электронный ресурс] / Татьяна Юрьевна Журженко. – Режим досутпа: http://ons/gfns.net/1999/5/16.htm

6. Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? / Татьяна Журженко |// Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / [ред.И. Жеребкина]. – Х. : Харьковский Центр Гендерных Исследований, 1999. – С. 231-233.

7. Ісакова Н. Підприємці-жінки в Україні: шлях у бізнес / Ісакова Н., Кавуненко Л., Велтер Ф., Смоллбоун Д. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 146-155.

8. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / Оксана Кісь // Незалежний культурологічний часопис "Ї". – 2003. – Число 27. – С. 76-84.

9. Комих Н. Гендерні мотивації підприємницької діяльності / Н. Комих // Гендер і культура. – К.: Факт, 2001. – С. 209-214.

10. Лавриненко Н. В. Женщина и труд // Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект) / Наталия Васильевна Лавриненко. – К.: ВИПОЛ, 1999. – С. 143-166.

11. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку / Катерина Борисівна Левченко. – Х.: Вид-во НУВС, 2001. – 360 с.

12. Подолання гендерної та вікової дискримінації на ринку праці в Україні: реалії та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Л.: Львівська політехніка, 2006. – 143 с.

13. Права працюючих жінок / [Ахаладзе М. Г., Ахаладзе Т. Ю., Кострица В. І. та ін.]. – К.: УІСД, 1999. – 160 с.

14. Пухлій В. Підприємницький потенціал українського жіноцтва: масштаби та перспективи використання / В. Пухлій // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 3. – С. 39–44.

15.Стефаненко Л. Реалії соціального становища жінок України / Людмила Стефаненко // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії і сьогодні. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 440 с.

16. Стрельник Е. А. Занятость женщин и семья: гендерные контракты в условиях социально-экономического кризиса / Елена Александровна Стрельник //Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 543. – С. 228-233.

17. Суковата В. Стереотипи підприємництва в масовій свідомості: гендерний аналіз / Вікторія Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 131-143.

18. Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення: [зб. наук. статей]. – К.: АТ Вид-во "Столиця", 1998. – 307 с.

19. Федькович Г. В. Подолання гендерної та вікової дискримінації на ринку праці: механізми захисту / Г.В. Федькович, Р. У. Поцюрко.– Л.: Львівська політехніка, 2005. – 44 с.

20. Чернышева Г. И. Реализация гарантий трудовых прав женщин в условиях формирования рыночной экономики / Г. И. Чернышева, А. Л. Олейников // Актуальні проблеми політики. – 1998. – Вип. 3 / 4. – С. 26–31.

21. Чуйко Л. Концептуальні основи структурної перебудови зайнятості жінок у контексті трансформації суспільства / Чуйко Л. // Українські аспекти праці. – 1996. – № 4. – С. 20–25.

22. Якуба Е. И. Проблемы женского труда в системе рыночных отношений / Екатерина Ильинична Якуба // Рыночные преобразования аграрного производства: реформирование отношений собственности, форм хозяйствования и экономического механизма их функционирования: материалы междунар. науч.-практ. конф. – Днепропетровск, 1992. – С. 143-145.

УДК 94(477)-055.2

Ольга Рафаілівна Копієвська
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент Державної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

ЖІНОЧИЙ РУХ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

У статті автор здійснює спробу гендерної реконструкції жіночого руху, аналізує актуальні проблеми і особливості його формування, а також специфіку функціонування на різних етапах перебігу сучасного культуротворчого процесу.

Ключові слова: *гендер, жіночий рух, культурний процес, державотворення, культурна політика.*

The attempt of women's movement gender reconstruction has been made in the article, recent problems and peculiarities of its formation as well as specific features of its functioning within the modern cultural evolution process in different phases and stages of its dynamics.

Key words: *gender, women's movement, cultural process, state establishment, cultural policy.*

Питання державотворення вимагають ретельного аналізу всіх суспільних явищ та вироблення конкретних стратегічних напрямів формування демократичної держави. Проблемне поле державотворення на практиці зазнає впливу цілого комплексу внутрішніх і зовнішніх факторів, що потребує предметного аналізу. Так, серед політичних, правових, економічних та інших проблем сучасного державотворення важливе місце належить культуротворчим процесам. У сучасній парадигмі розвитку суспільства саме культура розглядається як джерело стимулювання соціально-економічного прогресу, як чинник, що забезпечує нову якість життя, як засіб забезпечення національного духу.

Переважна кількість культуротворчих процесів суспільства протікає стихійно, підкоряючись лише законам соціальної самоорганізації людей в їх колективній життєдіяльності. Водночас окремі складові цього комплексного процесу піддаються розумному і цілеспрямованому регулюванню, стимулюванню одних тенденцій і згортанню інших відповідно до бачення і розуміння стратегічних шляхів, якими рухається певна цивілізація. Комплекс заходів із регулювання тенденцій розвитку духовно-ціннісних аспектів суспільного буття має враховувати державна культурна політика, реалізація якої має включати науково-теоретичну і практичну спроможністю державних органів, діяльність яких впливатиме на відносини між суспільством і культурою, між суб'єктами розвитку культури, забезпечуючи реалізацію прав, інтересів і потреб людей у сфері культури.

Передусім реалізація основних напрямів державної політики в галузі культури має бути позбавлена будь-якої дискримінації і спрямована на покращення соціальної інтеграції і якості життя всіх громадян, а саме: на розвиток і зміцнення шляхів та способів забезпечення більш широкого доступу до культури різним демографічним, соціально-віковим категоріям населення без обмежень. Реалізація культурної політики держави повинна враховувати принцип рівноправ'я, який є умовою розвитку демократичного суспільства.

Мета нашого дослідження – проаналізувати жіночий рух як складову культуротворчого процесу в Україні з урахуванням його гендерної реконструкції, дослідити актуальні проблеми і особливості його формування, специфіку функціонування на різних етапах історико-культурного процесу.

Вітчизняні науковці відзначають багатоаспектність принципу рівності, зазначаючи при цьому, що саме рівний підхід до визначення статусу особи в суспільстві сприяє всебічному розвитку людини, реалізації її особистісних якостей, дає змогу діяти вільно і водночас зобов'язує дбати про інтереси інших, не порушуючи їхні права і свободи [1, 84].

У питанні рівності важлива роль належить гендерній проблематиці в різноманітних її проявах. Особливо це питання актуалізується в умовах кризових явищ і пошуку шляхів їх подолання.

В основі наукового аналізу гендерних досліджень – жіночий рух, теоретичне осмислення якого на сучасному етапі розвитку гуманітарного знання продукує дискурси і практики, які з'ясовують різні дискримінаційні соціальні умови життєдіяльності жінок і пропонують різні способи їх зміни [2, 16].

© Копієвська О. Р., 2009

Про жіночий рух, як специфічний соціальний феномен, починають писати в XIX столітті, хоча протести та/чи протестні настрої жінок мали місце і на попередніх етапах історичного розвитку. Проте особистісний протест, як специфічна модель поведінки жінки, був соціально не конвенціональним, тобто іншим, ніж вимагала соціальна реальність доіндустріального, традиційного суспільства.

Про наявність гендерної проблематики (дещо в латентному, прихованому вигляді) свідчить боротьба жінок за рівні права з чоловіками. Вона, на думку дослідників, розпочинається наприкінці XVIII століття і пов'язується з боротьбою за незалежність в Північній Америці та Французькою революцією 1789-1793 рр. [3, 40]. Під час останньої створюються політичні клуби, активними учасниками яких стають жінки. Так, Теруаль де Меринкур була не лише ініціатором створення в січні 1790 р. "Товариства друзів закону", а й виконувала важливу функцію архіваріуса, тобто секретаря політичної організації [4, 263].

Організаційного оформлення і перетворення на політичний протестний рух жінок набуває в середині XIX століття: у США – в 40-х, в Англії – у 50-х, у Франції та Німеччині – у 60-х, в скандинавських країнах – у 70-80-х роках. В Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, жіноче питання почало порушуватися з середини XIX століття і мало свою специфіку, оскільки формувалося в контексті боротьби проти кріпосного права. Відтак, українське суспільство має історичний досвід існування жіночого руху, починаючи з другої половини XIX – початку XX століття.

Гендерні відносини, які склалися в Радянському Союзі, незважаючи на крах системи соціальних відносин у дихотомії "панування-підкорення" та розповсюдження ідеології рівності, можна визначити як "рівність нерівних". Жінки СРСР одними з перших у світі отримали всі права, включаючи і виборне, але при цьому (з огляду на інтенсивні процеси індустріалізації) вони виявилися обтяженими непосильними обов'язками, серед яких: важка фізична праця на виробництві, участь в діяльності різних громадських об'єднань, а водночас народження дітей, ведення домогосподарства. Виникнення численних спілок, діяльність яких спрямовувалася на подолання соціокультурних відмінностей між різними групами населення, утвердження рівних прав жінок і чоловіків, не призвело до справжньої рівності. Така ситуація була зумовлена комплексом причин, пов'язаних з ідеологічними чинниками і орієнтацією на чоловічу домінанту.

Жіночий рух в сучасній Україні не є абсолютно новим соціальним явищем, а тому правильніше було б говорити про його відродження чи новий етап, який відзначається пошуком об'єднавчої ідеї та формуванням ідеології, адекватної сучасному стану процесу державотворення. Саме тому надзвичайно важливим є осмислення історичних уроків міжнародного жіночого руху, його специфіки та традицій. Історики виділяють два основних етапи жіночого руху: перший – кінець XIX ст. – початок XX ст., другий – 60-70-ті роки XX століття.

Активізація жіночих рухів в другій половині XX ст. призвела до формування інституційних механізмів гендерної рівності. Практична реалізація основних положень гендерної політики, що містилися в програмах політичних партій "нової хвилі" в країнах Західної Європи, зумовила зростання численності жінок серед членів політичних партій та представництва жіночої статі у владних структурах на різних рівнях.

Радикальні зміни, яких зазнала Україна внаслідок руйнування соціально-політичної системи після розпаду Радянського Союзу і переходу до іншої, диктують необхідність вирішення гендерних проблем на основі історичного досвіду, демократичних цінностей та ідеалів західної цивілізації з урахуванням теоретичного осмислення і всебічного аналізу цієї проблематики в західній науковій думці.

Основними категоріями гендерних досліджень є поняття "гендер", "гендерні відносини", "гендерна система", "гендерна ідеологія". Логіка дослідження жіночого руху в межах традиційної наукової проблематики передбачала з'ясування ролі і значення жінок як соціально-демографічної групи. Гендерні ж дослідження розглядають жіночий рух через його спрямованість на встановлення факторів та причин існування серед громадян нерівності щодо можливості доступу до соціальних, економічних, політичних та культурних ресурсів залежно від їхнього соціального статусу чи культурно-символічної статі. А це, в свою чергу, потребує аналізу гендера як соціокультурного явища, осмислення механізмів його соціального функціонування. Відтак предметом дослідження стають різні форми і системи влади, а його метою – встановлення чинників та причин виникнення і відтворення гендерної нерівності. Спільним для прибічників подібного підходу є прагнення до формування і реалізації таких соціокультурних механізмів суспільства, за яких би стать не була визначальною соціально-стратифікаційною ознакою соціальної нерівності, а стала б просто акциденційною, тобто другорядною відмінністю.

Гендер – поняття, яке вводять в науковий обіг соціологи і визначають за його допомогою соціальну стать людини на відміну від біологічної статі, її соціально-рольовий статус, соціальні можливості в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці. В такому аспекті розгляду гендер стає одним з базових вимірів соціальної структури суспільства.

У сучасній науці існує декілька концепцій гендера, що зумовлено як відносною "молодістю" гендерного підходу, так і складністю цього феномена. Однак для всіх підходів базовим положенням є розрізнення понять "стать" і "гендер". Стать – це термін, що означає ті анатомо-біологічні особливості людей (в основному – в репродуктивній системі), на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки. Означений термін вживають стосовно характеристик і поведінки, що випливають безпосередньо з біологічних відмінностей між чоловіками і жінками.

У багатьох суспільствах жінок і чоловіків не тільки сприймають, а й оцінюють по-різному, обґрунтовуючи це гендерними особливостями і різницею в їх здібностях, відмінностями у розподілі влади між ними.

Розуміння гендера як складного соціокультурного конструкту відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках між чоловічим і жіночим. У рамках цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їхні соціальні відносини в основних інституціях суспільства. Як один з базових вимірів соціальної структури суспільства, поряд з соціальними і демографічними, гендер утворює певну культурну систему. Відтворення гендерної свідомості на рівні індивідів підтримує засновану за ознакою статі соціальну структуру, яка, в свою чергу, конструюється через певну систему соціалізації, розподілу праці і існуючі в суспільстві культурні норми, ролі і стереотипи. Вони певною мірою визначають психологічні якості, здібності, в тому числі творчі, види діяльності, професії людей залежно від їх біологічної статі.

Культура як підсистема соціальної системи покликана сприяти формуванню духовно цілісної особи. У свою чергу, якщо соціальна діяльність – це цілеспрямована активність, зміст якої заданий певною соціальною роллю суб'єкта, то культурна діяльність – це активність ціннісно-орієнтована, яка продиктована певним змістовним наповненням.

Низка вітчизняних вчених до самостійних культурних цінностей права відносять таку досить важливу правову категорію, як права і свободи людини, підкреслюючи при цьому, що усі ці дозволи відкривають широкий простір для творчого розвитку особистості – найважливішого показника в галузі суспільних відносин. Право людини на розвиток і реалізацію своїх творчих здібностей, доступ до культурних надбань і практик, збереження культурно-історичної спадщини визначається як культурне право людини. На жаль, вітчизняні дослідження з даної проблематики обмежуються тільки визначенням понять культурних прав, а природа, властивості, реалізація даного феномена вивчені недостатньо.

Проблематика прав людини стала однією з важливих в науковому дискурсі. Вона також стала серйозним полем для правової діяльності гендерних організацій та спілок, чиї досягнення почали впроваджуватися в сферу міжнародного права. Так, у другій статті Всесвітньої декларації прав людини 1948 р. проголошується рівність усіх індивідів незалежно від їх расової та статевої приналежності. Декларація стала прогресивним документом свого часу, заклала певною мірою підґрунтя гендерної рівності. Жінки Латинської Америки, як і Елеонора Рузвельт, розгорнули боротьбу за включення до Декларації терміна "стать".

Незважаючи на всі спроби, включення прав жінок до загальної проблематики прав людини виявилося вельми складним завданням. Ігнорування жіночих прав спонукало до порушення цих питань в ході Жіночої декади, проголошеної ООН. Завдяки жіночому тиску 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Вже 1993 р. Конвенцію ратифікувало 120 держав і вона набула міжнародного визнання. Документи Конвенції вперше містили визначення дискримінації за статевими ознаками, надаючи жінкам важливу опору для подальшої юридичної боротьби за власні права [5, 247].

Визнання прав жінок невід'ємною складовою прав людини засвідчило підтримку світового товариства в прагненні жінок до покращення свого становища в суспільстві.

Сучасна наукова думка розглядає права і свободи індивіда як соціальні можливості, що детермінуються економічними і культурними умовами життєдіяльності суспільства та законодавчо закріплюються державою. У правах і свободах відображається міра свободи, що об'єктивно визначається станом розвитку суспільства; забезпечується самовизначення особи; встановлюються умови реального використання соціальних благ у різноманітних сферах особистого, політичного, економічного, соціального та культурного життя [6, 89].

Культурні права і свободи людини є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їх вчинків і діяльності, запобігання протиріч, протиборства, конфліктів. По своїй суті вони нормативно формулюють ті умови й способи життєдіяльності людей, які об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, незалежно від походження, соціального положення та статі.

Досконалість реалізації культурних прав залежить від низки об'єктивних причин, які склалися на сьогоднішній день в українській державі. Так, удосконалення вітчизняного законодавства дасть можливість переглянути принципи, за якими протікає культуротворчий процес в Україні, а з ним і механізм реалізації культурних прав.

Сучасні гендерні дослідження дають підстави стверджувати, що саме жінки, які є найбільш споживчою категорією культурних послуг, потребують відповідного захисту. Саме тому сучасні культуротворчі процеси мають враховувати принцип рівності у розробці культурних проектів і програм, діяльності соціокультурних інститутів задля забезпечення участі досліджуваної категорії населення в культурному житті з урахуванням соціальних, матеріальних, вікових, расових та інших факторів. Реалії сьогодення потребують національного осмислення цієї проблеми, забезпечення особливої пошани до прав жінок різних соціально-вікових категорій зі своїми культурними потребами і вимогами. Саме усвідомлення важливості даної проблематики дасть змогу наблизитися до сучасного європейського

рівня в питаннях розвитку та збереження національної культурної самобутності, яка визначає передусім світогляд і систему цінностей, тобто той духовний і моральний фундамент, на якому виростає будь-яка особистість, зі своєю унікальною індивідуальністю та зі своєю міцною національною ідентичністю, яка дозволить виховувати повагу до всіх членів суспільства, незалежно від статі чи походження.

Використані джерела

1. Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства: Монографія / Кол. авт. за заг. ред. Н.М.Оніщенко, Н.М.Пархоменко. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка"", 2007.
2. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное / И. Жеребкина. – Харьков, 1996.
3. Гендерная реконструкция политических систем / Ред.-сост. Н.М.Степанова и Е.В. Кочкина. – СПб.: Алетейя, 2004.
4. Чудинов А. В. Французская революция. История и мифи / А. В. Чудинов. – М.: Наука, 2007.
5. Тикнер Дж. Энн. Мировая политика с гендерных позиций. Проблемы и подходы эпохи, наступившей после "холодной войны" / Дж. Энн Тикнер // Пер. с англ.; под ред. Д.И.Полывянного. – М.: Культурная революция, 2006.
6. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В.Зайчука, Н.М.Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006.

УДК 94(477)

Альона Валентинівна Булгакова
аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНКИ ЗА ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.: історіографічний аналіз

У статті досліджується відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії становища селянок в Україні за часів голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: *історіографія, селянки, "жіночі бунти", голодомор.*

The author investigated the reflection of situation of the peasant women in Ukraine in times of famine 1932 – 1933 in domestic and foreign historiography.

Key words: *historiography, peasant women, "female revolts", famine.*

Голодомор 1932–1933 рр. залишається однією з трагічних сторінок історії українського народу. Українська історіографія у всіх своїх періодах достатньо вивчила та проаналізувала цю проблему. Безліч публікацій та матеріалів присвячено соціально-економічному та духовному життю українського хлібороба. Як відомо, селянство є основою будь-якого етносу, тому що більша частина працездатного населення країни зосереджена саме в селі. Традиційне господарство в першій третині ХХ ст. залишалося єдиним засобом забезпечення селян робочими місцями. Тому жінки були задіяні переважно в аграрній сфері, про що свідчать багато історіографічних праць. Проте історія жіноцтва України за часів радянської влади продовжує залишатися недостатньо дослідженою і такою, яка на тлі численних публікацій попередніх десятиліть потребує посиленої уваги з боку сучасних науковців. Але існує низка наукових праць, які дають підстави для написання даної статті.

Колективізація загалом та залучення у неї жіноцтва у висвітленні радянської історіографії змальовувалася в цілому виключно як позитивний процес. Вже на початку 30-х років у Російській Федерації та, як не дивно, в Україні з'явилися перші публікації подібного змісту [5; 19; 31]. З середини 80-х років, за перебудови, російські дослідники, особливо у публіцистичних працях, почали дещо переглядати комуністичні доктрини, українські ж автори не квапилися позбавитись стереотипів [14].

Вже в умовах незалежної України з'явилася нова генерація науковців, які поставили собі за ціль дослідити об'єктивні процеси та явища, що мали місце за часів колективізації і голодомору в Україні. Серед них заслуговує на увагу дослідниця Н.В.Бем, яка у праці "Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.)" [2, 3], проаналізувала та комплексно охарактеризувала політичні настрої різних прошарків українського селянства часів голодомору. Авторка наголосила, що насильницька колективізація, особливо в 1932–1933 рр., мала наслідком перехід загальної маси українського селянства в опозицію до влади. Селянки активно відстоювали свої права та інтереси шляхом протестної поведінки. За словами дослідниці, в актах непокори брали участь 3–4 тис. чоловік, з них 60–70 % учасників були жінки [3, 149].

Не оминула увагою становище і настрої сільських жінок в Україні за умов підготовки і проведення колективізації наприкінці 20-х – на початку 30-х років у своїй дисертації дослідниця О.М.Сапицька [26]. Авторка висвітлила різноманітні аспекти життя та діяльності жінок-селянок, про-

© Булгакова А. В., 2009

стежила зміну їх місця та ролі у суспільстві протягом 1928 – першої половини 1933 рр., визначила механізми входження селянок до суспільно-політичної, економічної та соціальної сфер життя за умов докорінної трансформації сільськогосподарського виробництва. В роботі поаналізовано основні напрямки та обсяги експлуатації сільських жінок, а також зміни їхнього соціального статусу. Широко висвітлено настрої українських селянок, проаналізовано форми їх суспільно-політичної активності, опору радянській політиці та зазначено динаміку їх зростання. Але проблеми становища селянок часів голодомору 1932–1933 рр. оминаються увагою.

Скрутне становище, що склалося для селянства України в період колективізації, загострилося в роки голодомору. Тому недивно, що населення всіма силами та засобами намагалося чинити опір "більшовизму". Жінки були найактивнішими учасниками таких заходів, тому розповсюдженою формою непокори стали "жіночі бунти", учасниці яких особливо активно виступали проти усуспільнення. Досліджуючи це явище, англійський історик і громадський діяч Р.Конквест у своїй книзі "Жнива скорботи" пояснив вороже ставлення жінок до колгоспів тим, що "вони традиційно доглядали сільськогосподарську худобу і "залежали" від своїх корів, оскільки потребували молока для дітей. Створення колгоспів, куди доводилося віддавати власну худобу, загрожувало сімейному благополуччю" [16, 76]. Дослідник навів конкретні факти, які мали місце в Україні, зокрема поаналізував масовість виступів-"волинкок", наголосив на тому, що часом заворушення набували форм збройних повстань. Щодо тактики повсталих науковець навів таку схему: спочатку жінки переходили в наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможників атакували їх, то чоловіки збиралися на захист жінок. Подібна тактика, на його переконання, спрямована на те, щоб запобігти втручанню військових сил, мала певний успіх. Окрім того, жінки своїм шумом зривали сходи, розпускали різні плітки, подібні тим, що у колгоспах усуспільнюють жінок, дітей відбирають у батьків тощо. Основною вимогою було повернення відібраної власності.

Окрім висвітлення соціально-економічного становища селян часів голодомору, в праці І.Шульги "Голод на Поділлі" досить ґрунтовно проаналізовано акти непокори політиці більшовицького режиму: "жіночі бунти", "волинки", масові виходи з колгоспів [33, 40–46.]. Автор дослідив демографічну ситуацію, що склалася в окремих населених пунктах Поділля під час голодомору в гендерному аспекті [33, 116–128].

Також заслуговує на увагу дисертація Є.Яценко "Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині". Особливістю роботи є те, що авторка подала таблиці "Ціни на промислові товари (з постанов Бюро цін Наркомпромосу СРСР від 16 травня 1932 р. і 9 червня 1934 р." [34, 261.], "Ціни на промислові товари для міста і села (за розпорядженням народного комісаріату постачання). Кременчуцька міська рада. Відділ постачання. 7 лютого 1932 р. [34, 262–263]", "Ціни на продукти харчування у 1932–1933 рр. (за 1 кг. в крб.) [34, 263–265]", "Калорійність обідів у їдальнях за даними Контрольної комісії – Робітничо-селянської інспекції за 1-й – 2-й і на початку 3-го кварталу 1933 р., м. Кременчук [34, 266]", з яких можна довідатися про особливості матеріального стану селянок часів голодомору.

Г.Л.Махорін у книзі "Опір Геноциду в 1932–1933 рр.", виданій у 2008 р., навів документи і свідчення про "волинку" як форму селянських виступів і наголосив, що "переважали жінки (60–70 %), але очолювали, як правило, чоловіки", що чисельність юрби часто була більше, ніж 500 осіб, переважно жінок, що вони часто били "бригади", які намагалися вилучити майно у "куркулів", і повертали речі постраждалим [20, 24–25, 81–82].

Вітчизняні дослідники стверджують, що українське селянство наполегливо опиралося колективізації [6, 20, 24]. У відповідь, з 1931 р. відбувалась масова депортація місцевого населення за Урал. Лише в перші два місяці 1931 р. було депортовано 300 тисяч чоловік [4, 356]. Хоча "бабські бунти" були досить поширеним явищем в Україні, в історіографії вони не одержали .достатнього висвітлення. Окрім зазначеної дисертації О.М.Сапицької, праць Р.Конквеста, відомої дослідниці з української діаспори М.Богачевської-Хом'як, а також української вченої Л.Стефаненко [29] згадування про них ми знайшли тільки у праці Г.Л.Махоріна [20, 24–25, 81–82].

Голодомор як страшний злочин проти українського народу замовчувався протягом десятиріч. Про нього навіть не говорили люди, які його пережили. І навіть зараз, більш як через півстоліття, свідки тих подій з острахом та сльозами на очах згадують ті лихі часи. Хоча Великий Голодомор офіційно визнано не тільки нашою державою, а й на міжнародному рівні, чимало його свідків досі бояться про нього говорити. Пояснення цьому феномену дав відомий в Україні та за її межами психіатр і громадський діяч С.Глузман у своїй статті із красномовною назвою "Страх на рівні реальної пам'яті" [8].

Збірка "Голод 1932–1933 на Україні: очима істориків, мовою документів" [9] – перша друкована праця про голодні 32-33 роки, що вийшла за рік до проголошення незалежності України. Ще наприкінці 1940-х – на початку 50-х років ґрунтовні дослідження були розпочаті Д.Соловеєм, який працював в еміграції [27]. Величезну дослідницьку роботу здійснив Дж.Мейс – виконавчий директор Комісії Конгресу США, яка розслідувала події 1932-1933 рр. [7]. Світову відомість одержала праця Р.Конквеста [16]. 2001 р. було видано бібліографічний покажчик "Голодомор 1932-1933 рр.", в якому наведено назви понад 6 тисяч публікацій [10].

Серед документів, з яких ми можемо довідатися про становище жінки, її відношення до того, що відбувалося в ті часи, зпоміж інших вирізняється низка зразків скарг і заяв, які подавали жінки до різних інстанцій: "Скарга селянки М. А. Бихторової з с. Смілого Недригайлівського р-ну на Сумщині до Г.І. Петровського про розкуркулення й виселення з хати за невиконання хлібозаготівлі. 3 лютого 1932 р.".

"Заява колгоспниці Г. І. Луценкової з колгоспу "Червоний партизан" на Харківщині з скаргою на виключення з колгоспу і невидачу хлібного авансу на трудодні. 12 лютого 1933 р." та інші [15]. Але звернення жінок до вищої, як їм здавалося, влади залишалися без відповіді, сподівання добитися справедливості не справджувалися. У цій збірці надруковано ще один страшний документ: "Постанова Верховного Суду УСРР про відміну вироку Вінницького облсуду щодо селянки П.А.Якименко, яка вбила сина заради врятування своїх інших голодних дітей. 16 жовтня 1932". Про те, що голод руйнував свідомість і штовхав людей на канібалізм, особливо, коли матері вбивали одних дітей, аби дати їсти іншим, можна прочитати в багатьох публікаціях, присвячених тим жахливим часам [6, 83; 7, 269–274; 24, 102, 112, 549]. В "Історії українського селянства" наголошено на масовості такого явища: було виявлено понад дві с половиною тисячі кримінальних справ канібалів за 1933 рік [12, 198].

Про роки Голодомору, окрім документальних свідчень, зібрано велику кількість спогадів [1, 6, 7, 13, 24, 30.]. В багатьох публікаціях останнього часу наводяться слова української селянки Анастасії Кутової: "Першими вмирали чоловіки. Потім діти. В останню чергу помирали жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми" [25]. За словами українського історика С.В.Кульчицького: "У фізичному стані людини є певна грань, після якої психіка відмовляє" [18, 98]. Інші історики наголошують, що це має далекосяжні соціально-психологічні наслідки для народу, який пережив лихоліття [6, 49]. Серед тих, хто вижив тоді, більшість були жіночої статі. Тому переважна більшість спогадів у збірках про Голодомор є жіночими. Це зумовлюється особливостями демографічних процесів на терені радянської України. До того ж середня тривалість життя жінок взагалі більша, ніж у чоловіків. Тому не дивно, що у складі населення України жіноча стать становить 54 % і більше. Дослідники в переважній більшості оминули питання жіночої долі в часи Голодомору. Але є й окремі вийнятки – такі, як стаття П.Медвідь "1933 рік очима матері" [21]. Деякі ж дослідники торкаються цієї проблеми лише побіжно або в контексті розгляду загальних соціально-демографічних процесів.

У радянській історіографії жіноцтво посідало певне місце, але життя селянки не знаходило належної уваги. За словами історика Л.Стефаненко проблемам зайнятості сільських жінок у публікаціях приділялося щонайменше уваги. Авторка пояснила це з тим, що ситуація, яка склалася в радянській історичній науці, зобов'язувала науковців приділяти головну увагу у дослідженнях тим сферам життя, які якнайкраще висвітлювали успіхи та досягнення соціалістичного ладу [29, 130–131]. Оскільки, впровадження індустріалізації на початку 30–х роках ХХ ст. в СРСР було головною метою більшовицького режиму, тому діяльність жінок-робітниць, яких залучали до виробництва в промислових містах була в полі зору дослідників. Життя ж українських селянок й сьогодні залишається "білою плямою".

Відома дослідниця Т.Орлова у своїй статті [23] зауважила, що українські селянки фактично були прикріпленими до місця свого проживання. У 1933 р. селянам і колгоспникам заборонялося видавати паспорти, якщо вони не мали запрошення на роботу до промислових підприємств або новобудов. А тим, хто виїхав на таку роботу, документ видавали тільки на один рік.

Авторка переконана, що сільська родина виживала за рахунок свого підсобного господарства, яке традиційно трималося працею жінок і дітей. Через втрати під час війн і голодоморів, а також репресій "ворогів народу" чоловічої статі в населенні українських сіл було значно менше, ніж жіночої. З розвитком механізації чоловіки працювали здебільшого трактористами, водіями, ремонтниками, а також керівниками різних рівнів. Отже, виснажлива фізична робота у сільському господарстві трималася на жіночих плечах. До цього додавалася праця із життєзабезпечення власної родини, яка тривала без перерв, вихідних і відпусток [23, 60].

Дослідниця Т.І.Конончук присвятила проблематиці фольклористики часів голодомору свою дисертацію "Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди" [17]. Авторка дослідила рефлексію жіночих вражень від навколишньої дійсності у пісенних творах, баладах, прислів'ях і приказках, співанках, чутках, народних оповіданнях, переказах і голосіннях. Її насамперед цікавили морально-етичні аспекти проблеми..

О.Стасюк і С.Дровозюк спробували дослідити соціально-психологічні зміни, що відбувались з українським селянством [28, 11]. У докторській дисертації С.І.Дровозюк в історіографічному аспекті дослідив науковий доробок українських науковців, у якому відображено морально-психологічні наслідки голодомору 1932–1933 р. Це, зокрема, праці таких науковців, як В.Марочко, І.Шульга, В.Гриневич, Н.Романець, Н.Бем та інші. В них репрезентовано руйнівний вплив Голодомору на духовність селян [11, 20]. Бунтарі були розстріляні, вислані або заморені голодом. Гинули найактивніші супротивники поневолення. Люди намагалися просто вижити. Роль української жінки, селянки у збереженні української людності та душі важко переоцінити.

Отже, ще до недавніх часів роль селянки в роки Голодомору 1932–1933 рр. була малодосліджена, оскільки науковці здебільшого звертали увагу на загальні процеси перебігу подій, їх передумови та наслідки, селянка виступала лише складовою частиною селянства. На даному етапі вивчення проблематики жіноцтва українського села мало деякі позитивні зрушення. Науковців дедалі більше хвилює питання гендерної складової в історичній науці, тому як чоловікам, так і жінкам приділяється значна увага. Відтак, можна довідатися, підкреслюю, про деякі аспекти жіночого життя та діяльності, зокрема в період голодомору. Але українська історіографія ще й досі не бачила грунтовної, всебічної праці, де головна роль та місце було б присвячене селянській жінці в умовах жахливих 1932–1933 рр.

Використані джерела

1. 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В.Масляк, Л.Коваленко. – К., 1991. – 583 с.
2. Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н.Бем. – К., 2004. – 18 с.
3. Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Дис... канд. іст. наук / Н. Бем. – К., 2004. – 247 с.
4. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939) / Марта Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
5. Бодня-Боднєнко Л. Що має селянка в колгоспі? / Л.Бодня-Боднєнко. – Х., 1930. – 30 с.
6. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках / В.Борисенко. – К., 2007. – 288 с.
7. Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932 – 1933 рр. в Україні. – К., 2008. – 622 с.
8. Глузман С. Страх на рівні реальної пам'яті / С.Глузман // Україна. – 2004. – № 34. – С. 9.
9. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Уклад. Р.Пиріг. – К., 1990. – 605 с.
10. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. (до 70-річчя): Бібліографічний показник / Ред. С.Кульчицький, О.Ботушанська, В.Мотика. – О. – Л., 2001. – 656 с.
11. Дровозюк С. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20 – 30-х років XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / С.Дровозюк – К., 2006. – 35 с.
12. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Відп. ред. В.Смолій. – К., 2006. – Т. 2. – 300 с.
13. Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих: Сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект) / Г.Капустян. – Кременчук, 2008. – 596 с.
14. Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): Автореф. дис. … канд. ист. наук / К.Кастелли. – К., 1990. – 19 с.
15. Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933. 36. матеріалів і документів / Відповід. ред. С.Кульчицький – К., 1992. – 736 с.
16. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. / Роберт Конквест. (Пер. з англ.). – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
17. Конончук Т. Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук / Т.Конончук. – К., 1996. – 18 с.
18. Кульчицький С. голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид / С.Кульчицький. – К., 2005. – 98 с.
19. Мастюкова Г. Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов / Г.Мастюкова. – М., 1932.
20. Махорін Г. Опір Геноциду в 1932 – 1933 рр. / Г.Махорін. – Житомир, 2008. – 88 с.
21. Медвідь П. 1933 рік очима матері // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 лют. – С. 5.
22. Моя бабуся і досі боїться говорити про голодомор // День. – 2005. – 26 лист. – С. 1.
23. Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіографічний аналіз / Т.Орлова // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 29. – С. 55–64.
24. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Відповід. ред. В. Даниленко, упоряд. В. Борисенко. – К., 2007. – 604 с.
25. Сайт Чернігівської області http://www.regadm.cn/ua/cgi-bin/valmenu
26. Сапицька О. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.Сапицька. – Луганськ, 2007. – 20 с.
27. Соловей Д. Сказати правду: Три праці про голодомор 1932 – 1933 років / Д.Соловей. – К., 2005. – 300 с.
28. Стасюк О. Деформація української традиційної культури в 1929 – 1934 роках / О.Стасюк // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 20. – С. 95 – 99.
29. Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період / Л.Стефаненко // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / Л.Смоляр (ред.) – О., 1999. – С. 130–137.
30. Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т.Поліщук. – Харків – Нью-Йорк – Львів, 2006. – 445 с.
31. Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки / Є.Чистик. – Х. – К., 1930. – 64 с.
32. Шитюк М.М., Бахтін А.М. Південна Україна: колективізація і голод (1929-1933 роки). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512с.
33. Шульга І. Голод на Поділлі / І.Шульга. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.
34. Яценко Є. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині: Дис... канд. іст. наук / Є. Яценко. – Х., 1998. – 307 с.

УДК 316.485.26(5)-0552

Олександр Григорович Анросович
аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ФЕНОМЕНА ЖІНОЧОГО ТЕРОРИЗМУ НА РОЗВИТОК ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Стаття присвячена дослідженню процесу зародження, становлення та розвитку жіночого тероризму на Близькому Сході, а також аналізу його впливу на розвиток гендерних відносин у зазначеному регіоні.

Ключові слова: *гендер, тероризм, шахіди, іслам.*

This article is devoted to research the process of occurrence, formation and development of female terrorism in the Middle East, and also the analysis of its influence on development gender relations in the specified region.

Key words: *gener, terrorism, shahid, islam.*

На сьогоднішній день загальновизнаним фактом є те, що жінка у західному суспільстві відіграє дедалі більшу роль. Дані тенденції наразі характерні і для східних суспільств, навіть для таких консервативних регіонів, як мусульманський Близький Схід. Якщо на Заході цей процес носить всеосяжний характер і виявляється як у соціально-економічній, так і в політичній сферах, то на Близькому Сході він має свою специфіку та особливості. Саме тому цікаво простежити прояви цих змін у даному регіоні, адже вони малодосліджені у порівнянні з західними.

Останнім часом дана тематика викликає науковий інтерес, свідченням чого є низка досліджень зарубіжних вчених. Зокрема, серед російських дослідників слід виділити працю І. Кім [4]. Стаття присвячена дослідженню жіночого ісламського тероризму. Для обґрунтування гендерної асиметрії в ісламі автор використовує методологію гендерних досліджень та виявляє причини залучення жінок у терористичні акти. І. Кім доводить, що гендерна нерівність в ісламі є однією з головних причин використання жінок у терористичних актах [4]. Натомість інший російський дослідник В. Малишев вважає, що розвиток жіночого тероризму зумовлений підйомом феміністського руху, що сприяв розумінню жінками своєї значимості й можливістю самореалізації в різних сферах діяльності, у тому числі у тероризмі [6]. Автор комплексно підходить до дослідження причин і характеру жіночого тероризму, розглядає соціальний, культурний та психологічний аспекти даного явища.

Заслуговує на увагу стаття відомого дослідника Близького Сходу К.А. Капітонова, який у своєму дослідженні приділив увагу і темі жіночого тероризму [3]. Дослідник докладно розглядає релігійний аспект даної проблеми. Особливість цієї статті полягає в тому, що жіночий суїцидальний тероризм досліджується у контексті шахідізма в цілому. Це дає уявлення про роль та місце шахідок на загальному тлі явища. У статті В.Вікторова подано екскурс в історію становлення та розвитку жіночого тероризму у світі в цілому [2]. Автор порівнює національні особливості, розглядає конкретні приклади та робить деякі прогнози щодо розвитку цього явища.

Серед американських досліджень слід виділити працю Ліндсі Орурк [8]. Автор аналізує взаємозв'язок між індивідуальними мотивами нападаючих та стратегією терористичної групи. Для цього вона поєднує кількісний аналіз всіх відомих терористичних нападів жінок-шахідів між 1981 й 2005 рр. та дослідження кожного окремого випадку. Автор доходить висновку, що терористичні акти за участю жінок у середньому ефективніші, ніж у чоловіків. Також вона стверджує, що терористичні групи виробляють спеціальну програму для вербування жінок, пристосовуючи її положення до своїх програмних установ. Ліндсі Орурк вважає, що ці жінки у більшості своїй підтримують гендерні норми своїх суспільств, а тому треба враховувати це при формуванні відповідної політики.

У даній роботі автор спробує простежити процес зародження, становлення та розвитку жіночого тероризму. З'ясувати, яким чином вступ жінок у терористичні організації та подальша їх діяльність впливає на розвиток гендерних відносин. У попередніх дослідженнях акцент робився на мотивах та причинах, на психологічній та релігійній складових, але наслідкам у даному зрізі було присвячено недостатньо уваги.

Феномен жіночого тероризму на Близькому Сході досить молодий. По-перше це особливість релігійних норм ісламу, за якими жінка не має права виконувати чоловічу роботу, якою є, зокрема, священна війна – джихад. Роль жінки полягає в тому, щоб народжувати й виховувати дітей, які в майбутньому будуть боротися проти ворогів. Тому для жінок немає місця безпосередньо у збройній боротьбі. Один з лідерів Аль-Каїди Аз-Завахірі вважає, що "краща служба, яку жінки можуть послужити джихаду, полягає у виконанні того, що організація вважає жіночими обов'язками: бути матір'ю, дружиною й домогосподаркою, використання жінок-смертниць в атаках "Аль-Каїди'' залишиться скоріше ви-

© Анросович О. Г., 2009

ключенням, ніж правилом" [7]. У той же час єгипетський ісламіст д-р Хані ас-Сібаі, що очолює в Лондоні Дослідницький центр аль-Макрізі, дотримується іншої точки зору: "Джихадські організації вважають, що обов'язок джихада лежить як на чоловіку, так і на жінці, особливо якщо йдеться про оборонний джихад, що ведеться зараз в Іраку, Палестині, Афганістані й Кашмірі. У випадку Іраку на них, відповідно до шаріату, поширюється положення про те, що фундаменталістські організації називають "оборонним джихадом" [4]. Це означає, що вести джихад і захищати мусульманські землі стає обов'язком кожного жителя країни, як чоловіка, так і жінки. Жінка не повинна запитувати дозволу в батька, щоб брати участь у джихаді, якщо вона здатна робити це. Однак фундаменталісти підкреслюють, що при участі жінок в операціях смертників вони мають дотримуватися правил шаріату. Поруч із жінкою повинен перебувати чоловік, оскільки сподвижники пророка, ідучи на битву, брали своїх дружин із собою: жінки не ходили на бойові операції самостійно. "Потрібно, щоб родич перебував поруч із нею або допомагав їй, тому що шляхетна справа не робиться з порушенням шаріату" [4].

По-друге, акт самогубства суворо заборонений у Корані, хоча ряд терористичних організацій трактують це як смерть під час священної війни, що дає право на вічне життя у раю і кілька тисяч доларів рідним та близьким. І, нарешті, до певного часу чоловіки просто не потребували допомоги жінок у цій справі. Тривалий час роль і місце жінки в різних терористичних структурах обмежувалися організацією політичної підтримки, створенням схованок і конспіративних квартир, збором пожертвувань, веденням розвідки тощо. Іноді жінки виступали в ролі політичних представників терористичних структур. Однак поступово їхня роль змінилася. Перехід жінок від переважно допоміжних функцій до більш активної оперативної ролі, у тому числі як терористів-смертників, відбувся у середині 80-х років. Першою була 17-річна ліванська дівчина, що підірвала себе біля ізраїльської автоколони в 1985 році [3]. Вже до середини 90-х років приблизно 40% подібних терактів виконували жінки. Із приблизно 17 груп, які застосовують тактику вибухів, вчинених смертниками, більш ніж у половині діяли жінки. У період з 1985 по 2006 рік смертницями стали більше 220 жінок, на частку яких доводиться близько 15 відсотків загальної кількості таких терактів [5]. Більше того, зростання кількості терористок відбувалось за рахунок як світських, так і релігійних організацій.

Що стосується мотивацій самих жінок-терористок, то тут існує низка різноманітних думок. В 1970-і рр. був опублікований ряд досліджень, автори яких стверджували, що для переважної більшості психічно здорових жінок неможлива сама думка про вбивство безневинних людей, у тому числі дітей, за допомогою варварських терористичних методів. Вважається, що жінки жалісливіше й слабкіше "бойовим духом", ніж чоловік. Проте реальність сьогоднішнього часу переконує, що це далеко не завжди так. Навпаки, жінки в силу властивих їм особливостей нервової діяльності (більше висока рухливість, емоційність, збудливість і т.д.) швидше чоловіків стають агресивними, ідея знищення опановує й ними. Експерт з тероризму У. Лакер дійшов висновку, що жінки – члени терористичних структур, як правило, більш мужні, більш віддані ідеалам і цілям організації й більш фанатичні [6]. Експерти з тероризму, психологи й політичні аналітики часто займаються "психологічною автопсією", з'ясовуючи, де росла терористка, де вона вчилася, з яких причин вдалася до насильства. Зазвичай припускають, що вона відчувала депресію, була божевільною, мала суїцидальні або психічні відхилення, але найчастіше вважається, що до цього їх змушують чоловіки. Однак багаторічні дослідження показують, що психопатологія й розлади особистості зустрічаються серед терористів не частіше, ніж серед інших людей, що живуть у тих же місцях. І хоча думка про те, що саме чоловіки змушують ставати терористами більшість жінок зараз не є визначальною, чоловіки все-таки грають у житті цих жінок важливу роль, втягуючи їх у тероризм. "Деяких жінок вербують у терористичні організації їхні приятелі. Важливою особливістю, що може є характерною для залучення жінок у ряди терористів, є присутність відносин між чоловіком-коханцем (або коханкою) і жінкою-співучасницею" [6].

Прагнення жінки до терористичної діяльності у сучасних умовах може розумітися своєрідним протестом проти існуючої соціальної реальності, її місця й ролі в суспільстві. Фахівці університету штату Нью-Йорк у своєму дослідженні "Міжрегіональні тенденції жіночого тероризму" вважають, що в багатьох країнах і регіонах планети саме неможливість брати участь у звичайних формах політичної діяльності штовхає жінок до тероризму, тому що вони не впливові, а їхня роль у житті не помітна [6]. Саме ця "непомітність" робить жінок особливо привабливими для терористів. Неприйняття звичайної моделі жіночої долі вказує терористці шлях до знаходження сенсу існування. Через власну незадоволеність вона прагне до нової ідентичності. Стати членом організації, значить перебороти відчуження, відчути себе частиною цілого, покінчити з розірваністю існування, перейти до справжнього життя. Можливо, виходячи з цієї логіки, для терористки цей вид самореалізації й означає перехід у справжнє життя – у сферу терористичної діяльності.

На думку таких експертів, як Йорам Швейцера і Фархана Алі, жінки, як правило, керуються міркуваннями більш особистого характеру, ніж тими, які важливі для чоловіків. Ці причини можна виразити у таких загальних категоріях, як помста, спокута, повага й зв'язок [6].

Цікавим моментом є протиріччя між положеннями ісламу і участю жінок у терористичних актах. Як зазначалося вище, використання жінок суперечить ісламським принципам і соціальним нормам, які забороняють жінкам займатися "чоловічою" роботою, що вимагає тісних контактів з іншими чоловіками, крім їхніх чоловіків. Багато терористичних палестинських організацій відмовляються від жіночого

шахідізма з тієї причини, що у випадку провалу операції, цих жінок будуть допитувати ізраїльтяни, вони будуть сидіти у в'язницях, де служать чоловіки-ізраїльтяни, що не припустимо для мусульманки [1]. Вільно спадаючий, непрозорий одяг мусульманських жінок – хіджаб – дуже зручний для провозу зброї в стан супротивника, минаючи часом поліцейські пости, оскільки жінка-бомба нерідко виглядає, як вагітна. Однак зараз хіджаб викликає підозру в ізраїльської поліції, тому для більшого успіху при здійсненні самогубних терактів, ісламські терористичні структури, що вкрай негативно ставляться до західної моди й традицій, дозволяють мусульманкам надягати європейський одяг, короткі спідниці, туфлі на високих підборах, робити модні зачіски й не покривати голову традиційною хусткою.

Шейх Юсуф Карадаві, відомий ісламіст і декан факультету ісламських досліджень в університеті Катару, проголосив, що участь "жінок в "джихаді" й операціях "мучеництва" – це вищий прояв богопочитання, і жінка може відправлятися на подібні операції без дозволу чоловіка й навіть... з непокритою головою й у не традиційному мусульманському одязі" [7]. Але в той же час у населеному шиїтами Південному Іраку бійці "Армії Махді", контрольованої прихильниками створення ісламської республіки, облили кислотою жінку тільки за те, що в неї з-під плаття виднілися голі щиколотки [7]. Таким чином, діяльність шахідки виходить із сфери зазначених обов'язків і здобуває, умовно кажучи, характер соціальної дії. Терористам дуже вигідно використовувати мусульманських жінок, вихованих в атмосфері покірності й підпорядкуванню чоловіку, у своїх цілях, а суспільство виявилося не готове до такого прояву антигуманізму. І.Кім вважає, що дана ситуація є наслідком того, що жінка, споконвічно вихована в дусі покірності чоловіку, готова до виконання чоловічих вказівок, аж до відмови від свого життя й здійснення вбивств безневинних людей.

Як бачимо, з приводу причин вступу жінок до терористичних організацій консенсусу серед дослідників не існує. Ряд дослідників вважає, що це є результатом усвідомлення жінки свого більш вагомого місця у суспільстві і прагнення самореалізації. Інші, навпаки, вбачають у цьому прояв жіночого безправ'я. Треті дотримуються думки, що це лежить у сфері індивідуальних мотивів.

Однак, у будь-якому разі, якими б мотивами чи причинами не керувались жінки ступаючи на цей шлях, сам факт їх участі у таких серйозних публічних акціях суттєво збільшує їх функції у суспільстві. А при збільшенні функцій безперечно збільшується і роль жінок у цьому соціумі. Навіть якщо припустити, що це є результатом безправ'я жінок, і що чоловіки маніпулюють ними у цьому питанні, то все одно є беззаперечне зрушення у розвитку гендерних відносин – адже чоловіки вже не можуть робити чоловічу роботу без жінок. Вони вимушені напрацьовувати методи вербовки жінок, проводити бесіди, схиляти їх до участі у терактах, що вже ламає традиційні гендерні установки на близькому Сході. Тобто у якійсь мірі вони становляться у залежність від жінок, а не навпаки.

Якщо ж припустити протилежне, і жінки свідомо йдуть на це, щоб самоствердитись,то і тут ми бачимо суттєве зростання активності жінок. Тим більше, якщо врахувати, що це тягне за собою порушення норм ісламу. Європейських одяг, потрібний для відвертання уваги, можливість зробити щось дуже відповідальне без дозволу на це батька або чоловіка, самостійне прийняття рішень – все це руйнує звичайну схему гендерних відносин, надає жінці безцінний досвід. Важливою є і показовість цього процесу. Самостійність і незалежність репрезентується публічно, що є подразником та каталізатором для інших. Отже, можна сказати, що участь жінок у терористичних актах у певній мірі розширює ареал їх впливу у суспільстві. Водночас, беззаперечним фактом є те, що даними методами вони не зможуть досягти значних результатів у розвитку гендерних відносин, зважаючи на специфіку даної діяльності, її соціальну пагубність та жорстокість.

Використані джерела

1. Адамова М. А. Особенности женского терроризма на Ближнем Востоке / Мария Анатольевна Адамова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Режим доступа: http://www.jurnal.org/articles/2008/polit46.html

2. Викторов В. Живые бомбы. Женский терроризм становиться реальной угрозой / В. Викторов // Военно-промышленный курьер, 19-25.10.2005

3. Капитонов К. А. О действиях террористов-смертников / К.А. Капитонов // Сайт Института Ближнего Востока. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

4. Ким К..А. Гендерное неравенство в исламе: женский терроризм / И. А. Ким // Электронное научное издание "Аналитика культурологи". – Режим доступа: http://www.analiculturolog.ru/images/global/tree_corner.gif

5. Малышев В.Г. Вумен-терроризм: женщины-смертницы как политическое явление (анализ) / В.Г. Малышев // Сайт ЦентрАзия. – Режим доступа: www.centrasia.ru /newsA.php4?st=1132990020

6. Малышев В.Г. Социально-психологические аспекты участия женщин–смертниц в террористической деятельности / В.Г. Малышев // Сайт Института Ближнего Востока. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html

7. Мухаммад аш-Шафии.Новые женщины –смертницы: месть,агитация или новая тактика? / Мухаммад аш-Шафии // Институт религии и политики – Режим доступа: www.i-r-p.ru/page/stream-nb/index-1775.html

8. O'Rourke L.A. What's special about women suicide terrorism / Lindsey A. O'Rourke // All academic research. – Режим доступу: http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/3/4/0/p253402_index.html#keywords

9. The Role of Palestinian Women in Suicide Terrorism // Israel Foreign Ministry site. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive

10. Broadwell P. The growing role of women in terrorism / Paula Broadwell // The Boston Blobe site. – Режим доступу: http://www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles/2006/12/12/the_growing_role_of_women_in_terrorism/

УДК 930(477)"1917/1920"

Юрій Володимирович Булгаков
аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНАТУ З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ: НОВІТНІ ПІДХОДИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проаналізовано внесок сучасних вітчизняних істориків у вивчення проблеми рівноправ'я та взаємовпливу у відносинах між Українською Державою гетьмана Павла Скоропадського та державами Четверного союзу.

Ключові слова: *історіографія, Україна, Четверний союз, Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, політика, переговори, дипломатичні представники.*

The article analyzes the include of the modern Ukrainian historians in the investigation of the problem of the degree of equality and interference as between The Ukrainian State of hetman Pavlo Skoropadsk and states of The Quadruple alliance.

Key words: *historiography, Ukraine, The Quadruple alliance, Germany, Austria-Hungary, Bulgaria, Turkey, politics, negotiations, diplomatic representatives.*

З-поміж досліджень українських істориків значний масив становлять праці, присвячені різноманітним проблемам міжнародних відносин та зовнішньої політики урядів, під чиїм управлінням знаходились українські землі. Не стала винятком і проблематика доби Української революції початку XX ст. Найбільше суперечок в українській новітній історіографії викликала проблема ступеню рівноправності та взаємовпливу у відносинах між Українською Державою гетьмана П.Скоропадського та блоком Центральних держав, діяльність яких мала значний вплив на перебіг подій у Східній Європі 1918 р. Метою даного дослідження є аналіз новітніх підходів та інтерпретацій українсько-німецько-австро-угорського вузла міжнародних відносин в українській історіографії 1990–2000-х років.

Дослідження у галузі зовнішньополітичної діяльності Гетьманату були розпочаті Т.Зарудою у статті "Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави", де науковець зосередив свою увагу на розкритті взаємин Української Держави із країнами – учасниками Антанти та Четверного союзу, відзначивши складність ситуації, у якій опинилася молода українська державність. Щодо Великобританії та Франції дослідник відзначив зайняту ними обережну позицію щодо визнання незалежності України: "Тільки бажання за будь-яку ціну зберегти Східний фронт для німецької та австро-угорської армій спонукало їх на такий крок" [4, 67]. На думку дослідника, Україна не була зацікавлена в перевазі якоїсь із коаліцій, бо це могло дати можливість переможцю диктувати їй свою волю. Проте реальні історичні обставини (зокрема підписання Центральною радою в Бресті-Литовському мирного договору з Німеччиною у січні 1918 р. та початок німецько-австрійського наступу на українські землі) склалися так, що спонукали українське керівництво зробити твердий вибір на користь країн Четверного союзу, головним чином Німеччини. Т.Заруда також детально розглянув розвиток взаємин Української Держави з Австро-Угорщиною, відзначивши, що остання була зовсім не зацікавлена в зміцненні Гетьманату через те, що мала у своєму складі дві українські області – Східну Галичину та Буковину. Крім того, на позиції уряду Австро-Угорщини сильний тиск здійснювали польські політичні кола, які виношували плани приєднання значної частини українських земель до автономної Польщі під Габсбургською зверхністю. Вчений проаналізував міждержавні економічні угоди, за якими Україна зобов'язувалась поставляти до Німеччини та Австро-Угорщини продовольчі та сировинні товари у відповідь на поставки промислових виробів і палива. Торкнувся дослідник й історії переговорів і таємних нарад між представниками країн Четверного союзу та України, їхніх наслідків [4, 67–68].

Т.Заруда розширив та поглибив дослідження зовнішньополітичної діяльності Гетьманату П.Скоропадського у кандидатській дисертації, що була захищена 1995 р. [3].

Українсько-болгарські взаємини були проаналізовані в кандидатській дисертації В.Павленка 1996 р. Зокрема, на його думку, Українська дипломатична місія, очолювана істориком Олександром Шульгиним, з липня 1918 р. досить успішно діяла в Болгарії. Його спроби зав'язати торгівельні контакти між українськими та болгарськими підприємцями не були результативними через протидію з боку Німеччини й Австро-Угорщини.

Серед здобутків Українського посольства в Софії автор відзначив налагодження ним контактів з представниками дипломатичних корпусів зарубіжних країн, акредитованих у Болгарії, започаткування видання "Украинско слово" і "Украинско-български преглед", надання своїм співвітчизникам матеріальної допомоги тощо, репатріацію у взаємодії зі спеціальною українською військовою делегацією і відповідною спільною болгарсько-українською комісією з Болгарії до листопада 1918 р. військовополонених-українців [7, 24].

© Булгаков Ю. В., 2009

Відомий дослідник економічної політики гетьманату С.Мякота в своїй кандидатській дисертації, яку він захистив 1997 р., вказав, що зовнішньо-торгівельна політика Української Держави значною мірою залежала від політики Центральних держав. Автор проаналізував зміст торгово-економічних договорів із ними, визначив структуру державних установ, які займалися зовнішньо-торгівельною діяльністю. Хоча в торгівлі з Центральними державами Україна мала пасивний торговий баланс, проте в цілому її зовнішньо-торгівельне сальдо було активним. Звернув увагу дослідник і на розвиток митної політики гетьмана П.Скоропадського, яка сприяла поступовому обмеженню імпорту [5, 17].

Проблемам зовнішньоекономічних зв'язків України доби Гетьманату присвячено розвідку П.Гай-Нижника. Автор зазначив, що головними торгівельними партнерами України залишалися країни Четверного блоку, передусім Німеччина та Австро-Угорщина. Після приходу до влади П.Скоропадського і підписання остаточної торгівельної угоди економічний обмін Української Держави з Німеччиною, із змінами по Брест-Литовській угоді, здійснювались на основі Російсько-Німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894-1904 рр., а з Австро-Угорщиною – за договором цієї країни з Російською імперією від 12 лютого 1906 р. [2, 363–364].

Гай-Нижник проаналізував склад, структуру та основні напрями діяльності Департаменту Закордонної Торгівлі Міністерства Торгу і Промисловості, який очолював директор Корольов. Для покращення ефективності міждержавних економічних зв'язків було також створено комітет для зовнішньої торгівлі, до складу якого ввійшли представники уряду, торгівлі, кооперативів та представники від Центральних держав. Практичним же здійсненням товарообміну з українського боку займалися новоутворені державні органи – централі. Що стосується контролю міждержавних перевезень, то в зв'язку з тимчасовою не розгалуженістю митних пунктів, на перших порах Гетьманату, продовжували свою діяльність Комісаріати-Агентури, утворені ще за часів УНР, основним завданням яких було контролювання експортних та імпортних вантажів і товарів, реєстрація їхньої кількості [2, 364–365].

Дослідник зробив спробу проаналізувати дипломатичні заходи українського уряду для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу. Зокрема, у його розвідці згадується відправлена з Києва до Німеччини у травні 1918 р. спеціальна Торгівельна делегація з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В.П.Кочубеєм, яка до осені відвідала майже всі промислові центри цієї країни. Автор зазначив, що і з німецького боку при дипломатичній делегації до Києва з подібною метою було створено "імперське господарське бюро", а в самій Німеччині утворилась спілка "Ausfuhr Gesellshaft", що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені в розвитку торгівлі з Україною. На думку Гай-Нижника, саме на цю спілку німецька сторона покладала великі надії в плані економічної експансії в Україну та заволодіння її ринком.

Незважаючи на певні труднощі у налагодженні торгівлі з Німеччиною, серед яких Гай-Нижник вказує на значне завищення цін на промислові товари з німецького боку, товарообмін між Україною та Центральними державами не припинявся. Так, він наводить приклад, що на кінець травня 1918 р. з Німеччини до України було поставлено три ешелони із сільськогосподарською технікою. І хоча німецькі партнери запрошували за них ціну в 10 млн крб., Україна зуміла звести її до 5 млн карбованців. До червня 1918 р. Центральними державами було експортовано в Україну 5 600 вагонів вугілля, сільськогосподарських машин, запчастин та різної галантереї. В Австро-Угорщині лише рулонного паперу було закуплено на 2 млн 160 тис. крб. В свою чергу, Україна на цей час експортувала до вказаних країн 2 тис. вагонів збіжжя, продуктів та сировини. Ці факти, на думку автора, спростовують думку про те, що гетьманська Україна була лише сировинним придатком до німецько-австрійського блоку. Хоча гетьман та його урядовці й вимушені були певною мірою зважати на позицію окупаційних властей та попередні економічні домовленості [2, 366].

Серед документів, які були досліджені Гай-Нижником, слід згадати нові економічні угоди, укладені 10 вересня 1918 р. між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною на 1918/1919 господарчий рік під час візиту П.Скоропадського до Німеччини, який тривав з 3 до 17 вересня 1918 р. Зокрема, гетьман особисто домігся задовільного для України рішення питання поставки мастильних речовин, яких, на думку автора, на той час зовсім не було в країні, що загрожувало катастрофою для транспортної, особливо залізничної мережі держави. Митні тарифи для полегшення товарообміну між країнами було зменшено. Проаналізувавши документи, Гай-Нижник прийшов до висновку, що митна угода торкалася виключно товарів, які перетинали кордон тільки після 10 вересня. В цілому вона сприяла збільшенню та пожвавленню товарообміну між сторонами угоди [2, 368–370].

Відтак, дослідник дійшов висновку, що за час існування Української Держави 1918 р. основними зовнішньоекономічними партнерами Гетьманату були країни Четверного союзу, а саме Німеччина та Австро-Угорщина. Зокрема, він підкреслив, що зобов'язання обох сторін мали фінансово-правове підґрунтя і не відповідають міфові про однобічну користь від економічних зносин за ними лише для Центральних держав. Активна зовнішня політика Гетьманату, на думку автора, давала надії на широку кооперацію України у світовий ринок, а її промислово-господарчий потенціал забезпечив би їй належне місце серед китів світової економіки в майбутньому.

1998-го ювілейного року посилився інтерес дослідників до історії Гетьманської держави. Серед інших праць, побачила світ невеличка розвідка Н.Папенко, присвячена історії взаємин гетьманського уряду із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Спираючись переважно на документальні матеріали фонду

Міністерства Закордонних справ, який зберігається у ЦДАВО України, дослідниця простежила еволюцію відносин між німецьким, австрійським та українським урядами. Спершу дослідниця проаналізувала діяльність окупаційної влади та її взаємини з українськими урядовцями, визнання австро-німецькою владою гетьмана П.Скоропадського. Згодом, на думку Папенко, українською стороною було зроблено спробу перенести центр ваги українсько-німецьких відносин із Києва до Берліна. З цією метою було відправлено до Німеччини посольство, а за тим відбувся візит голови Кабінету міністрів Ф.Лизогуба та самого гетьмана у вересні 1918 р. [8, 58–59].

У статті приділено увагу аналізу розбіжностей, які існували між Німеччиною та Австрією у ставленні до проблем, пов'язаних із західними кордонами України та формуванням української армії. Загалом, авторка прийшла до висновку, що відносини України з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали різну інтенсивність та спрямованість, які визначалися різними інтересами цих держав щодо України та констатувала, "що Берлін досить коректно ставився до внутрішньо українських проблем, Відень чекав від України продовольства, сировини, до того ж побоювався за долю українських земель, що входили до складу імперії" [8, 65].

Проблемам становлення взаємин України із Центральними державами у 1917-1918 рр. присвячено монографію М.Несука, яка побачила світ у 1999 році. Значна увага у ній присвячена розгляду становлення зовнішньополітичних напрямів діяльності уряду П.Скоропадського, переважно взаємин із Центральними державами. Вивчаючи означену проблему, автор звернувся до значного кола різноманітних джерел вітчизняного та іноземного походження. Серед них передусім слід згадати такі, як таємні телеграми, що надсилалися австрійському послові у Києві графу Форгачу, українсько-німецькі угоди тощо [6, 174–176]. М.Несук звернув увагу на те, що між німецькою та австрійською сторонами на той час вже існували певні розбіжності у підході до українського питання. Так, вище німецьке командування кардинально змінило свою точку зору щодо створення українського війська, порівняно із попереднім часом, дозволивши його формування [6, 176].

Значну увагу автор зосередив на вивченні взаємин України із Центральними державами, а також Польщею (у зв'язку з австро-польськими взаєминами), відзначивши, що так зване австро-польське врегулювання викликало серед українських політиків осторогу щодо великопольських і великоросійських планів – подібних у своїй антиукраїнській спрямованості, які у кінцевому рахунку мали на меті поділ України між Росією та Польщею [6, 178].

Зупинився М.Несук й на аналізі дипломатичної боротьби, що розгорнулася навколо намагання Австро-Угорщини скасувати таємний договір, що передбачав повернення Україні її етнічних територій, зокрема Східної Галичини. Незважаючи на протести гетьманського уряду, який не мав реальної сили для того, щоб впливати на позицію Австрії, договір було скасовано, а його текст знищено. Недійсність договору була зрештою констатована обома сторонами, відповідальність за що, на думку Несука, повною мірою лягає на гетьмана П.Скоропадського [6, 185, 196].

Дослідник, виявивши австро-польський слід у ліквідації таємного договору від 8 лютого 1918 р., розглянув й Холмське питання у контексті трикутника Україна – Польща – Австро-Угорщина. Зокрема, ним були проаналізовані розходження в позиціях Берліна та Відня щодо виконання умов Берестейського мирного договору, конфлікт між Україною та Австро-Угорщиною з питання про їх виконання, маневри віденської дипломатії навколо Холмського питання, нову позицію Австро-Угорщини щодо північно-західного кордону України, ратифікацію Берестейських угод Німеччиною, Болгарією та Туреччиною всупереч бажанню офіційного Відня, позицію галицьких депутатів віденського парламенту, позицію польських лідерів, еволюцію української позиції щодо ратифікації Австро-Угорщиною Берестейських угод напередодні краху Австро-Угорської імперії. В кінцевому підсумку, М.Несук прийшов до висновку, що вирішення Холмського питання упродовж травня-листопада 1918 р. не знайшло свого розв'язання внаслідок існування складного вузла протиріч між сторонами, що брали участь у підписанні Берестейського договору та Польщею, а також розгортання гострої політичної кризи у Центральних державах, передусім Австро-Угорщині [6, 197–249].

Німецький фактор впливу на політику Гетьманату дослідила П.Барвінська у кандидатській дисертації. На її думку, умови угоди, підписаної гетьманом П. Скоропадським з німецьким окупаційним командуванням значно обмежили можливості побудови незалежної демократичної Української держави. Політика німецького окупаційного командування в Україні була сповнена протиріч і помилок. Налаштувавши проти себе майже всі верстви українського населення, насамперед селян, загальмувавши процес створення боєздатної української армії, німецьке військове командування вимушене було тримати на Східному фронті величезну армію, щоб підтримувати відносний спокій в Україні та організовувати з її території експорт товарів. В той же час на Західному фронті велися активні бойові дії, в ході яких Німеччина зазнавала поразки. Ця політика вела до ослаблення Німеччини та деморалізації армії, гальмувала державотворчий процес в Україні. Дії військових засуджувались значною частиною німецької громадськості та негативно оцінювались окремими партіями німецького рейхстагу [1, 15–16].

Сучасний етап дослідження відносин Гетьманату П.Скоропадського з Центральними державами був ознаменований виходом у 2008 році ґрунтовної праці Р.Пирога "Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією", у якій дослідник приділив значну увагу саме фактору німецької присутності на політику гетьмана. Аналізуючи його спогади дослідник зауважив, що вони вигідно відрізняються від праць такого жанру інших авторів [9, 43.]. І все ж, на думку дослідника, найбільш поширеним відступом

від історичної правди з його боку є свідоме уникнення висвітлення багатьох неприємних аспектів взаємин з німецькими Оберкомандо та посольством, коли Українська Держава, її уряд, особисто гетьман опинялися в підрядному, а то й принизливому становищі. Як військова людина і прагматичний політик він усвідомлював, що це плата за союзницьку допомогу, результат військово-політичної гегемонії більш потужних держав.

Наочним прикладом такої напівправди, на думку Р.Пирога, може служити трактування П.Скоропадським проведення державного перевороту лише його прихильниками. Він досить неохоче визнає справжню роль німецьких військових у підготовці і забезпеченні умов повалення Центральної Ради. П.Скоропадський цілком свідомо обходить таке делікатне питання, як ступінь його залежності від німців у виборі та зміні міністрів. Очевидно, главі держави, яку визнали і Четверний союз, і низка нейтральних країн, не гоже було описувати тотальний контроль німців над особистою прерогативою гетьмана у визначенні складу кабінету міністрів. Дослідник не знайшов у спогадах й відомостей про справжню роль німецьких та австрійських військ у збройному упокоренні повсталого українського селянства та інших дражливих сюжетів українсько-німецьких відносин тієї доби. Науковець це пояснив, посилаючись на те, що, по-перше, відверта правда завдавала б шкоди власному іміджу гетьмана, по-друге, тоді б П.Скоропадському довелося визнати правоту численних опонентів про "маріонетковий", "сателітний", "підпатронатний" характер Української Держави, а по-третє, гола правда була б проявом невдячності щодо союзників, які дали притулок сім'ї Скоропадських [9, 44–45].

Підсумовуючи діяльність гетьмана П.Скоропадського у німецько-австрійському векторі зовнішньої політики, Р.Пиріг констатував, що результатом альянсу з союзниками був не тільки його прихід до влади, але й взяття низки досить жорстких і обтяжливих зобов'язань. Вони суттєво обмежували можливість реалізації суверенних прав Української Держави. Розглядаючи гетьманський уряд як інструмент виконання Україною договірних зобов'язань, німецькі військові та дипломати контролювали формування, партійний склад, зміни в уряді, втручались у сферу прийняття рішень. Представники Німеччини і гетьман знаходили консенсус в недопущенні до уряду соціалістичних партій.

Українсько-німецькі договірні відносини в умовах фактичної окупації набули, на думку дослідника, нерівноправного характеру. Каральні експедиції німецьких і австрійських військ завершувалися накладенням на місцеве населення непомірних продовольчих і грошових контрибуцій. Цілковита залежність від підтримки мілітарної сили окупантів у боротьбі з повстансько-партизанським рухом робили гетьманський уряд заручниками ситуації, не дозволяли чинити дієвий опір грабіжницькій політиці центральних держав.

Перенесення німцями терміну виборів українського представницького органу, поєднання в уряді законодавчих і виконавчих функцій, домінування в ньому однієї партії, адміністративний тиск на органи місцевого самоврядування деформували політичну систему Української Держави, посилювали її недемократичний і тимчасовий характер [9, 204].

Заборона німцями створення Україною власних збройних сил зробила гетьманат беззахисним, примусило П. Скоропадського шукати військового захисту у сил зовсім не прихильних до національного суверенітету України, що в кінцевому підсумку й привело до втрати нею державності.

Земельна реформа, на переконання науковця, планувалася як одна з фундаментальних підвалин нової держави. Проте жорсткий прагматизм німців негайного отримання з України продовольчих ресурсів на практиці обернувся суттєвим гальмівним фактором. Німці і австрійці підтримали землевласників у їхній боротьбі з селянством. Широке застосування збройної сили окупантів для придушення партизансько-повстанського руху, породжувало у місцевого населення почуття ненависті до "германця" і "австріяка", переносячи її на гетьманський режим.

Німецько-австрійська окупація була стримуючим фактором в реалізації гетьманатом соборницького потенціалу національно-державного будівництва. За згодою партнерів по коаліції були знищені оригінали таємних домовленостей у Брест-Литовську про перехід до України частини західноукраїнських земель. П. Скоропадський фактично змирився з цією акцією. Згода Німеччини на приєднання до гетьманату Криму також виявилася безперспективною [9, 205].

Офіційні візити прем'єр-міністра і гетьмана до Німеччини відбулися в час, коли у світовому протиборстві фортуна вже одверталася від неї. Поїздки дали тимчасовий тактичний зиск, але в стратегічному плані сприяли закріпленню за Україною іміджу беззастережного сателіта держав Четверного союзу.

Зрештою Р.Пиріг дійшов висновку, що іноземна військова підтримка стала вирішальною умовою появи новітнього гетьманату. Водночас вона служила джерелом його різнопланової залежності від країн Четверного союзу, зводячи Українську Державу до статусу васала. Поразка центральноєвропейських імперій у світовій війні виявила недалекоглядність творців гетьманату, їх однобічна зовнішня орієнтація була вимушеною, а відтак обернулася програшем [9, 206].

Отже, можна стверджувати, що проблеми взаємин Гетьманату П.Скоропадського з країнами Четверного союзу досліджені досить неоднорідно, що можна пояснити недостатнім залученням іноземних архівних матеріалів. В результаті, взаємини Української Держави з Болгарією та Туреччиною досліджені поверхово, лише в контексті взаємин з Центральними державами. Взаємини ж з Австро-Угорщиною та особливо Німеччиною в значній мірі зведені дослідниками до діяльності військової окупаційної адміністрації на українських землях. Одночасно відбувається переосмислення місця власне Гетьманату у системі відносин з країнами Четверного союзу. Щодо діяльності гетьманського уряду в цьому векторі дослідники не одностайні в своїх оцінках.

Використані джерела

1. Барвінська П. Українсько-німецькі відносини в 1917-1922 рр.: Автореф. дис… канд. іст. наук / П.Барвінська. – Одеса, 2001. – 23 с.
2. Гай-Нижник П. Торговельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського в 1918 р. / П.Гай-Нижник // Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 353 – 396.
3. Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік: Дис...канд. іст. наук / Т.Заруда. – К., 1995. – 189 с.
4. Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави / Т.Заруда // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). – К., 1993. – С. 66–82.
5. Мякота С. Економічна політика уряду Української Держави (квітень-грудень 1918 р.): Автореф. дис… канд..іст.наук / С.Мякота. – К., 1997. – 23 с.
6. Несук М. Драма вибору: Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр. / М.Несук. – К., 1999. – 274 с.
7. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. 1918 – 1939 рр.: Автореф. дис… докт. іст. наук / В.Павленко. – К., 1996. – 46 с.
8. Папенко Н. До питання про характер міждержавних відносин України з Німеччиною та Австро-Угорщиною за гетьманської доби / Н.Папенко // Питання нової та новітньої історії: міжвідомчий наук. Збірник. – Вип. 44. – К.,1998. – С. 57–60.
9. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р.Пиріг / Інститут історії України НАН України. – К., 2008. – 209 с.

УДК 94:316.343.34:272(4-15)"08/15"

Сергій Орланович Козловський
аспірант Львівського національного
університету імені Івана Франка

МЕНТАЛЬНІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КУПЕЦТВА: КУПЕЦЬ І РЕЛІГІЯ

У статті проаналізовано причини та історичні умови зародження культур західноєвропейського Відродження і Реформації, ключове місце серед яких належить ментальності купецтва в контексті духовної культури середньовічного суспільства. Також розкрито відносини між офіційною Церквою та міщанством, формування пантеону святих, зміни у духовному житті епохи Середньовіччя. Автор доводить, що еволюція купецької свідомості, психології, категорій мислення спричинили зміни у сфері суспільної духовності, сприйнятті часу, ставленні до праці та ремесел, сприйнятті потойбічності.

Ключові слова: *ментальність, середньовічне суспільство, соціальні групи, міський світогляд, народні вірування, лихварство, пантеон святих, космологія.*

This article analyzes the reasons and the historical circumstances of the Western European Renaissance and Reformation culture origin, where the mentality of the medieval merchantry in the context of the Medieval society spiritual culture takes the key-place. The relations between the official Church and the lower middle class, the saint pantheon formation and the spiritual life changes are revealed as well. The author proves that the evolution merchantry consciousness, psychology, the categories of thinking caused the changes in the sphere of social spirituality, the perceptions of time, attitude to work and the handicrafts, the perception of the other world.

Key words: *mentality, medieval society, social groups, urban world outlook, popular believing, usury, the saint' pantheon.*

Дослідження проблем середньовічної ментальності розпочалися у 50-х роках XX ст. з методологічних пошуків представників трьох поколінь французької школи "Аннали": М. Блока, Л. Февра, П. Губера, Є. лє Руа Ладюрі, П. Шоню, М. Ферро, Ж. Ле Гоффа, Ф. Арієса, Р. Мандру, П. Нора, М. Фуко та ін. У своїх дослідженнях вони намагалися висвітлити людину як синтез індивіда та представника певної групи, певної епохи в її соціально-культурному вимірі. Основою такого синтезу виступала "соціальна підсвідомість", або ментальність – поєднання індивідуальної і колективної свідомості, в якій відображаються тривкі уявлення і стереотипи (ментальні структури), що їх можна пізнати з допомогою історичних джерел. Дослідження ментальності, колективної та індивідуальної підсвідомості, суспільних уявлень стали об'єктами численних досліджень у сферах історії, філософії, соціології, культурології у Західній Європі. Проте, варто відзначити відсутність у вітчизняній історіографії досліджень з історії ментальності.

Наявність єдиних загальних ментальних установок та категорій мислення на європейському просторі дає можливість розглядати їх комплексно. Проте, їх прояви були різноманітними для окремо

© Козловський С. О., 2009

взятих держав, оскільки вони розвивалися в різних культурних середовищах, різних господарських, політичних, соціальних і культурних взаєминах, різному повсякденному житті з його ритуалами та забобонами [4, 16-39].

Ставлення до релігії, віри, духовні переживання, форми релігійного життя є наслідком певних ментальних орієнтирів, котрі були зумовлені географічними, кліматичними, соціокультурними детермінізмами [19, 131]. Можливість залучення етнології, соціології, демографії, політології, географії значно розширюють рамки дослідження ментальності та сприяють її комплексному вивченню [6, 122]. Прихована неприязнь до духовенства та водночас його глибоке пошанування, є тою ниткою, яка проходила через релігійні настрої середньовічної людини, це пояснюється духовним занепадом самого кліру, з одного боку та відчуженням від суспільного життя інших станів, наявністю язичницьких підсвідомих потягів та існуванням де-факто різних форм релігійного життя серед рицарства, купецтва, міщанства та селянства [25, 192].

Присутність "професійних патронів" – св. Христофора, св. Миколая, св. Брандана, св. Климентія, св. Гертруди Брабантської свідчить про формування своєрідного канону святих, притаманного тільки представникам цього стану, але це звичайно, не виключає паралельне існування таких канонів і серед інших станів. Сам процес формування цього "пантеону" потребує детального дослідження, оскільки воно дає "ключ" до розуміння ментальних установок духовності купецького стану.

Не менш неоднозначним було і релігійне життя. З одного боку, купці виступали в ролі щедрих донатів – "спонсорів" монастирів чи церков певного округу, єпископства, засновували церкви за межами "католицької ойкумени", а з іншого були постійними носіями різного роду єресей, оскільки, ведучи рухливий спосіб життя постійно контактували з представниками інших релігій [9; 12; 13].

Особливо гостро співвідношення між Церквою та купецтвом, між релігією та торгівлею протиставлялося у ранній етап (X–XI ст.). Офіційна позиція католицької церкви рішуче засуджувала наживу, меркантилізм та будь-які прояви комерційної діяльності, заради отримання зиску. Таким чином психологія купців була двоякою, оскільки з одного боку різкий осуд та моральний тягар, а з іншого бажання зиску та потреби самого суспільства…

1000 рік приніс зі собою апокаліптичні страхи – це час коли "люди торгівлі" масово починають заповідати своє майно Церкві. Цікавим є аналіз промов проповідників того часу – купецтво та "люди торгівлі" в них виступають одними з найбільших грішників; поряд змальовуються сцени проклять та покарань, які чекають їх на Страшному Суді [6, 122-125]. Психологічний тиск та моральний осуд з боку католицького кліру формував особливий тип ментальності купецтва – сповнений благочестивості та побожності з одного боку, і ворожий до католицького кліру з іншого [13].

Простір і час не тільки існують об'єктивно, а ще й сприймаються досить суб'єктивно; їх переживання та усвідомлення є різним в різних цивілізаціях, на різних стадіях суспільного розвитку, різних прошарках населення одного й того ж суспільства чи навіть окремими індивідами. Людина керується в практичному житті і свідомості тими чи іншими категоріями – картиною світу і від того, як він інтерпретує їх, залежить його поведінка, поведінка соціальних груп чи розвиток цілого суспільства. Для медієвістики особливо важливим є вивчення концептуальної і чуттєвої бази культури – оскільки дає ключ до розуміння тих явищ і подій, які мали місце в досліджуваний нами час, оскільки сприйняття часу і простору корегує певну модель поведінки, певні вчинки, які невідомі нам на сьогодні. Людина не народжується зі сприйняттям часу, його часові та просторові поняття визначаються тою культурою до якої він належить [9, 36-39].

Не варто говорити про єдині категорії часу та простору притаманні всьому Середньовіччю і до всіх держав Європи того періоду. Але можливо відкрити загальні тенденції, головні аспекти, які є характерними для різних регіонів Зх. Європи того часу. Розквіт міської культури напряму пов'язаний з діяльністю купців та ремісників в корені має поглиблену диференціацію традиційної картини світу, колись єдиної для всіх.

Час. У середні віки час – це прерогатива Церкви, засіб впливу на середньовічну людину. Пересічний англійський, французький, бельгійський, селянин чи міщанин існував наче "поза часом". Рух часу не сприймався як такий – він був зумовлений природними детермінізмами – зміна дня/ночі, рух небесних світил, зміна пір року з одного боку та релігійним уявленням про безкінечність людського життя, з точки зору християнства з іншого [15, 98-124]. В ранньому Середньовіччі лише Церква володіла монопольним правом на час: час для утрені, обідні, вечірні, церковні свята (як точки відліку тих чи інших подій). Людина IX–XII ст. – міщанин, селянин чи навіть рицар, почасти взагалі не знала скільки їй років.

Така картина сприйняття часу була сформована в ранній період Середньовіччя ідеями Аврелія Августина (Августин Блаженний – 354–430 рр.) [3,313] та Северина Боеція (Анніцій Манлій Торкват Северин Боецій – 480–525 рр.) [5, 3-15], котрі сформували ідею про відсутність минулого та майбутнього, а наявність лише сьогодення [24]. Таке бачення часу проіснувало аж до XIII ст. коли було піддано сумніву теологічними трактатами Фоми Аквінського та П'єра Абеляра [1,146].

Умови ведення торгівлі змінювали і спосіб життя – купець на відміну від пересічної людини Середньовіччя практично постійно користувався категоріями майбутнього, плануючи торгові операції та оперуючи з часом. Така категорія дозволяла вже зовсім по новому сприймати та відчувати час, ку-

пець бачив його рух, його зміни і це сприяло виробленню нових ментальних установок. Оскільки його діяльність напряму пов'язана з часом, він бачить його скінченність, що не характерно для загальної маси людей Середньовіччя, котрі вірили в безкінечність і вічність світу. Не випадково появу годинників на ратушах великих міст Ле Гофф пов'язує з діяльністю купців [19, 338].

Можливість прогнозувати події, робити проекцію на майбутнє звичайно порушувало середньовічні критерії часу, сформовані релігійними уявленнями, а це в свою чергу приводило до конфронтації з офіційною Церквою, котра підсвідомо сприймала це, як пряме зазіхання на Божественне провидіння та наперед визначеність [12, 141].

З категорією "час" пов'язана і інша менталісна категорія – можливість мріяти. Мрія, як категорія не є властива для пересічної людини того часу; це звичайно не означає, що людина Середньовіччя не мріяла взагалі, її мрії були обмеженні практичним колом міркувань – це прагматичні мрії. Вони як правило, були приземлені і не виходили за рамки його реального життя. Для купця – це вже категорія в нашому класичному розумінні [21, 5-17].

Середньовічне село, як і місто жило переважно в своєму, замкнутому світі. Їх географічні уявлення, як правило, не виходили за рамки селища/міста та декількох кілометрів від нього(бл. 8-10 кв.км.). Дороги, як засіб комунікації, в силу постійних нападів банд на подорожніх не користувалися популярністю. Їх якість з римських часів значно не підвищилась, а швидше навпаки. Королівські дороги були під охороною, проте пересуватися по них могли собі дозволити не всі, переважно купці, ремісники та заможні міщани. Слід зазначити, що пересування дорогами які будували тамплієри у своїх командорствах Західної Європі було безкоштовними для усіх [11, 51-55].

Постійне переміщення купця та його активне ведення операцій зумовило особливе ставлення до географії та сприйняття простору. Запорукою успішної торгівлі для купця було знання торгівельних шляхів, астрономії та географії.

В контексті простору цікавим є сприйняття природи і космологія. Купець – по суті "дитя міста" мав своєрідне відношення до неї. Взагалі, фізична реальність середньовічного Заходу – величезний масив лісу та невеликих ландів – територій, які розроблялися. Для селянина – він, як правило, грає роль і ворога, бо мусить постійно з ним боротися, розчищати його (це ілюструють і епітети зі середньовічного фольклору: "страшний", "дрімучий", "темний"… це все те чого боїться людина того часу), і друга – бо "годує" його (дрова, мед, корм для свійських тварин та птиці), для дворянина – місце улюбленого відпочинку – полювання. Реальне життя ж для купця є тільки в місті, де зосереджено сферу його інтересів – ринки попиту і пропозиції. Ліс же, його уява населяє розбійниками, вовками, страшними звірами, різною нечестю… Він стає місцем страхів для всіх міщан, він "обступав" місто і "душив" його. Загроза, яка виходила з нього була як реальна (банди розбійників, хижих звірів), так і уявна – це "тривожний горизонт" середньовічного міста [23].

Починаючи з 2 пол. XII в колективній уяві привілей отримати спасіння душі поширюється не лише на лицарську еліту, а й на представників третього стану (ремісників та купців), професії яких вважали гріховними. Близько 1170р. П'єр Коместор розвинув ідею про третій відділ потойбіччя, який буцімто займає проміжне становище між раєм та пеклом. Мислитель наголошував, що після смерті грішної людини її душа не обов'язково мусить потрапити до пекла: вона має всі шанси на спасіння через очищення муками в "чистилищі". При цьому тривалість мук прямо пропорційно залежить від того, скільки часу людина жила в гріху. Час перебування в чистилищі також визначають міра тяжкості гріхів та молитви родичів і друзів за душу померлого [29, 9-21].

Для нас є цікавим умови формування ідеї "чистилища" та її поширення, оскільки вона виникла саме тоді, коли третьому стані з'являється заможний прошарок – буржуа та збільшується прагнення до розкоші в стані рицарства.

Зміна суспільного ставлення до ремесел та торгівлі – основної діяльності третього стану, стала наслідком зміни ментальних установок. Головними з яких є часовість та просторовість. Час став сприйматися як конкретна категорія-він став використовуватися раціонально, що в свою чергу змінило ставлення до грошей та фізичної праці взагалі. Поступово ментальна проекція перемістилася на стан духовенства. Прикладами, нового ставлення до часу є проповіді абатів Стефана Хартінга, Петра Вельмишановного (Venerabilis), Роберта Молезмського та Бернарда Клервоського, котрі переконували своїх учнів та послідовників у тому, що немає нічого дорожчого за час [13; 16; 29]. Людина, яка почала по новому сприймати плин часу вже не повинна була працювати увесь день – час робив її вільною: людина почала матеріально збагачуватися, здобувати освіту, відпочивати, розважатися. Це дало поштовх для розвитку середньовічних університетів, змінилося ставлення до полювання – віднині це не просто спосіб отримати їжу в постійно напівголодному суспільстві, а вишукана забава. Вільна розпоряджатися своїм часом, людина ставала сама собі паном і усвідомлювала себе як унікальну в порівнянні з іншими особистість. Зовнішньою ознакою цього процесу стала поява у XIII ст. прізвища, яке виокремлювало людину зі загальної маси. Купецтво, як елемент соціуму, частина третього стану, було продуцентом усіх цих ідей, категорій, які спричинило зміну менталісних установок.

Але разом з тим відношення до професії купця було двояким. Визнаючи важливість торгівлі для існування соціуму, виявляючи час від часу їй покровительство і маючи з неї вигоду, Церква зберігала своє упередження. "Торгівля містить в собі щось соромливе" – писав Фома Аквінський, кот-

рий разом з тим усвідомлював важливість її діяльності для суспільства. Протиріччя положення купця вповні розкривається і в проповідях жебруючих ченців. Не варто забувати, що засновник чернечого ордену францисканців походив з родини багатих торгівців сукном. Їх проповіді ставили купця перед моральної дилемою: Царство Боже вготоване для тих, хто відрікся від земних благ, а бажання наживи – джерело багатства – є одним зі смертних гріхів… [17, 49-57].

Християнські автори засуджуючи в творах лихварство малювали картини жахливих пекельних мук на тому світі. У 1179 році Західна Церква заборонила християнам займатися лихварством [26, 554]. Подібним заборонам в великій мірі пояснюється частка євреїв, котрі відігравали важливу роль в економічному житті середньовічного Заходу. Будучи, по суті іновірцями, вони могли займатися діяльністю яка на практиці була необхідною, але різко засуджувалася як нехристиянська. Але, тим не менше лихварями були християни. Поширювалася думка, що лихвар – ворог Бога, природи і людини. Порушувалися смислові зв'язки, оскільки лихварство постійно живилося: він міг спати, їсти, а проценти росли... Лихвар, за середньовічною думкою крав час у самого Бога [33, 402-407].

Отже, можемо з упевненістю констатувати, що ментальність західноєвропейського купецтва пройшла значний шлях зазнавши змін спричинених способом життя та характером занять.

Релігія, як невід'ємний атрибут Середньовіччя, його складова, його "хребет" і купець – є однією з центральних проблем для вивчення історії ментальності взагалі та купецької зокрема. Еволюція, яку здійснила офіційна Церква по відношенню до купецтва між XI–XV століттями відображає серйозні ментальні зміни того часу: від негативного, подекуди ворожого, до позитивного, навіть протекціоністського (купці стали серйозними джерелами фінансування монастирів та фундаторами церков). Зовнішніми ознаками цього процесу стала поява власного купецького пантеону святих – покровителів (св. Микола, св. Христофор, св. Климентій) та поява догмату про "Чистилище", як ідея, спочатку поширена суто у середовищі третього стану.

Перехід від "біблійського" часу до часу "купецького", який відбувся у XII–XIII ст. став ключовим у історії Середньовіччя, оскільки приніс зі собою ті категорії сприйняття, котрими користуємося нині. Людина стала сприймати плин часу і себе в ньому,що було характерно ще з античних часів. Зовнішніми ознаками зміни менталісної проекції стала поява годинників на ратушах міст, людина почала мислити категоріями майбутнього і минулого: планування, мрії, змінилося ставлення до природи – протиставлення лісу і міста, з'явилася "боязнь лісу", це проявилося в ставлення до зміни дня і ночі. Контраст між днем і ніччю, між світлом та темрявою дуже сильно проявляється у місті. Саме в ньому дедалі частіше використовується денне освітлення, з'являється віконне скло (XIII ст.) – все це зовнішні, матеріальні ознаки зміни ментальної установки по відношенню до категорії "часу" – намагання продовжити день, його світлу частину. Це еволюція купецького мислення у ставленні до плину часу, його скінченності. Нематеріальною ознакою цього процесу стає сприйняття ночі як вмістилища негативу, вона поступово наповнюється загрозою та небезпекою, спокусами та привидами.

Використані джерела

1. Абеляр Пьер. История моих бедствий / Пер. с латин. / Пьер Абеляр. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 255 с.
2. Абеляр Пьер. Логика "для начинающих" / Пьер Абеляр // Теологические трактаты. – М.: Гнозис,1995. – 413 с.
3. Августин Аврелий. О граде Божьем: в 4 томах / Аврелий Августин. – М.: Информ-Прогресс, 1994. – Т.3. – 330 с.
4. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації(від початків до кінця XVIII століття / В. Ададуров. – Львів: Вид. УКУ, 2002.- 412 с.
5. Боэций Сиверин. "Утешение философией" и другие трактаты / Сиверин Боэций. – М.: Наука, 1980. – С.1-15.
6. Блок М. Феодальное общество / М. Блок // Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – С. 122-187; переклад за вид.: Bloch M. La Societe feodale. Vol.1. – Paris, 1939.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.2: Ігри обміну / Ф. Бродель / Пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 543 с.
8. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.3: Час світу / Ф. Бродель / Пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 631 с.
9. Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.1: Пространство и история / Ф. Бродель. – М.: Издательство им. Сабошниковых, 1994. – 404 с.
10. Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.2: Люди и вещи. Ч.1: численность народонаселения и ее колебания на протяжении веков / Ф. Бродель. – М.: Издательство им. Сабошниковых, 1994. – 244 с.
11. Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.2: Люди и вещи. Ч.2: "Крестьянская экономика" до начала XX века / Ф. Бродель. – М.: Издательство им. Сабошниковых, 1997. – 511 с.
12. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. // Избранные труды. В 2 т. / А.Я.Гуревич. – М.; СПб.: Университетская книга, 1999. – С.1-141.
13. Гуревич А.Я. Средневековый купец / А.Я.Гуревич // Оддисей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 5-13.
14. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщины во Франции / Ж.Дюби // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1990. – С. 90-96.
15. Жювеналь дез Юрсен. Хроника монаха из Сен-Дени / Жювеналь дез Юрсен //Ученые записки Московского государственного педагогического института. Т.3: Средневековый город 1949 (59). – С. 98-124.

16. Ле Гофф Ж. Замечание о трехчленном обществе, монархической идеологии и экономическом пробуждении в христианстве IX–XII веков / Ж. Ле Гофф // Гофф Ж. Другое средневековье. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. – С. 58-62.
17. Ле Гофф Ж. Рабочее время в период кризиса XIV века: от средневекового времени к времени современному / Ж. Ле Гофф // Ле Гофф Ж. Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. – С. 49-57.
18. Ле Гофф Ж. С небес на землю. (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Оддисей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 25-47.
19. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М.: Прогрес-Академия, 1992. – 373 с.
20. Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года / Э. Ле Руа Ладюри / Пер. с фр. – Л.: Гидрометеоиздат, 1971. – 279 с. Переклад за вид.: Le Roy Ladurie E. Histoire du climat depuis lan mil. – Paris: Flammarion, 1967.
21. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург: Издательство Урал. у-тета, 2001. – 544 с.
22. Люшер А. Французское общество времен Филиппа Августа / А. Люшер. – СПб.: Евразия, 1999. – 143 с.
23. Матвей Парижский. Хроника / Матвей Парижский //http://www.vostlit.info
24. Уколова В.И. "Последний римлянин" Боэций / В.И.Уколова. – М.: Наука, 1987. – 160 с.
25. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование ментальных структур во Франции и Нидерландах XIV–XV вв. / Й.Хейзинга. – М.: Наука, 1988. – 540 с.
26. Эпоха крестовых походов / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. – М.: АСТ, 2007. – 1086 с.
27. Defouneux M. Życie codzienne w czasach Joanny d'Arc. / M.Defouneux / Przkl. z fr. – Warszawa: P.W.N., 1983. – 278 s.
28. Delumeau J. Cywilizacja wieku Odrodzenia / Delumeau J. / Przkl. z fr. – Warszawa: P.I.W., 1987. – 651 s.
29. Duby G. Średnowiecze. Wiek X–XV / Duby G. // Duby G., Mandrou R. Historia kultury francuskiej. Wiek X–XX / Przkl. z fr. – Warszawa: P.W.N., 1965. – S. 9-210.
30. Historia życia prywatnego. T.3: Od Renesansu do Oswiecenia / Pod red. Ph. Aries / Przkl. z fr. – Wroclaw: Ossolineum, 1999. – 671 s.
31. Mandrou RR. Francja nowożytna i nowoczesna. Wiek XV–XX / RR.Mandrou // Duby G., Mandrou R. Historia kultury francuskiej. Wiek X–XX / Przkl. z fr. – Warszawa: P.W.N., 1965. – S. 211-626.
32. Riche P. Życie codzienne w państwie Karola Wielkogo / P.Riche / Przkl. z fr. – Warszawa: P.I.W., 1979. – 304 s.
33. Vauchez A. Świety / A.Vauchez // Czlowiek Sredniowiecza / Pod red. J. Le Goffa / Przkl. z wloskiego. – Warszawa: Wolumen, 2000. – S. 389-430.

УДК 372.48:656.628

Владислав Вікторович Іваднєв
здобувач Київського національного університету
культури і мистецтв

КУЛЬТУРА СУДНОПЛАВСТВА ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Наукова стаття "Культура судноплавства давнього населення України" охоплює великий історичний проміжок часу, починаючи з кам'яної доби до часів готської навали. Автор підтверджує думку багатьох вчених про можливість створення у річищі поріжжя Дніпра в часи раннього залізного віку водного шляху та його подальше використання в наступних століттях, завдяки чому стало можливим доставляння транзитних вантажів, а отже, створення на Середньому Подніпров'ї в часи раннього середньовіччя нової форми соціально-економічної і політичної організації суспільства.
Ключові слова: *культура судноплавства, історія судноплавства в Україні, судноплавство.*

Ivadnev's V.V. scientific article "Culture of navigation of the ancient population of Ukraine" covers the big time interval since a stone epoch till times of Gothic invasion. The author confirms thoughts of many scientists on possibility of creation in the tideway of Dnepr in days of the early Iron Age of a waterway and its further use next centuries thanks to what became possible delivery of transit cargoes and consequently also creation in territory of average Dnepr in days of the early Middle Ages of the new form of the social and economic and political organisation of a society.
Key words: *Culture of shipping industry; shipping industry History in Ukraine; Shipping industry.*

Вивчення культури судноплавства давнього населення України з найдавніших часів до III ст. н.е. є надзвичайно цікавою, складною і актуальною темою. У центрі уваги українських радянських істориків знаходилися різні етапи розвитку судноплавства в Україні, насамперед козацької доби XVI-XVII ст. та утворення чорноморського флоту у XVIII-XIX ст. Увагу дослідників привертали питання конструкції плавзасобів та умов плавання на різних водоймищах в Україні в різні історичні епохи, що знайшло відображення в працях М.І.Максимової, Д.Я.Беренбейма, В.Ф. Гайдукевича, В.Г.Фоменка, Ю.П.Тушина, І.П.Крип'якевича, В.А.Голобуцького та інших. Роль і місце судноплавства в житті та побуті наших предків вивчались як вітчизняними істориками, етнографами, археологами (Б.Ю.Рибаков, В.М.Массон, Г.Г.Мезенцева, Г.І.Шаповалов), так і дослідниками з української діаспори (О.Воропай). Між тим, питан-

© Іваднєв В. В., 2009

ня судноплавства, починаючи з кам'яної доби до часів готської навали, вивчене мало, а деякі аспекти зовсім невідомі.

Історія судноплавства на Дніпрі починається ще з часів мезоліту. У мезоліті з'являється зброя далекої дії – лук та стріли. Поява лука і стріл зробила полювання більш ефективним, більш безпечним, сприяла індивідуалізації цього заняття, що зумовило значне скорочення дичини. Саме в цей час виникає новий вид діяльності людини з використанням плавзасобів, завдяки чому стало можливим добування їжі у водоймищах на відстані від берега. У мезоліті триває вдосконалення техніки обробки кременю, внаслідок чого з'являється знаряддя для обробки деревини – сокира і тесла, за допомогою яких первісна людина почала зрубувати дерева, обрублювати їх гілля, ошкірювати стовбури та їх пов'язувати між собою, внаслідок чого у наших предків з'явився перший плавзасіб – пліт. Варто наголосити, що на плотах не можна було виходити на глибочінь, – хвилі і вітер швидко руйнували їх. Саме ця обставина зумовила створення нового типу плавзасобу. Використовуючи крем'яні знаряддя праці первісні люди в епоху мезоліту почали видовбувати зі стовбурів, так звані, однодеревки. Такі човни могли плавати на глибині на значні відстані, а жердини замінили значно зручніше весла, якими гребли і правили. Слід зазначити, що через наявність великої кількості річок наші предки винайшли весло на декілька тисячоліть раніше, ніж колесо!

В епоху мезоліту відбувалося пом'якшення клімату в Європі поступово з періодичним коливанням в бік сухості чи вологості. При цьому на півдні Східної Європи перехід від мезолітичної доби до наступної неолітичної відбувався майже на тисячу років раніше, ніж в північних регіонах [7, 30].

Виходячи з сказаного, можна стверджувати, що первісні люди у Нижньому Подніпров`ї значно раніше, ніж в інших регіонах, почали виготовляти плавзасоби різних типів. Використання плавзасобів на одному водному шляху сприяло налагодженню добросусідських взаємин між мезолітичними стоянками, а отже – і створенню племен в Східній Європі.

Слід наголосити, що однодеревки необхідно було видовбувати досить швидко, щоб вони не розтріскались. Саме тому використання знарядь праці мезолітичної доби обумовило їх виготовлення виключно з дерев м'яких порід. Найкращою сировиною для виготовлення однодеревок в мезоліті виявилась липа, в якій волокна деревини розміщуються не так щільно, як у інших порід дерев. Щоб запобігти набуханню у воді однодеревок, виготовлених з липи, їх постійно намащували жиром водоплаваючих тварин: бобра і видри. Між тим, використання тваринного жиру обумовило виникнення шкідливих бактерій, внаслідок чого досить швидко пошкоджувалась деревина, особливо в надводній частині корпусу.

Отже, завдяки плавзасобам, виготовлених зі стовбурів липи, наші предки в епоху мезоліту почали ловити рибу новим способом: на гачок та сіткою. З кісток виготовляли гачки, а з мотузок – сітку невеликого розміру.

Слід зазначити, що назви плавзасобів дійшли до нас з літописів, але які саме плавзасоби наші предки називали в ті давні часи, невідомо [11, 82]. Можливо, назви учан, човен, павозок відносяться до плавзасобів, які почали видовбувати з різних порід дерев в різні епохи використання знарядь праці.

Без сумніву, перші однодеревки, які наші пращури видовбували примітивними знаряддями праці зі стовбурів дерев, були дуже не стійкі на воді, бо мали кругле дно. Для збільшення стійкості на воді первісна людина з часом додумалася виготовляти однодеревки з більш широким корпусом, тобто цей плавзасіб, на відміну від інших типів, мав, кажучи по-сучасному, найменший коефіцієнт відношення довжини до ширини корпусу по ватерлінії. Цей тип плавзасобу продовжували виготовляти і в наступних століттях, але використовуючи більш досконалі технології. В часи появи на Дніпрі суден, виготовлених на кілю та шпангоутах, в яких люди вже мали можливість сидіти на лавках, цей плавзасіб виглядав досить дивним. Саме з метою зниження, кажучи по-сучасному, метацентричної висоти людина мусила в ньому сидіти якомога нижче, внаслідок чого було видно тільки верхню частину його тіла. Тобто, людина мала вигляд нібито сиділа у чані (казані) великого розміру, можливо, від цього цей плавзасіб і отримав у народі назву "учан".

В епоху неоліту, завдяки вдосконаленню знарядь праці, стало можливим виготовлення плавзасобів з більш твердих порід дерев, найкращим з яких виявилась верба біла. Слід відзначити, що однодеревки наші предки виготовляли в пору року, коли у стовбурах дерев відбувається інтенсивний рух соку. Саме завдяки підвищеній вологості деревини стало можливим досить ефективно видовбувати однодеревки, використовуючи знаряддя праці неолітичної доби.

Важливою рисою неоліту є поява глиняного посуду – кераміки, завдяки чому стало можливим збирання соку з дерев хвойних порід (живицю) у глиняні горщики, які прив'язували до стовбурів. Щоб отримати міцну захисну оболонку корпусу однодеревки, первісна людина винайшла спосіб, який в сучасній технології, дещо вдосконалений, отримав назву – гаряче просочування. Видовбані з сирої деревини однодеревки перевертали догори дном і на зовнішню поверхню корпусу поступово наносили шари живиці. Під впливом сонячного тепла деревина сохла, випаровуючи вологу й водночас всотуючи в себе живицю. Після того, як живиця з'являлась на внутрішній поверхні корпусу, однодеревку "смолили" палаючою палицею – смолоскипом. Внаслідок застосування такої технології поверхня корпусу однодеревки з брунатного кольору перетворювалась на чорний. На яскравому тлі водоймища цей "чорний на воді" плавзасіб, на відміну від інших типів, було дуже добре видно на великій відстані, можливо, від цього він й отримав назву "човен".

Отже, цей тип однодеревки виявився неперевершеним впродовж декількох тисячоліть для лову риби та перевезення вантажів. Саме тому, назва цього вдало зробленого плавзасобу збереглась в пам'яті українського народу і дійшла аж до наших часів. Човни продовжували видовбувати зі стовбурів дерев навіть на початку минулого століття, але використовуючи досконалі знаряддя праці, та смолу, яку отримували штучним способом. Використання човнів не тільки давало можливість нашим предкам добувати їжу, а й розширювати та поглиблювати зв'язки між сусідніми праслов'янськими племенами.

В епоху енеоліту у межах України з'являється колесо, а відтак – гарба, в яку запрягали також і бика. Вантаж, який перевозився цим гужовим транспортом значно перевищував водовміщення існуючих в ті часи плавзасобів. Не викликає сумніву в тому, що в цей період еволюційного розвитку людини і виникла необхідність у здійсненні більш ефективних перевезень вантажів між поселеннями, що були розташовані на протилежних берегах річок. Отже, одна однодеревка мала перевозити вантаж значної питомої ваги, який розміщувався на одному возі, а це можливо було здійснити виключно завдяки винайденню нового типу плавзасобу. Слід відзначити, що наші предки розуміли щоб перевозити більші вантажі необхідно було підвищити стійкість на воді плавзасобів. З цією метою вони почали виготовляти однодеревки з плоским дном, корпуси яких, на відміну від попередніх типів, мали значно більший коефіцієнт відношення довжини до ширини. Це дало можливість підвищити швидкість руху плавзасобу та збільшити його водовміщення.

Отже, виготовлення плавзасобів, з найбільшим на той час водовміщенням, вимагало додаткового витрату часу, що обумовило використання більш досконалих знарядь праці.

Збільшення маси вантажу, без сумніву, вимагало, використання праці водночас двох веслярів, які сиділи на носі і кормі, гребли та правили з обох бортів однодеревки. Використання цього типу плавзасобу дало можливість підвищити ефективність лову риби, завдяки використанню сіток великої довжини.

В бронзовому віці розпочинається перевезення плавзасобами вантажів з великою питомою вагою, а саме: бронзових зливків та виробів з цього металу. Варто наголосити, що виготовлення однодеревок з твердих порід дерев вимагало використання міцних знарядь праці, а також важкої праці в короткий термін.

Отже, виготовлення однодеревок з твердих порід дерев набуло масового поширення тільки після з'явлення у наших предків міцних знарядь праці, виготовлених з заліза.

У залізному віці з самого початку були створені нові технічні можливості для спеціалізації ремесел. Це зумовило другий великий поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства. У зв'язку з цим виникає виробництво безпосередньо для обміну, тобто товарне виробництво, а разом з ним і торгівля, що з часом вийшла за межі окремого племені. Слід зазначити, що найдавнішим населенням, яке проживало в Північному Причорномор'ї, вважають кіммерійців. Кіммерійці, як показують останні дослідження археологів, раніше від інших народів Південно-Східної і Центральної Європи опинились у безпосередніх контактах з передовими країнами Східного Середземномор'я. Вони перші у досить широких масштабах оволоділи технікою виготовлення заліза і сталі. Сусідні племена і народи переймали у кіммерійців зразки зброї та знарядь праці. Під тиском скіфів у VII ст. до н.е. кіммерійці змушені були мігрувати з Північного Причорномор'я у Нижнє Придніпров'я.

Отже, можна стверджувати, що племена які мешкали у Нижньому Придніпров'ї у VII ст. до н.е. мали можливість використовувати сталеві знаряддя праці для виготовлення плавзасобів з твердих порід дерев, найкращим з яких виявився дуб. Цей тип однодеревки мав плоске дно тому був досить стійким на воді, а міцний корпус збільшував термін експлуатації у річищі Дніпрового поріжжя. Дубові однодеревки мали перевагу над попередніми типами плавзасобів бо їх не треба було смолити, тому що деревина мала анти гнилісні властивості. Від тривалого перебування у воді цей плавзасіб ставав ще міцніший. А взимку аби ці однодеревки на розтріскались від морозів, їх навантажували камінням і "морили", тобто топили на мілинах, і таке зберігання теж додавало їм міцності.

Винайдення дубових однодеревок з міцним корпусом і плоским дном дало можливість застосувати новий спосіб доправлення вантажів від одного водоймища до іншого, так званим волоком. Для цього використовували міцну вірьовку, один кінець якої просовували у носовий отвір корпусу однодеревки та протягували крізь отвір у кормі і далі вздовж протилежного борту, і витягували з іншого боку через носовий отвір де вірьовку натягували та зв'язували. Утворені, таким чином, два кінці вірьовки прив'язували до спорядження, в яке впрягали двох тяглових биків. Слід зазначити, що перші судноплавці в Східній Європі на місцях постійних волоків спочатку заготовляли велику кількість стовбурів дерев місцевих порід. Після обрубування стовбурів та їх ошкурювання утворювались "кругляки" одного діаметру та довжини. Залишки цих стовбурів сортували по довжині та розколювали вздовж волокон міцними дерев'яними кілками. З розколеної частини стовбура, після зрубування сегменту, утворювався брус. Для тривалого використання бруси обов'язково просмолювали. На місцях постійних волоків бруси клали на землю розколеним боком один за одним, внаслідок чого утворювалась одна "колія", по якій котились кругляки, що зменшувало, кажучи по-сучасному, питомий тиск на ґрунт, а отже і полегшувало виконання цієї важкої роботи.

Отже, використання досить ефективних на той час способів подолання суходолів дало можливість транспортування вантажів у плавзасобах від одного водоймища до іншого та створення на цих місцях постійних волоків. Можливо тому цей плавзасіб, яким "возили" вантажі по суходолу так само, як

возами і отримав в народі назву "павозок". Використання цього типу плавзасобу дало змогу праслов`янам все далі плавати по річках, спілкуватись з мешканцями Причорномор'я встановити з ними постійні економічні та культурні зв'язки. Слід зазначити, що Дніпро вже з давніх часів був відомий грекам і перший на світі історик Геродот Галікарнанський писав про нього у 450р. до н.е. Цю річку він називав Борисфеном, тобто "північна протока" [1]. Про Борисфен після Геродота писали один за одним грецькі та римські історики і географи: Скіми Хіоський I ст. до н.е.; Страбон, Помпоній Мела, Пліній Молодший та Діон Хризостоп – всі автори в I ст. до н.е.; далі Клавдій Птоломей II ст.; Юлій Солін III ст.; невідомий автор твору "Плавання округ Понта Євксинського та Меотичного озера" у IV ст. н.е., він перший називає Борисфен Данапрісом, звідкіля й пішла назва Дніпро [18].

Отже, ніхто з усіх перелічених грецьких та римських істориків й географів не каже про особливість Дніпра, тобто про його пороги. Про це перший каже грецький письменник X ст. імператор Костянтин Багрянородний (905-959рр). Він один з перших подав порівняно детальний опис Дніпрових порогів та способи їх подолання. Слід відзначити, що в північному регіоні Східної Європи з другої половини IX ст. н.е. розпочався негативний процес, який вплинув на повноводність Дніпра. З кожним наступним століттям глибина русла Дніпра в "межень" поступово зменшувалась, що призвело до зниження рівня води в цю пору року в річищі Дніпрового поріжжя та зменшення ширини "судового ходу" на ділянках підводних перешкод. Якщо у X ст. за свідченням Константина Багрянородного порогів було сім то у XX ст. за описом Яворницького Д.І. їх вже стає дев'ять. У порожистій частині Дніпрових порогів внаслідок обміління з'являються 60 виходів кристалічних порід, яких Яворницький Д.І. називає "заборів" та близько 60 островів. У 1928р. довжина порожистої ділянки досягала 65 км, а падіння води 31 м [15, т.1, 528].

Отже, можна стверджувати, що рівень води у річищі Дніпрового поріжжя до його обміління дозволяв використання плавзасобів для перевезення вантажів через цю природну перешкоду.

Деякі дослідники висловлюють думку про те, що водний шлях у річищі Дніпрового поріжжя був створений завдяки використанню дубових однодеревок, бо вони були дуже міцні і стійкі на воді. Завдяки цим плавзасобам відбувались постійні товарообміни між населенням Нижнього і Середнього Придніпров'я. Слід відзначити, що дубові однодеревки були міцні і мали плоске дно, завдяки чому вони виявились неперевершеними типами плавзасобів для транспортування вантажів по суходолу від одного водоймища до іншого. Саме завдяки цим плавзасобам стало можливим перевезення вантажів на великі відстані. Але чи використовували наші предки дубові однодеревки при перевезенні вантажів на бурхливому водоймищі? Щоб з'ясувати це візьмемо, наприклад, два види вантажу, що мають однакову масу але різну питому вагу. При розміщення їх на двох плавзасобах одного типорозміру вони зануряться у воду на однакову глибину. Однак, стійкість на воді буде більшою на човні де був розміщений вантаж з більшою питомою вагою тому, що на цьому плавзасобі, кажучи по-сучасному, метацентрична висота знаходиться нижче ніж на плавзасобі де вантаж має невелику питому вагу.

Отже, можна зробити висновок, що дубовими однодеревками найбільш безпечно було перевозити вантажі з великою питомою вагою, а саме: металеві зливки, металеві вироби, вино і олію в керамічних амфорах тощо.

На Південь по течії перевозили хутра, шкіру, мед, віск тобто вантажі, які мали відносно невелику питому вагу, внаслідок чого підвищувалась метацентрична висота, що зменшувало стійкість на воді плавзасобу, особливо під час плавання у сильний вітер, а також на бурхливому водоймищі.

Відомо, що витрати води у вузькій ділянці русла річки дорівнюють витратам води у широкій її ділянці тому, що швидкість течії у вузькій ділянці більша ніж у широкій.

У річищі Дніпрового поріжжя найбільша швидкість течії утворювалась на ділянках де знаходились підводні перешкоди кристалічного походження, внаслідок чого, виникали потоки води різних напрямків і це було дуже небезпечно під час перевезення вантажів плавзасобами, що мають не високий надводний борт, тобто плавзасобами річкового типу. Після проходження води крізь цю підводну перешкоду швидкість течії поступово зменшувалась і перед наступною перешкодою вода розливалась, утворюючи на цій ділянці річища Дніпрового поріжжя найбільшу глибину, а отже, і найменшу швидкість течії. Невелика швидкість течії на цій ділянці сприяла утворенню донних відкладень та виникненню організмів які становили основний корм для риб. Саме ці обставини обумовили використання на цих ділянках річища Дніпрового поріжжя однодеревок для лову риби та перевезення різноманітних вантажів з одного берегу на протилежний.

Отже, перевезення будь-яких вантажів на ділянках підводних перешкод річища Дніпрового поріжжя плавзасобами річкового типу було просто неможливо, саме тому, наші предки використовували найбільш безпечний спосіб подолання цього водного шляху.

Виходячи з сказаного можна стверджувати, що перевезення вантажів у річищі Дніпрового поріжжя проти течії можливо було лише коли завантажену однодеревку тягли по воді вздовж берега. При з'явленні на цьому водному шляху кристалічних порід однодеревку витягували і тягловим биками котили по суходолу разом з вантажем навколо цієї природної перешкоди, далі спускали на воду і тягли знову до наступної перешкоди. Майже таким способом перші судноплавці на Дніпрі долали ці перешкоди під час перевезення вантажів з Середнього Придніпров'я на Південь, але вже не тягли плавзасоби по воді, а пливли по течії вздовж берегу до наступної перешкоди.

Варто наголосити, що доставлення вантажів давньогрецькими мореплавцями у Північно-Західне Причорномор'я, спонукало праслов'янські племена створювати нові водні шляхи та вдосконалювати плавзасоби. З'явлення нових видів плавзасобів річкового типу на різних водоймищах у великій кількості призвело до того, що відпала необхідність у застосуванні волоків. На місцях цих постійних волоків з часом з'явились поселення, мешканці яких почали використовувати для перевезення вантажів гужовий транспорт.

Не викликає сумніву в тому, що мешканці поселень на правому березі річища Дніпрового поріжжя з часом також почали використовувати тяглових биків запряжених у вози на яких розміщували вантажі.

Слід зазначити, що назва Данапріс вперше з'явилась в письменних джерелах у IV ст. н.е., тобто після навали готів у Північне Причорномор'я. Можливо тому, відомий славіст Шафарик (1795-1861 рр) вбачав в цій назві два слова: санскритське "дан" – річка і фракійське або готське "парис, перес" – поток, тобто Дніпро це "річковий поток".

Слід відзначити, що тракійці (фракійці) це група давніх індоєвропейських племен (даки, гети та ін.), які населяли території Фракії і Північно-Західну частину Малої Азії. Вони складали переважну більшість мешканців давньогрецького полісу "Візантій". В I ст. до н.е. даки і гети створили сильний племінний союз та просунулись до узбережжя Чорного моря і р. Дністер [15].

Варто наголосити, що еллінізовані кочівники Північно-Західного Причорномор'я в ранньосарматські часи (IV-II ст. до н.е.) приймали участь не тільки у виготовленні парусно-весельних суден та в охороні торговельних флотилій, але також у військово-морських операціях на боці македонського царя Філіпа II. Не значне занурення цих суден у воду та здатність пливти під кутом до зустрічного вітру давало можливість досить ефективно здійснювати не тільки десантні операції, але й перевозити вантажі на мілководних водоймищах. Конструкція корпусу цього плавзасобу передбачала швидке переобладнання з військового судна на вантажне. Для цього знімали лавки з середньої частини корпусу, на яких під час плавання сиділи "вої" та "пайоли", внаслідок чого утворювався, так би мовити, "короб" де розміщували вантаж.

Не викликає сумніву в тому, що це вдало зроблене судно в наступних століттях продовжували використовувати нащадки еллінізованих кочівників Північно-Західного Причорномор'я. Можливо саме вони створили на початку I ст. н.е. нове поселення на о. Березань.

Про те, що судноплавці використовували на Нижньому Дніпрі різні типи вітрильних суден свідчать покладення в поховання, зокрема на о. Березань і Ольвії, моделей суден, датованих VII ст. до н.е. – III ст. н.е. Поширення античних релігійних уявлень в середовищі осіло-кочового населення півдня України приводить до виникнення незвичайних культових образів, як, наприклад скіфська модель судна на колесах з поховання IV – III ст. н.е. Те, що скіфи, які жили в причорноморських степах, були добре знайомі з античним культовим образом "сонячного човна", підтверджують й інші знахідки [16].

Виходячи з сказаного, можна стверджувати, що нащадки еллінізованих кочівників Північно-Західного Причорномор'я були гарними моряками, бо на відміну від готів, які в ті часи мешкали на південному узбережжі Балтійського моря та в пониззі Вісли, використовували плавзасоби, виготовлені на кілю та шпангоутах і добре знали місцеву лоцію в річищі Дніпрового поріжжя.

Отже, завдяки плавзасобам, виготовлених на кілю та шпангоутах, що мали відносно високий надводний борт, стало можливим особливим способом долати цю небезпечну для однодеревок ділянку Дніпровського водного шляху, використовуючи при цьому парус, весла та вірьовки.

На початку I ст. н.е., а можливо, ще й раніше, нащадки еллінізованих кочівників Північно-Західного Причорномор'я опанували водний шлях з Північного Причорномор'я на Середнє Придніпров'я та перейменували річку Борисфен на Данапріс, в назві якої вбачається слово, виключно фракійського походження. Саме завдяки використанню парусно-весельних суден, виготовлених за передовою технологією, стало можливим збільшення у декілька разів швидкості транспортування найбільших на той час вантажів, а отже і перевезення великої кількості речей зарубинецької культури.

Між тим, значна кількість речей зарубинецької культури була доправлена на Середнє Придніпров'я однодеревками, а також гужовим транспортом, який використовувався виключно у Надпоріжжі.

Виходячи з сказаного можна зробити висновок, що рівень води у річищі Дніпрового поріжжя дозволяв еллінізованим кочівникам Північно-Західного Причорномор'я використовувати, ще до часів готської навали, невеликі парусно-весельні судна, завдяки чому стало можливим ефективне перевезення транзитних вантажів, а отже і створення в наступних століттях на Середньому Подніпров`ї нової форми соціально-економічної і політичної організації суспільства.

Використані джерела

1. Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья / М.В. Агбунов. – М.: Наука, 1992.
2. Агбунов М.В. Античная лоция Черного моря /М.В. Агбунов. – М.: Наука, 1987.
3. Андреев Ю.В. Греческая цивилизация в системе варварских культур Евразии I тис. до н. е. /Ю.В. Андреев // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – М.: Наука, 1989. – Вып. 2.
4. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю/ В.Д. Баран. – К., 1972.
5. Блаватский В.Д. Античная археология Северо-Западного Причерноморья/ В.Д. Блаватский. – М.: Наука, 1984.

6. Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К., 1968.
7. Вінокур І.С., Телєгін Д.Я. Археологія України / І.С. Вінокур, Д.Я. Телєгін. – К., 1994.
8. Гайдукевич В.Ф. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Евкинском / В.Ф. Гайдукевич. – КСИА.-1969.-№116.
9. Золотарьов М.І. Давньогрецькі мореплавці у Північному Причорномор’ї / М.І. Золотарьов // Сторінки історії України. – Севастополь: ВМС України, 1996.
10. Клочко В.І. "Народи моря" та Північне Причорномор’я // Археологія. – 1990. – №1.
11. Крип’якевич І. Історія українського війська/ І. Крип’якевич. – Львів., 1936.
12. Максимов Е.В. Зарубенецкая культура на территории УССР/ Е.В. Максимов. – К., 1981.
13. Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья / Б.Г. Петерс. – М., 1982.
14. Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1983.
15. Український Радянський Енциклопедичний Словник. – К., – 1986. – Т.-1.
16. Шаповалов Г.И. Судноплавство у духовності давньої України / Г.И. Шаповалов. – К. – Запоріжжя: Дике поле, 2001.
17. Шаповалов Г.И. Подводные исследования судов X–XI и XIV–XV вв у острова Хортица / Г.И. Шаповалов // ДСПК. – Запорожье: Комунар, 1991.-№2.
18. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989.

УДК 316.6

Ірина Юріївна Вільчинська
кандидат політичних наук, доцент,
професор Київського національного університету
культури і мистецтв

МОТИВ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УСТАНОВКИ У СТРУКТУРІ МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті автором аналізуються внутрішньоособистісні (диспозиційні) складові мотивації, зокрема мотиви і соціально-психологічні установки, які впливають на рівень політичної свідомості особистості, а також на спрямування її політичної діяльності.

Ключові слова: *мотиваційна сфера, внутрішньоособистісні механізми, соціально-політичні установки, мотив.*

In the article author analizes dispositial motivations,specifically motives and social and psyhological settings, which influenced on a level of political consciousness of personality, and also direction of its political activity.

Key words: *motivation sphere, dispositial motivations, social and psyhological settings, reason.*

Проблема мотивації поведінки людини знайшла своє відображення в багатьох наукових школах, що зумовило існування безлічі підходів, які пояснюють явище мотивації та описують її механізми з різних позицій.

Суттєве значення для вивчення мотивації мають праці із загальної психології, в яких на основі експериментів представлені сучасні уявлення про особу як психологічний феномен (О. Г. Асмолов, Л. І. Анциферова, В. С. Агєєв, О.О. Бодальов, В. П. Зінченко, О. Н. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, І. І. Чеснокова) з характерними психосемантичними, емоційними і когнітивними особливостями. Істотний внесок у розгляд внутрішньоособистісних механізмів політичної поведінки, мотивації політичної діяльності, чинників формування політичного рівня свідомості особистості зробили представники біхевіоризму, когнітивізму, гуманістичної та психоаналітичної психології (К. Халл, Н. Міллер, З. Фрейд, Р. Уолтер та ін.). Акцент на дослідженні власне психологічних чинників у процесах політичної соціалізації, політичної ідентичності зроблено у працях Н. Ф. Гедікової, Г. Г. Дилігенського, Н. М. Дембіцької, М. С. Катаєвої, В. В. Москаленко та ін.

Психологічну інтерпретацію суспільного життя визнавали первинною американські дослідники Л.Уорд та Ф. Ґіддінґс, вважаючи сильні почуття головним рушієм суспільно-політичного розвитку.

Мотиваційна сфера особистості – складне поняття, насамперед безпосередньо пов'язане зі складністю психічної структури і психічних процесів, які впливають на будь-які форми активності людини: переживання, прийняття рішень, дії, поведінку, нарешті – політичну діяльність. Іншими словами, це система внутрішньоособистісних чинників, які детермінують поведінку людини та пояснюють її спрямування. Українська дослідниця С. Брехаря доходить висновку, що людська поведінка детермінується такими чинниками: потребами (первинними – фізіологічними і вторинними – соціогенними), елементами свідомості (настановами, особистісними диспозиціями), а також впливом зовнішніх стимулів і зовнішнього середовища [3].

Серед структурних елементів мотиваційної системи (мотиваційної сфери) виокремлюють:

- об'єктивні чинники, які можна віднести до внутрішньоособистісних – потреби, особистісні диспозиції (установки), інтереси і мотиви. Саме вони формують мотиваційну сферу особистості як суб'єкта політики;
- суб'єктивні чинники, які відносять до зовнішніх – політична свідомість, політична культура, ідеологія та ін. Вони впливають на мотивацію особистості як об'єкта політики.

При цьому підхід до розгляду мотивації політичної поведінки, на нашу думку, повинен враховувати насамперед внутрішньоособистісні чинники, що й актуалізує наше дослідження.

Отже, мета нашого дослідження – коротко проаналізувати існуючі психологічні підходи до дослідження політичної мотивації з акцентуванням уваги на таких її складових, як соціально-психологічні установки та мотиви.

© Вільчинська І. Ю., 2009

Завдяки психологічним механізмам детермінанти політичного процесу перетворюються на особисто усвідомлені та вмотивовані. На думку політичного психолога В. Іванова, психологія людини є системою тих ідеальних спонукальних мотивів, які безпосередньо виражаються, об'єктивуються в характері та спрямуванні політичної активності, вона є суб'єктивною детермінантою політичної поведінки, політичних дій людей [8].

Саме поєднання внутрішніх і зовнішніх детермінант визначає рівень політичної активності і форми залучення до політики, оскільки політичну поведінку людини не можна пояснити виключно впливом на людину економічних та інших матеріальних чинників, необхідно враховувати і внутрішній стан особистості. На думку російського дослідника Г. Дилігенського, на політичні позиції людей впливають внутрішньопсихічні структури, взаємодіючи з іншими ситуативними чинниками. У багатьох випадках вони визначають не вибір позиції, а стиль поведінки в рамках позиції, прийнятої за іншими підставами [6]. Тому поняття мотивації (зокрема політичної) тісно пов'язане з психологією і часто зводиться до особистих психологічних якостей учасників політичного процесу. На думку Л. Уорда, лише інтелекту недостатньо, щоб зрушити з місця більшість. Головною метою соціального аналізу повинні стати психологічні мотиви, які приводять суспільство в рух [18].

Кожна людина має свої інтереси та потреби, цінності, у задоволенні яких і полягає смисл людського життя. Тому у класичних теоріях мотивації (В. М. Боровський, Р. Вудвортс, К. Левін, А. Маслоу, Г. Мюррей, Г. Оллпорт, К. К. Платонов, О. О. Ухтомський та ін.) мотивація розглядається насамперед з позиції мотивів людини. Так, Вудвортс трактував мотиви як реакцію організму на зовнішній стимул; як складний акт, де інтегровано минулий досвід; як сукупність зовнішніх і внутрішніх умов психічної діяльності, в основу яких покладено потреби. У працях Г. Мюррея виокремлено психогенні потреби, які виникають у процесі навчання та виховання: потреби в досягненні успіху та уникненні невдачі, афіліації, агресії, незалежності і протидії, домінуванні і привертанні уваги, повазі та захисті.

Психоаналітичні теорії мотивації (З. Фрейд, У. Макдауголл) вирішальну роль у детермінації поведінки відводили несвідомому, вважаючи, що емоції з короткочасного стану перетворюються в стійку організовану систему диспозицій і стають передумовою діяльності.

На думку прихильників біхевіоризму, мотив має виключно фізіологічну основу і є лише стимулом для реакції організму. Так, представники конвенціонального біхевіоризму (К.Халл, Дж.Доллард, Н.Міллер, О.Маурер) розглядають проблему формування особистості як навчання людини певним зразкам поведінки під впливом зовнішніх стимулів, акцентуючи увагу на чинниках поведінки протесту, революційних виступів та агресивної поведінки.

Вивченням психології "стимулу-реакції" вперше зайнявся Джон Б. Уотсон, який проводив досліди на тваринах. Він переконував, що всі вчинки людини – це лише зумовлена реакція на зовнішні стимули. Таке біхевіористське розуміння часто використовували для маніпуляції людьми, зокрема з боку ЗМІ.

Подолати спроби звести поведінку людини до схеми "стимул-реакція" намагалися представники соціального біхевіоризму (А.Бандура та Р.Уолтерс). До формули "стимул-реакція" вони ввели третій компонент – установку – посередника між середовищем та поведінкою індивіда [2]. Поступово вчені відходять від ідей класичного біхевіоризму на користь гнучкої концепції "соціального навчання", доповненої новими уявленнями про мотивацію, установку, волю, які відіграють роль посередника між суспільством та поведінкою людини.

Як теорія установок (Д. М. Узнадзе, І. В. Імідадзе), боротьба бажань і намірів (А. Ф. Лазурський, М. М. Ланге, Л. С. Виготський), психічні процеси та властивості особистості (Л. І. Божович, К. К. Платонов), потреба діяти (О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, О. Б. Орлов, С. Л. Рубінштейн, Р. А. Пілоян та ін.) мотиви та мотивація розглядаються у психологічних дослідженнях XX ст.

Російський психолог Л.С.Виготський сформулював теорію інтеріоризації, в якій він розглядає психічну сферу особистості як tabula rasa, що наповнюється потребами й змістом лише під впливом зовнішніх чинників: "… людська форма психіки спочатку формується як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, і тільки згодом, у результаті інтеріоризації (перенесенні ззовні всередину), стає психічним процесом окремого індивіда" [5, 199]. Отже, психологічна природа людини – це сукупність суспільних відносин, перенесених всередину, які згодом стають формами структури особистості.

Прибічники підходу до розгляду мотивів і мотивації з позиції діяльності пов'язують мотивацію не тільки з процесом підготовки до дії, а й безпосередньо з діяльністю людини, тому саме їхнє розуміння мотивів і мотивації є найбільш дійовим для аналізу мотивації політичної поведінки. Мотивація – це процес, який від початку до кінця пронизує поведінку індивіда. Саме від неї залежить, як і в якому напрямку будуть використовуватися різноманітні функціональні здібності людини.

Активної сутності особистості надають мотиви. Мотив (від лат. moveo (movere) – рухаю, спонукати, штовхати) – це матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого виступає змістом діяльності. При цьому мотив характеризує не стільки особистість, скільки обставини, в яких вона опинилася в процесі життя.

Мотив існує у вигляді специфічних переживань, раціональних, усвідомлених потреб або ірраціональних, виключно психологічних проявів. Коли потреба знаходить свій предмет, вона стає, за О.М. Леонтьєвим [10], мотивом, який стимулює діяльність. Діалектичну єдність між потребами, інтересами і мотивами коротко можна сформулювати так: потреби – це реальні причини виявлення інтересів, які

слугують мотивом до діяльності. Відтак мотив – це опредмечена потреба і безпосередній стимул діяльності.

У розумінні російського психолога С.Д.Смирнова, мотив – "це сплав різноманітних мотивів різного ієрархічного рівня, а тому (...) мотив діючий є таким самим індивідуальним і неповторним, як сама діяльність. У зв'язку з цим вважається більш справедливим говорити не про полімотивований характер будь-якої діяльності, а про складний ієрархічно організований мотив, який породив діяльність і водночас народився в ній" [17]. Ієрархічні зв'язки у діяльності (ієрархія мотивів) не задаються особистістю як певним позадіяльнісним чи наддіяльнісним утворенням, а, на думку О. Леонтьєва, "розвиток і розширення сфер діяльностей призводить до зв'язування їх у вузли, а звідси – до утворення нового рівня свідомості – свідомості особистості" [12], яка стає вищою інтегруючою інстанцією і керує психічними процесами.

Активність, на думку російської дослідниці К.В.Шорохової, "виступає не як детектор зовнішніх впливів, а як сила, що виконує активну роль у перетворенні зовнішнього світу" [19]. Такої активної сутності особистості надають мотиви, які охоплюють усі структурні якості людини, особливо спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність і психічні процеси. "Мотив відображає стан цілісної структури особистості, він враховує "інтереси" всіх систем і є регулятором самих збудників" [13].

Мотив – це виникаючий на основі потреби безпосередній стимул до дії [11, 6]. І хоча в основі всіх спонук поведінки лежать потреби, одні спонуки пов'язані безпосередньо з потребами, а інші спонукають людину до діяльності опосередковано через свідомість (формування наміру, постановка цілей, прийняття рішень). Діяльність людини відповідає не одному мотиву, а двом або декільком. Одні мотиви виконують функцію спонукання ("мотиви-стимули"), інші – оцінюють діяльність та надають їй особистісного смислу ("смислоутворюючі мотиви"). Смислоутворення – це процес, у результаті якого ті чи інші об'єкти або явища набувають для суб'єкта особистісного смислу. Мотив виступає як "джерело смислу об'єктів і явищ, найбільш значущих у контексті діяльності. Смислоутворення здійснюється через посередництво мотивів, а точніше "усією ієрархічною структурою спрямування особистості, яка співвідноситься як "в середині себе" (зв'язки: потреба – мотив – мета – завдання – результат – тощо), так і з різними зовнішніми явищами й чинниками, умовами й обставинами життя та діяльності" [7].

Розрізнення функціональних та феноменальних характеристик, які беруть участь у спонуканні до дії, знайшло відображення у тенденції до розрізнення стійких та конкретно-ситуативних мотиваційних утворень. Стійкі мотиваційні утворення проявляються "… як риса характеру – це згусток мотивів людини, … який набув унаслідок життєвого шляху і виховання особливу дієвість і стійкість" [15]. Багаторазове формування у свідомості людини та реалізація в поведінці й діяльності певного мотиваційного утворення призводить до того, що воно стає рисою характеру людини.

Особистісний смисл виступає підґрунтям внутрішнього світу особистості як складно організоване накопичення життєвого досвіду. Концепцією, в яку вкладаються поняття життєвого досвіду, є концепція "картини світу" О.М.Леонтьєва. Розуміння психічного як процесу відображення означає, що в будь-якому психічному акті людина відтворює світ в образі (картині). Картина світу будується людиною в реальному житті, в усьому складному переплетінні її діяльностей. Вона є універсальною формою організації знань людини, визначає можливості пізнання й керує поведінкою.

Отже, процес формування мотивації особистості відбувається через проходження стадій, яким відповідають певні психічні можливості та види мотивів:

- стійкі рівні мотивації (характер особистості);
- вищі рівні мотивації (формування елементів ідентифікації, самооцінки та самоконтролю);
- ситуаційні рівні мотивації (формування стандартного виконання дій).

Ситуаційні мотиви утворюють своєрідний нижній рівень структури мотивації, який опосередковує взаємовідносини вищих рівнів мотивації та конкретної діяльності.

До умов переходу з одного структурного рівня мотивації на інший (вищий) можна віднести: вибір спрямування поведінки особистості за рахунок усвідомлення потреб; формування смислового ставлення до оточуючих об'єктів та явищ.

Особистість як суб'єкт діяльності перетворює, створює предметну дійсність, в тому числі саму себе, активно ставлячись до свого досвіду, до потенційних мотивів, свого характеру, здібностей і продуктів своєї діяльності. Отже, особистість варто розглядати як сукупність змістовних відносин людини в світі, які набуваються в процесі життя в суспільстві і забезпечують орієнтування в ньому. Кожні відносини несуть у собі могутній мотиваційний заряд, витоки якого містяться в сфері потреб людини. В процесі формування всі відносини доповнюються різними змістовними, інформаційними характеристиками тощо.

Специфіку формування ситуаційних мотивів покладено в основу формування актуальних сьогодні ситуативних і продуктивних електоральних теорій.

У "Політичній енциклопедії" розуміння мотивів у політиці виглядає так "…глибокі внутрішні спонукальні фактори, пов’язані із задоволенням потреб суб’єкта політики, які викликають його активність; сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, що спонукають до політичної діяльності та поведінки людей і визначають їх спрямованість" [9, 743]. Мотиви (поряд із зовнішнім середовищем і потребами людини) це частина механізму політичної поведінки.

У сфері психології було досліджено й інші соціально-психологічні механізми. Так, прихильники диспозиційних теорій керуються наявністю певних особистісних рис, які формують диспозиції (схильності). На їхню думку, мотивація включає комплекс притаманних конкретній людині, групі людей різноманітних внутрішніх установок, які стимулюють до певних дій.

У вітчизняній науці дослідження установок розпочалися з середини 90-х років XX ст. і ґрунтувалися на попередніх комплексних дослідження психологічних мотивів соціальної взаємодії, серед яких варто виокремити теорію установок А. Асмолова, Д. Узнадзе, В. Ядова та ін. Згідно з цією теорією, установки (зокрема політичні) – це цілісно-особистісні стани готовності, схильності людини до певних дій, „цілісні відображення, на ґрунті яких, залежно від умов, може виникнути або споглядальне, або дійове відображення" [14].

Соціально-психологічні установки – це стан психологічної готовності, який формується на основі досвіду і впливає на реакції людини щодо тих об'єктів і ситуацій, з якими вона пов'язана і які для неї найбільш соціально значимі. Поняття "установка" варто розглядати не як взагалі відношення, позицію до будь-якого предмета, явища, людини, а як диспозицію – готовність до певної поведінки в конкретній ситуації. Вони виражають конкретний зв'язок між внутрішнім і зовнішнім.

На думку М. Е. Торшина, до функцій установок можна віднести:

1) функцію пристосування, пов'язану з необхідністю забезпечити максимально сприятливе становище людини в соціальному середовищі. Позитивна установка – до сприятливих стимулів, негативна – до негативних;

2) енергозахисну функцію, пов'язану з необхідністю підтримувати внутрішню цілісність особистості. Так виникають негативні установки щодо тих людей, дії яких можуть стати джерелом небезпеки для цілісності особистості. Джерелом негативної установки може також стати негативне відношення до самої людини;

3) ціннісно-виразну функцію, пов'язану з потребами в особистісній стійкості. Така позитивна установка формується, як правило, до представників нашого особистісного типу;

4) функцію організації світогляду. Такі установки виникають як результат знань про світ. Серед них виокремлюють наукові і буденні. Вся система установок – це сукупність емоційно забарвлених елементів знань про світ і людей.

До компонентів установки можна віднести: когнітивний – знання, уявлення; афективний – емоційно-оцінювальне відношення до об'єкта; поведінковий (конативний) – потенційна готовність особистості реалізувати певну поведінку.

У процесі соціальної взаємодії установки можуть змінюватися. Навіть у спілкуванні завжди присутній елемент усвідомленого або неусвідомленого прагнення змінити установки іншої людини.

До системи установок входять домінуючі (центральні) і підпорядковані (периферійні) установки. Вони пов'язують потребу і дію, яка сприяє її задоволенню. Ті, які перебувають у центрі і утворюють велику кількість зв'язків, називаються центральними, фокальними установками: установки до знань, пов'язані зі світоглядом і моральним кредо особистості. Основна центральна установка – установка щодо власного "Я", тому що в процесі соціалізації ми завжди співвідносимо всі значимі для нас явища з думкою про себе. Установка самооцінки власного "Я" – на перетині всіх зв'язків системи. Зміна фокальної установки неможлива без руйнування цілісності особистості.

Периферійні установки мають мало зв'язків, а тому легше й швидше піддаються змінам. При зміні установки можливі такі ситуації:

1) сусідні установки змінюються у напрямку (з + на -);

2) може змінитися ступінь важливості установки;

3) може змінитися принцип зв'язку між сусідніми установками.

Серед установок можна виокремити і маргінальні.

Також залежно від впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, змін в умовах життя центральні і периферійні установки можуть переходити з однієї категорії в іншу, тоді вся їхня ієрархія переструктурується. Так, система політичних установок має різнорідний характер, у різних умовах протилежні установки можуть виявитися серед центральних, периферійних і маргінальних. Саме ця обставина є суб'єктивною основою циклічних переходів виборців від підтримки одних партій до підтримки інших [4, 108–111, 664–672].

Отже, диспозиції суттєво впливають на політичну поведінку: вони є суб'єктивними орієнтаціями людини на моделі поведінки, ціннісні уявлення, соціальні зв'язки, які склалися в суспільстві, а також на конкретні політичні організації, політичних лідерів тощо. Політичні установки формуються у людини під час політичної соціалізації у певному суспільстві. Тому нерідко виборці однаково поводяться на виборах, демонстранти в колонах тощо. Суспільство впливає на індивіда, вживлюючи у його свідомість певні інституціональні норми, політичні цінності, групові відносини.

Існують такі види політичних установок: інтерес до політики, впевненість у власних можливостях впливати на політику (так звана суб'єктивна політична компетентність), готовність до політичного протесту, ідеологічна і персональна політична ідентифікація, ціннісні орієнтації.

Вплив на реалізацію політичної ролі таких індивідуальних якостей, як темперамент, інтроверсія чи екстраверсія, також існує: "екстраверти скоріше погоджуються на політику співробітництва, ніж інтро-

верти" [16, 206]. Владний, авторитарний екстраверт зазвичай схильний до активної політичної діяльності.

Отже, психологічне відображення політичної дійсності у свідомості людини безпосередньо фіксується у вигляді ціннісних суджень, переживань та вірувань, вольових настанов, інтересів, які, власне, і стають характерними показниками стану політичної свідомості, відношення суб'єкта політики до політичних процесів, владних відносин, а також мотивів, ціннісних орієнтацій, установок та інших компонентів політичного життя. Особистість – це конкретний суб`єкт діяльності в поєднанні індивідуальних властивостей і соціальних ролей, динамічна, відкрита зовнішньому досвіду саморегулююча система, яка містить у своїй структурі мотиваційну спрямованість, емоційний стиль переживання, інтелектуальні здібності, спосіб спілкування з оточуючими. Тому для більш адекватної картини питання про мотивацію політичної діяльності потрібно порушувати у широкому соціальному контексті, що й намагалися зробити соціальні психологи.

Використані джерела

1. Андреева Г. М. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления) / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 271 с.
2. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
3. Брехаря С. Г. Особистість як субєкт політики: мотиваційний аспект реалізації політичної влади. – Дис… канд. політ наук. – К., 2003. – 193 с.
4. Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс. Энциклопедический справочник / Сост. А.А. Танин-Львов. – М., 2001.
5. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: АПН РСФСР, 1960.
6. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Уч. пособ. / Г.Г. Дилигенский. – М. : Наука, 1994. – 304 с.
7. Забродин Ю.М. Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Ю.М. Забродин, Б.А. Сосновский // Вопросы психологии, 1989. – № 6. – С. 100-108.
8. Иванов В. Политическая психология. – М., 1990.
9. Ирхин Ю. В. Мотивы политические // Полит. энцикл.: в 2 т. /Ю. В. Ирхин. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 743–744.
10. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
11. Леонтьев А. Н. Потребности, мотиви, эмоции / А. Н. Леонтьев. – М., 1971.
12. Леонтьев А. Единицы и уровни деятельности / А. Леонтьев // Вестник МГУ. – Серия №14 "Психология". – 1978. – №2. – С.3-13.
13. Леонтьев В.Г. Мотив как интегральный побудитель и регулятор деятельности /В.Г. Леонтьев, С.А. Банков // Мотивация учебной деятельности. – Новосибирск, 1983. – С. 40-48.
14. Леонтьев Д. А. Психология смысла: Природа, структура и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 486 с. – (Фундаментальная психология).
15. Патяева Е.Ю. Ситуативное развитие и уровни мотивации / Е.Ю. Патяева // Вестник МГУ. – Серия №14 "Психология", 1983. – №4. – С .23-33.
16. Почепцов Г. Теория и практика коммуникации / Г. Почепцов. – М.-К., 2001. – 656 с.
17. Смирнов С.Д. Психологическая теория деятельности и концепция Н.А. Бернштейна / С.Д. Смирнов. – Вестник МГУ. – Серия №14 "Психология", 1978. – №2. – С.14-25.
18. Уорд Л. Психические факторы цивилизации / Л. Уорд. – М., 1997.
19. Шорохова Е. В. Социально-психологические и нравственные аспекты изучения личности. – М., 1988.

УДК 321+172.1

Світлана Степанівна Бульбенюк
кандидат політичних наук,
доцент Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДИХОТОМІЙ "ВЛАДА – ОСОБА", "ВЛАДА – ПАНУВАННЯ", "ВЛАДА – УПРАВЛІННЯ"

У статті автор розглядає феномен політичної влади крізь призму дихотомій "влада-особа", "влада-панування", "влада-управління", що вказує на її "триєдність" – можливість вияву влади як психологічного, соціального та політичного феноменів одночасно.

Ключові слова: *влада, особа, управління, суспільство, лідер.*

The article examines the phenomenon of political power through the prism dichotomy "government-person", "power-dominance", "power-management," indicating her "trinity" - the opportunity to express their power as a psychological, social and political phenomena simultaneously.

Key words: *power, person management, community leader.*

© Бульбенюк С. С., 2009

Поняття "влада" для політичної науки є традиційно одним з найфундаментальніших, що зумовлює розмаїття поглядів, безліч теоретико-концептуальних підходів та тлумачень цієї категорії. Політичні, економічні, соціокультурні виклики останніх десятиріч зумовлюють нагальну необхідність кардинального переосмислення феномену влади з точки зору розгортання процесів глобалізації, модернізації та постмодернізації, перегляду розуміння демократії як соціально-політичного ідеалу та політичного режиму. Особлива дослідницька увага за цих умов зосереджується на розробці дихотомій "влада – особа", "влада – панування", "влада – управління" з урахуванням їх політико-соціальних, духовно-психологічних та морально-етичних аспектів. Саме висвітлення зазначеного кола питань, на наш погляд, є одним з найбільш актуальних предметів теоретичних та прикладних пошуків у царині сучасного кратологічного знання.

Метою представленої статті є розгляд особливостей вияву політичної влади крізь призму дихотомій "влада – особа", "влада – панування", "влада – управління". Виходячи з зазначеної мети, завданнями запропонованої роботи виступають:

- з'ясування значення особистісних соціопсихологічних характеристик у структурі політичної влади;
- визначення й аналіз факторів, які впливають на формування влади як індивідуальної властивості;
- дослідження дихотомій "влада – панування" та "влада – управління" через пріоритетний розгляд феноменів панування й авторитету.

Джерельну базу представленої статті складають праці вітчизняних і зарубіжних вчених Аристотеля, В. Желтова, І. Лєвіна, В. Ледяєва, А. Лисюка, К. Поппера, Л. Преснякової, А. Фатенкова, В. Холода та інших, присвячені проблемам кратології та політичної філософії.

Розгляд та критичне переосмислення дихотомій "влада – особа", "влада – панування", "влада – управління" на думку російського дослідника І. Лєвіна може тлумачитися як вияв двох вкрай необхідних і взаємодіючих потенціалів модернізації – потенціалів структурно-інституціонального та суб'єктивного, "акторського". На переконання як згадуваного вченого, так й іншого російського науковця – авторитетного фахівця у царині політичної психології Г. Дилігенського, майбутній соціально-політичний розвиток людства бути визначатися передусім посиленням сфери впливу так званого "людського потенціалу" [4, 53].

Дослідження впливу "людського потенціалу" на перебіг і вектор розгортання ключових політичних процесів у сучасному світі є неможливим без вивчення суб'єктивного боку вияву влади, що реалізується у дихотомії "влада – особа". Одним з перших в історії ще на рівні протополітології на взаємний вплив особистісних характеристик індивіда і влади вказав Аристотель. Розглядаючи питання онтології влади та способів її здійснення, Аристотель виводить дилему: дія якої влади – "кращого мужа" або "кращих законів" – є ліпшою для суспільства та його членів [2, 123]? Фактично дилема, запропонована Аристотелем, формулює чи не вперше в історії політичної думки необхідність вибору однієї з дихотомій – "влада – особа", або "влада – панування" та/чи "влада – управління". Варто зазначити, що і до сьогодні політична наука так і не виробила єдиної відповіді на це питання. Отож, протистояння персоналістської ("влада – особа") та структурно-інституціональної ("влада – панування", "влада – управління") парадигм значно вплинуло на розробку проблематики психології влади.

Так, виходячи з позицій ліберальної парадигми, поточні політичні питання потребують яскраво виражених особистісних рішень, а стратегічні політичні проблеми мають розроблятися у рамках безособових владних структур, адже тільки вони здатні запобігти зловживанням з боку конкретних персон як суб'єктів і носіїв влади. Наприклад, один з класиків світової політології XX століття Карл Поппер у своїй найвідомішій праці "Відкрите суспільство та його вороги" писав, що у випадку, коли інститути одного типу можуть надавати безмежну владу тій чи іншій особі, то інститути іншого типу можуть її віднімати у цієї особи [9, 143], вбачаючи у зазначеній особливості "слабкий бік" надмірного особистісного забарвлення влади.

Прихильники ліберальної парадигми, розвиваючи думку К. Поппера, стверджують, що найбільша проблема у процесі демократизації посттоталітарних та поставторитарних суспільств та вдосконалення демократичних механізмів у розвинутих країнах світу має особистісний характер, бо навіть для найбільшого демократа немає абсолютних гарантій від перетворення його у механічну, машиноподібну "поведінкову" істоту, яка під тиском владних механізмів може перетворитися у свою протилежність. Одним з виходів такої ситуації є побудова моделі над персональної влади, яка передбачає витіснення царини підсвідомого й несвідомого під впливом активізації дії універсальних норм етичного інтелектуалізму. Взірцем функціонування подібної моделі виступає теорія раціональної бюрократії видатного німецького соціолога та політолога М. Вебера.

Проте, не всі дослідники поділяють представлену точку зору. Як вважає російський дослідник А. Фатенков: "Докорінна вада лібералізму – у прагненні одну безособову інстанцію (котра атипічно тлумачить індивідуума) обмежити іншою, ще більш безособовою (інституціональною соціальною структурою). Але марно. На перетині двох анонімних сил ніколи не виникає простір людяності" [13, 165]. На нашу думку, до викривленого розуміння феномена політичної влади можуть призводити обидві крайності – як надмірна її безособовість, так і не завжди доречне зосередження уваги на необхідності врахування особистісних характеристик влади. Втім, сучасна політична наука ще не виробила оптимального, виваженого підходу щодо бачення найліпшого поєднання особистісного й безособового у структурі політичної влади, адже "рецептів", які згодилися б усім немає.

Значна частина політологів погоджують з тлумаченням психологічної природи влади, яке сформулював ще англійський філософ Т. Гоббс: влада є своєрідною індивідуальною властивістю, здатністю

одних індивідів досягати своїх цілей, впливаючи специфічним чином на інших індивідів. Спираючись на це визначення, авторитетний російський вчений – фахівець у царині досліджень з проблематики влади В. Ледяєв формулює каузальне розуміння влади як "здатності суб'єкта забезпечувати підпорядкування об'єкту у відповідності з власними намірами" [5, 58].

Розуміння влади як своєрідної індивідуальної властивості обумовлює суттєвий вплив на образ цього соціально-політичного феномену розмаїття факторів, котрі Л. Преснякова класифікує у чотири групи:

1) об'єктні – фактори, які належать об'єкту сприйняття, тобто владі;
2) комунікативні – фактори, обумовлені самим процесом розуміння й оцінки влади;
3) ситуативні – соціальний, економічний та політичний контексти, крізь призму яких відбувається сприйняття влади;
4) суб'єктивні – фактори, пов'язані з соціальними та психологічними особливостями індивіда, який сприймає владу [10, 136].

Аналізуючи представлену класифікацію політичних факторів, які впливають на індивідуальне сприйняття політичної влади, можна виокремити такі найбільш важливі з них. По-перше, це політична система та її характер (у групі об'єктивних факторів), адже тип тієї чи іншої політичної системи провокує формування типових уявлень, стереотипів про владу, її суб'єктів і носіїв. Наприклад, для "чистого" тоталітарного режиму властивими є такі соціопсихологічні характеристики сприйняття влади громадянами, як любов або ненависть. Демократична влада, у свою чергу, базується зазвичай на цілком раціональних мотивах (згадаймо типологію легітимності влади Макса Вебера: харизматична влада – тоталітарний режим, раціонально-легальна влада – демократія).

По-друге, це група комунікативних факторів, що спричиняють таке або інше сприйняття влади. При розгляді даного аспекту індивідуальних виявів влади необхідно зазначити, що в сучасній політичній науці можна виділити самостійний напрямок досліджень – політичну комунікативістику (теорію політичної комунікації). Представники теорії політичної комунікації пропонують розглядати стан масової комунікації у суспільстві на двох рівнях реалізації – когнітивному та інтерактивному. Когнітивний рівень здійснення масової комунікації пов'язаний з процесами поширення соціально значущої інформації серед аудиторій, які охоплюють більшу частину населення. На цьому рівні відбувається сприйняття, ознайомлення з соціальною інформацією суб'єктів через канали макрокомунікації (популярні знання про світ, ціннісно забарвлені зразки поведінки, норми взаємодії суб'єктів різного соціального статусу, культурні, соціальні та політичні стереотипи тощо). На інтерактивному рівні функціонування стан масової комунікації становить важливий ресурс соціальної дії у різних формах. Адже отримавши інформацію, індивід чи соціальна група співвідносять себе з конкретною стратою, верствою, культурним колом, етнічною спільнотою, політичним рухом, тобто здійснюють соціальну та ціннісну ідентифікацію. За допомогою каналів масової комунікації вони символічно взаємодіють і конкурують за пріоритет інтерналізованих ними образів соціуму, беруть участь у формуванні громадської думки та політично акцентованих настроїв. Макрокомунікативні процеси здійснюються за допомогою спеціальних засобів – преси, радіо, телебачення, кіно, інтернету [11, 212-213].

Аналіз когнітивного та інтерактивного рівнів функціонування масової політичної комунікації у суспільстві є надзвичайно важливим, тому що сприйняття образу влади у індивідів відбувається у вимірі смислових й оціночних інтерпретацій об'єкту сприйняття. Це фактично означає своєрідне психологічне "читання" влади через ЗМІ. Фактори політичної комунікації тісно пов'язані з персональними характеристиками суб'єктів і носіїв влади, простіше кажучи – образ влади сприймається людьми через оцінку індивідуальних властивостей і рис представників влади.

Тому дослідники пропонують розглядати політичну комунікацію як фактор сприйняття влади з точки зору розгляду владних образів, які інтегрують інші ціннісні змісти у комунікативних процесах. Вітчизняний вчений А. Лисюк у системі політичних комунікацій лідера та його послідовників пропонує виокремлювати наступні бінарні опозиції, у межах яких здійснюється значеннєвий синтез владних образів:

– "монологізм – діалогізм" – культурологічне комунікативне поле, яке характеризується ієрархізацією політичних зв'язків, коли послідовники виступають об'єктом процесу політичної комунікації; перевагою політичного впливу лідера над його офіційним статусом; наявністю високого ступеня залежності влади правителя від імперативів права та "волі народу";

– "ціннісна єдність – плюралізм" – визначає ступінь диференціації чи інтеграції субкультур лідерів і послідовників в інтерпретації ідеальних "образів влади", коли лідер в очах послідовників є втіленням єдиної універсальної ціннісної системи, але водночас репрезентує і партикулярні цінності, наочно втілені у партійних ідеологічних схемах; за цих умов відбувається сакралізація "образу володаря", символізація його морального авторитету, творення у суспільній масовій свідомості образу "національного героя", а відповідно – й певна ідеалізація образу влади в цілому;

– "моралізм – утилітаризм" – лідер в очах послідовників має володіти моральними якостями та інтегрувати в себе закон як правове втілення моралі або ж віддавати пріоритет політиці, а не моралі, це дозволяє максимально легітимізувати влади у суспільстві [6, 102-103].

Третя група – це ситуативні фактори сприйняття й оцінки влади – вони є різними за умов політичної стабільності і системної кризи. Політична ситуація визначається розстановкою і взаємодією політичних сил, вона є невід'ємною складовою політичного процесу в цілому. Вітчизняний дослідник

М. Шаповаленко пропонує під час аналізу враховувати такі головні параметри політичної ситуації: демографічну та соціальну структуру суспільства; організованість й інституалізованість соціальних і політичних груп; систему групових інтересів та громадську думку; головні джерела і канали поширення інформації; ставлення населення до влади тощо [8, 609].

Четверта група факторів – соціальні і психологічні характеристики суб'єктів, які сприймають владу. Аналізуючи названі характеристики, в цілому можна стверджувати, що саме від типу особистості багато в чому залежить й образ влади, який формується у неї. Найбільш поширені типи особистостей по відношенню до влади – авторитарна і демократична особистості.

Найяскравішою соціально-психологічною властивістю авторитарної особистості є її неадекватне ставлення до будь-якого різновиду влади (політичної, батьківської, моральної тощо). Авторитарна особистість є такою, яка управляється ззовні, причому, в її ставленні до влади переважають ірраціональні мотиви і фактори; такий індивід спрямований на дотримання чіткої субординації у суспільстві, необхідності вияву демонстративної байдужості до політики. Авторитарна особистість – це індивід, якому притаманні: етноцентризм і традиціоналізм; стереотипність та ригідність свідомості; здатність тлумачити все крізь терміни влади; нетерпимість [10, 137-138].

Протилежна авторитарній – демократична особистість характеризується відсутністю етнічних забобонів, широтою мислення, толерантністю, відкритістю, пріоритетом раціональних мотивів у прийнятті рішень та виявах соціально-політичної активності, почуттям відповідальності за інших. Якщо авторитарна особистість надає перевагу лідерам-диктаторам, то демократична особистість ставиться до влади, до її суб'єктів і носіїв раціонально, але при цьому з довірою і спокоєм [10, 138].

Сутність структурно-інституціональної ("влада – панування", "влада – управління") парадигми, у свою чергу, базується на дослідженні організаційного вияву влади – розгляді її універсального ресурсу, який використовується для нарощування соціального порядку і підвищення якісного рівня соціальної організації. Український політолог В. Холод називає універсальний ресурс синергетичним ефектом влади, що є результатом та обумовленістю взаємодії всіх її складових, він пов'язаний з компетентністю, кваліфікацією й адекватним сприйняттям владою соціальних реалій суспільства. Дослідник виводить наступну формулу функціонування влади: "влада = силове відношення + знання + воля (воля до владарювання) + компетентність" [14, 80].

Особливість реалізації запропонованої формули на практиці полягає у тому, що той соціальний порядок, який встановлюється владою, потребує постійного вдосконалення, що вимагає зусиль не лише від власне влади, але й від суспільства – "соціальної маси", "народу", "громадян". Необхідність безперервного вдосконалення спричиняє часткове знищення межі, що розділяє компетенції влади та громадянського суспільства. Причому, дуже часто за цих умов виникає зростаюче протиріччя між офіційною апаратною ініціативою, яка генерується владою, та стихійними інноваціями "знизу", що народжуються спонтанно, поза встановленими владою нормативними порядками. Така ситуація призводить до деформації векторів соціальних взаємодій між владою і громадянами, порушуючи координацію по "горизонталі" громадянського суспільства. Проте, на переконання В. Холода, порушення цієї взаємодії ліквідувати повністю неможливо, адже "сама ідея гармонії "організаційних" узгоджень носія влади і мас виглядає утопічною і, на наш погляд, оптимально є недосяжною через різницю інтелектуально-оперативних рівнів суб'єкта й об'єкту влади" [14, 81].

Інший бік вияву структурно-інституціональної ("влада – панування", "влада – управління") парадигми можна тлумачити через розгляд взаємодії влади і суспільства. Виходячи з цієї точки зору, влада розглядається як універсальний механізм життя суспільства, повноцінне функціонування якого вимагає управління людьми. Розгляд управління у контексті здійснення політичної влади має свою специфіку – воно вимагає максимального врахування інтересів суспільства в цілому та його окремих соціальних груп, верств, класів. Тому, як зазначав білоруський дослідник І. Антонович: "Влада – це завжди момент рівноваги соціальних сил" [1, 13].

Політична влада у будь-якому суспільстві виступає необхідною умовою життєдіяльності його соціальних груп. Вона є засадою їх єдності та ефективного функціонування. Відтак, політичну владу можна розглядати в якості провідного організатора управління у суспільстві. У названому аспекті політична влада виявляється у соціальному вимірі феномену панування.

Психологічний вимір панування має суттєві відмінності: жага панування (libido dominandi) передбачає наявність сили, яка дозволяє реалізувати волю тих, хто владарює. Втім, як підкреслює російський вчений В. Желтов, панування і влада істотно відрізняються одне від одного. Так, влада обумовлює "можливість примусити тріумфувати волю, і вона не бере до уваги психічні та конкретні аспекти стратегічних відносин". "Влада як нав'язування волі, а панування – феномен, в якому виражається прийняття порядку або наказу. Панування підпитує владу. У понятті панування виражається здійснення влади de facto або … її внутрішній порядок, її регулювання і структура", – вважає російський кратолог [3, 31, 520]. Отже, політична влада у своєму соціально-психологічному виміру нерозривно пов'язана з феноменом панування.

Влада у будь-якому суспільстві спирається на встановлений порядок та необхідність організації соціальних і політичних дій. Соціальне, політичне, економічне та культурне вдосконалення того чи іншого суспільства робить неминучим зростання впливу влади всередині нього або навіть поза його

межами (останнє особливо яскраво виявляється у процесах глобалізації). Це означає, що влада як соціальний феномен ніби "розпорошена", "розчинена" у суспільстві, а та сама влада як феномен політичний – зосереджена в руках невеликої групи осіб, і через таку концентрацію вона постає ще й в якості психологічного явища (оскільки її суб'єкти та носії – конкретні люди). Вказана "триєдність" влади виявляється у тому числі і через ознаку панування. Адже проблема владного впорядкування суспільного життя полягає також й у регулюванні насильства та вимогах виправдання й обґрунтування порядку, що нею встановлюється. "Саме цим влада відрізняється від панування, яке містить у собі конотацію нелегітимності, інакше – несправедливості", – вказують українські дослідники у царині політичної філософії Є. Сулима, М. Шепєлєв, В. Кривошеїн та В. Полянська [7, 749-750].

Розгляд дихотомії "влада – управління", у свою чергу, ґрунтується на дослідженні такого соціопсихологічного феномена, як авторитет (передусім це стосується легітимної влади). На відміну від панування, авторитет – якість влади набута, а не органічна. До того ж, якщо примус є важливим елементом панування, то для феномена авторитету зазначена складова не є властивою.

У сучасній політологічній, соціологічній, психологічній, філософській науках є безліч визначень поняття "авторитет". Наприклад, одні з авторів вітчизняного "Політологічного енциклопедичного словника" М. Бухтєєв та О. Якубовський пропонують наступне тлумачення: "Авторитет політичний – у широкому розумінні означає загальновизнаний вплив особи чи організації в різних сферах суспільно-політичного життя, заснований на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі, досвіді чи міфах; у вузькому – одна з форм легітимного здійснення політичної влади. Авторитет політичний – це якість, яку може мати або не мати суб'єкт влади" [9, с. 12]. Група українських дослідників В. Іванова, В. Матвієнка, В. Патрушева та І. Молодих визначають авторитет як "здатність, вроджену або набуту, мати домінуючий вплив на якусь групу. Авторитет засновується на згоді, тоді як влада – це можливість нав'язувати свою волю іншим". Класик сучасної політології, німецько-американська дослідниця Ханна Арендт писала, що авторитет означає владу, яка спирається на згоду, а його найбільшою відмінністю є безумовне визнання влади тими, від кого вимагається підкорення, але при цьому не потрібно застосовувати ані примус, ані переконання [12, 96]. Як бачимо, авторитет як складова політичної влади легітимізує її, роблячи більш привабливою в очах громадськості та одночасно надаючи певне моральне виправдання іншому соціально-психологічному вияву влади – пануванню.

Відтак, розгляд влади крізь призму дослідження дихотомій "влада – особа", "влада – панування", "влада – управління" вказує на її "триєдність" – можливість вияву влади як психологічного, соціального та політичного феноменів одночасно. Подальші наукові пошуки з зазначеної проблематики, на нашу думку, мають бути зосереджені передусім на з'ясуванні оптимального співвідношення психологічного, соціального та політичного у феномені влади, яка прагне бути легітимною і демократичною, ефективною і стабільною. Особливо перспективними можуть бути розробки з проблематики дослідження особистісних і соціально-політичних мотивів влади, порівняльного аналізу панування й авторитету у структурі сучасної влади.

Використані джерела

1. Антонович И.И. Современный капитализм: социодинамика власти / И.И. Антонович. – М.: Изд-во АОН при ЦК КПСС, 1990. – 272 с.
2. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.
3. Желтов В.В. Теория власти: Учебное пособие. – М.: Флінта: МПСИ, 2008. – 584 с.
4. Левин И. Средний класс, малый бизнес и власть (к некоторым злободневным идеям Г. Дилигенского) / И. Левин. – МЭиМО. – 2006. – № 8. – С. 47–59.
5. Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ /В.Г. Ледяев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 384 с.
6. Лисюк А. Комунікативний аспект політичного лідерства: культурологічні засади /А. Лисюк // Політичний менеджмент.—2006.—Спеціальний випуск.—С. 99–108.
7. Політична філософія: Підручник / Є.М. Сулима, М.А. Шепєлєв, В.В. Кривошеїн, В.Ю. Полянська. – К.: Знання, 2006. – 799 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Ґенеза, 2004. – 736 с.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги /К. Поппер; пер. з англ. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
10. Преснякова Л.А. Структура личностного восприятия политической власти /Л.А. Преснякова // Полис. – 2000. – № 4. – С. 135–140.
11. Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С.О. Макєєва.— К.: Тов-во "Знання", КОО, 2005. – 455 с.
12. Технологии политической власти: Зарубежный опыт. Книга-дайджест / В.М. Иванов, В.Я. Матвиенко, В.И. Патрушев, И.В. Молодых. – К.: Вища школа, 1994. – 263 с.
13. Фатенков А.Н. Кто должен править: люди или законы, массы или личности? Апология экзистенциальной автократии / А. Н. Фатенков // Полис. – 2005. – № 2. – С. 158–171.
14. Холод В.В. Феномен параполитики: идеи, свершения, социальные результаты: Монография /В.В. Холод. – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2004. – 504 с.

УДК 323.1 (477)

Ганна Михайлівна Редькіна
кандидат політичних наук,
доцент Дніпродзержинського державного
технічного університету

ПОСТКОМУНІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблем посткомуністичної трансформації в Україні. Розглянуто внутрішньосистемні зміни та зовнішні впливи на формування національної свідомості. Проаналізовано вплив пострадянської трансформації на свідомість людини та визначено наслідки цієї трансформації.

Ключові слова: *посткомуністична трансформація, національна свідомість, внутрішньосистемна трансформація, зовнішні впливи.*

The article is dedicated to the theoretical analysis of the post communism transformation problems in Ukraine. The Considered internal system changes and external influences upon the national consciousness in Ukraine in condition of the state independence are under. The article deals with the analysis the post soviet transformation influence on the persons consciousness of considerating consequences to this transformations are determined.

Key words: *post communism transformation, national consciousness, internal system transformation, external factors.*

Період трансформації суспільства в Україні, як і в інших пострадянських державах, триває майже 20 років. З початку 90-х років минулого століття й дотепер в Україні відбувається більш-менш активний процес реформування і спроби побудови громадянського суспільства. Бурхливий розвиток ринкових відносин та становлення нових реалій соціально-політичного життя кардинально змінили ситуацію в країні. Дослідження особливостей посткомуністичної трансформації в Україні є, на нашу думку, дуже доречним і актуальним в межах теоретико-методологічних проблем та національних завдань політології на сучасному етапі суспільного розвитку. Темп і характер змін соціальної структури, масової психології, становлення національної свідомості багато в чому залежать від структурно-економічних, етнокультурних, політичних та інших конкретно-історичних чинників і особливостей країни. Об'єктивно розглянути складний і суперечливий розвиток трансформацій в країні та з'ясувати, що вдалося і чого не вдалося, а також чому не вдалося, особливо важливо зараз, коли в Україні виробляються нові курси внутрішньої і зовнішньої політики.

Означена проблема представлена в численних наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як З. Бжезинський, Є. Бистрицький, О. Білий, М. Білинський, І. Бураковський, Є. Головаха, О. Дергачов, О. Донченко, Д. Лейн, О. Майборода, Дж. Мейс, Ж. Мінк, Н. Паніна, М. Пірен, В. Полохало, Ю. Саєнко, Л. Шкляр та ін.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу особливостей посткомуністичної трансформації в Україні на сучасному етапі.

Для цього потрібно виділити такі завдання:

1. Розглянути внутрішньосистемні зміни та зовнішні впливи на формування національної свідомості в Україні в умовах державної незалежності.
2. Визначити інституції та характер змін, які вони зазнали у посткомуністичний період.
3. Проаналізувати вплив пострадянської трансформації на свідомість людини та визначити наслідки цієї трансформації.

У результаті розвалу наддержави СРСР та політичних, економічних і соціально-культурних змін, що супроводжували цей процес, відбулися такі події: втрата панування комуністичної ідеології і знищення інституту однопартійності, ліквідація монополії інституту державної власності, зникнення одіозних тоталітарних інститутів у царині духовного життя. Важко назвати бодай один соціальний інститут, який не був би цілком або частково зруйнований в результаті пострадянських перетворень. Принципові зміни не торкнулися хіба що інституту сім'ї. Руйнація старих соціальних інститутів здійснювалася законодавчим шляхом, із подальшою докорінною реорганізацією інституціональних установ [2, 36].

Практично одномоментно виникли і стали легальними нові основні соціальні інститути:

1. Президентська вертикаль влади (починаючи з 1996 р., Україна мала напівпрезидентську систему, конституційні зміни, які набули чинності з 1 січня 2006 р., встановили парламентську систему).
2. Багатопартійна система без домінування забороненої КПРС.
3. Приватна власність і великий бізнес.

© Редькіна Г. М., 2009

4. Деідеологізовані силові структури.

Сутність так званої української моделі визначалася прагненням влади утримати соціальну рівновагу шляхом мінімізації соціальних змін і збереження колишніх структур і механізмів соціального управління задля запобігання масовій соціальній незатребуваності, що є неминучим наслідком докорінного руйнування соціальних підвалин. Результатом реалізації цієї моделі є, з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, що мають насильницькі форми, а з іншого – вгасання економіки й соціально-політичної активності. Для досягнення масової підтримки такої стратегії в суспільстві культивувався тотальний страх перед будь-якими конфліктами, неминуче поширюваний і необхідний для демократичного розвитку конфлікт між віджилими тоталітарними структурами управління і громадянським суспільством. Зрештою, страх населення перед конструктивними соціальними конфліктами сам по собі стає механізмом, що стримує будь-які конструктивні дії з подолання соціально-економічної кризи [2, 39].

Політико-економічні реформи в Україні до 2004 р. пройшли декілька якісних етапів:

1. Перший етап пов'язаний з первинною лібералізацією виробничо-комерційної діяльності та формуванням основних елементів інфраструктури незалежної держави. Державне будівництво полягало в перебудові функцій органів влади радянської ієрархічної системи, а також у створенні нових структур.

2. Другий етап характеризувався проведенням більш-менш радикальної економічної політики. При цьому головна увага приділялася регулюванню макросфери та приватизації. Стало зрозумілим, що значною мірою економічні реформи гальмуються через неефективність самої держави в нових умовах [1, 103].

Події помаранчевої революції, що переломили адміністративний сценарій президентських виборів в Україні наприкінці 2004 р., призвели до перелому більшості тенденцій розвитку масової свідомості. У моніторинговому опитуванні початку 2005 року вперше було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості за цілою низкою показників. І передусім у політичній і морально-психологічній сферах. Одначе результати опитування, проведеного одразу після парламентських виборів у квітні 2006 р., з усією очевидністю продемонстрували повернення настанов і настроїв населення щодо демократичних принципів на вихідні позиції початку 2004 р. У підсумку з'ясувалося, що помітне поліпшення за низкою показників було не більш як так званими дистурбаціями – тимчасовими сплесками демократичних настроїв. Революційні очікування, надії й ілюзії не витримали постреволюційних реалій, котрі призвели до відновлення застійних тенденцій і зворотних настроїв в українському суспільстві.

Президент і його оточення, олігархи як контролювали, так і контролюють ЗМІ та основні фінансові й адміністративні ресурси і так чи інакше – електоральну поведінку громадян. Як кучмівська, так і помаранчева еліти країни досить добре навчилися використовувати вибори та інші процедури парламентарної демократії, залежні від них ЗМІ з метою легітимації та відтворення своєї влади. Оскільки приватний сектор та державні посади майже не відокремлені, ресурсами державного апарату зловживали і зловживають задля політичних цілей. Це особливо помітно у стосунках між областями України та центром. Контроль над українськими регіонами, з одного боку, забезпечений нечіткими кадровою та бюджетною політикою, а з іншого – виборами [10, 50].

Не дивно, що на думку більшості громадян України й за оцінками правозахисних організацій та деяких експертів, нерідко порушуються права та свободи людини. Разом з бідністю та високим рівнем безробіття це призводить до недовіри населення і до політичних партій, і до інститутів державної влади, і до політичних лідерів. Розкол між суспільством і владою дедалі більше поглиблюється.

Найбільш несподіваним підсумком останніх десятиліть у розвитку України є те, що, прагнучи наблизитись до Заходу, вона не спроможна це зробити, ігноруючи свій попередній досвід. Отже, актуальні тенденції посткомуністичного розвитку України, як стверджує Є. Головаха, визначають здебільшого ті покоління, які сформувалися в умовах панування комуністичної ідеології. Специфіка соціальних трансформацій в Україні багато в чому визначається формуванням базисного типу особистості в межах так званого радянського соціуму, який на початку 80-х років минулого століття увійшов у смугу соціально-економічної, а потім і політичної кризи, що стрімко поглиблювалася і зумовила крах радянської держави та створення на її руїнах нових незалежних держав [2, 33].

Дослідження особливостей суспільної свідомості показують, що тривалий період панування тоталітарного режиму в країнах колишнього Радянського Союзу призвів до формування у більшості населення уявлення про себе як пасивних об'єктах, від яких нічого не залежить, несформованими залишились відповідальність, здатність до рефлексії, критичне сприйняття інформації.

Коли раптово впали Берлінська Стіна, Залізна Завіса, Радянський Союз, всім разом здалося (і на пострадянському просторі, і на Заході), що все і всі разом і раптом мають перемінитися на краще. А насправді розверзлася страшенна прірва. Українська людина кінця XX – початку XXI століття опинилася у розірваному життєвому просторі з розірваною свідомістю. Розірвано політичний, економічний, соціальний, інтелектуальний, соціокультурний та інформаційний єдиний простір. Свідомість українця кінця XX століття зазнала потужних ударів від тектонічних глобальних зсувів, які глибокою прірвою розділили їх матеріальну, соціальну та духовну сфери життя на "до і після". Це чорнобильська катастрофа, яка підірвала міф "мирного атома", фізичне і соціально-психологічне здоров'я нації та на віки отруїла українські землі. Це розпад російсько-радянської імперії, крах міфу "старшого брата", "нової

радянської людини", "всеохопної рівності і братерства" і повної опіки кожного і всякого з Центру. Це глибока системна криза суспільства з раптовим провалом в тотальну бідність держави і населення. Ці тектонічні події викинули українську людину із стабільного радянського способу життя, де все визначене і передбачене. Людина опинилася у вирі невизначеності і вибору, у хиткому, відкритому, нічим не захищеному просторі. Трагедія в тому, що українська людина з радянською свідомістю опинилася в уже не зовсім радянській ситуації, де треба мати особисту волю до життя, власні орієнтири, вміння вибору і особисту відповідальність [5].

Український політолог В. Полохало відзначає, що соціально-політичним феноменом в Україні є існування так званого негромадянського суспільства. На жаль, утвердження посткомуністичного негромадянського суспільства є сьогодні закономірним соціопсихологічним феноменом України. Вчений вважає також, що так звана негромадянськість є самозахисним механізмом особистості "середнього" українця в умовах тотальної вразливості людини та умов, що безперервно погіршуються. Люди зосереджуються на природному прагненні просто вижити та відчувають власну безпорадність та вичерпність можливостей. На жаль, прикметною особливістю типового українця є те, що він, будь-що пристосовуючись до обставин соціополітичного повсякдення, не дуже охоче сприймає нові цінності, які базуються на індивідуальному виборі та персональній відповідальності, особистісних настановах і вартостях. Разом з тим спостерігаємо феномен масової особистісної прихильності вражаючому самообмеженню в життєвих потребах і такі усталені зразки поведінки, які самі по собі виключають прояви громадянської ідентичності, придушують навіть пагони громадянської свідомості. "Середній" українець, за В. Полохало, просто не хоче жити інакше, тобто противитися тій соціальній ролі, яка була нав'язана йому пострадянською владою. "Середньому" українцю, на думку вченого, притаманна так звана "фобія ще гіршого". Абсентизм та соціальна апатія, звичайно, поглиблюються важкими соціально-економічними умовами, корумпованістю теперішньої влади та тотальною теневизацією політичного простору України в цілому [4, 25-33].

Не тільки політики й журналісти, а й деякі теоретики переконані, що українська людина посттоталітарного зразка смертельно уражена ностальгією за радянськими часами. То надто спрощена і хибна схема. Справа в тому, що соціально-психологічна сфера людини не витримує довготривалого напруження невизначеністю в кризовій ситуації. Напруження сягає певної критичної точки, і людина жадає бодай будь-якої стабільності. А оскільки модель нової стабільності не сформована, то нічого не залишається, як звертатися до пам'яті. А у пам'яті західного і східного українця закарбовані різні моделі. А обидва прагнуть до стабільності. Кожен – до своєї [5].

Зазначимо, що цілком повністю стан суспільної свідомості, особливо національного сегмента, істотно залежить від етнонаціонального чинника життєдіяльності. Адже й економічні, і політико-державні проблеми часто мають яскраво виражене етнічне підґрунтя і настільки тісно переплетені, що далеко не завжди можна точно визначити причинно-наслідковий зв'язок між ними. В умовах демонтажу СРСР і його офіційної ідеології єдиними порівняно готовими системами цінностей та поняттєво-міфологічними конструктами для обґрунтування радикальних суспільно-економічних реформ, формування й легітимації нових держав та їх правлячих еліт були ідеї західної ліберальної демократії та етнонаціонального відродження й державності. У результаті в Україні етнічні та пов'язані з ними конфесійні проблеми, що роками нагромаджувалися в попередній період, вийшли на політичну авансцену.

Розрізненість, відсутність єдності проявлялося як на рівні суспільної свідомості, так й на рівні свідомості індивідуальної. Ці риси стали елементами національної психології українського народу. Вони автоматично породили інші, не менш негативні риси українців, такі як егоїзм, ізоляціонізм, користолюбство у його непривабливій формі. Все це не може не справити негативний вплив на національну свідомість українців. Україна розділена на східні та западні регіони, і, відповідно, різним є і розвиток рівня національної свідомості.

Проте характер націєтворчих процесів в Україні визначається не тільки внутрішніми перетвореннями в країні. Помітну роль відіграють і зовнішні впливи. Без сумніву, зовнішні суб'єкти впливу визначають внутрішній розвиток країни. В нашому випадку, величина зовнішніх впливів і наша спроможність їм протидіяти знаходиться в такому співвідношенні, що інколи такі факти втручання у внутрішні справи України можуть суттєво вплинути на розвиток нашої держави. Окремі регіони мають різний ступінь заангажованості тим чи іншим зовнішнім впливом [11].

В сучасних умовах зовнішньополітичний курс України визначається як багатовекторний, що в практичній площині часто розуміють спрощено. Представники різних політичних сил намагаються оприлюднити свої погляди щодо зовнішньополітичних пріоритетів України відповідно до власних ідеологічних уподобань. Найбільш гострі дискусії розгортаються між тими, хто орієнтований на пріоритетний розвиток відносин з посткомуністичною Росією і тими, хто головним завданням вважає включення України в євроатлантичні структури. Орієнтації політичної думки лише на два вектори віддзеркалюють стереотип біполярності світу, обтяжений уявленнями про його конфронтаційну побудову. Як відомо, ця схема мислення склалася за часів холодної війни і, слід визнати, досить ще вкорінена у свідомості різних прошарків населення. З огляду на радикальні зрушення, що відбулися протягом останніх десятиліть, правильніше говорити про багатополярну побудову геополітичного про-

стору, на який утворилася фактично монополярна структура світового порядку, маючи на увазі безперечне домінування США як світового лідера [6].

В проблемі вбачаються такі тенденції:

1) недвозначне прагнення Заходу інтегрувати в свою культурну цивілізацію посткомуністичні суспільства, насамперед найближчі до нього в культурно-історичному плані;

2) бажання України швидко побудувати ефективний суспільний устрій.

Беручи до уваги всі аспекти проблеми, а особливо взаємозбіг двох вищезазначених пунктів, підкреслимо, що культурна інтеграція із західною цивілізацією є актуальною для України [7, 65-66].

Як зазначає С. Федуняк, не слід піддаватися песимістичним поглядам на майбутнє української нації та держави:

- по-перше, в контексті сучасних загроз і викликів відбулася фактична відмова від концепції зниження ролі держави на користь транснаціональних корпорацій та міжнародних інститутів, що була популярною в 70-80-ті роки минулого століття;

- по-друге, паралельно із глобалізацією відбувається зворотний процес фрагментації та регіоналізації;

- по-третє, реструктуризація системи міжнародних відносин супроводжується зміною балансу сил її окремих суб'єктів. У процесі перерозподілу зростає цінність окремих держав з погляду довготривалих геополітичних інтересів глобальних гравців. У цьому контексті Україна потрібна Сполученим Штатам як союзник по боротьбі за глобальне домінування, що передбачає існування стійкої української прозахідної ідентичності [8, 61].

Суттєвий вплив на формування національної свідомості справляє системне втручання Росії. Наполегливість правлячої еліти пояснюється не лише історичними сентиментами, а й тим, що Україна займає важливе місце у тій структурі світу, яку намагається побудувати Кремль. Мова йде про транзитну територію для транспортування енергоносіїв на Захід, а також перспективне джерело для поповнення інтелектуальних та демографічних ресурсів. У цьому контексті формування української нації із сильним державницьким елементом і окремішньою від росіян ідентичністю є прямою загрозою зазначеним планам. Водночас потрібно наголосити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російський чинник та його носії ще справлятимуть помітний вплив на націєтворення [8, 64].

Таким чином, фактор, що заважає сьогодні проводити консолідовану (головне, підтриману більшістю населення) зовнішньополітичну тактику – це різне бачення вектора і шляхів реалізації зовнішніх цілей держави. Тут слід враховувати й такий чинник, як співіснування у політичній свідомості політиків і населення різних рівнів розуміння політичних процесів і зовнішніх цілей. Адже наша країна чи не єдина у Східній Європі, де дуалізм у зовнішньополітичній сфері певною мірою гальмує розуміння й вирішення внутрішніх проблем [9, 48].

Головне – самому суспільству вийти на певний цивілізаційний рівень, усвідомити себе частиною європейського суспільства і грати за європейськими канонами. Не можна бути в чомусь західною людиною, а в чомусь радянською. Якщо ми приймаємо певні правила гри, то мусимо грати саме за ними [3]. В умовах глобалізації лише відкритість, здатність до всебічної та безперервної інновації та конкурентної взаємодії із зовнішнім світом можуть дозволити нашій державі зайняти гідне місце в міжнародному співтоваристві.

Висновки. Проведений аналіз посткомуністичної трансформації в Україні дає змогу визначити її вплив на розвиток національної свідомості українського населення в умовах державної незалежності. Завершуючи аналіз, відзначимо:

1. Особливості реформування в перехідному періоді країни внесли певні зміни в психіку пересічних українців. Психологічний тип "радянський українець" – тип особистості, який сформувався за часів трансформації республіки УРСР в незалежну Україну. Цей психологічний тип, маючи певні ознаки демонструє мінливий рівень національної свідомості. В свою чергу, формування національної свідомості, як показує реальність і стверджують науковці, відбувається завдяки внутрішнім і зовнішнім чинникам.

2. Внутрішньосистемні трансформації, які відбулися протягом двох останніх десятиліть, торкнулися практично усіх інституцій. В Україні суттєво змінилися державна і політична системи; економічні основи суспільства; сфера духовних цінностей і пріоритетів; відбулася лібералізація суспільного середовища. Найбільші зовнішні впливи відчуваються з боку Росії, країн ЄС, а також США.

3. Як внутрішньосистемні, так і зовнішні чинники неоднозначно впливають на розвиток національної свідомості. Аналіз сучасних літературних джерел та даних соціологічних досліджень призводить до висновку, що в становленні громадянського суспільства та розвитку процесів демократизації у посттоталітарній Україні велику роль відіграють психологічні чинники. Психологічний тип "радянський українець" виник у результаті сплаву рис типового українця і так званої радянської людини, яка сформувалася за період існування СРСР. Унікальні характеристики цього типу ще потребують подальших вивчень і досліджень.

Використані джерела

1. Бураковський І. Економічні перетворення в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні / І. В. Бураковський, В. Є. Новицький. – М. : Три квадрата, 2003. – С. 71-109.
2. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до "помаранчевої революції" / Євген Головаха, Наталія Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.
3. Украинский клуб. Демократия по-украински : (цитаты из интервью) 17.05.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/ru/material/full/6/1071.
4. Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины / Володимир Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25-33.
5. Саєнко Ю. Україна: моделі виживання та проблеми вибору [Електронний ресурс] / Юрій Саєнко // Універсум. – 1999. – Ч. 3-4. – Режим доступу : http://www.universum.org.ua/book/2001/sayen_2.html.
6. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку : монографія / [Парахонський Б. О., Потєхін О. В., Лисицин Е. М. та ін.]. – К. : НІСД, 1999. – 384 с. – (Національний інститут стратегічних досліджень і Національний інститут українсько-російських відносин).
7. Степико М. Т. Поступ людського соціуму: специфіка, чинники, механізми // Український соціум : [колективна монографія] ; за ред. В. С. Крисаченка / Михайло Тимофійович Степико. – К. : Знання України, 2005. – С. 53-70. – (Національний інститут стратегічних досліджень).
8. Федуняк С. Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації / С. Федуняк // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей / С. Федуняк. – К. : Стилос, 2006. – Вип. 4. – С. 58-65.
9. Фісанов В. Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого суспільного розвитку України / В. Фісанов // Агора. Україна – регіональний вимір / В. Фісанов. – К. : Стилос, 2006. – Вип. 3. – С. 42-49.
10. Ціммер К. Стратегії збереження регіональної влади в Україні / К. Ціммер // Агора. Україна – регіональний вимір / К. Ціммер. – К. : Стилос, 2006. – Вип. 3. – С. 50-68.
11. Чалий В. Зовнішні впливи на виборчу кампанію 2006 р. [Електронний ресурс] / Валерій Чалий. – Режим доступу : http://www.cdrp.iatp.org.ua/material/politics/impact.html.

УДК 34(477)

Алла Іванівна Погорєлова
кандидат філософських наук, доцент

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті аналізується характер інформаційної відкритості парламенту України, розглядаються передумови розширення доступу громадян до законотворчого процесу.
Ключові слова: *парламент, громадянське суспільство, законотворчість.*

In the article, the nature of informational openness of the Parliament of Ukraine is analyzed as well as prerequisites for expanding of public access to legislative process is examined.
Key words: *Parliament, civil society, legislative process.*

Конституція України 1996 р. (ст. 75) вперше в історії вітчизняної конституційної правотворчості інституювала загальнодержавний представницький орган українського народу Верховну Раду – парламентом. Еволюція Верховної Ради України як парламенту пов'язана насамперед з її демократичною трансформацією, зміцненням парламентаризму в країні, "усвідомленням парламентаризму як явища, котре не вміщується в рамки парламенту, а поширюється на незрівнянно більший простір" [1, 23], усвідомлення його системного характеру, розуміння необхідності турботи про розвиток парламентаризму спільними зусиллями держави і суспільства, що веде до розвитку культури парламентаризму, культури демократії. Провідне місце в розгортанні цих процесів належить саме парламенту. Відкритість парламенту розглядається в останні роки у всьому світі як головний фактор його ефективної, потужної діяльності, яка трансформується у силу демократичної форми правління [3].

Очевидно, що успішне здійснення парламентом свого призначення можливе лише тоді, коли громадськість буде розуміти свій парламент, співпрацювати з ним при здійсненні всіх конституційних повноважень, насамперед у законотворчій діяльності.

Постає питання: яким чином має бути налагоджена в сучасних умовах взаємодія парламенту і уряду з громадськістю для того, щоб законодавча робота набула якісно іншого змісту, щоб забезпечити ефективну роботу законодавчого органу? Звернемося до аналізу основних передумов активної участі громадськості в законотворчому процесі. Йдеться про: рівень і характер інформаційної відкритості роботи Верховної Ради України; інституційно-правову забезпеченість зв'язків з громадськістю; ставлення до організації взаємодії комітетів Верховної Ради України з громадськістю як до важливого ресурсу підвищення якості законотворчої роботи.

© Погорєлова А. І., 2009

Традиційно інформаційну відкритість парламенту прийнято пов'язувати з його взаємодією з засобами масової інформації (ЗМІ). При цьому ця взаємодія відбувається на рівні: комітетів Верховної Ради України; фракцій Верховної Ради України; окремих партій, які пройшли до Верховної Ради України; коаліційної більшості; парламентської опозиції; керівництва Верховної Ради України, окремих депутатів. Кількісні показники свідчать, що з кожним скликанням парламенту масштаби цієї взаємодії помітно зростають. Якщо наприкінці роботи парламенту першого скликання його діяльність висвітлювали понад 250 українських та зарубіжних журналістів, які представляли більш як 150 національних та іноземних видань, то останні сесії Верховної Ради України четвертого скликання висвітлювали вже 1877 журналістів з 442 вітчизняних ЗМІ (200 газет, 32 інтернет-видання, 117 журналів, 26 інформаційних агентств, 67 ТРК).

Водночас залишається актуальною проблема якості інформації щодо парламентського життя, вирішення якої значною мірою залежить від активної позиції депутатського корпусу, органів парламенту, парламентської прес-служби. Йдеться про сприяння формуванню такого корпусу парламентських журналістів, які, починаючи ще із студентських років, глибоко спеціалізуються на конкретних проблемах життя, предметах відання конкретного комітету, здатні під час інтерв'ю з народними обранцями, в своїх матеріалах розкрити для читачів, глядачів, слухачів суть позитивних зрушень, або застережень, що пов'язані із прийняттям того чи іншого закону, допомогти психологічному сприйняттю в суспільстві законодавчих ініціатив парламенту. Обопільне дотримання депутатами і журналістами професійної етики унеможливить негативні прояви у їхньому спілкуванні, які ще на жаль трапляються. Запорукою розвитку культури спілкування в парламенті з журналістами можуть бути лише спільні зусилля депутатів і журналістів, що обов'язково позитивно позначатиметься на сприйнятті роботи Верховної Ради України в суспільстві, сприятиме становленню демократії в нашій країні.

Позитивною динамікою позначена робота по впровадженню у практичну діяльність Верховної Ради України інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України послідовно працює над впровадженням ІКТ "нового покоління". На відміну від інформаційно-комунікаційних технологій "старого покоління" телебачення, радіо, телефонії ІКТ "нового покоління" це комп'ютерна техніка, серверне та мережеве обладнання, програмне забезпечення, автоматизовані системи та центральні бази даних, мережа Інтранет (корпоративні мережі) та Інтернет (як дротова, так і бездротова), веб-технології тощо. На кінець 2008 р. у Верховній Раді України функціонувало 29 автоматизованих систем (АС) різних типів і класів, 117 типів автоматизованих робочих місць (АРМ), з якими в цілому працює 2160 користувачів: народні депутати України (кожен народний депутат України має два комп'ютеризованих робочих місця) та співробітники Апарату [2].

Прикметою дня в перспективі може стати створення електронного офісу народного депутата України на базі персонального веб-сайту, але за умови визначення концептуальних підходів, філософії та ідеології такого веб-сайту, а відповідно-підбору необхідного фахівця-помічника. Перед його створенням, як справедливо йдеться у зазначеній роботі, не можна обійтися без відповіді та такі важливі питання: хто буде типовим користувачем сайту; яка основна мета відвідування цього сайту; на яку відвідуваність сайту йде розрахунок; хто відповідатиме за контент сайту, його джерело і перевірку; якою буде базова структура контенту та його візуальні елементи (логотип, кольорове рішення, навігація тощо); скільки мовних версій підтримуватиме цей сайт. При цьому необхідно не забувати про головні цілі взаємодії парламенту і суспільства регулярне надання інформаційних послуг громадськості; отримання інформації від громадськості; аналіз інформації, що надходить від громадськості, та використання раціональних пропозицій, зокрема, для підвищення якості законотворчого процесу. Зауважимо, що оперативне отримання інформації від суспільства та врахування його думки допомагає у плануванні роботи кожного депутата, сприяє внесенню депутатом законотворчих та інших пропозицій до планів роботи комітету, фракції, в яких цей депутат працює.

При цьому орієнтиром виступають довготермінові рекомендації Міжпарламентського союзу стосовно створення та наповнення парламентських веб-сайтів, серед яких виділяються такі проблеми. Точність – чи є точним зміст документів, як швидко виправляються помилки. Своєчасність – як швидко документи стають доступними користувачам. Повнота – чи подано посилання на всі документи та дії, пов'язані із законопроектом. Зрозумілість – чи подається пояснення різних правових термінів. Вплив – чи подаються аналітичні документи і пояснюють очікуваний вплив запропонованого законопроекту, яким чином він впливає на чинний закон. Зручність користування веб-сайтом – наскільки зрозумілою є веб-сторінка для різних користувачів, яким чином це можна перевірити.

Забезпечення законодавчого процесу сьогодні важко уявити без таких комплексів, як система "Законотворець" (комп'ютеризована підготовка таблиць поправок до проектів законодавчих актів, прийнятих у першому, другому та наступних читаннях), система контролю проходження законопроектів, система інформаційного забезпечення народних депутатів "Рада". База даних "Законодавство України" містить важливі повнотекстові нормативно-правові, розпорядчі та інші документи. Щодоби через мережу Інтернет до інформаційних ресурсів Верховної Ради України звертаються понад 100 тис. користувачів.

Результати опитування, що регулярно проводяться через веб-сайт Верховної Ради України щодо прозорості діяльності українського парламенту, показують скромні оцінки громадянами цього показника. Корені такого протиріччя слід шукати у недостатньому зворотному зв'язку з громадянами.

Аналіз показує, що громадяни чутливо уловлюють різницю між розповідями про події в сесійній залі, про всілякі рейтинги, гучні сутички і серйозними міркуваннями щодо проблем соціально-економічного, культурного життя, які потребують нормативного врегулювання, уваги найбільш кваліфікованих фахівців, науковців країни, вмінням парламенту запросити останніх до діалогу по законопроекту та врахувати їхню думку, повідомити про реакцію на конкретні висловлені пропозиції з боку громадськості.

Серцевиною взаємозв'язків з громадськістю має бути надання реальних можливостей громадянам брати участь у творенні законів шляхом висловлювання своїх поглядів на ідеї та положення того чи іншого законопроекту під час його опрацювання у профільних комітетах у формах консультування, обговорення членами громадських рад, що можуть створюватися при комітетах, під час публічних комітетських слухань із залученням провідних наукових установ щодо законопроектів. Натомість ще спостерігається недооцінка можливостей саме комітетських парламентських слухань за умови надання інформації про те, яким чином громадянин може не лише висловити свої пропозиції щодо законопроекту, а й також дізнатися про долю своїх пропозицій. Ще незначна кількість депутатів мають сьогодні свої персональні офіційні веб-сайти.

Слід зазначити, що у світовій практиці консультації з громадськістю стосовно законодавства та нормопроектування розглядаються фахівцями як ефективний засіб підвищення якості державної політики. Безумовно, на рівні цієї роботи в Україні негативно позначається проблема відповідних матеріальних, фінансових ресурсів та її кадрове забезпечення, відсутність, зокрема, спеціального підрозділу Апарату, який здійснював би постійний моніторинг ефективності використання фахових пропозицій громадськості щодо законопроектів комітетами Верховної Ради України на стадії підготовки законопроектів, здійснення їх громадської експертизи перед розглядом у комітеті, внесенням на розгляд до сесійної зали.

Значне ускладнення сучасного законодавства, обумовлене складністю завдань на етапі демократичної трансформації суспільства, вимагає більш високого рівня співпраці між різними інституціями, в т.ч. між самими комітетами Верховної Ради України у питаннях законотворення, розбудови постійної системи зовнішніх зв'язків як на рівні комітетів, так і парламенту в цілому. Інструментами якісного поліпшення взаємодії з громадськістю в роботі над законопроектами слід розглядати зокрема, взаємини із науковою спільнотою на довгостроковій, систематичній основі; організація співпраці комітетів із зовнішніми центрами технічної чи науково-експертної роботи. Адже відомо, що в європейських країнах наукова доктрина, яка загальноприйнята науковою спільнотою країни, є джерелом права.

Закріплення позитивних тенденцій на шляху демократичної трансформації українського парламенту пов'язане безперечно з активізацією роботи з молоддю. У когось з молодих громадян належить пробудити інтерес до політики. а в роботі з іншими використати й спрямувати вже сформований інтерес. Не випадково парламентом Великобританії в рамках стратегічного плану роботи було створено 1980 року Парламентський Освітній центр, роботою якого керує бібліотека Палати громад, 70% поточних витрат якого фінансує Палата громад і 30% – Палата лордів. Центр фінансує відвідування Парламенту учнями шкіл у процесі вивчення цілої низки програм, забезпечення навчальними ресурсами викладачів та учнів.

З метою всебічного інформування громадськості про діяльність Верховної Ради України та поширення ідей парламентаризму Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 24 травня 2004 р. затверджено Положення про порядок організації та проведення відкритих відвідувальних заходів у Верховній Раді України на безоплатній основі, кількість яких за період 2004 2008 років зросла із 141 до 493.

Кількість учасників екскурсій зросла за цей період у 4 рази. Все більший інтерес викликають не лише загально-оглядові відвідини, під час яких відбувається знайомство з приміщеннями Верховної Ради України та організацією роботи парламенту, але й тематичні. під час яких висвітлюється історія становлення та розвитку українського парламентаризму. законодавчий процес, сьогодення українського парламенту та архітектурна спадщина Верховної Ради України.

Останнім часом активізує свою взаємодію з громадськими організаціями, в т.ч. молодіжними Коаліційний Уряд. Зокрема Постановою Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2009 р. утворена Всеукраїнська студентська рада при Кабінеті Міністрів України як постійно діючий консультативно-дорадчий орган з широкими завданнями та правами. Зокрема, йдеться про підготовку проектів нормативних документів та інших пропозицій на адресу Кабінету Міністрів, проведення студентських конференцій, семінарів, громадських слухань, тощо.

Ефективна взаємодія парламенту з громадськістю передбачає безумовно відповідне її інституційно-правове забезпечення.

Аналіз Закону України "Про комітети Верховної Ради України" та Регламенту Верховної Ради України дає підстави констатувати певний дисбаланс прав та обов'язків у взаємозв'язках між владними структурами, сформованими на основі наданого народом повноваження (мандату), та безпосередніми виробниками суспільної думки, що набирають переважно якості об'єкту одностороннього владного впливу. Цей дисбаланс контрастує з вимогою Конституції України, в якій статтею 5 утверджується: "Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади". Пошук шляхів оптимізації впливу громадськості на прийняття

політичних рішень парламентом з огляду на його представницький статус міг би мати найбільш дієве втілення у процесі вдосконалення законодавчої регламентації діяльності його основних структур комітетів Верховної Ради України.

На жаль, норми чинної редакції Закону України "Про комітети Верховної Ради України" недостатньо ефективно виконують свою регулятивну функцію у цьому напрямі. Нормативна сила їх дії має або дозвільний (без зобов'язань), або умовно зобов'язувальний характер, тобто без негативних правових наслідків за невиконання.

Так, у статті 9 зазначений закон закріплює право комітетів інформувати громадськість про свою діяльність. Йдеться про те, що на засідання комітетів можуть бути запрошені представники засобів масової інформації.

У цій же статті 9 закону встановлено, що комітети мають право (тобто на власний розсуд) проводити прес-конференції з питань, віднесених до предметів їх відання. Проте, на нашу думку, варто було б встановити не право, а обов'язок комітетів проводити такі конференції, що б підвищило рівень інформування населення про їх діяльність.

Проаналізувавши права, якими наділені комітети у статті 15, відмітимо наступні: опубліковувати за своїм рішенням у засобах масової інформації проекти законів, розроблені відповідно до пункту 1 цієї статті, до внесення їх на розгляд Верховної Ради України. На нашу думку, доцільно було б виключити з цього положення вказівку на те, що таке опублікування має бути за рішенням комітету, а зазначити, що це має бути обов'язком комітетів; включати до складу робочої групи членів комітету, інших народних депутатів України, співробітників науково-дослідних інститутів і навчальних закладів, авторів проектів законодавчих актів та інших фахівців за їх згодою; звертатися до наукових установ і організацій, об'єднань громадян з проханням висловити пропозиції щодо проектів законів. Знову ж таки, для підвищення рівня ефективності нормативно-правових актів та максимального їх наближення до реалій життя, доцільніше було б зобов'язувати комітети залучати відповідних осіб до розробки проектів нормативно-правових актів, підготовки щодо них експертних висновків; ініціювати укладання в межах коштів, передбачених у кошторисі видатків на здійснення повноважень Верховної Ради України, договорів з науковими установами, навчальними закладами та спеціалістами на науково-інформаційний пошук, розробку, доопрацювання та експертизу проектів законів. Знову ж, потрібно зауважити, що це мало б бути не правом комітетів, а обов'язком як комітетів, так і всієї Верховної Ради.

Статтею 16 зазначеного Закону України комітети зобов'язані: узагальнювати зауваження і пропозиції, що надійшли в ході всенародного обговоренні проектів законів; вивчати громадську думку; розглядати звернення громадян, об'єднань громадян, будь-які пропозиції, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів або у внесенні змін до законодавчих актів, і, в разі необхідності, готувати відповідні проекти актів та вносити їх на розгляд Верховної Ради України. Тобто наголошується на ініціативності комітетів, кожного депутата щодо налагодження діалогу з громадськістю, без якого стаття 16 не зможе спрацювати.

Стаття 29 зазначеного Закону регулює порядок проведення слухань у комітетах. Нормативна сила цієї регуляції знову ж таки носить дозвільний характер. Проте, на нашу думку, варто було б, на відміну від положень даної статті, зобов'язувати комітети використовувати інформацію, отриману під час слухань, як комітетських, так і загальнопарламентських, при прийнятті рішень, наданні висновків, рекомендацій комітетом з питань, віднесених до предмета відання комітету, та розповсюджувати її серед народних депутатів України. Адже, якщо така інформація за рішенням комітету не буде використовуватись, то постає питання про доцільність таких слухань взагалі. Передбачено, що окрім представників державних органів, на слухання комітети у разі необхідності запрошують також представників об'єднань громадян, а також окремих громадян і слухання не можуть бути припинені, поки всі бажаючі члени комітету не скористаються правом на виступ.

Важливим є закріплення у статті 42 даного Закону такий форм роботи комітетів як "круглі столи", конференції та інші заходи, проведення яких не суперечить законодавству України.

Положення чинної редакції Закону України "Про комітети Верховної Ради України" безумовно свідчать про просування українського парламенту на шляху більш послідовної реалізації його представницької функції у процесі законодавчої діяльності комітетів у співпраці із представниками громадськості. Але залишається актуальною проблема інституційного посилення найбільш дієвих форм залучення громадськості до вияву суспільної позиції. Створення моделей громадської участі передбачає, зокрема, певну формалізацію взаємозв'язків з найбільш авторитетними неурядовими організаціями, здатними залучити широкі верстви громадян та зацікавлених груп до співпраці з державними структурами.

Доцільним було б, на нашу думку, напрацювання відповідних критеріїв відбору провідних фахівців за профілем законодавчої діяльності для включення у громадські ради (колегії) при комітетах.

У Регламенті Верховної Ради України, прийнятому постановою Верховної Ради України, (ст. 236, п.8) йдеться про те, що за результатами парламентських слухань Верховна Рада на пленарному засіданні приймає постанову Верховної Ради, якою схвалює відповідні рекомендації. Тобто ми стикаємося з проявом неефективного використання можливостей регулятивного впливу Регламенту на діяльність комітетів. Йдеться про доцільність припису щодо обов'язкового розгляду рекомендацій

парламентських слухань відповідними комітетами Верховної Ради України. Це положення мало б бути відображеним у нормі Закону України "Про комітети Верховної Ради України", згідно з якою комітети були б зобов'язані розглядати рекомендації парламентських слухань, що відносяться до предмету їх відання.

Слід підкреслити важливість висновків фахівців про те, що конкретизація на законодавчому рівні, інституційно-правове забезпечення процесів взаємовпливу та взаємодії між громадськістю, народом та представницьким органом його влади сприятиме порозумінню держави і громадянина, сприятиме усуненню умов для вияву демократії в архаїчній формі, зокрема через масові стихійні виступи населення, послаблені своєю неунормованістю, непередбачуваністю.

Помітним імпульсом для подальшого посилення передумов ефективного діалогу парламенту з громадськістю стало проведення протягом 2007–2008 років за нашою пропозицією Інститутом законодавства Верховної Ради України серії семінарів для завідувачів секретаріатів комітетів на загальну тему "Шляхи забезпечення відкритості роботи Верховної Ради України: досвід, проблеми, перспективи" за підтримки Керівництва Апарату парламенту, Програми сприяння парламенту України (ПСПУ) та Представництва Фонду Фрідріха Еберта в Україні під егідою Комітету з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України.

За його результатами було видано Розпорядження Керівника Апарату Верховної Ради України, яким передбачено здійснення комплексу заходів щодо подальшого поліпшення висвітлення діяльності комітетів парламенту, забезпечення прозорості, відкритості роботи парламенту. Але зазначені проблеми демократичного розвитку парламенту потребують постійної спільної уваги і депутатів, і Апарату парламенту, подальшої роботи щодо удосконалення зокрема, Закону України "Про комітети Верховної Ради України", Регламенту Верховної Ради України, повноцінного правового закріплення механізмів розширення доступу громадян до законотворчого процесу, до здійснення всіх парламентських функцій. Це буде позитивно впливати на розвиток культури парламентаризму в Україні, стане творенням демократії разом державою і суспільством, владою і громадянами.

Використані джерела

1. Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? / Л. Кривенко // Віче. – 1997. – № 4.

2. Сидоренко О.О. Роль інформаційно-комунікаційних технологій у забезпеченні відкритості парламенту України / О.О. Сидоренко // Матеріали семінару завідувачів секретаріатів комітетів Верховної Ради України: досвід, проблеми, перспективи. – К.: Парламентське видавництво. – 2009. – С. 110-120.

3. Fish M. S. Stronger Legislatures, Stronger Democracies / M.S. Fish // Journal of Democracy. – 2006. – № 17. – P. 5-20.

УДК 32.019.5:659.4

Анжела Валеріївна Акайомова
кандидат історичних наук,
доцент Української академії
бізнесу та підприємництва

ЗВ'ЯЗКИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті автор розглядає питання ролі і місця зв'язків з громадськістю у процесі комунікації; нові підходи до вивчення сучасної інформаційно-комунікаційної дійсності. Зв'язки з громадськістю є процесом передачі, обміну інформацією і ухвалення рішень.

Ключові слова: *зв'язки з громадськістю, інформація, комунікація, комунікатор, процес передачі.*

In the article an author examines the questions of role and place of public relations, new approaches to the study of modern of informatively-communication reality. Public relations are processes of transmission, exchange by information and decision-making, structure-forming action these relations.

Key words: *public relations, information, communication, communicator, process of transmission.*

На початку XXI ст. різко змінилося відношення до зв'язків з громадськістю. Директивний варіант ієрархічного зв'язку з громадськістю, за якого роль одержувача інформації занижена, змінився новим, демократичним, коли споживач інформації переміщається з пасивних на активні позиції. Лауреат Нобелівської премії Д. Гелбрейт так охарактеризував цей феномен: "Людина хоче бути почута" [8, 83]. Прямий зв'язок доповнюється зворотним, таким, що різко підвищує роль одержувача інформації.

В значній мірі це зумовлено тим, що відбувається переосмислення людського чинника, усвідомлюється його важлива роль в економічному, політичному і духовному розвитку суспільства. Поступово відбувається відмова від парадигми соціальних відносин, заснованої на моделі "керівництва і

© Акайомова А. В., 2009

підпорядкування", домінуючі позиції завойовує модель "партнерства". Це, у свою чергу, актуалізує проблему відкритого функціонування органів зв'язків з громадськістю, а також їх доступного діалогу з населенням.

Сьогодні в Україні посилюється роль і відповідальність держави за підвищення життєвих стандартів і соціальних можливостей. Водночас наша недавня історія засвідчує, що відсутність об'єктивних, ефективних і взаємовигідних зв'язків з громадськістю може призвести в майбутньому до високої соціальної напруженості, конфліктності, непередбачуваності подій. Гострота проблеми зумовлюється також високою динамічністю інформаційних процесів саме на стику взаємодії між організаціями і населенням, пошуком нових комунікативних зв'язків і методів соціального управління, сприяючих забезпеченню ефективної взаємодії між владою і суспільством для виявлення і реалізації інтересів і потреб різних соціальних груп.

Сучасна інформаційно-комунікаційна дійсність вимагає нових підходів до її вивчення і, відповідно, нових методів і критеріїв оцінки зв'язків з громадськістю. Мета статті – визначити діяльність зв'язків з громадськістю як суб'єктів і об'єктів інформаційно-комунікаційних і комунікаційно-управлінських відносин.

Початком вивчення явищ комунікації в розвинених країнах можна вважати дослідження пропаганди в період Першої світової війни. У той час ті, хто вивчав громадську думку, зосередили увагу на військовій пропаганді і спробували проаналізувати її зміст і приховане значення шляхом підрахунку частоти, з якою з'являлися певні символічні знаки. Проте в післявоєнний роки цей тип контент-аналізу взагалі вийшов з вживання.

Надалі тільки починаючи з другої половини XX століття в зарубіжних і вітчизняних виданнях, присвячених проблемам теорії комунікації, з'являється низка визначень цього поняття, різних по глибині наповнення.

Широке тлумачення поняття комунікація приводить П. Шаран. Він визначає суть комунікації як передачу сенсу за допомогою символів. Це процес, за допомогою якого особа або група осіб дає знати іншій особі або групі осіб про своє відношення до конкретного питання. У цьому сенсі комунікація здійснюється безліччю різноманітних шляхів – за допомогою творів живопису, музики, математичних символів, жестів, виразу обличчя та ін. [11, 37].

Російський дослідник Ю. Лотман говорить про саму комунікацію як про переклад тексту з мови мого "я" на мову твого "ти". "Сама можливість такого перекладу зумовлена тим, що коди обох учасників комунікації, хоч і не тотожні, але утворюють пересічні множини" [2, 38].

Г.Г. Почепцов під комунікацією розуміє процеси, перекодовані з вербальної у невербальну і з невербальної у вербальну сфери [4, 14].

Всі ці визначення указують на результуючу особливість комунікації. Передаючи інформацію і обмінюючись нею, суб'єкти сигналізують про існування різних контрагентів і встановлювання з ними необхідних зв'язків, що дозволяє їм грати різні ролі.

Наприкінці XX століття процеси комунікації вийшли на новий рівень – потрапили в сферу інтересів держави. Йдеться про те, що сучасний інформаційний світ інакше вибудовує свої пріоритети, спирається на нові типи можливостей. У цій сфері також з'явився свій "глобалізм", що замкнув на комунікацію світ. Так, концепція комунікації М. Маклюєна [3, 15] базується на декількох основоположних ідеях. По-перше, це підвищення ролі каналу комунікації, зумовлене у ряді випадків характером повідомлення. Маклюєн також підкреслює, що сучасні засоби комунікації (наприклад, телебачення) передають не стільки саме повідомлення, скільки його автора. По-друге, розгляд світу як глобального села, єдність якого досягається за рахунок засобів масової інформації. По-третє, розділення засобів масової інформації на "гарячі" і "холодні". Одні ("гарячі") повністю "завантажують" органи відчуттів, інші ("холодні") через недостатню інформаційну визначеність залучають чужі органи. Телебачення, на його думку, є "гарячим" засобом, радіо – "холодним", оскільки не викликає такого високого ступеня співучасті аудиторії в своїх передачах, як телебачення.

На думку Г. Почепцова [4, 37], комунікація може бути ієрархічною, з пріоритетністю прямого зв'язку і демократичною, орієнтованою на зворотний зв'язок. У першій основна комунікативна дія – наказ, в другій – переконання. Для ієрархічної схеми найбільш важлива чистота каналу зв'язку, оскільки в ній повідомлення, якщо досягне одержувача, завжди буде виконано. Не так просто з демократичною схемою – в ній одержувач має право вибору: виконувати повідомлення чи ні. Це пов'язано з ще однією відмінністю: в рамках ієрархічної комунікації перед нами зчеплення "начальник-підлеглий", у підлеглого немає іншого вибору, окрім слухняності. У демократичній схемі ми маємо справу з вільною людиною.

Можна сказати, що ці два типи комунікації характерні для різних соціальних структур: держави і суспільства. Як вважає Б. Чичерин [5, 81], держава зацікавлена в єдності, суспільство – в різноманітності. Звідси і відзначена вище орієнтація на монолог, який повинен блокувати дії іншого, або діалог, що вирішує подібні мовні або немовні дії.

Розглянемо чинники, які формують процес комунікації, визначають його форму і зміст. Комунікатор задає завдання і цілі, які він переслідує і які впливають на даний процес. Аудиторія визначає інтереси адресата, оскільки з людиною краще говорити на ті теми, які їй не байдужі. Канал комунікації задає свої стандарти, які виступають як певного роду обмежувачі (наприклад, повідомлення по телебаченню відрізнятиметься від повідомлення, переданого по радіо).

Чинник аудиторії, знання її моделі завжди були важливі в таких прикладних комунікаціях, як інформаційні або психологічні операції. Свідоцтво тому – сучасні роботи американських аналітиків. Так, К. Джоунс виокремлює мінімальний набір знань про аудиторію:

- переваги;
- біографічна інформація;
- процеси ухвалення рішень;
- демографічна інформація (вік, стать, раса, релігія, економічні доходи, культурні переваги);
- уявлення аудиторії про сприятливі можливості і можливий розвиток подій;
- можливості аудиторії у сфері інформаційних операцій;
- оцінки дій аудиторії за різними сценаріями [9, 61].

Не менш важливими за модель аудиторії є для комунікатора можливості каналу комунікації. Телебачення вимагає одного набору характеристик інформації, газета – іншого. Водночас різні національні і регіональні характеристики можуть вимагати опори на ті або інші канали. Незнання цих особливостей загрожує помилками і неефективною комунікацією.

Успішний комунікатор веде свою комунікацію по перевіреному шляху. Він подібний актору, який знає, в якому місці його аудиторія засміється, а в якому заплаче, оскільки у нього є досвід проведених спектаклів. Йдеться про знання особливостей метакомунікації, причому на професійному рівні. Всі ми, спілкуючись, накопичуємо певний метакомунікаційний потенціал. Професіонал достатньо чітко прогнозує подальшу поведінку своєї аудиторії, ґрунтуючись на апробації пропонованих підходів. З цієї причини, наприклад, всі слогани, рекламні ролики, що використовуються в ПР-кампанії, заздалегідь перевіряються на фокус-групах.

З прикладним комунікативним аналізом ми стикаємося, вирішуючи конкретні завдання у сфері комунікації. З одного боку, це може бути використання комунікації взагалі – як у разі переговорів. Їх принципово прикладні цілі зумовлюють застосування жорстких вимог результативності, об'єктивності та ін. З іншого боку, прикладні завдання можуть розроблятися для більш стандартних комунікативних потоків, наприклад, агітації або пропаганди, які використовують для досягнення своєї мети засоби масової інформації.

Історія створення перших сучасних ПР-агентств і відділів сходить до створення Publicity Bureaus (бюро паблісіті). На думку російських вчених А.Н. Чумікова і М.П. Бочарова [6, 35], вони з'явилися в Бостоні в 1900 р. і стали необхідним інструментом багатьох сфер бізнесу. ПР-агентства проводили ПР-консультування в різних сферах життя, відпрацьовували новітні ПР-технології. Бюро навіть витіснили юристів з їх традиційної сфери – лобіювання інтересів компаній, довівши значущість роботи з громадською думкою як засобом комунікації.

Основний внесок у розвиток зв'язків з громадськістю вніс американський ПР-фахівець А. Лі. Він сприяв проникненню в ПР передових для того часу суспільних теорій і концепцій ("Декларація про принципи" (1907), "Паблісіті" (1925) та ін.). Лі працював репортером у виданнях Дж. Пулітцера і У.Р. Херста. Професійний шлях в ПР він почав у сфері політики, очоливши в 1903 р. кампанію на перевиборах мера Нью-Йорка. Далі активність Лі перейшла з сфери політики в сферу бізнесу: він працював з великою залізничною компанією, з Д. Рокфеллером, з компаніями "Стандарт Ойл", "Крайслер" і скрізь добивався успіху, популяризувавши тим самим можливості професійних ПР.

А. Лі розвивав "внутрішній ПР". Працюючи на Д. Рокфеллера, він організував комітет скарг для працівників, примусив мультимільйонера об'їхати всі копальні, зустрічатися з робочими. До кінця цієї кампанії Рокфеллер став не тільки героєм в очах шахтарів, а й популярною людиною в середовищі громадськості. Відповідно до ідеї про додання лідерам бізнесу і політики "людської зовнішності", Лі показав публіці Рокфеллера і його сім'ю такими, що вони грають в гольф, відвідують церкву, відзначають день народження. Це дало результати – громадськість визнала Рокфеллерів найвидатнішими філантропами нації.

Лі можна вважати засновником і такого напряму ПР, як комунікації в умовах криз. Широко відомі його ПР-акції у зв'язку із страйками, залізничними аваріями, підвищенням тарифів. Його чесне інформування громадськості про проблеми Пенсільванської залізниці і необхідності підвищення у зв'язку з цим тарифів було ефективніше попередньої роботи лобістів. Методи Лі, випробувані під час роботи в роки Першої світової війни в Спілці Червоного Хреста, викликали залучення спонсорських засобів на рахунок цієї організації і зараз копіюються сучасними добродійними інститутами.

У роки Першої світової війни пропагандистська кампанія в США набула національних масштабів. У травні 1917 р. був створений Комітет суспільної інформації (Си-ті-ай) при уряді В. Вільсона. Вводилися такі ПР-методи, як пропаганда позиції США у війні за кордоном, виступи відомих діячів країни в програмах Комітету, надання безкоштовних можливостей для популяризації військових дій (прообраз соціальної реклами), пряма цензура інформації військового характеру.

У 20-30-х роках XX в. внесок у розвиток теоретичних поглядів на проблеми ПР-технологій вніс американський дослідник У. Ліппман. У своїх працях "Свобода і новина", "Громадська думка" він показав, що в журналістських повідомленнях "невелике поле точного знання". Щоб уникнути фальсифікації, потрібна обов'язкова ідентифікація джерела новин. Окрім цього, їм дано розгорнене обґрунтування психологічного підходу до процесу формування громадської думки.

Водночас патріарх американського ПР Е. Бернайс ввів у науковий лексикон такі терміни, як "радник з ПР" та "інженер злагоди" (фахівець з ПР). Саме йому належить ініціатива перетворення ПР з технології і практики в науку. Читання Бернайсом першого курсу по практиці та етиці ПР в 1923 р. в Нью-Йоркському університеті суттєво вплинуло на викладання дисциплін цього циклу у всьому світі.

Незважаючи на період Великої депресії, саме на 30-і роки XX в. припадає інтенсивна професіоналізація і інституціоналізація ПР: 1936 р. структурується The National Association of Accredited Publicity Directors, 1938 р. – The American Association of Indastrial Editors, 1939 р. – The American Council on Public Relations [6, 37].

У середині XX в. активно розвивався урядовий ПР. Жорстке державне регулювання відносин між працею і капіталом (визнання юридичного статусу профспілок), досягнуте взаємне зобов'язання робочих (уникати страйків) і підприємців (не вдаватися до звільнень), угода уряду із засобами масової інформації про введення деяких елементів цензури, здійснення програми лендліза – все це вимагало серйозної роботи з інформування громадськості і вирішення конкретних ситуацій з вельми різноманітними цільовими групами.

Важливу роль в цьому зіграла діяльність створеної в США Військової рекламної ради. У її завдання входило інформування громадськості про всі аспекти військової діяльності, підтримка дій уряду і його позитивного іміджу в країні і за кордоном, підтримка співпраці індустріального сектора і громадськості, створення "єдиного потоку" військової інформації під контролем уряду. Першим директором військової інформації призначається Е. Девіс – вельми відома фігура в ПР і журналістиці. У 1943 р. військові відкривають власне Армійське агентство новин.

Друга світова, як і війни взагалі, на думку деяких дослідників, стали стимулом швидкого розвитку ПР, причому не тільки в США, а й у Великобританії, Німеччині, Франції, інших країнах [1, 62].

Наприклад, С. Блек вважає, що саме робота в армійських службах і Міністерстві військової інформації підготувала для Великобританії безліч ПР-фахівців, які після війни вирішили робити кар'єру в даній сфері. Зокрема, NALGO (Британська національна асоціація муніципальних і урядових чиновників), муніципальна влада дуже зацікавилися колишніми пропагандистами, їх технологіями і почали переміщати їх в нову сферу, створюючи відділи "паблік-рилейшнз".

Хоча ПР-діяльність, яка розвивається в Європі, знаходилася під сильним впливом американських методик, після війни тут почали поступово формуватися власні наукові школи. Так, в період "німецького економічного дива" у 50-і роки XX в. посилилася увага до ПР німецьких фахівців. У Германії складалася особлива концепція паблік-рилейшнз, що трактувала їх як інструмент інтерпретації і інтеграції, за допомогою якого можна забезпечити постійну взаємодію в політичній, економічній і соціальних сферах і стримати так званий ефект відчуження людей.

На думку одного з піонерів паблік-рилейшнз в Германії А. Оекла, основні завдання ПР полягали в тому, щоб допомогти окремим суб'єктам орієнтуватися в суспільстві, отримувати правильну інформацію і формувати особисту думку.

Представники французької школи ПР післявоєнного періоду також прагнули виробити свої принципи і технології в даній сфері. Вони вельми обережно відносилися до американської концепції зв'язків з громадськістю, де домінував принцип просування корпоративного інтересу. Американські ПР-експерти продають врешті-решт громадянам таку громадську думку, яку замовляють монополії.

На рубежі XX-XXI ст. сформувався зрілий, насичений ринок ПР-послуг. В даний час тільки в США більше 5 тисяч фірм займаються ПР-консультуванням. Прибуток деяких з них сягає сотень мільйонів доларів щорічно. Практично у всіх крупних фірмах діють служби, що здійснюють функції ПР. В цій сфері зайнято понад 250 тисяч рекламістів і більше 30 тисяч журналістів. Більше 200 університетів і коледжів готують відповідних фахівців. При середній зарплаті в цій сфері близько 50 тисяч доларів на рік зарплата провідних фахівців ПР досягає 100-350 тисяч. Американський ПР в наші дні – могутній багатомільярдний бізнес з великими перспективами розвитку.

У Західній Європі тон задають найбільші агентства, такі як Burson-Marstetter, Schandwicke Europe, EPIC, Porter Novel, Intern., Hill&Knowlton, GCI Europe та ін. Йде інтенсивна інтеграція ринку ПР-послуг.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. поняття "ПР-діяльність" поступово диференціювалося. Виділялися нові напрями, кількість яких постійно збільшувалася. Всі вони мали свої спеціальні позначення:

- робота по зв'язках з державними установами і громадськими організаціями отримала назву public affairs;
- управління корпоративним іміджем – corporate affairs;
- створення сприятливого образу особи – image making;
- побудова відносин із ЗМІ – media relations;
- закріплення кадрів, створення хороших відносин з персоналом – employee communications;
- проведення мобілізаційних (конкурси, чемпіонати, лотереї) і презентаційних заходів – special events;
- управління кризовими ситуаціями – crisis managemetn;
- управління процесом адекватного сприйняття аудиторією повідомлень – message management тощо.

Відтак, комунікація – це процес обміну інформацією у соціумі. Комунікація припускає активність, з одного боку, комунікатора, зацікавленого в передачі певної інформації, а з іншого – одержувача, що

витрачає певні зусилля на розшифровку інформації. Ми з'ясували, що проблема зв'язків з громадськістю – одна з центральних в діяльності суб'єктів і об'єктів комунікаційно-управлінських відносин. Роль цих зв'язків у соціальному житті суспільства дуже важлива. Зв'язки з громадськістю є процесами передачі, обміну інформацією і ухвалення рішень, які структурують ці взаємини. Природно, що зв'язки з громадськістю не єдиний чинник, що визначає діяльність суб'єктів і об'єктів комунікаційно-управлінських і інформаційно-комунікаційних відносин. Разом з ними істотне значення мають економічний розвиток, політичні відносини, духовні цінності тощо. Проте зв'язки з громадськістю на сьогоднішній день найменше вивчені і потребують ґрунтовного дослідження.

Використані джерела

1. Лебедева Т.Ю. Паблик-рилейшнз / Т.Ю. Лебедева. – М., 1999.
2. Лотман Ю.М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума / Ю.М. Лотман. – М., 1977.
3. Маклюэн М. Телевидение. Робкий гигант/ М. Маклюэн // Телевидение вчера, сегодня, завтра. – М., 1998. – Вып. 7.
4. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М., 2001.
5. Чичерин Б. Курс государственной науки / Б. Чичерин. – Ч. 2. Социология. – М., 1896. – (Сочинения : в 2 кн / Б. Чичерин; Ч. 2).
6. Чумиков А.Н., Бочаров М.П. Связи с общественностью: теория и практика / А.Н. Чумиков, М.П. Бочаров. – М., 2003.
7. Шаран П. Сравнительная политология / П. Шаран. – М., 1992.
8. Galbraith D. Anatomy of Power / D. Galbraith. – L., 1984.
9. Jones K. The information operation process / K. Jones. – N.J., 1999.

УДК 342.53.(4Ук):174

Надія Іванівна Кудерська
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Національної академії
державного управління при Президентові України

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ОСНОВА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Автором проаналізовано теоретико-методологічні засади парламентської демократії; розглянуто передумови становлення та формування парламентаризму; доведено, що процеси становлення і розвитку парламентаризму є визначальними для державотворення; визначено, що парламентська демократія є основою діяльності органів державної влади, реалізація якої потребує правового врегулювання.

Ключові слова: *парламентська демократія, парламентаризм, законодавче врегулювання, державотворення.*

It is analysed theoretical-methodological principles of parliamentary democracy; pre-conditions of becoming and forming of parliamentary are considered; it is well proven that becoming and development of parliamentary are determining for the necessities of creation of the state; certainly, that parliamentary democracy is basis of activity of public realization of which must purchase a legal settlement authorities.

Key words: *parliamentary democracy, parliamentary, legal settlement.*

Ефективність парламентаризму в задоволенні потреб суспільства насамперед залежить від взаємодії всіх органів державної влади між собою. Конфлікти між гілками влади в Україні, відсутність належного законодавчого врегулювання взаємодії органів державної влади, що зазвичай підміняється домовленостями представників політичних сил, недостатнє розкриття конституційно-правових норм діяльності Верховної Ради України у відповідних законодавчих актах не тільки гальмує розвиток парламентаризму в нашій країні, а й вимагає конкретних, насамперед теоретичних, напрацювань у цій сфері, що й актуалізує проблематику нашого дослідження.

Питання історичної еволюції парламентаризму, порівняльний аналіз світового та вітчизняного досвіду, різноманітні аспекти діяльності сучасних парламентських установ тощо відображено в працях В. Бебика, А. Георгіци, Л. Горьового, Ю. Древаля, В. Журавського, О. Копиленка, Л. Кривенка, В. Литвина, М. Томенка, В. Трипольського, С. Рябова та ін. Різні аспекти українського парламентаризму, проблеми взаємодії гілок влади, втілення конституційних норм народовладдя, оптимізація законодавчого процесу, етико-правові аспекти депутатської діяльності тощо є предметом досліджень відомих вчених-юристів О. Бандурки, В. Борденюка, Н. Грушанської, В. Денисова, Г. Журавльової, А.Зайця, В. Копєйчикова,

© Кудерська Н. І., 2009

Н. Нижник, В. Опришка, В. Погорілка, О. Скакуна, Ю. Тодики, Є. Тихонової, О. Федоренко, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, О. Ющика та ін.

Мета дослідження – проаналізувати теоретико-методологічні засади парламентської демократії; розглянути передумови виникнення парламентаризму; довести, що процеси становлення і розвитку парламентаризму є визначальними для державотворення, а парламентська демократія є основою діяльності органів державної влади, реалізація якої вимагає правового врегулювання.

Парламентська демократія є формою держави, яка базується на принципах народного суверенітету та передбачає існування спеціального конституційного органу, в якому цей принцип реалізується, а саме – виборного органу народного представництва з правом прийняття рішень парламентським шляхом. Лише за умов демократичного самовизначення народу на підставі рівного виборчого права парламент набуває характеру демократично легітимованих народних зборів.

Ступінь участі народу у вирішенні державних і загальносуспільних справ, у визнанні й захищеності прав і свобод людини та громадянина визначає демократизм держави. Україна як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава потребує оптимальних для громадян України демократичних форм організації державної влади, політичних та юридичних гарантій неможливості відродження тоталітарного режиму радянської доби. В Конституції України це питання вирішено шляхом створення так званої "змішаної" (напівпрезидентської, напівпарламентської) республіки при визнанні належності первинної влади народу України, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади [4].

Сучасні теоретичні концепції і конституційна практика демократичних форм державного правління своїми витоками сягають передусім теорій поділу влади Джона Локка і Шарля Монтеск'є та теорії народного суверенітету Жан-Жака Руссо. Поєднання чи навпаки – протиставлення – цих концептуальних підходів щодо організації державної влади, пристосування їх до конкретних історичних умов окремих країн врешті й визначають вибір форм державного правління – парламентської монархії, парламентської, президентської або "змішаної" республіки [4].

Вперше поняття суверенітету як постійної і абсолютної, найвищої і невідчужуваної влади в державі, що здійснюється всередині країни і за її межами, було запропоноване Ж. Боденом (ХУІ ст.) у його концепції державної влади. Такий підхід був зумовлений соціально-економічними і політичними реаліями періоду виникнення централізованих абсолютистських держав.

Ідея народного суверенітету знайшла втілення в працях французького просвітителя ХУІІІ ст. Ж.-Ж. Руссо. Він вважав народ суб'єктом і носієм суверенної влади, джерелом повноважень владних державних органів, відкрито заперечував сумісність принципу народного суверенітету і представницької демократії, вважаючи неможливим вираження загальної волі, або волі народу, засобами, заснованими на представництві. Мислитель розмежовує законодавчу й виконавчу владу: перша належить народу, є волею його політичного організму, друга – силою, яка відстоює республіканську форму правління, за якої посадові особи обираються народом. Формування урядової влади відрізняється від процедури формування законодавчої: виконавча влада встановлюється актом суверенної законодавчої влади, що зумовлює підпорядкованість уряду. Ж.-Ж. Руссо вперше запропонував проводити періодичні звіти уряду перед народними зборами, які окремим голосуванням могли вирішувати: зберігати існуючу форму уряду, залишати управління в руках тих осіб, на яких воно покладене? Він також визнавав невідчужуване право народу на опір тиранам, тому, ставлячи уряд під контроль народу, розраховував запобігти узурпації ним народних прав, передбачав організацію спеціальної установи – трибунату, який би охороняв закони і законодавчу владу [4].

Відомий мислитель Ш. Монтеск`є щодо ідеї народного суверенітету зазначав, що народ не є компетентним ні у безпосередній реалізації виконавчої влади, ні у законотворчості. Мислитель і політичний діяч Е. Сійєс вважав, що переважна більшість громадян не в змозі оцінювати зміст законів, оскільки, на його думку, їй не вистачає освіти, щоб зрозуміти ці закони, і дозвілля, щоб їх вивчити. І у подальшому в зарубіжній політико-правовій теорії спостерігається тенденція щодо порівняння представницької і безпосередньої демократії з позицій оцінки принципу народного суверенітету [5, 59-60].

На початку ХХ ст. в більшості країн досить чітко декларується необхідність збереження принципів демократії. Полеміка зосереджується навколо проблем права відкликання виборцем свого обранця, відповідності парламентського акта волевиявленню народу, паритету законодавчої та виконавчої влади, функцій, структури, повноважень законодавчого органу, статусу депутата, парламентського права тощо.

Формування принципів української державності відобразилося в політичних мисленнях різних періодів історичного розвитку, починаючи з традицій козацького конституціоналізму, ідейно-політичною вершиною якого стала Конституція Пилипа Орлика, продовжуючи конституційними проектами кирило-мефодіївців та їх спадкоємців. Загалом у вітчизняних політичних діячів і мислителів простежується позитивне сприйняття ідеї парламентаризму, яку вони розглядали насамперед під кутом зору принципу народоправства, що має глибоке національне коріння. У подальшому цю лінію продовжили у своїй політичній творчості та діяльності М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський та інші українські мислителі і громадські діячі. Однією з основних конституційно-правових доктрин (поряд з доктринами правової, соціальної, демократичної держави, народного суверенітету і поділу влади) стає парламентаризм, суть якого становить принцип верховенства парламенту, політичної відповідальності уряду лише перед парламентом, який є вільно обраним представницьким органом народу.

Парламентаризм та його передісторія пов'язані саме з виборчим політичним представництвом. На вітчизняних теренах практика такого представництва реалізується через відповідні інституції, які склалися за часів Запорозької Січі й Гетьманщини (XVII – XVIII ст.). Виборчий характер мали деякі з тодішніх військових рад, на більш-менш постійній основі діяли такі представницькі інституції, як Генеральна військова рада та Рада старійшин. Виникнення парламентаризму в Україні пов`язується з формуванням під час національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. інституцій представницького характеру, які здійснювали державні владні функції. Найвідомішою була Українська Центральна Рада [6].

Традиційні теорії, в яких парламентаризм визначається як система політичної організації держави, в якій чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої влад за привілейованого становища парламенту, серед радянських науковців не знаходили належної підтримки. Парламент в зарубіжних країнах розглядався ними переважно як інструмент класового панування. Лише у цьому сенсі він перебував у фокусі теоретичної та ідеологічної критики, а на рівні політико-правової ідеології та практики діяли засади представництва в організації органів державної влади.

Відродження наукового підходу до діяльності парламентських установ в Україні актуалізується на початку 90-х років XX ст. через поступову трансформацію радянського органу державної влади Верховної Ради УССР в парламентський – Верховну Раду України, яка стає основою національно-демократичного відродження та державотворення. В сучасній Україні парламентаризм розглядається насамперед як принцип, в якому адекватно втілюється ідея народного та національного суверенітету і представництва.

Державна влада має єдине джерело – владу народу, а тому за своєю суттю повинна визначати й реалізувати єдину державну політику, яка витікає з інтересів та волі народу. Ефективність управління суспільним розвитком здебільшого залежить як від діяльності та дієвості представницького законодавчого органу державної влади, так і від його взаємодії з іншими органами державної влади і суспільством. Суттєвою проблемою, яка істотно і безпосередньо впливає на останнє, є теоретична невизначеність самого управління та практична нерозробленість нормативно-правової основи діяльності парламенту і засад парламентаризму в Україні. Водночас саме процеси становлення і розвитку парламентаризму в Україні є визначальними для державотворення – вони не тільки забезпечують його демократичне наповнення, а й реальність існування.

Народ реалізує державну владу переважно через вибори до представницьких органів державної влади, зокрема шляхом виборів народних депутатів. Це означає, що легітимація парламенту забезпечується механізмом прямої демократії, позаяк парламент фактично отримує "мандат" безпосередньо від народу – на відміну від інших конституційних органів державної влади. Відтак, можна вважати, що дії інших державних органів влади легітимуються демократичним шляхом через парламент, що є визначальним у опосередкованій демократичній легітимації.

Парламентське представництво (як конституційний принцип) уточнює шляхи реалізації народом власного суверенітету, що формує політичну і правову основу низки конституційних принципів та установ, зокрема: демократичних норм виборчого права, положень про статус і завдання парламенту, інституціоналізації політичних партій, депутатського мандата, парламентських фракцій тощо. Парламентська демократія, яка ґрунтується на всезагальному та рівному виборчому праві, на принципі політичної рівності всіх соціальних прошарків, тобто на егалітарному самоуправлінні народу, розглядає народне представництво як елемент самоорганізації суспільства в конституційно-правовій системі.

Завдяки виконанню виборним народним представництвом його повноважень щодо прийняття самостійних рішень парламентська демократія гарантує формування державної волі, підкореної державному праву та пов`язаної з ним. Водночас вона забезпечує формування суспільної думки та напрацювання спільної волі, спираючись на систему політичних прав і свобод громадян. Представницький характер парламентської демократії відображає як упорядкування політичного панування, так і конституційно-правові підстави обмеження державної влади.

Демократія як форма держави та форма правління базується насамперед на прийнятті рішення більшістю голосів. Однак це не просто технічний спосіб, без застосування якого не можуть з`явитися будь-які рішення, а радше принципова особливість народовладдя. Підстави і межі такого підходу до прийняття рішень визначаються основними принципами демократичного устрою.

Внутрішня потреба демократії приймати рішення більшістю голосів виходить з принципів свободи самовизначення індивідів і їх рівності в умовах демократії. Для користування свободою участі в управлінні державою не обмеженого кола людей, а всіх громадян, необхідно, щоб у формуванні основ існуючого устрою було досягнуто щонайменше єдності більшості. В меншості можуть залишатися як прихильники, так і супротивники обговорюваних принципів, та це наслідки рівності, яких не можна уникнути.

Право більшості приймати обов`язкові для всіх рішення не може братися під сумнів посиланням на те, що демократія здебільшого ґрунтується на суспільному консенсусі та слугує його досягненню з принципових політичних питань. Дійсно, вихідним пунктом і формою прийняття демократичних рішень є залучення всіх громадян на підставі рівних прав щодо участі в управлінні державою. Такі рішення приймаються у процесі вільного публічного формування політичної волі і пошуків парламентських компромісів на підставі визначених процедурних правил. Кінець цього процесу має забез-

печуватися можливістю та правомірністю прийняття рішень. Використання принципу більшості стає необхідним наслідком демократичної свободи та рівності громадян чи їхніх представників.

Якою мірою прийняттю рішення передує бажання консенсусу та пошук його, наскільки в цьому процесі виражається готовність більшості жертвувати своїми перевагами на користь єдності і досягнення компромісу – все це залежить від демократичної політичної культури і тієї реальної атмосфери, в якій використовуються переваги демократії.

Розвиток системи політичних партій, які підтримують різноманітні зв`язки з певними групами населення, а також необхідна інституційна залежність парламентської демократії від участі цих партій у формуванні політичної волі народу безперервно підсилюють характерні особливості політичних процесів і державної діяльності, що є ознакою формування партійної держави. Ці особливості проявляються в результаті можливої політизації всіх існуючих сфер суспільного життя, стають підставою конституційно-правової інституціалізації політичних партій, впливають на систему внутрішньопарламентського управління протиборством парламентської урядової більшості та парламентської опозиції, які керуються різними політичними мотивами [1].

За парламентської системи правління право призначення та відсторонення уряду належить парламенту, а стосунки між цими двома конституційними органами врегульовані так, що уряд є відповідальним перед парламентом та підпорядковується правилам парламентського контролю. За президентської форми правління, коли народному представництву протистоїть легітимований плебісцитом керівник або голова уряду, більш різке розмежування законодавчої та виконавчої гілок влади, теж не можна уникнути залежності уряду від парламенту та його контролю.

Відповідальність уряду та його залежність від довіри парламенту –традиційні поняття, які відбивають взаємні права та обов`язки обох конституційних органів, які вступають в особливі конституційно-правові стосунки. Засоби, якими уряд керується у виконанні покладеної на нього відповідальності, не лише впливають на оцінку його діяльності суспільством, а й формують основу прийняття парламентських рішень. Парламентський контроль може зашкодити репутації уряду або його окремих членів, але може і сприяти її укріпленню. Визначальними в цьому разі є процедурні правила дій уряду та норми матеріального права, які застосовуються в окремих випадках [1].

Феномен парламентаризму характеризує не тільки державу та її механізми, його природа відображається на взаємодії держави і суспільства, на окремих рисах останнього. Наслідком такої взаємодії (як і її передумовою) є демократичний політичний режим. Парламентаризм можливий тільки в умовах демократичного політичного режиму, водночас справжня демократія ґрунтується на реальному парламентаризмі [6].

Реалізація єдиної державної політики, яка відповідає інтересам і волі народу, не виключає єдності всіх гілок влади, а навіть навпаки – передбачає здійснення державної влади різними органами відповідно до основних політичних функцій держави. Однак ознакою сьогодення України є наявність організаційно-правової та функціональної відособленості гілок влади, що стало основним підґрунтям виникнення конфліктів між ними. На сьогодні взаємодія та взаємозв’язок органів державної влади в Україні врегульовується здебільшого домовленостями політичних представників в органах державної влади та політичними договорами, які мають тимчасовий та стихійний характер. Така "своєрідна розробка механізмів парламентаризму" є надзвичайно небезпечною, позаяк не має нормативно-правової основи, не враховує світового досвіду, а також дає змогу приймати зацікавлені рішення в порушення всіх норм права та очікувань суспільства.

Певна правова колізія виникає щодо самого парламенту України, організація і порядок діяльності якого не знайшли належного законодавчого відображення. Так, за Конституцією України органи державної влади зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України (ст. 6, 19) [2], організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України визначаються виключно законами України (п. 21 ч. 1 ст. 92) [2]. Основним Законом держави передбачено, що порядок роботи парламенту встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України (ч. 5 ст. 83) [2], Голова Верховної Ради України здійснює свої повноваження, передбачені Конституцією України, у порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України (ч. 3 ст. 88) [2], прийняття Регламенту Верховної Ради України належить до повноважень Верховної Ради України (п. 15 ч. 1 ст.85) [2]. Конституційний Суд України, аналізуючи положення ч. 5 ст. 83, п. 15 ч. 1 ст. 85 Конституції України в їх системному зв’язку з положеннями ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19, п. 21 ч. 1 ст. 92 Конституції України, дійшов висновку, що Регламент, який унормовує організацію і діяльність Верховної Ради України, має прийматися виключно як закон і за встановленою ст. ст. 84, 93, 94 Конституції України процедурою його розгляду, ухвалення і набрання чинності [3]. Відтак, законодавчого виразу має набути організація і порядок діяльності Верховної Ради України, а саме: закріплення на законодавчому рівні процедурних питань її функціонування, зокрема порядку підготовки і проведення сесій парламенту, його засідань, формування органів парламенту, законодавчої процедури, процедури розгляду інших питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, прийняття нею рішень тощо.

Висновки. Держава, відповідно до Конституції України, гарантує необхідні умови ефективного застосування переваг парламентаризму в нашій державі для задоволення потреб суспільства, але недостатнє формування конституційно-правових норм народного представництва гальмує його розвиток.

Так, правового врегулювання потребують питання взаємодії парламенту України з іншими органами державної влади, питання діяльності Верховної Ради України та її органів, парламентської більшості та опозиції, правового статусу парламентаріїв, фінансового забезпечення тощо.

Використані джерела

1. Грушанська Н.І. Парламентська демократія як форма держави / Надія Грушанська // Парламентаризм в Україні: теорія та практика : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці проголошення незалежності України та 5-й річниці прийняття Конституції України. – К., 2001. – С. 166-169.

2. Закон України "Про внесення змін до Конституції України" №2222-IУ від 8. 12. 2004 р. – Х.: ФОЛІО, 2005.

3. Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 р. № 4-рп/2008 // Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.

4. Тихонова Є.А. Теоретичні засади і характерні риси демократичних форм державного правління / Євгенія Тихонова // Парламентаризм в Україні: теорія та практика : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці проголошення незалежності України та 5-й річниці прийняття Конституції України. – К., 2001. – С. 26-29.

5. Управління суспільним розвитком: словник-довідник / За заг. ред. А.М.Михненка, В.Д.Бакуменка //Укладачі: В.Д.Бакуменко, С.О.Борисевич, О.А.Бутрін, В.М.Князєв, С.О.Кравченко, Т.М.Курінна, В.І.Луговий, А.П.Медвідь, А.А.Михненко, А.М.Михненко, І.М.Попова, Ю.П.Сурмін. – К.: Вид-во НАДУ. – 2006.

6. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / Володимир Шаповал. – К.: АртЕк, Вища шк., 2003. – 543с.

7. Шаповал В.М. Парламентаризм. Юридична енциклопедія / Володимир Шаповал. – К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана. – 2002. – Т.4. – С.435.

УДК 232.2

Ольга Ярославівна Волянюк
аспірант Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

ПРОБЛЕМА СПІЛЬНОСТІ В РОЗУМІННІ І ОЦІНКАХ МИНУЛОГО СУБ'ЄКТАМИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

У даній статті зроблено спробу проаналізувати, до якої міри відмінності у розумінні і оцінках минулого суб'єктами політичного процесу впливають на розгортання кризових явищ у суспільстві.

Ключові слова: *"суспільна пам'ять", "суб'єкти політичного процесу", "криза суспільної пам'яті", "політика пам'яті".*

This article is an attempt to examine the extent to which differences in the understanding and evaluation of the past agents of the political process affecting the deployment of crisis in society.

Key words: *"social memory", "subjects of the political process," "a crisis of public memory", "politics of memory".*

Сьогодні не підлягає сумніву теза про те, що спільність у розумінні та оцінках минулого – важлива передумова прогресивних суспільно-політичних перетворень у майбутньому. Колективні уявлення про минуле займають значиме місце у суспільній ідентичності. Заснована на єдиних спогадах, остання може прискорити або ж, навпаки, пригальмувати кризові явища та процеси. На фоні глобальної економічної кризи має місце загострення та поглиблення наявних політичних конфліктів та напруженості, в тому числі конфлікту пам'ятей. Опираючись на набутий історико-політичний досвід, легше долати переломні моменти суспільного розвитку. Таке завдання ускладнюється в умовах розколу ідентичності, громадської амбівалентності та соціальної апатії, яку діагностують у сучасному українському соціумі.

В періоди суспільних криз руйнація суспільної пам'яті здійснюється як цілеспрямована програма зацікавлених політичних сил. За цих умов актуалізується теоретичне осмислення феномена суспільної пам'яті. Дана проблематика набула поширення як серед зарубіжних дослідників (Ю.Афанасьєв, А. Бергсон, Ж.Мінк, А.Міхнік, А.Соколов, Л.Фадєєва, М.Хальбвакс, В.Шнірельман та інші), які, за висловом П.Нора, ознаменували її вступ в "епоху всесвітнього торжества" [6, 439], так і серед українських вчених (В.Артюх, В.Бебик, В.Вашкевич, Я.Грицак, О.Донченко, Ю.Зерній, В.Масненко, М.Михальченко, М.Пірен, Ю.Романенко, М.Шульга, Ю.Шаповал та інші).

У запропонованій статті здійснено спробу осмислити, хто та з якою ціллю функціонує (чи має таку можливість) у просторі творення суспільної пам'яті. Політика пам'яті розглядається крізь специфічну призму реалізації політичних інтересів певних суб'єктів, а кризові та конструктивні явища суспільства – крізь розбіжності трактувань та оцінок подій минулого.

© Волянюк О. Я., 2009

Власне поняття "суспільна пам'ять" є до деякої міри метафоричним. Адже пам'ять певного колективу – явище швидше соціальне, а не психологічне. Для окремого індивіда така колективна пам'ять є нормативною та примусовою. Це символічна конструкція, що відображає досвід суспільства, актуальний стан його базових інститутів, його соціальну структуру, співвідношення суспільних сил, становище окремих груп, вподобання та оцінки політичних діячів та лідерів, що виражають суспільну думку.

Український дослідник В.Артюх окреслює поняття історичної пам'яті (яка є формою суспільної пам'яті) так: "Історична пам'ять, на відміну від, скажімо, історичної науки, є спрощеними колективними сприйняттями фактів свого минулого членами національної спільноти. Крім цього, слід пам'ятати, що змістом пам'яті є не стільки факти минулого, скільки образи цих фактів, вірніше їх оцінкові уявлення… Загальнонаціональна історична пам'ять – це угода (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, що їх представляють" [1]. Пам'ять як властивість суспільна, зазвичай, поєднує у собі пласти історичної, політичної, етнічної, культурної пам'ятей, офіційні та неофіційні їх елементи, групові та індивідуальні спогади, і в результаті таких складних нашарувань проявляється в характері політичної свідомості суспільства, його політичній психології, груповій та індивідуальній ідентичності, політичній культурі, державній владі та політичному досвіді.

Отже, колективна пам'ять конструюється, створюється суспільством. Ці процеси можуть відбуватися стихійно, як наслідок змін у суспільстві, а можуть – цілеспрямовано та свідомо. В останньому випадку говорять про політику пам'яті. Політика пам'яті формується та здійснюється державою як легітимним представником всього суспільства. До простору формування політики пам'яті долучається безліч суб'єктів (в тому числі політичні сили, ЗМІ, регіональні представництва тощо) [10]. Серед останніх – діючі особи, соціальні групи, організації, які керуючись певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політики пам'яті.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитій минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей (приміром, перемоги на виборах). До елементів суспільної пам'яті звертаються заради: здійснення політичних перетворень, створення об'єднуючих символів, зміни політичного режиму, компрометації політичного суперника, повернення до попереднього суспільно-політичного устрою тощо. Серед інших політичних інтересів, що можуть реалізовуватися через політику пам'яті держави, назвемо підтримку внутрішньої політичної стабільності, дотримання спадкоємності суспільно-політичного розвитку, залучення індивіда до історичного досвіду спільноти. Відтак можемо стверджувати наявність у сфері політики суспільної пам'яті багатьох гармонійних та антагоністичних, прогресивних, консервативних та реакційних, постійних та тимчасових, стійких і нестійких, загальних та приватних різновидів політичних інтересів. В цілому, інтереси суб'єктів політики пам'яті націлені на здобуття, утримання або перерозподіл влади, а у більш широкому плані – на згуртування зусиль членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їх позицій у суспільстві. У сфері політики пам'яті узгодження та координація складної системи політичних інтересів досягається в процесі взаємних кореляції, поступок, компромісів і обмежень інтересів з урахуванням об'єктивної реальності.

Порозуміння між суб'єктами у сфері політики пам'яті досягається не лише шляхом організованого пригадування спільного минулого, але й через забуття. Ю.Шаповал вдало підкреслює: "Політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого… "Політика пам'яті" є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт… Еліти в сучасному світі докладають чимало зусиль до вироблення стратегій вилучення занадто травматичного (колективного й індивідуального) досвіду із системи суспільних комунікацій… Йдеться знов-таки про дози і ще більшою мірою – про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної, насамперед дитячої, аудиторії, оскільки виникає небезпека "перенесення провин" з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної меншовартості, "комплексу жертви", "топосу поразки" [11].

Політику пам'яті складно провадити за наявності великої кількості суб'єктів політичного процесу, кожен з яких пропонує власні політичні стратегії. Наглядним у цьому ключі є приклад України перехідного періоду, ускладненого глобальними кризовими процесами. За роки незалежності суспільна пам'ять стала об'єктом запеклої політичної боротьби. Непевність у майбутньому доповнюється невизнанням та нерозумінням спільного минулого суб'єктами політичного процесу. У політичному просторі України водночас розвиваються кілька варіантів пам'яті, котрі активно відстоюються різними суб'єктами політики та часто є абсолютно протилежними, взаємовиключними за змістом. Така ситуація стосується пам'яті не лише про далеке історичне минуле, але про порівняно нещодавні суспільно-політичні події.

Нині виділяють значну кількість існуючих конкуруючих концепцій української історії. Для прикладу наведемо перелік парадигм сприйняття минулого у сучасній Україні, який пропонує використовувати український дослідник В.Масненко: українська етнічна парадигма; українська національна (національно-державницька) версія сприйняття минулого; штучні сепаратистські версії української минувшини; імперська російська традиція, яка декларується як надетнічна; польська історична концепція

[5]. "У пошуках національної ідентичності українці долають непростий шлях "зламу" стереотипів, деміфологізації поглядів на своє минуле, вчаться оцінювати національну історію у "своїх", а не "чужих" категоріях", – пише політолог Ю.Зерній [3,72].

Отже, за такої строкатості підходів, сьогодні складно говорити про можливість досягнення справді спільності у розумінні і оцінках минулого різними суб'єктами політичного процесу. Втім науковці пропонують розглянути кілька варіантів та способів провадження політики пам'яті. Використовуючи дослідження українського історика Я.Грицака можемо виокремити наступні чотири стратегії політики пам'яті. Перша полягає у примусовому нав'язуванні власної версії пам'яті та забуття, вимагає великих централізованих ресурсів та може спричинити зворотній ефект. Друга стратегія політики пам'яті проявляється у її відсутності, тобто байдужому ставленні держави до власного історичного минулого та базується на вичікуванні всезагального забування щодо конфліктних моментів кожним новим поколінням. Даний спосіб підлягає сумніву, оскільки за таких обставин визріває небезпека заміщення вітчизняного історичного простору чужими, привнесеними ззовні версіями минулого. "Між цими двома крайнощами – агресивною й нульовою націоналізуючою політикою історичної пам'яті – міститься спектр м'яких і, як видається, ефективніших засобів", – пише Я.Грицак [2, 76]. Тож третім способом виділяємо відверте висміювання війн суспільної пам'яті, що однак суперечить українським ментальним рисам та специфіці національного характеру, вкрай гостро сприйнятливого до будь-яких жартів з приводу історії. До четвертої стратегічної позиції відноситься "пакт забуття", як досягнення мовчазної згоди між ворогуючими представниками різних версій історичного минулого заради відродження країни та збереження її цілісності. Тут зауважимо, що подібні домовленості можуть бути ефективними лише на певний час, по завершенні якого старі суперечки розгортаються з новою силою.

Криза суспільної пам'яті проявляється як значне поглиблення, загострення наявних політичних конфліктів та зростання напруженості навколо спільності в інтерпретації минулого. Сучасний кризовий стан суспільної пам'яті в Україні потребує нагальної уваги з боку усіх суб'єктів політичного процесу, публічної демонстрації державою, політичними силами, національною елітою поваги до української історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість. Як зазначає Ю. Зерній, криза пам'яті може бути результатом репресивної (примусової) державної політики пам'яті, яка зазвичай є атрибутом колоніальних, тоталітарних (авторитарних) режимів. Колективна амнезія (забуття), підміна (заміщення) пам'яті, історична ностальгія, гіпертрофована містифікація минулого, розрив між офіційною та масовою пам'яттю, індивідуальними та колективними уявленнями про минуле є індикаторами кризового стану історичної пам'яті. "Розколота" пам'ять, фрагментація образу минулого, відмінне (несумісне у ціннісному вимірі) його потрактування всередині однієї національної спільноти створює загрозу її внутрішній соціокультурної та політичної єдності та ідентичності. В такому випадку, подолання кризового стану історичної пам'яті потребує цілеспрямованих зусиль з боку держави, зокрема застосування стратегій "примирення" історичної пам'яті, відновлення її цілісності та ідентифікуючої спроможності. Вирішення цього завдання є актуальним для країн пострадянського простору, які, апелюючи до історичної пам'яті, намагаються витворити свою національну тотожність [4, 42].

Сучасний кризовий стан суспільної пам'яті в Україні потребує нагальної уваги з боку усіх суб'єктів політичного процесу, публічної демонстрації державою, політичними силами, національною елітою поваги до української історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість.

Постійні дискусії політиків навколо подій минулого частково пов'язані з регіональним виміром суспільної пам'яті в Україні. Рівень розбіжностей уявлень про історичне минуле жителів різних регіонів справді помітний. На підтвердження цієї думки наведемо фрагменти результатів соціологічного дослідження, що було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Так, із твердженням "Україна – єдина спадкоємниця історії і культури Київської Русі" згодні 45,9% опитаних на заході України, 26% – у центрі, 17,6% – на сході та лише 9,6% – на півдні нашої країни. В той час як іншу тезу ("Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії") підтримали відповідно 17,4%, 41,5%, 54% та 60,1% [7].

Втім методи, якими сучасні політики беруться долати подібні історичні колізії явно не відповідають громадським очікуванням, а швидше є політичними маніпуляціями з наперед окресленими цілями. Як переконливо свідчать дані соціологічних досліджень, громадяни України у своїй більшості схильні до загального примирення з власним минулим заради майбутнього. Поряд з вище згадуваним запитанням у респондентів також поцікавилися: "Протягом двадцятого сторіччя в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це Перша і Друга світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим?". Показово, що жителі усіх регіонів України майже одностайно (від 49,2% опитаних на сході до 57% на заході) зійшлися на відповіді: "Потрібно, примиритися і вважати, що не було ні правих ні винних". Таких, які вважали, що винні мають обов'язково бути покаранні навіть через багато років було по 27,2% на заході та сході України, і по 32% на півдні та у центрі [8].

Та інтереси українських громадян грубо деформуються народними обранцями і іншими політичними силами. Постає покоління некомпетентних політиків, котрі не в змозі проаналізувати й дати оцінку минулих поразок та здобутків, втрачають безцінний та унікальний політичний досвід. Самі ж

інститути громадянського суспільства ще не набули достатнього рівня розвитку, аби відстоювати подібні позиції послідовно, організовано та публічно.

Суспільна пам'ять нашого народу тривалий час існувала підпільно, передавалась паралельно з протилежною їй та руйнівною за змістом чужою офіційною версією. Не випадково нині українська держава не має узгодженого, комплексного інструментарію з відновлення та підтримки історичної пам'яті. Водночас у вітчизняному політичному просторі функціонує безліч агентів, які прагнуть конструювати стан суспільної пам'яті на власний розсуд. Специфіка українського інформаційного простору полягає ще й у тому, що центром подібних дискусій за розуміння і оцінки минулого виступають не науковці, експерти та дослідники, а часто некомпетентні політики. Власне й останні, не можуть витримати конкуренції із зовнішніми агентами, які активно нав'язують власні історичні наративи.

В умовах зовнішньої експансії політики пам'яті на простори України вже не можна ігнорувати власної офіційної політики пам'яті. Держава, як основний суб'єкт політики, зобов'язана прийняти курс на консолідацію українського народу навколо спільної історичної спадщини, на прийняття та визнання як здобутків, так і провин минулого. В позитивному розумінні політики пам'яті вона виступає результатом постійного діалогу, спілкування, дискусій, переговорів, взаємних компромісів людей. Втім історичні дискусії в Україні не стають справді публічними. Їх ведуть переважно люди, знані лише в дуже вузьких колах. Як вдало підмічає Я.Грицак, навіть суперечки 2003 року навколо 60-ї річниці "Волинської різні" – найбільшої за роки незалежності історичної дискусії – не змінили факту, що майже половина українців ніколи не чула про ці події, а близько третини щось чули, але не мають уявлення, про що власне йдеться [2, 81].

Слід пам'ятати застереження авторів "Політології посткомунізму", котрі ще на початку 90-х років XX ст. писали: "Політика не зводиться до прояву того, що замислюється, готується та розраховується наодинці. Політика перестала бути прерогативою пророків. Вона не є реалізацією монологічно витвореного політичного ідеалу чи то раціональними, чи то екстравагантними засобами. Політика головним чином існує ззовні, в світі, у політичному дискурсі, бо це спосіб її буття" [9, 36]. Отже, чи не найбільш затребуваними у сучасній царині політики пам'яті є ведення цивілізованого діалогу між суб'єктами політичного процесу, відкритість до публічної критики, вміння вести перемовини, домовлятися відносно оцінок минулого, підтримка "діалогічної етики", спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх та прийдешніх поколінь.

Сучасна політична наука не вичерпала до повної міри проблематику взаємодії суб'єктів в галузі політики пам'яті. Перспективним напрямом досліджень стане відкриття шляхів та методів подолання конфліктів у кожному конкретному випадку розбіжних інтерпретацій історичного минулого.

Використанні джерела

1. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В.Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soippo.narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc
2. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232с. (Серія "De profundis")
3. Зерній Ю.О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю.О.Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1(2). – С. 71-76.
4. Зерній Ю.О. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті / Ю.О.Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №;(9). – С. 35-43.
5. Масненко В. Історична пам'ять як чинник національної інтеграції сучасного українського суспільства / В. Масненко // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії "Громадянське суспільство як здійснення свободи" / За редакцією Анатолія Карася. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 153-168.
6. Нора П. Память, история / П. Нора, Ю. Афанасьев // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 1989. – 560 с.
7. Офіційний сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=285
8. Офіційний сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=287
9. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник авт. колективу); Заг. ред.: Є.Бистрицький (розд.1), В.Полохало (розд.2), С. Макеєв (розд.3), О. Дергачов (розд.4). – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
10. Филиппов А. Равнодействующая политика памяти / А. Филиппов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Ravnodejstvuyuschaya-politika-pamyati
11. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю.Шаповал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/www/index.php?set=news&mc=readfull&do=506

УДК 328.16: 005

Ігор Михайлович Клим
аспірант Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

У статті з'ясовано сутність поняття політичної кризи у його взаємозв'язку із загальною теорією криз. Вказано на основні ознаки кризових ситуацій у політичній сфері. Узагальнено погляди вчених різних галузей соціальних наук на функції, структуру і типи політичних криз. Проаналізовано можливість застосування певних методів до вивчення згаданих явищ.

Ключові слова: *політична криза, політичний конфлікт, порушення функціонування політичної системи, революційна ситуація, циклічний підхід.*

The article deals with the clarification of essence of the political crisis and its relation to the universal crisis theory. Also, there are described general characteristics of the crisis situations which occur in the political sphere of the society. Moreover in the article there are generalized the views of scientists concerning structure, functions and types of the political crises and analyzed the possibility of using some methods of the political disorders investigation.

Key words: *political crisis, political conflict, political system dysfunctions, revolutionary situation, cycle approach.*

Актуальність вивчення кризових ситуацій у політичній сфері суспільства зумовлена тим, що останні вважаються у політичній науці одними з найбільш небезпечних порушень функціонування суспільства як системи, можуть призвести до значного зниження рівня життя громадян тієї чи іншої держави і часто загрожувати їх життю. Це пояснюється насамперед тим, що політична криза не тільки послаблює, а часом і взагалі усуває такі важливі функції державної організації суспільства, як охорона законності, загострення існуючих та поява нових конфліктів. Подібно до політичного конфлікту, кризові ситуації, що належать навіть до невеликого рівня поширення у політичній системі і відносно низького ступеню інтенсивності, потенційно можуть переростати при наявності певних умов у значні порушення нормального функціонування даної системи, а оскільки остання відіграє вагому роль у інтеграції суспільства, то політичні кризи становлять значну небезпеку для нормального і повноцінного існування останнього. Особливо це є характерним для нашої держави, де конфлікти між окремими гілками влади мають тенденцію переноситися на настрої пересічних громадян. Політична криза є феноменом відносно слабо вивченим у світовій та вітчизняній політичній науці. В результаті посилення явищ порушень функціонування політичної системи у всіх країнах світу викликане різними факторами сучасного цивілізаційного розвитку, політологами ставиться питання про заснування політичної кризології як окремої складової політичної науки.

Метою даної статті є пояснення політичної кризи як особливого стану і процесу в існуванні політичної системи і вирішення певних дискусійних питань, що постали у сучасній вітчизняній політичній науці щодо методології дослідження названого вище феномена. Згідно з поставленою вище метою планується виконання таких завдань, як: визначення сутності політичної кризи, використовуючи загальну теорію криз; вияснення характеристик кризових явищ, а також їхніх функцій у процесі розвитку політичної сфери життя суспільства; аналіз поглядів на структуру даного явища як процесу виявлення найбільш загальних підходів до типології політичних криз; виокремлення специфічних видів цих явищ, опис методів, які, на думку більшості науковців, є необхідними для дослідження кризових ситуацій у політиці.

Об'єктом дослідження виступає політична криза як особливий період у існуванні політичної системи чи її окремих складових, що характеризується втратою можливостей останніх ефективно керувати життям суспільства і загостренням різного роду політичних конфліктів та методологія дослідження згаданих явищ.

Предметом цієї публікації є властивості, закономірності та типи кризових ситуацій, поширені підходи щодо їхнього розуміння.

Серед сучасних вітчизняних дослідників проблеми методології феномена політичної кризи слід виділити насамперед українського політолога Ю. Мацієвського. Політична криза, зокрема, займала значне місце у творах мислителів та політичних діячів марксистського напрямку Ф. Енгельса та В. Леніна. Значний внесок у розвиток теорії згаданого явища зробили радянський дослідник В. Овчінніков, російські вчені А Глухова, В.Барсамов, А. Венгеров, Ю. Яковець, англійський історик і соціальний філософ А.Тойнбі. Однак, на нашу думку, потребує подальшого дослідження проблема створення менш-більш узагальненої та уніфікованої методологічної бази вивчення кризових явищ у політичній сфері суспільства.

Саме явище політичної кризи, на нашу думку, недостатньо вивчалося у світовій та вітчизняній науці як окремий об'єкт дослідження і переважно було частиною положень політичних вчень чи різних політологічних теорій. При цьому слід, на нашу думку, зазначити, що сам термін "криза" досить часто

© Клим І. М., 2009

вживається у публіцистиці, художній літературі, творах філософів та у різних галузях наукового знання. Українські дослідники Б.Андрушків, Н.Кирич та І.Сівчук зазначають, що згадане поняття у кожній сфері суспільного життя, а також в технічних і біологічних системах, має своє визначення і трактування, як феномена, що характеризує певний перелом у функціонуванні системи [1, 206]. Подекуди про дане явище згадують, не вживаючи вказаного вище терміна. У радянській медицині згаданий термін означав різкий перелом у протіканні хвороби. Дещо подібним, на нашу думку, а можливо, більш узагальнюючим було поширене розуміння кризи у радянській науковій літературі як стану занепаду. Деякі радянські вчені, зокрема М.Нечкіна, вважали стан, що передує соціальній революції не тільки співпадінням таких явищ у суспільному житті як голод, епідемії, стихійні лиха та війни, але й свідченням виснаження базису пануючої формації, що не може вирішити згадані проблеми [16, 13]. Криза може виступати у формі надзвичайної ситуації подібно до різного роду стихійних, техногенних та інших лих. Саме таке розуміння останньої лежить в основі кризового менеджменту як наукової дисципліни. У випадках, що стосуються парламентських та урядових криз, можна говорити про кризу як загострення певного різновиду політичного конфлікту на тій його стадії, коли жодна з його сторін не може чи не бажає приймати необхідне рішення для виходу з ситуації протистояння. Український науковець В.Василенко вважав, що кризові явища пов'язані з розвитком системи у діалектичному взаємозв'язку останнього з іншою категорією – функціонуванням як станом, що забезпечує цілісність і забезпечення життєдіяльності системного утворення щодо середовища [3, 10]. Загалом політична криза за "Політичною енциклопедією" визначається як "особливий стан в розвитку й функціонуванні політичної системі суспільства, зокрема його державної влади, що характеризується нестабільністю і розбалансованістю політичних інститутів, зниженням рівня керованості всіма сферами суспільного життя, наростанням соціально-політичної активності мас" [14, 590]. Згідно з українським політологом Ю.Мацієвським, у визначеннях дослідників кризові процеси переважно розуміються саме як процес, а не стан, на що вказує їхня структура, що складається зі стадій [11, 18]. Кризові процеси у політиці можуть бути пов'язані не тільки з власне політичною системою. Вони можуть переходити у її межі з інших підсистем суспільства, зокрема з ідеологічної складової духовно-культурної сфери, а також при появі значних проблем у економічному житті. Це пов'язано з особливо тісним зв'язком політики з ідеологією та економікою. Вплив проблем економічної сфери на виникнення кризових ситуацій у політиці є особливо характерним для пострадянських держав, тому що спроможність саме державного апарату забезпечити той чи інший рівень матеріального добробуту була основою легітимації останнього.

Серед ознак політичної кризи наявною є нездатність політичної системи чи її складових виконувати свої функції. Згідно з російським філософом і політичним діячем В.Леніним, правлячі кола є нездатними в умовах революційної ситуації, що, фактично є різновидом кризи, управляти по-старому, надзвичайне погіршення рівня життя нижчих класів і верств, і як наслідок незвичайне посилення активності мас [8, 250]. Російський дослідник О.Рогозян виділяє такі ознаки, як: загострення протиріч у політичних відносинах, втрата владними структурами контролю над розвитком процесу даного загострення, існування загрози безпеки влади і політичної системи в цілому. Дана загроза належить до безпосередніх умов життєдіяльності суб'єкта політичного управління, а необхідність застосування методів щодо подолання останнім загрозливої ситуації носить невідкладний характер і, у свою чергу, ускладнює пошук даних методів [17, 5]. Ще одними з важливих ознак кризової ситуації є переважно системний її характер, можливість, у певних випадках, не бути поширеною поза межі однієї чи декількох з підсистем політичного життя, тобто політичних структур, прикладом чого може бути парламентська криза. Також існують перешкоди для прийняття важливих для суспільства рішень.

Діагностична функція політичної кризи полягає у виявленні соціальних, зокрема політичних протиріч, що загострилися. Інноваційна та реформістська функції вказують на те, що політична влада повинна шукати нових і більш досконалих форм своєї організації і управління суспільством. Позитивну, з точки зору розвитку політичної сфери, роль відіграє і дезінтегративна функція, що означає знищення чи розпад існуючої системи політичної влади. Наприклад, В.Ленін вказував на такі наслідки кризи, як загострення протиріч, прискорення розвитку чого-небудь і "…крах всього гнилого" [9, 352]. Останній наслідок вказує на позитивний характер знищення такої політичної системи, що перешкоджає суспільному прогресу. Політична криза, на думку В.Леніна, є потрібною для соціальної революції передумовою [10, 301]. Зокрема, остання мала виявитися у втраті підтримки пануючого режиму серед представників армії та поліції. Політична криза вважалася засобом визволення України від панування інших держав у поглядах багатьох українських політиків 30-х років ХХ ст. Зокрема, член Українського Національно-Демократичного об'єднання В.Целевич вважав війну і революцію, що можуть розглядатися як форми порушення функціонування політичної системи, необхідною передумовою здобуття цієї незалежності [20, 91]. Добре обізнаний з вченням російських більшовиків про масове повстання, він визначав, як недоцільні та шкідливі методи Організації Українських Націоналістів щодо спричинення революції у державі за допомогою тільки суб'єктивного чинника, що виявлявся в останніх через застосування індивідуального терору та саботажу. Структура політичної кризи, за згаданою вище "Політичною енциклопедією" містить в собі такі три стадії як передкризова ситуація, загострення кризових явищ і розв'язку, що полягає в удосконаленні політичного утворення або його знищенні з наступною побудовою нового [14, 590]. У відомого німецького філософа марксистського напряму Ф.Енгельса кри-

зовий процес складається з великої кількості часткових явищ занепаду, що закінчуються на завершальному етапі повною зміною суспільно-політичного та економічного устрою [7, 114]. Згідно з російським вченим А.Венгеровим, прихильником синергетичного підходу, політична криза може проходити такі стадії, як існування "стійкої нерівноваги" у системі; біфуркаційний стан, що надає можливість останній зробити той чи інший вибір для її самозбереження; вибір і його наслідки [15, 59].

Значне місце у сучасній вітчизняній політології займає питання класифікації криз. Слід виділити у окремий тип революційну ситуацію, вперше описану В.Леніним. Крім того, за російським вченим В.Богдановим, існують диз'юнктивні кризи що розділяють будь-яку систему та кон'югаційні, що її об'єднують [17, 4]. Сучасний російський науковець А. Пригожин виділяє політичну катастрофу, як тип кризи, що відрізняється від інших кризових явищ глибиною потрясінь і відносною щодо соціального часу раптовістю [15, 114]. Російський дослідник А.Глухова говорить про існування урядової, часто пов'язаної з конфліктом законодавчої та виконавчої влади кризу, парламентський підвид політичної кризи, зумовлений боротьбою фракцій у вищому законодавчому органі, конституційно-кризові ситуації, пов'язані з відсутністю легітимності чи дієздатності основних політико-правових норм у суспільстві, і загальнонаціональну кризу, що належить до всього суспільно-політичного устрою [5, 8]. Згідно з радянським вченим В.Овчінніковим, існує також криза правлячої партії [12, 59]. Російський політолог А.Дегтярев вважає, що кризи можна класифікувати відповідно до політичних відносин. Цей дослідник зазначає, що в політиці можна виділити кризи ідентичності, які стосується зміни базових політичних цінностей; легітимності, пов'язані з втратою державними структурами підтримки з боку народу; проникнення, зумовлені неефективністю діяльності політичних інститутів при виконанні своїх завдань; розподілу, спричинені дефіцитом і несправедливим способом забезпечення колективними ресурсами груп населення та участі, що виникають через слабкість владних інститутів, які, в свою чергу, нездатні регулювати посилену політичну активність громадян [6]. Згадана "Політична енциклопедія" виокремлює функціональні, структурні та системні політичні кризи, що, відповідно, пов'язані з певною неможливістю виконання політичними структурами своїх функцій щодо управління суспільством, неефективністю самих цих структур, і навіть цілої політичної системи. Крім того, у даному джерелі вказується на існування, криз у міжнародних відносинах [14, 591]. В.Василенко, виходячи з загальної теорії кризових ситуацій, пропонував класифікувати останні на загальні, що охоплюють систему і локальні, які стосуються тільки її частини. Однак локальні кризові явища є здатними перерости у загальні. Також цей науковець робить поділ на передбачувані і несподівані кризи [3, 17]. Російські історики В.М. та К.В.Сергєєви висунули поняття "когнітивної кризи", яка відбувається тоді, коли накопичений ієрархічною структурою досвід політичної влади вже не є спроможним забезпечувати її відтворення [18, 10]. Зазначений різновид кризи мав місце у суспільствах з традиційним типом легітимації політичної влади. Згідно з Ю.Мацієвським, більш доцільною є класифікація криз не за їхніми якостями, а за об'єктами політичної сфери, у яких ці явища відбуваються. З огляду на це можна говорити про кризу урядову, парламентську, політичного режиму [11, 26].

Серед методологічних підходів для дослідження політичних криз згаданий В.Овчінніков пропонував насамперед застосовувати історичний, що стосується опису конкретних кризових ситуацій, що існували в минулому, та соціологічний [12, 56]. Російська дослідниця О. Петренко вважає, що важливим у цій справі є, зокрема, застосування підходів, пов'язаних зі вченнями про економічні цикли, синергетикою, теоріями керованих та зовнішньополітичних криз, що з'явились у російській політології, та політичного конфлікту, теорії катастроф західноєвропейських математиків Т.Постона та І. Стюарта, тектологічної теорії російського вченого А.Богданова [13, 7]. О.Рогозян вказував на необхідність використання системного методу і такого, що пов'язаний з теорією політичної модернізації [17, 2]. Дослідник А.Венгеров вважає, що саме звернення уваги на нестабільність систем є однією з найважливіших відмінностей синергетичної парадигми мислення поряд з діалектичною, а сама синергетика, за його словами, виявляє природу політичних криз набагато глибше, різноманітніше і звертає увагу не тільки на детерміністські принципи останніх [4, 18]. Російський дослідник А.Барсамов надавав велику увагу вивченню марксистських і немарксистських теорій революцій, тому що передреволюційні стани є різновидами кризи, а багато з причин революцій є, фактично, причинами політичних криз [2, 63].

Політична криза може бути елементом політичного циклу. Так, у британського історика А.Тойнбі соціальна революція є одним з можливих чинників дезінтеграції цивілізації, як завершення циклу її існування [19, 137]. Американський соціолог російського походження П.Сорокін зазначав, що мислителі минулого частіше застосовували циклічні концепції, і ті, що стосуються занепаду справедливих форм політичного правління [19, 6]. Він не заперечував важливості застосування підходів, пов'язаних з лінійними концепціями історичного розвитку. Однак, за П.Сорокіним, циклічні явища є більше пов'язаними з такою важливою для науки філософською категорією, як закономірність. Визнаючи існування політичних циклів, російський дослідник Ю.Яковець вказував, що вони, як і інші циклічні явища історичного розвитку мають форму не руху по колу, а "спіралевидну" [22, 232]. Даний вчений вважає кризи неминучими і вказує тільки на можливість мінімізації їхніх деструктивних наслідків. На відміну від П.Сорокіна, він визначає причину циклічності суспільних процесів, якою є відхилення у генетичному потенціалі цивілізації. Однак більшість даних методів є малоефективними у процесі виявлення причин, наприклад, парламентської кризи. Крім того, принципи згаданої теорії катастроф можуть бути предметом серйозної дискусії, щодо

їхнього застосування у суспільних науках. Навпаки, інституційний та структурно-функціональний підходи є особливо потрібними при вивченні криз, що існують в межах одного чи декількох елементів політичної системи. Необхідність застосування цих методів підвищується у випадку дослідження державного, зокрема нормативного компонента останньої. Обидва підходи є важливими через той факт, що політика належить до тих видів суспільної діяльності, що не можуть обійтися без системного характеру їхнього існування. При дослідженні кризових явищ як загальносистемного, так і часткового характеру досить ефективними можуть бути методи, пов'язані з концепціями легітимації політичної влади та ресурсами, необхідними для її здійснення. Важливість саме таких принципів дослідження зростає в державах, що утворилися на території колишнього Радянського Союзу. Наприклад, зменшення кризових ситуацій, які переживала державна влада Російської Федерації, було пов'язане з відновленням її легітимності у зв'язку з радикальними діями під час другої війни у Чечні та іншими заходами, що відповідали політичній культурі цієї країни. До різних способів здобуття прихильності серед населення вдаються українські політики. Однак, крім засобів, спрямованих на досягнення цієї легітимності, необхідним є вивчення інших ресурсів, які застосовують представники політичної еліти, зокрема, на рівні державного управління.

Отже, політична криза є процесом та станом, що характеризується порушенням функціонування політичної системи та її окремих складових у процесі управління суспільством і включеною у діалектичне відношення між функціонуванням і розвитком згаданого системного утворення. Також кризові процеси можна визначити як ситуації загострення та відсутності компромісного рішення між політичними силами, що перебувають у стані конфлікту. Серед ознак кризових явищ у політиці, на нашу думку, слід виділити відносну раптовість їхнього виникнення, стан певного занепаду діяльності органів державної влади, існування загрози для існування останніх та суспільній стабільності, наявність утруднень щодо прийняття політичних рішень у такій ситуації. Кризові явища виконують як деструктивні, так і конструктивні функції у політичному житті, запроваджуючи нові і ефективніші способи управління суспільством, виявляючи політичні конфлікти, вдосконалюючи існуючі або проводячи перехід до нових форм політичного устрою. Структура політичної кризи як процесу часто залежить від конкретно-історичної ситуації та підходів науковців і переважно виявляється у наростанні, загостренні та появі тих чи інших наслідків кризових явищ. Щодо типології політичних криз, то серед дослідників переважає думка про те, що останні слід класифікувати згідно з елементами політичної системи. Методами дослідження політичних криз є переважно історичний, системний, а також ті що пов'язані з синергетикою, теоріями політичного конфлікту та революцій, циклічними концепціями історичного розвитку. Подальшого розвитку потребує вияснення проблеми співвідношення кризових ситуацій з явищами нестійкості та нестабільності політичної системи, розуміння криз у таких двох значеннях, як явищ занепаду і надзвичайної ситуації у політиці, детального аналізу набору методів щодо вивчення останніх. Крім того, важливим завданням у побудові загальної теорії політичної кризи є вияснення механізму переходу часткових кризових процесів у загальносистемні.

Використані джерела

1. Андрушків Б.М. Про кризу взаємовідносин у загальній теорії криз / Б.М. Андрушків, Н.Б.Кирич, І.П.Сівчук // Регіональна економіка. – 2008. – №1. – С.206-210.

2.Барсамов В.А. "Цветные революции", теоретический и прикладной аспекты / В.А.Барсамов // Социологические исследования. – 2006. – №8. – С.57-66.

3. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством : Навч. посібник / Валентин Олександрович Василенко. Вид. 2-ге виправл. і доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 504 с.

4.Венгеров А.Б. Синергетика и политика / А.Б.Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – №4. – С.4-18.

5. Глухова А.В. Политические конфликты и кризисы. Консенсус и политические методы его достижения / А.В. Глухова // Государство и право. – 1993. – №6. – С.3-16.

6. Дегтярев А. Основы политической теории. – Режим доступа: http://www. gumer. Info/bibliotek_Buks/ Polit/Degt/_15.php

7.Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Л.Моргана / Ф.Енгельс. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. – (Сочинения: в 50т. / К.Маркс, Ф.Енгельс ; т.21).

8. Ленін В.І. Крах II Інтернаціоналу / В.І. Ленін. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – (Повне зібрання творів: у 50 т. / В.І.Ленін ; т.26).

9. Ленін В.І. Перше травня і війна / В.І.Ленін. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – (Повне зібрання творів: у 50 т. / В.І.Ленін ; т. 26).

10. Ленін В.І. Соціалізм і війна / В.І.Ленін. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – (Повне зібрання творів: у 50 т. / В.І.Ленін ; т.26).

11. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена політичної кризи у політичних дослідженнях / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – №6. – С.16-23.

12. Овчинников В.С. Политические конфликты и кризисные ситуации / В.С.Овчинников // Социально-политические науки. – 1990. – №10. – С.54-59.

13. Петренко О.В. Политический кризис : генезис и эволюция теории. Автореф. дисерт. на соиск. научн. степ. канд. полит. наук : спец. 23. 00. 01. "теория политики, история и методология политической науки" / О.В.Петренко. – М, 2009. – 20 с. // www. mil. ru/files/ autoreferatpetrenko.doc.

14. Политическая энциклопедия : [В 2 т.] – М. : Мысль, 2000 – (рук. научн. проекта Семигин Г.Ю.[и др.]) Т.1 [рук. научн. проекта Семигин Г.Ю и др.]. – 1999. – 750с.

15. Пригожин А. Феномен катастрофы (Дилемы кризисного управления) / А. Пригожин // Общественные науки и современность. – 1994. – №2. – С.114-125.

16. Революционная ситуация в России в середине 19 века / [Барабой А.З., Баренбаум И.Е., Герасимова Ю.И. и др.]; под. ред. М.В.Нечкиной. – М. : Наука, 1978 – 440с.

17. Рогозян О.В. Политический кризис: анализ и технологии урегулирования (на примере Краснодарского края). Автореф. дисерт. на соиск. научн. степ. канд. полит. наук : спец. 23.00. 02 "политические институты и процессы О.В.Рогозян. – Краснодар, 2006 – 11с. // http:www.bestreferat.ru/referat-96813. Html.

18. Сергеев В.М., Сергеев К.В. Механизм эволюции политической структуры общества : Социальные иерархии и социальные сети / В.М.Сергеев, К.В. Сергеев // Полис. – 2003. -№3. – С.6–13.

19. Сорокин П.А. Обзор циклических концепций социально – исторического процесса / П.А. Сорокин // Социологические исследования. – 1998. – №12. – С.3-14.

20. Целевич В. Нарід, нація, держава / В.Целевич – Вінниця. : СМК "Наш час", 1993, – 111с.

21. Шинкаренко Е.А. Социальная революция в концепции цивилизации А.Тойнби / Е.А.Шинкаренко // Социальная революция: вопросы теории (сборник статей). – Ленинград : Наука, 1989. – С.143-148.

22. Яковец. Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В Яковец. – М. : Наука, 1999 – 448 с.

УДК 37

Анастасія Богданівна Розлуцька
головний спеціаліст
сектора взаємодії з засобами масової
інформації та зв'язків з громадськістю
Міністерства освіти і науки України

МОДЕЛЬ HOMO EDUCATUS: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ ОСВІТИ

У статті аналізується суперечливий вплив постіндустріального простору, зокрема освітнього, на формування та самоідентифікацію людини, окремих соціальних груп та суспільств. Автор розглядає утвердження нової парадигми освіти як спосіб і процес універсалізації інноваційної особистості в умовах глобалізаційних трансформацій початку XXI століття; переосмислює усталені погляди на освіту, яка формує світогляд людини та інтенсифікує духовно-культурні цінності.

Ключові слова: *освіта, освічена людина, громадянське суспільство, Болонський процес, суспільство знань, інформаційний простір, глобалізаційні процеси.*

In the paper controversial influence of the post-industrial area on the formation and self-identification of educated person, particular social groups, and knowledge society is analyzed. The author examines the strengthening of the new paradigm of education as a way and process of the innovative personality universalization in globalizative transformations at the beginning of the XXI century; reconsiders established views on education, which forms world-outlook of a person and sets in motion spiritual and cultural values.

Key words: *education, well-educated people, civil society, Bolonskiy process, society of knowledges, informative space, globalizaciyni processes.*

Наприкінці першого десятиліття XXI століття виразно проявляються риси нової світобудови, яка утверджує динамічну модель світу на зіткненні протилежностей та витворенні якісних характеристик людини для нового творчого буття.

Абстракція капіталу домінує над матеріальною працею людини та чуттєвістю; світ перенесено в розумову та в уявну сфери. Навіть у вимірах повсякденного людського життя зміни починають переважати над спадкоємністю та сталістю. Вперше в історії людства покоління ідей і покоління речей змінюються у часі швидше, ніж зміна поколінь загалом.

Сучасний інформаційний простір через свою складність, динамічність і суперечливість повсякчас кидає нові виклики, вже не тільки втручаючись, а й захоплюючи особистісний вимір. Збільшуючи щоденні фізичні, психічні навантаження, загострюючи екзистенційне відчуття страху, невпевненості, розгубленості та розчарування, впливаючи на особистість, цей процес негативно позначається на адекватному сприйнятті людиною життєвих процесів. Відбувається зміна самої парадигми людського прогресу. Його сутністю, основним виміром і основним важелем стає розвиток особистості, власне людський розвиток. Саме ця обставина визначає конкурентоспроможність кожної країни.

Вплив постінформаційних технологій на людину, на її соціальну поведінку має об'єктивно суперечливий характер: перед особистістю відкриті великі можливості доступу до різних сфер інформації, але водночас постає надскладне завдання – оптимально розпорядитися цією інформацією. Від цього залежить зв'язок "людина-техніка", який справляє різноманітний вплив на процес осмислення, на самостійність і розвиток здібностей особистості. У попередні епохи, коли інформація була дозова-

© Розлуцька А. Б., 2009

ною, ніхто навіть не міг передбачити, що багато істин, нових технологій з часом стануть сумнівними і людина захоче звільнитися від них. Під впливом нових технологій ідеї набули масового масштабу. З'явилася нова Європа, яка думає і діє по-новому. Здавалося, що недалеким є той час, коли здоровий глузд, освіта та наука виведуть людей із мороку на вищий рівень життя. Сформувався новий погляд людей на світ і на самих себе. Дух часу визначив думки. Набір уявлень і цінностей, які мали об'єднати людей у певне суспільство знань, й витворив нову парадигму. "Ці та інші відкриття і знахідки в контексті технологічної цивілізації загострюють проблему людини. Людина завжди була проблемою. Але в результаті багатовікової високоінтелектуальної роботи людства виникла загроза його існуванню. Вихід із цієї ситуації полягає в переході до нової парадигми розвитку, коли не технології, не економіка, а людина в її новій якості стане метою і смислом процесу. Так виникає і стверджується людиноцентризм – нова стратегія поступу суспільства, в основі якої – не накопичення матеріальних благ і цінностей, а орієнтація на цінності духовні, на знання, культуру, науку, без яких життя втрачає сенс і перспективу" [5, 9].

Необхідність своєчасного і правильного реагування на виклики епохи вимагає утвердження нової парадигми освіти. На відміну від традиційної освітньої моделі, що базувалася на пріоритеті простого засвоєння і відтворення інформації, головною метою навчання у XXI столітті стає всебічний розвиток людської особистості як абсолютної цінності – Homo educatus. Демократичне спрямування навчання дає людині можливість підготуватися до життя в швидкоплинно змінюваних умовах соціокультурного життя і професійної діяльності. Звідси – значна увага до загального розвитку особистості, її комунікативних здібностей, як то: засвоєння знань, самостійності у прийнятті рішень, критичності та культури мислення, розвитку інформаційних і соціальних навичок. До таких підходів спонукає головна педагогічна ідея сучасності – освіта впродовж життя.

Глобальність нової світобудови видозмінила людину як автономний, завершальний світ у собі. Нові правила гри постіндустріального суспільства з його традиційними цінностями – влада, гроші, виробництво, – означали, що інформація на деякий час стала мірою впорядкування та поступового процесу цивілізації. Боротьба і конкуренція у сфері створення ідеалів стає каталізатором такого розвитку світу, в рамках якого важливим у сфері суспільного та політичного життя є витворення інноваційного ідеалу людини освіченої – Homo educatis. "Особливу роль у становленні суб'єктів політики на рівні людської особистості відіграє в сучасних умовах освіта. Малоосвічені чи неосвічені люди стають об'єктами різного роду політичних маніпуляцій. Чим вищий є рівень освіченості людини, тим більше вона орієнтована на активну участь у політиці" [3, 62].

Глобальність як характеристика XXI століття вплинула на мислення та світоглядні орієнтації. Звідси – невпорядкованість перехідного періоду, втрата центрів особистісної орієнтації на майбутнє. Вектор розвитку ідей та інтересів країни, зокрема освіти, перебуває в "доганяючому майбутньому" розвитку. Звідси – політична модернізація повинна не лише гармонійно доповнюватися економічною модернізацією, а й забезпечуватися культурною та передусім освітньою модернізацією. Власне, маємо справу зі сталим розвитком.

Зміст і форми освіти, безперечно, є визначальними факторами розвитку суспільства. Так, релігійна освіта Середньовіччя сприяла утвердженню християнства. Наукові пошуки, відкриття та засвоєння їх через новий зміст і форму навчання стали рушієм реформування світогляду в добу Просвітництва. Прогресистська освіта виражала ідеї Нового часу й відображала специфіку буржуазних відносин. Проте, незважаючи на зміни у всіх сферах суспільного життя, закони існування простору залишилися незмінними: емпіричне знання як джерело знань, розум як головне знаряддя пізнання. Ідея "розумової" побудови держави залишилася превалюючою. Важливою залишається концепція особистості, яка прагне до ідеалу "повної людини" (Іван Франко), що робить вибір на користь розуму й обов'язку. Хоча динамізм світу детермінує такий статус людини, але з новою філософією розвитку освіти буде народжуватися нова особистість, органічно адаптована до вимог часу. Всі співучасники освітніх змін усвідомлюють їх необхідність і діють творчо, виявляючи готовність бути їх суб'єктами. "Сьогодні освіта сповідує філософію спільного пошуку нових можливостей, намагаючись оцінити планові зміни з точки зору тих, для кого вони запроваджуються. Вибрана стратегія гуманізації освіти, її інформаційний прорив спрямовані на розвиток важливих життєвих компетенцій" [2, 15].

На противагу людині тоталітарного періоду, якій були властиві такі риси, як міфологічність, ієрархічність свідомості, нахили до ілюзій та шаблонів, пасивність, безініціативність, схильність до матеріального егалітаризму, заборони як форми спілкування, людині інформаційного суспільства притаманні активність, пошук, дослідження, ініціативність, свобода комунікації. XXI століття потребує людини, яка буде менше пов'язана з негнучкими ідеологіями і зможе згуртувати навколо себе окремих осіб і групи однодумців, зацікавлених у загальному добробуті країни, які вмітимуть творити відкрите суспільство, будуть здатними до діалогу та консолідації. У цьому контексті роль освіти як важливого чинника об'єднання континенту, зближення культур зростатиме, адже через систему освіти формується людська свідомість: світоглядні образи, які спираються на досягнення науки, логіку мислення, зорієнтовану на доказ і обґрунтування знань.

На зламі тисячоліть концепції про "кінець історії" та "конфлікт цивілізацій" пророкували фатальний кінець сучасного суспільства: витіснення традицій, знищення духовності та вичерпність національних імперативів. Освіта посідає одне з перших місць у подоланні цих процесів, вона є тією силою,

що призводить в дію духовно-культурні важелі. Вона також є об'єднувачем категорій знання та мудрості. І. Кант зазначав, що мудрість полягає більше у способі дій, ніж у знанні, та має потребу у науці для того, щоб ввести у вжиток настанови і закріпити їх. Така спрямованість освіти дозволить подолати теперішній перехідний стан у світогляді, сформувати у суспільній свідомості адекватне уявлення про майбутнє і впевненість у сьогоденні.

Сучасні освітні системи орієнтовані на формування освіченої людини (Homo educatus). Ця концепція бере початок з XVIII століття. Традиційно, метою вважалося навчання та передача дітям, молоді, дорослим готових знань про світ, які вони могли б у певний час репродукувати і які дозволили б пристосуватися до існуючої дійсності. Продуктом такого формування є скоріше однобічна, ніж повномасштабна людина, людина-об'єкт, ніж людина-суб'єкт, людина із захисною, а не продуктивною діяльністю. "Мета сучасної системи освіти більшою мірою полягає у тому, щоб навчити людей набувати знання у формі "культурної власності", а наприкінці навчання видається документ, який засвідчує, що його власник володіє деяким мінімумом цієї власності. Відмінність між рівнями освіти у середній школі та аспірантурі полягає здебільшого у величині набутої культурної власності, яка приблизно відповідає кількості тієї матеріальної власності, якою ці студенти будуть володіти у майбутньому" [9, 222].

У новій моделі людини має домінувати дослідницька орієнтація над консервативною. Вона матиме стійкі тенденції до пошуку проблем у світі та їх самостійного вирішення, самоаналіз та результат її праці збагачуватимуть особистісне знання людини – знати більше та знати краще. Людина освічена є суб'єктом, а не об'єктом маніпуляцій зовні. Вона чітко усвідомлює, що інформація як така ще не є знанням, що саме людина є джерелом інформації; суб'єктивність модифікує стратегії розвитку, перетворює монолог у діалог, реалізовує творчі ініціативи. Відповідно, призначення сучасної освіти полягає в тому, щоб передати людині глибокі загальнокультурні основи, розвинути її загальні здібності й задатки, здатність пристосовуватися до динамічних умов особистого, соціального і професійного життя.

Слід закладати учням та студентам глибокі природознавчі і теоретичні основи у певній сфері майбутньої професійної діяльності, життєво важливі компетенції: комунікативні, технологічні тощо. Від цього напряму буде залежати майбутнє нації і держави, кожного її громадянина. Відтак, для всіх гілок влади турбота про освіту є найпершою, за висловом Б. Гейтса, справою, найвагомішою інвестицією, бо прибутки від неї надходитимуть до всіх прошарків суспільства. К. Ушинський закликав співвітчизників зрозуміти одну важливу річ: саме турбота, облаштування освіти, а не судова, не земельна реформи є найважливішим фундаментом суспільства. У багатьох країнах освіта стала ключовою ланкою й найефективнішим ресурсом інноваційного поступу, важливою складовою національного багатства. Інноваційні технології, на відміну від зношуваної матеріально-технічної бази, постійно оновлюються, вдосконалюються, забезпечуючи сталий розвиток сучасних націй.

Одним із універсальних вимірів ефективності у світі є індекс людського розвитку (ІЛР), що об'єднує чотири складники: тривалість життя; показник грамотності дорослого населення; валове охоплення всіма видами навчання; ВВП на душу населення. ІЛР охоплює 177 країн світу. Програма розвитку ООН (ПРООН) опублікувала п'ятнадцяту "Доповідь про розвиток людини" (2005 р.). Підбито п'ятирічні підсумки виконання Декларації тисячоліття – документа, який визначає загальносвітові цілі у сфері розвитку за 15-річний період. В індексі ПРООН згадані чотири складники, які за спеціальною формулою зводяться в один загальний індекс. Країни розміщуються в ньому по спадаючій. Вже кілька років поспіль за загальним ІЛР лідирує Норвегія. Щодо освіти, то найвищий показник валового охоплення навчанням у Великій Британії – 123%, а найнижчий – у Буркіна-Фасо – лише 12,8%. Україну було вперше включено в розрахунки ІЛР у Доповіді за 1993 р. Тоді за розрахунками 1990 р. ми посідали цілком пристойне 45 місце, а найгірші рейтингові показники у нас припали на 1995 р. – 102 місце. З виходом із кризи, початком економічного зростання становище України в ІЛР поліпшувалося; в Доповіді 2004 р. ми були на 70 місці з індексом 0,777. В Доповіді 2005 р. замість прогнозованого поліпшення й підняття на дві-п'ять сходинок Україна опинилася на 78 місці з індексом 0,766. На жаль, донизу Україну "потягнула" якраз не освіта, а показник тривалості життя, який ледь сягає 66 років.

Визначальним чинником сучасної цивілізації стала інформація й усе, пов'язане з її накопиченням, оновленням, передаванням та використанням. З огляду на повсякчасне оновлення знань перед освітою постало складне двоєдине завдання: з одного боку, вона повинна осучаснюватися на основі новітніх технологій через широке впровадження у навчально-виховний процес інформаційно-комп'ютерних технологій, а з іншого – формувати в молоді компетенції, необхідні для успішної самореалізації після завершення школи.

Призначення сучасної освіти якраз і полягає в тому, щоб передати людині глибокі загальнокультурні основи, розвинути її загальні здібності й задатки, здатність пристосовуватися до динамічних умов особистого, соціального і професійного життя. Тому слід закласти в учнях та студентах глибокі природознавчі і теоретичні основи у певній сфері майбутньої професійної діяльності, життєво важливі компетенції: комунікативні, технологічні тощо.

Українська освіта пройшла складний шлях становлення в умовах тривалої бездержавності. Нинішня європейська ініціатива зі створення єдиного освітньо-інформаційного простору у сфері вищої освіти актуалізує головні компоненти нашої стратегії розвитку: демократичні механізми взаємодії держави і суспільства та створення умов для формування нового типу суспільства – суспільства знань, в якому наукомісткі технології та трансформація гуманітарної сфери стануть запорукою сталого розвитку держави.

"Стратегія оновлення України повинна мати випереджальні орієнтири, враховувати не лише нинішні реалії, а й майбутні тенденції світової науки, техніки, інституційних і соціокультурних особливостей, можливостей співжиття в інтегрованому світі. Лише через розвиток людського потенціалу можливий вихід України на магістральний цивілізаційний шлях розвитку культури, підвищення рівня освіти, створення атмосфери особистої і колективної ініціативи. Перехід до постмодернізації зможе забезпечити в сучасних умовах лише орієнтація на цілеспрямовану молодіжну політику. Поряд з тим держава повинна виступати гарантом забезпечення власного майбутнього через розвиток інтелектуального потенціалу, максимальне використання можливостей технокультурополісів. Перетворення лежать в площині не стільки кількісних, скільки якісних перетворень українського суспільства" [4, 10].

2005 р. Україна задекларувала вступ до загальноєвропейського простору вищої освіти та наукових досліджень, що підтвердило європейські прагнення нашого суспільства в освітньо-науковий простір. Україна встановила високу планку освітніх стандартів, досягнення нової якості вищої освіти, можливості професійного та особистісного розвитку всіх учасників навчального процесу, змістового збагачення та технологічного вдосконалення навчання. Міністерство освіти і науки України сьогодні активно долучається до впровадження демократичних механізмів державно-громадського управління освітою. Це механізм учасницької демократії, тобто такої, яка сприяє можливості брати участь у визначенні змісту рішень того чи іншого органу влади, надає можливість представляти та лобіювати свої інтереси перед органами влади. Цей механізм управління у освіті є надзвичайно важливим, оскільки визначає стратегію розвитку держави. Відповідно гармонійна взаємодія інститутів громадського суспільства з державою дасть змогу поступово обмежити державне втручання в економічне та соціокультурне життя громадян. Громадськість стане не лише функцією суспільства, а й її всебічним і постійним контролем. Суть Болонського процесу полягає у формуванні загальноєвропейської системи вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування. Основні напрями цього процесу: запровадження двоциклового навчання, контроль за якістю освіти, розширення мобільності, впровадження кредитної системи, забезпечення працевлаштування випускників.

Запровадження основних положень Болонського процесу передбачає врахування національних підходів до організації навчання, змісту освіти, традицій у підготовці майбутніх фахівців. Проте, хоча Україна й долучилася до Болонського освітнього процесу, вона має свої особливості: європейська освітня система ставить за ціль підготовку вузького спеціаліста, українська система освіти дає ширше коло знань.

Участь України в Болонському процесі спонукає до переосмислення усталених поглядів на освіту та на формулювання певної парадигми, в основі якої лежала б концепція людини освіченої. Саме суспільство повинно визначити, чого воно прагне від освіти та якою бачить людину освічену, аби ці образи стали наріжними каменями організації навчального процесу.

"Формування суспільства знання – це одна з ключових ознак сьогодення. Масовість вищої освіти, масовість знання як такого порушують традиційно домінуючу гумбольдівську філософію академічного та елітарного знання. Але це, в свою чергу, активно впливає на економіку та соціальні відносини. Попри значну дискутивність такої ситуації – вона є фактором сьогодення. І громадськість все більше долучається до участі в трикутнику вища освіта і наука – ринок технологій і праці – соціальна система" [6, 8]. Існує проблема сучасного українського суспільства щодо низького інтелектуального рівня політичної та управлінської еліти. Відповідно, це знижує дієвість всіх реформ та можливості інтеграції у світовий простір. Так, питання щодо справжності дипломів високопосадовців на сьогодні є чи не найбільш актуальним.

Освіта може покращити людство, але через реалізацію завдання формування в особистості внутрішньої свободи і прагнення до самовиховання. Головним аспектом виховання є розвиток морального мислення, почуття прекрасного, формування доброї волі. У процесі навчання відбувається безперервний розвиток взаємодії суб'єктивного та об'єктивного: соціальний досвід перетворюється в цінності, переконання, знання, емоції, мотиви, ідеали – в особисту культуру. Ці якості надалі вкладаються в особисту практику: дисципліна розуму і його моральність нерозривні. Розум – не зміст і не форма знання, це синтез одного й іншого, синтез який здійснюється завдяки активності свідомості. Освіченість також не є пасивним ставленням людини до світу, хоча б тому, що людство пізнає дійсність з метою переосмислення, а не лише заради пізнання самого себе. Освіта людей – це запорука історичного оптимізму, надія людства. Освіта має свою місію – привчити особу до свободи. Відповідно, свобода виступає як здатність керувати розумом.

У 90-ті роки XX ст. в Україні було започатковано процес формування політичної науки і освіти, покликаних впливати на розвиток громадської свідомості, формування цінностей свободи, права та усвідомлений вибір особливістю життєвих пріоритетів, урізноманітнення можливостей реалізації людської гідності, формування засад громадянського суспільства. "Будь-яка держава сильна своїми громадянами, а політологічна просвіта є засобом збереження і зміцнення державності, інтегрування розрізнених частин суспільства у розмаїту цілісність. Освічену людину неможливо тримати в рабстві. Саме освіченість, знання сутності і призначення політики, причетність до чеснот цивілізації роблять демократію природною нормою і потребою існування людства та окремого громадянина" [7, 124].

Спробуємо розглянути концептуальні засади громадянського виміру суспільства, що включають поняття і принципи громадянської освіти та освітньої консолідації, особливості ідейної еволюції людини як чинника внутрішньополітичної єдності й запоруки розвитку держави. На сьогодні є підстави зробити висновок, що освіта, як і громадське суспільство, формує особливу недержавну сферу. Розвинена освітня система сприяє консолідації соціуму, створює основу для розвитку демократичних форм життєдіяльності громадян. "Громадянство є видом символічної єдності різних людських ролей у політичних системах. Громадське суспільство забезпечується моментом переваги у владі та інформації хорошого державного управління. Краще редукувати претензію на вільну від оман комунікацію. Громадянське суспільство є проектом справедливого суспільства з сильними та дивергентними національними порядками" [1, 302]. Громадське суспільство – це важливий нормативний проект, який досягається передусім апеляцією до індивіда, корелятором якого є конкретний громадянин.

Українське суспільство приречене на те, що постійно навчатися, а не тільки брати уроки. Для цього сучасна школа має співпрацювати з сім'єю, Церквою, іншими суспільними інституціями. Така співпраця допоможе реалізації нових завдань:

– підготовці гідного представника свого народу, який усвідомлює свою належність до нього та пишається цим, розуміє свою етнічну відмінність від представників інших народів, любить свою землю, мову і культуру, дбає про її поступ і готовий до оборони її від чужих посягань. Він переконаний, що найповніший розквіт нації можливий лише у власній державі. Так усвідомлюється закономірність створення і зміцнення власної держави;

– підготовці до життя в українському суспільстві, яке має поліетнічний склад населення. Ця обставина передбачає виховання, побудоване на філософії поєднання загальнолюдських та національних цінностей; виховання свідомого патріота України, озброєного знанням про минуле, сучасне і перспективи нашого суспільства і держави. Виховання члена демократичного суспільства, у свідомості й діях якого поєднані права й обов'язки, відповідальність перед суспільством за те, що зробив, і за те, чого не зробив;

– підготовці до індивідуального життя: піклування про здоров'я дитини, формування її культурних потреб, здібностей, зацікавлень, ініціативності, працьовитості, комунікативних умінь, знання мов;

– підготовці до участі у культурному житті держави, народу, але не як пасивного споживача культури, а як активного її творця, здатного до збереження, розвитку і захисту культурних надбань; до життя в екологічному, політичному, економічному, культурно-освітньому суспільному середовищі;

– підготовка до фахової праці, виходячи з її природних здібностей та суспільних потреб.

Такий підхід є важливим не лише для українського суспільства, де традиції протистояння, антагонізму, поділу людей на протилежні групи заважають рухові вперед, знижуючи рівень цивілізованості суспільства. Наука мусить бути найвищим втіленням вітчизни, адже першим з-поміж народів завжди буде той, хто випередить усіх у сфері думки і розумової діяльності, як зазначав Луї Пастер. Освіта повинна об'єднувати суспільство і усувати конфлікти, утверджувати толерантні відносини в державі.

Висновки дослідження. Інтенсифікація глобальних інформаційних потоків неминуче породжує діалектичну суперечність між тим, що людина знає, і тим, що вона повинна знати. Основним виміром і основним важелем стає розвиток особистості, власне людський розвиток. Інформаційний тиск на особистість породжує складні світоглядні й почасти психологічні трансформації у свідомості людини. Вектори подальшої ґенези освіти в епоху суспільства знань визначатимуться створенням інноваційної моделі людини – Homo educatus. З одного боку, освіта повинна мати випереджальні орієнтири, враховувати не лише нинішні реалії, а й майбутні тенденції світової науки, громадянського суспільства, можливостей співжиття в інтегрованому світі; з іншого – особистість інкорпорується в інформаційно насичений соціум та відстоює свою національну, духовну, світоглядну автентичність. Освіта ж залишається важливим чинником для об'єднання континенту, процесу зближення культур тощо.

Використані джерела

1. Байме К. фон. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме. – К.: Стилос, 2008. – 369 с.

2. Від першої особи. Діалоги про освіту: Інтерв'ю, опубліковані в газеті "Управління освітою". – К.: Ред. газети з упр. освітою, 2002. – 96 с.

3. Воронов І. Демократичний транзит: людський вимір політики / І. Воронов. – К.: Ґенеза, 2006. – 328с.

4. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми/ За ред. В. Горбатенка: Монографія. – К.: Юридична думка, 2005. – 332 с.

5. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г.Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.

6. Нова динаміка вищої освіти і досліджень для соціальних змін та розвитку: Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі/ М-во освіти і науки України, Фонд "Європа XXI". – К.: Агентство Україна, 2009. – 62 с.

7. Політологія /За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Академія, 2006. – 568 с.

8. Суворова Е. Европеец "отчужденный": Персоналистская личность /Е. Суворова. – СПб.: Изд-во С-Петерб. ун-та, 2004. – 284 с.

9. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.

Відзиви. Рецензії. Повідомлення

Валерій Анатолійович Бітаєв
доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Академії мистецтв України

ТЕАТРАЛЬНО-ДРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК XX СТОЛІТТЯ – НОВИЙ КРОК У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ТЕАТРОЗНАВЧОЇ НАУКИ (А. Баканурський, В. Корнієнко "Театрально-драматичний словник XX століття". – К. : Знання України, 2009.)

Трансформаційні зміни сучасного суспільного буття, безумовно, знаходять своє відлуння і в галузі духовної культури, зокрема – в театральному мистецтві. Тому актуальною і нагальною проблемою дослідницької діяльності науковців-театрознавців стає питання розробки нового категоріально-понятійного апарату сучасного театрознавства, того наукового підґрунтя, без якого неможливе теоретичне осмислення всіх складних процесів, які відбуваються в еволюційному розвитку даного виду мистецтва. Вихід у світ наукової праці А. Баканурського та В. Корнієнка "Театрально-драматичний словник XX століття" є яскравим прикладом своєчасної науково-узагальненої та конкретної відповіді відомих українських дослідників-театрознавців на потребу часу.

Запропонований словник термінологічно чітко подає і розкриває зміст найбільш універсальних та фундаментальних театральних і театрознавчих термінів, які з'явилися переважно в XX столітті і кристалізувалися в сучасному театрознавстві та театральній практиці.

Суттєвою рисою словника є конкретизація об'єкта та сфери дослідження – сучасного театру драми та відповідної театрознавчої науки. Водночас, як зазначають автори, драматичний театр та сучасне театрознавство постають як досить широке та поліфонічне мистецьке явище, палітра якого охоплює безліч параігрових феноменів, притаманних нетеатральній діяльності. Маються на увазі такі явища сьогодення, як театралізація політичної та інших сфер публічного життя, театрально-рольового характеру суспільного буття та явищ, які набули ознак певної театральності дії. Ця ознака сучасних суспільно репрезентованих реалій дала підстави авторам словника включити до структури словника низку понять, які раніше не сприймались як безпосередньо пов'язані з театральним життям та театрознавчою наукою.

Не менш важливим моментом щодо розширення діапазону дослідницьких розвідок авторів словника є залучення до сфери театрознавчої науки багатьох фундаментальних категорій філософської, культурологічної, соціологічної, психологічної та інших наук, що пояснюється їх органічним входженням до обігу сучасного театрознавства. Але головним напрямом, який зумовив зміст запропонованого авторами словника, є напрям театрознавчий, який в авторському підході органічно об'єднав як науково-узагальнені, так і практично-ужиткові факти, явища та поняття, які мають безпосереднє відношення до такого суспільного феномена, як сучасний драматичний театр.

Позитивним моментом, на нашу думку, є те, що автори не розпорошили свою увагу на подання матеріалу, пов'язаного з персоналіями тих чи інших театральних діячів, за всієї поваги до яких залишивши цей пласт театрознавства іншим майбутнім енциклопедичним виданням, зберігши за собою чітко окреслене поле дослідження словникового жанру. Варто також підкреслити, що авторський підхід до створення словника не замикається на етнічно обмеженому колі явищ. Словник, за визначенням авторів, має європоцентричний характер, а щодо характеристики різних неєвропейських етнорегіональних сценічних явищ тексти статей словника мають відношення лише за умов, коли йдеться про ті чи інші усталені театральні універсалії.

Зрозуміло, що за безперечно позитивної загальної оцінки науково-творчого дослідження А. Баканурського та В. Корнієнка, результатом якого і став словник, зазначене видання, як і будь-яка інша первинна наукова розвідка, має окремі недоліки, аналіз яких при самокритичному авторському підході послугує, на нашу думку, своєрідним "детонатором" щодо подальших практичних науково-актуальних досліджень колегіального авторського тандему зазначених науковців як провідних фахівців сучасного українського театрознавства.

© Бітаєв В. А., 2009

Тетяна Іванівна Орлова
доктор філософських наук, професор

СТИЛЬОВИЙ РЕСАЙКЛІНГ ПЛАСТИКИ У ЧАСОПРОСТОРАХ КУЛЬТУРИ

Серед широкого спектра питань сучасного українського мистецтвознавства і культурології проблеми теорії вивчаються не достатньо наполегливо. Тому поява монографії М. Протас "Стильові стратегії розвитку української скульптури XX-XXI ст. Модель еволюції" є доброю ознакою позитивних зрушень у цій галузі наукових знань. Її автор заявила про себе 2006 р. книгою "Українська скульптура XX ст.". Тепер же мистецтвознавчий аналіз історії та сучасності української скульптури як складової художнього буття XX-XXI ст. М. Протас ускладнює культурологічними вимірами теорії стильового ресайклінгу. Предмет дослідження структурується за чотирма розділами.

У першому, з опорою на широку джерельну базу, розглядаються нюанси методики загальнотеоретичних досліджень стилю як стратегії еволюції культури, прояснюється ґенеза його наукової герменевтики, а сам автор пропонує власний погляд на історію питання. Протас підтримує традицію комплексного системного структурування епістемологічних дискурсів і продуктивно використовує ідеї Р. Барта, Г. Зедльмайра, Ю. Лотмана, М. Шапіро, аргументуючи мистецтвознавчу доцільність синтезу герменевтики художніх форм з іконологією сенсу. Автор прагне створити історію української скульптури саме як історію стилів, і, використовуючи "світо-системний" метод І. Валлерстайна, демонструє особливості стилістико-методологічної свідомості різних історико-темпоральних фаз. На цих засадах стратифікується мистецька продукція і наголошується на необхідності рекогносцировок у сфері стилістичних трансформацій мистецької свідомості. Протас віддає перевагу цикловим моделям як таким, що пояснюють механізм ресайклінгу стилів у різних історичних фазах, підтверджуючи мистецтвознавчу теорію Ф. Шміта.

У наступних двох розділах розглядаються безпосередньо стильові стратегії української пластики XX-XXI ст.: вивчаються модерністські інтенції, що протистояли затвердженню "єдиного методу" соцреалізму, відновлюючись у роки Другої світової війни та за часи "відлиги"; досліджується явище полістилізму доби "перебудови" і державної незалежності; аспекти адаптації постмодерністської пластичної лексики, що корелює з ресайклінгом стильових формул початку XX ст. Протас підкреслює скейлінг історико-культурного розвитку, тому розглядає скульптуру XX та XXI ст. окремими циклами. Кожний з них має естетико-формотворчі нюанси пластичного бачення. Спочатку домінують просторові проблеми мистецького вислову, але у Міленіум акцентуюся програми, зорієнтовані на культурно-художнє витлумачення феномена часу, який модернізм лише поставив на порядок денний.

Останній розділ присвячений теорії циклічності стильового ресайклінгу й побудові графічної моделі, яку автор тестує відомими мистецтвознавчими системами та міждисциплінарними критеріями досліджень, залучаючи ідеї синергетики. Головним завданням теоретиків етапу "культури часу" (М. Каган) автор, яка прагне реактивувати трансцендентні якості фундаментального дискурсу, вважає розвідку стилістико-парадигмальних чинників культурно-мистецької еволюції та усвідомлення певних закономірностей. З цією метою Протас залучає до вітчизняного мистецтвознавства широкий корпус праць закордонних фахівців (Джеймісона, Фюре, Шапіро, Аренд, Козеллека, Хабермаса та ін.), які приділяли увагу культурологічним питанням, і розвідки яких не достатньо використовувались у сучасній теорії. Тут можна було б побажати авторові враховувати у майбутньому й думки Р. Арона, професора Сорбонни, який висловлював низку цікавих ідей щодо зв’язку авангарду в мистецтві та політиці. Втім, концепція Протас виглядає цілком сформованою: зміна стилів у мистецтві не є хаотичним процесом, так само як формально стильовий ресайклінг не вичерпує глибинного сенсу культуротворчого досвіду з його закономірностями та ймовірностями еволюційного руху.

Отже, буде справедливим порадити фахівцям цю книгу М. Протас, з ідеями якої можна погоджуватись чи полемізувати, доповнювати запропоновану модель або спростовувати її певні положення. В будь-якому випадку, монографія дає широкий поживний матеріал для подальших наукових роздумів.

© Орлова Т. І., 2009

ЗМІСТ

Філософія

Касьян В. І., Касьян В. В. Соціокультурні обрії "третьої хвилі" (за Е. Тоффлером) (частина І) 3

Рогожа М. М. Криза ідеї суб'єктивності як ідеології суб'єкта в гуманістичних пошуках доби Модерну: філософсько-етичні експлікації 8

Дрожжина С. В. Релігійні відносини в умовах поліконфесійності сучасного українського суспільства 12

Вітер Д. В. Глобалістська парадигма в протестантській теології: від філософсько-теологічного плюралізму до критицизму 18

Яковенко М. Л. Естетичне в повсякденній культурі 24

Тищенко А. Б. Проблема співвідношення управління та політики: історико-філософський аналіз 28

Чабак Л. А. Аналітика сприйняття літературного тексту у творчості Б.-І. Антонича 33

Культурологія

Бєлофастова Т. Ю. Музей у системі сучасних комунікацій 36

Петрова І. В. Історія дозвілля: проблеми періодизації 39

Гончарова О. М. Політичне красномовство Давньої Греції як дискурсивна практика: Демосфен 44

Матушенко В. Б. Весільна модель світоустрою та її функції 48

Тузов В. О. Культуротворчі процеси в контексті регіонального підходу: досвід української культури кінця XIX – початку XX століття 52

Орлова О. В. Туристична діяльність як засіб актуалізації культурних регіональних ресурсів 57

Мистецтвознавство

Урсу Н. О. Стилістика архітектурних об'єктів домініканського ордену в українському полікультурному просторі XVI-XIX ст. 61

Станіславська К. І. Опера на екрані: естетичні особливості створення та сприймання 67

Безручко О. В. Викладач майстерності кінорежисера О.Й. Гавронський 72

Смоліна О. О. Типологічна різноманітність православної монастирської культури 77

Васюта О. П. Чернігівська кобзарська школа: означення проблем дослідження 80

Білякович Л. М., Воронцова О. М. Морфологічні особливості костюма епохи італійського Відродження 84

Герц І. І. Експерименти та пошуки К. Голейзовського в контексті мистецьких новацій у хореографії 88

Прядко Ю. М. Спорідненість з природою як складова світоглядної позиції Ніни Матвієнко 92

Морозова Ж. О. Мистецтво видовища як компонента масової української культури 97

Історія

Гончарук П. С. До питання про еволюцію історичних поглядів П. О. Куліша 100

Орлова Т. В. Українська жінка в реаліях ринкової економіки: історіографічні студії 103

Копієвська О. Р. Жіночий рух як складова культуротворчого процесу в Україні 108

Булгакова А. В. Становище української селянки за часів голодомору 1932–1933 рр.: історіографічний аналіз 111

Анросович О. Г. Вплив феномена жіночого тероризму на розвиток гендерних відносин на Близькому Сході 115

Булгаков Ю. В. Відносини гетьманату з центральними державами: новітні підходи та інтерпретації 118

Козловський С. О. Ментальність середньовічного купецтва: купець і релігія 122

Іваднєв В. В. Культура судноплавства давнього населення України 126

Політологія

Вільчинська І. Ю. Мотив і соціально-психологічні установки у структурі мотивації політичної поведінки 132

Бульбенюк С. С. Феномен політичної влади крізь призму дихотомій "влада – особа", "влада – панування", "влада – управління" 136

Редькіна Г. М. Посткомуністична трансформація як чинник впливу на розвиток національної свідомості населення України 141

Погорєлова А. І. Верховна Рада України на шляху демократичної трансформації 145

Акайомова А. В. Зв'язки з громадськістю як засіб інформаційної комунікації 149

Кудерська Н. І. Парламентська демократія як основа парламентаризму 153

Волянюк О. Я. Проблема спільності в розумінні і оцінках минулого суб'єктами політичного процесу 157

Клим І. М. Методологічні засади вивчення політичної кризи 161

Розлуцька А. Б. Модель homo educatus: сучасний контекст освіти 165

Відзиви. Рецензії. Повідомлення

Бітаєв В. А. Театрально-драматичний словник XX століття – новий крок у розвитку сучасної театрознавчої науки (А. Баканурський, В. Корнієнко "Театрально-драматичні словники XX століття". – Київ: Знання України, 2009) 170

Орлова Т. І. Стильовий ресайклінг пластики у часопросторах культури 171

Наукове видання

В І С Н И К

ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Щоквартальний науковий журнал

4’2009

Редактор ***І. Ю. Вільчинська***

Комп'ютерна верстка ***С. І. Супруненко***

Здано до набору 17.12.2009. Підп. до друку 15.12.2009. Формат 60х84 $^{1}/_{8}$.
Папір офсетн. № 1. Друк офсетний. Умов. арк. 19,7. Облік.-вид. арк. 22,5. Наклад 1000 прим.

Видавництво "Міленіум"
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників,
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 62–в, оф. 12
Тел./факс (044) 501–52–49

E–mail: info@millennium.net.ua
www.millennium.net.ua